ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹՒՒՆ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՋԳԱՑ

SOUREN H. SARKISIAN
1628 RIDGE AVE.
EVANSTON, ILL.

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹՒՒՆ

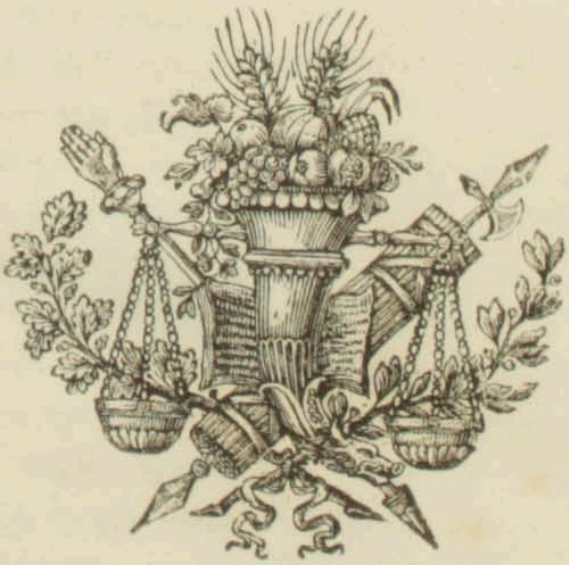
ՆՈՐ ԱՂԳԱՑ

ՀԱՐԱԳՐԵԱՑ

Հ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ԳԱԼՓԱՅԵԱՆ

Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԻՆ

Հ
1770

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1851

ԱՐԱՔԱՅԻ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԱՐԻՒԵՆՏԱԼԵՆՑԻ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Եւրոպայի աշխարհագրական վիճակը 1454ին։

Կոստանդնուպօլսոյ առնուելէն ետքը, 1454ին, Եւրոպայի մէջ երեսուն գլխաւոր տէրութիւն կար, որ սոսկք էին։

Ա. ԱՆԳԼԻԱ. — Անգլիոյ Թագաւորութիւնը Մեծին Բրիտանիոյ հարաւային մասն էր. Թուխաքեսէն ինչուան Սոլուէյի ծոցը դէպ ի հիւսիս, այսինքն Ուէլսն ու Կալլեսի կամ Ուէլսի իշխանութիւնը, որ անոր հետ միացեր էր 1283ին. Իռլանտա, որ առնուեր էր 1172ին. Էնկլըսի ու կեռնսի և ուրիշ կղզիները. Գաղղիոյ ծովեզերքն ալ Քալէ քաղաքը՝ քովի երկիրներովը։

Բ. ՍԿՈՏԻԱ. — Ա՛ս Թագաւորութիւնը Մեծին Բրիտանիոյ բոլոր հիւսիսային կողմը բռնած էր. անկէց ի զատ Մէն կղզին ու Հեբրիդեան կղզիները. բայց Թագաւորին իշխանութիւնը Սկոտիոյ մէջ սահմանուածը, այսինքն դաշտային

կողմերը աւելի Ճանչցուած էր. իսկ հիւսիսային լեռնոտ կողմերը այլևայլ լեռընցի ցեղերու ձեռք էին. հարաւային կողմերն ալ որ Անգղիացւոց սահմանակից էին, Թէ Անգղիացի և Թէ Սկովտիացի ինքնագլուխ ցեղեր կը բնակէին: Հեբրիդեանց մէջ ալ մանաւանդ իշխանութիւն մը կար Ռոս կոմսին ձեռքը, որ Իլեան կղզեաց կ'ըսուէր:

Գ. ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆԻՄԱՐՔԱՑԻ ԵՒ ՆՈՐՎԵԿԻՈՑ. — Ասոր ձեռքն էր Եուրլանտի հիւսիսային մասը, շատ մը կղզիներ, իրենք մեծամեծ դաւառներ. Նորվեկիա և անոր քովի կղզիները՝ որ էին Որկադեանք, Շէթլէնտ, Ֆէրէօր և Իսլանտա: Նորվեկիան Տանիմարքայի հետ միացեր էր Քալմարի դաշնագրութեամբը 1397ին:

Դ. ՇՈՒԷՏ. — Ա թագաւորութեան երկիրներն էին Կոթիա, Բուն Շուէտ, Նորլանտ, Լափոնիոյ մէկ մասը, Ֆինլանտիա, Ալանդ (կամ Օլանտ) կղզիները և Էօլանտ կղզին: Լափոնիա կ'ըսուէր Շուէտին բոլոր հիւսիսային կողմը՝ Թորնէոյ գետին արևելեան դին:

Ե. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ. — Ռուսաց տէրութիւնը, որ երեքտասաներորդ դարուն մէջ Թաթարաց ձեռքը ընկած էր, Կոստանդնուպոլսոյ առման ժամանակը տասը տէրութիւն բաժնուած էր, որոնց գլուխ կը սեպուէր Մոսքուայի մեծ դուքսը. Թէպէտ եռքը մէկալ տէրութեանց իշխաններն ալ սկսան իրենք զիրենք Մեծ դուքս կամ Մեծ Իշխան անուանել:

Զ. ՄՈՂՈՒԼ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: — Ասոնք հինգ հատ էին, այսինքն Նողայ Թաթարաց իշխանութիւնը, որ Ազախու ծովուն ու Սեւ ծովուն հիւ-

սեսային եղերքը սիրած էր. Խրիմի խանութիւնը՝ Խրիմ Թերակղզւոյն մէջ. Ազաէրխանի խանութիւնը՝ Վոլկա և Տոն գետերուն ու Կովկաս լերանց մէջտեղը. Գըփչագի խանութիւնը՝ Վոլկայի և Ուրալի մէջտեղը. Խազանի խանութիւնը՝ Գըփչագի հիւսիսային կողմը:

Ի. ՄԱՃԱՒՍՏԱՆ. — Ա՛ս Թագաւորութեան մնան էին 1453ին Բուն Մաճառստան, Թրանսիլվանիա կամ Ադաեալ, Սլաւոնիա, ու Խուռաթի երկրին մէկ մասը. անկէց՝ ի զատ Վալաքիոյ ու Մոլտաւիոյ վրայ ալ Մաճառները իշխանութիւն մը ունէին:

Ը. ԼԵՀԱՍՏԱՆ. — Լիթուանիոյ մեծ դքսութիւնը Լեհաստանին հետ միանալէն ետքը 1386ին, ա՛ս Թագաւորութեան սահմաններն էին հիւսիսէն Տունա գետը, հարաւէն Քրափաք կամ Կարպաթեան լեռները, արևմուտքէն Գերմանիան, արևելքէն Տոնեց և Օքա գետերը:

Թ. ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ԼԻՎՈՆԻԱ. — Ա՛ս երկու երկիրները երկու զինուորական ասպետաց կարգերուն ձեռքն էին, այսինքն Տեւտոնեանց ու Սուսերակրաց, որ 1238ին մէկ կարգ եղան, ու միայն լեզուով կը տարբերէին իրարմէ, այսինքն Պրուշի լեզուով ու Լիվոնիայի լեզուով: Ասոնց ձեռքն էր պաշտիկ ծովուն բոլոր եղերքը՝ Ֆինլանտիոյ ծոցէն ինչուան Օսէր գետին բերանը. բայց 1453ին իրենց գաւառներուն քանի մը կտորները Լեհաստանին հետ միացան:

Ժ. ՊՈՀԵՄԻԱ. — Ա՛ս Թագաւորութեան մնան էին 1453ին Պոհեմիայէն ու Մորաւիայէն զատ նաև ան գաւառները որ 1350ին անոնց հետ միա-

յան, այսինքն հիւսիսային կողմը Լուսացիա, հիւսիսային արեւելեան կողմն ալ Վէրին ու Սաորին Շլեզիա:

ԺԱ. ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Գերմանական կայսերութիւնը Պալթիկ ծովէն ինչուան Ալպեան լեռները կը տարածուէր, ու Բուն Գերմանիայէն զատ՝ Լոռենի և Արեւլատայ հին թագաւորութեանց քանի մը կտորներն ալ անոր մասն էին. Գերմանիոյ գլխաւոր տէրութիւններն էին Աւստրիա, որ Փրեդերիկոս Գ. կայսեր ձեռքովը արշիդքսութիւն ձեւացեր էր. Հռենոսի պալատինութիւնը՝ Վէրին Պաւէրայի հետ. Պաւէրայի դքսութիւնը, Վիրթէմպէրկի կոմսութիւնը, Պաատենի մարկրաւութիւնը, Սաքսոնիոյ դքսութիւնը, Հէսսի լանտկրաւութիւնը, Փոմերանիոյ դքսութիւնը, Մէքլէնպուրկի դքսութիւնը և Պրունսվիքի դքսութիւնը:

ԺԲ. ՏԵՒՏՈՆԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — Ա դաշնակցութիւնը, որ 1241ին ձեւացեր էր, ջրեքտասաներորդ դարուն մէջ սկսաւ շատ մեծնալ, մանաւանդ ծովային վաճառականութեամբ, և մէջը շատ մը վաճառաշահ քաղաքներ կային, Էսքոյ գետին բերնէն ինչուան Լիվոնիա. ասոնք ջրոս ջրջանակ կամ գաւառ բաժնուած էին, այսինքն Լուպէք, Կոլոնիա (Քոլոնիա), Պրունսվիք ու Տանցիկ: Ջրեքտասաներորդ դարուն վերջերը, և հնգետասաներորդին մէջտեղուանքը ասդաշնակցութիւնը շատ ծաղկած էր, ու գրեթէ ութսուն քաղաք կար մէջը:

ԺԳ. ՋՈՒՑԵՐԻ ԵՒ ԿՐԻՃՈՆԻ. — Ա երկու դաշնակցութիւնները Գերմանիոյ կայսերութե-

նէին բաժնուած ու առանձին տէրութիւն էղած էին : Զուիցերի կամ Հելուետեան դաշնակցութիւն ըսուածը 1453ին ութը գաւառ բաժնուած էր , այսինքն Շուից , Ուրի , Ունթերվալտեն , Լիւցէռն կամ Լուչէռնա , Ցուրիք , Կլարիս , Ցուկ և Պէռն կամ Պէռնա :

ԺԴ . ԳԱՂԼԻԱ . — Ա՛ս թագաւորութիւնը իր ջորա դին շատ նահանգներ ու գաւառներ ունէր՝ որ մէյմէկ ինքնագլուխ նախարարութիւններու կը նմանէին ու քիչ բանի մէջ կը հնազանդէին թագաւորին . միայն երկրին մէջտեղը Պուրպոնի ցեղէն եկած թագաւորներուն ձեռքն էր . բայց Լուդովիկոս ԺԱ քիչ առեն Գաղղիոյ թագաւորին երկիրը շատ ընդարձակեց :

ԺԵ . ՆԱՒԱՐՐԱՑԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Ա՛ս թագաւորութեան սահմանն էին Հիւսիսէն Պիրենեան լեռները , Հարաւէն Եբրոս կամ Էպրոյ գետը :

ԺԶ . ԱՐԱԿՈՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Ա՛ս թագաւորութեան երկիրներն էին Սպանիոյ մէջ Արագոն ու Վալենսիա գաւառները . անոնցմէ զատ Բալէարեան կղզիները , Սիկիլիա , Սարտենիա , ու Նէապօլսոյ թագաւորութիւնը :

ԺԷ . ՎԱՍԹԻԼԻՈՑ ՈՒ ԼԻՈՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Ա՛ս թագաւորութիւնը որ Սպանիոյ քրիստոնեայ տէրութեանց մէջ երկար առեն առաջին եղած էր , Վորտուգալի ամիրապետութեան կործանելէն ետքը շատ ընդարձակեր էր զէպ ի հարաւային կողմերը :

ԺԸ . ԿՐԱՆԱՑԱՑԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Կրանատայի թագաւորութիւնը մահմետականաց ձեռքն

եր, որ Վրասթիլիոյ ու Արագոնի Թագաւորներէն պաշարուած և Սպանիոյ արևելեան հարաւային կողմը քաշուած՝ իրենք զիրենք քիչ մը ատեն ալ հազիւ պաշտպանեցին քրիստոնէից դէմ:

ԺԹ. ՓՈՐԹՈԿԱԼ. — Երեքտասաներորդ դարէն՝ի վեր սա երկիրը հիմակուան սահմաններըը ունէր, վասն զի Փորթոկալի Թագաւորները ծովային հարստութեան եռանդ եղան. Ափրիկէի մէջ շատ երկիրներու տիրեցին. 1415ին Սէութա կամ Սեպտէ քաղաքը առին. 1419ին Մատէրա կղզւոյն տիրեցին, 1431ին ալ Ասորեան կղզիներուն. ինչպէս որ քիչ ատեն ետքը Ափրիկէի բոլոր արևմտեան ծովեզերքն ալ պորտուեցան:

Ի. ՍԱՒՈՅԱՑԻ ԴՔՍՈՒԹԻՒՆԸ. — Չորեքտասաներորդ դարուն մէջ Հենրիկոս Է կայսրը Սաւոյայի ու Մաւրիտանայի կոմսերուն իշխանութիւն տուաւ արքայաքնակ կայսերութեան ըստ ելոյ, և ուրիշ երկիրներէն զատ Ամիի կոմսութիւնն ալ անոնց պարգևեց: Սիկիսմոնտ Լուքսեմպուրգցին 1416ին Սաւոյայի իշխաններուն դքսութեան պատիւ տուաւ, և Ամեդէոս Ը. դքսին Փիէմոնթի իշխանութիւնն ալ յանձնեց:

ԻԱ. ՄՈՆԹԷՓԻՐԱԹՈՑԻ ՄԱՐԳԻԶՈՒԹԻՒՆԸ. — Ա երկիրը, որ Սաւոյայի արևելեան կողմը կ'ընդնայ, երևելի աէրութիւն մը չէր:

ԻԲ. ՄԻԼԱՆԻ ԴՔՍՈՒԹԻՒՆԸ. — Ասոր մէջ Միլան քաղաքն ու անոր գաւառներէն զատ կային Փաւիայի կոմսութիւնը, Փարմա, Փիաչենցա, Ալեքսանդրիա և ուրիշ քաղաքներ: Անկէց՝ի զատ՝ Միլանի դքսերը ան ատենները Ջենովայի հասարակապետութեան վրայ ալ տիրած էին:

ԻԳ. ՄԱՆԹՈՒԱՑԻ ՄԱՐԳԻԶՈՒԹԻՒՆԸ. — *Մանթուայի մարգիզները Մանթուա քաղաքին ու անոր գաւառներէն զատ շատ երկիրներ ունէին Պրեշիայի ու Վրեմինայի գաւառներուն մէջ։*

ԻԴ. ՎԵՆԵՏԿՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ. — *Ադրիական ծովակին մէջ ունեցած երկիրներէն զատ, ցամաքի վրայ ալ շատ տեղերու տիրած էին Վենետկեցիք, ինչպէս Տարիոյ, Ֆրիուլի, ու Վիչենցա, Վերոնա, Փատուա քաղաքներուն և ուրիշ երկիրներու։ Իտալիայէն դուրս ալ Վենետկեցւոց հասարակապետութեան ձեռքն էին Լիւրիկէի կղզիները, Յոնիական կղզիները, Արշիպելագոսին մէկ մասը, ու Մորայի կամ Պելոպոնէսին մէջ Արգոս, Կորն և Մեթոն քաղաքները։*

ԻԵ. ՄՈՏԵՆԱՑԻ, ՖԼՈՐԱՑԻ ՈՒ ՈՒՃԱՃՈՑ ԴՔՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — *Ա իրենք դքսութիւնները իրենց գաւառներովն ու քաղաքներովը Լոմբէի ցեղին ձեռքն էին։*

ԻԶ. ԹՈՍՔԱՆԱ. — *Ա երկիրը զանազան հասարակապետութիւններ բաժնուած էր. անոնց մէջ ալ անուանիներն էին Փլորենտիա (Ֆիորենցա) Մէտիչեանց ձեռքը. Սիէնա և Լուքքա։*

ԻԷ. ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆԸ. — *Եկեղեցւոյ տերութեան մասը կը սեպուէին Հռաւեննայի փոխարքայութիւնը, Պենեւասպոլիս, ու Սիրէնթոյի դքսութիւնը։ Պապերուն ձեռքն էին նաև Բենեւենտա քաղաքը՝ Նէապոլսոյ Թագաւորութեանը մէջ, Աւինիոն քաղաքն ալ Գաղղիոյ մէջ՝ վենաւէնի կոմսութեամբը հանդերձ։*

ԻԸ. ՍԵՐՎԻԱ ՈՒ ԱԼՊԱՆԻԱ. — *Սերվիա (Սըր-*

ֆլ երկիրը) ինչուան ան ատեները ինքնապլուխ իշ-խանուԹիւն մըն էր . բայց քիչ ատենէն Օսման-ցւոց ձեռքը անցաւ , ինպէս նաև Ալպանիան՝ որ է Առնաւուտի երկիրը :

Ի Թ . Պ Ո Ս Ն Ի Ա . — Ա ս երկիրն ալ Սերվիոյ պէս ինքնապլուխ իշխան մը ունէր՝ որ Օսմանցւոց Թա-գաւորին տուրք կուտար . բայց 1468ին բոլորովին Օսմանցւոց ձեռքն անցաւ :

Լ . Օ Ս Մ Ա Ն Ե Ա Ն Ի Ն Ք Ն Ա Կ Ա Լ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ը . — Ա ս ինքնակալուԹեան ձեռքն էին Եւրոպայի մէջ Թրակիա , Մակեդոնիա , Թեսսալիա և Միջին Յունաստանի մեծ մասը : Մորայի մէջ վենետակե-ցիք քանի մը բերդեր ունէին , մնացած կտորը իրենք բռնաւորներու մէջ բաժնուած էր , որոնց մէկն էր Ա Թ Է Ն Ք Ի դուքսը , մէկալ երկուքը Դեմետր և Թովմաս Պալէոլոգ . և սոնց կռիւներուն պատ-ճառաւը սուլթան Մ Ե Հ Ե Մ Մ Է Տ Բ ասելի դիւրաւ տիրեց իրենց երկրին :

ՊԱՏԿԵՐ

ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Տարածութիւն և գլխաւոր դարագլուխ նոր պատմութեան. — Անուանի ժողովուրդ և պերութիւն երոպիոյ՝ ժե դարուն վերջը։

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ. — *Նոր պատմութիւնը կը սկսի Կոստանդնուպոլսոյ առնուելէն, 1453ին, ու կ'երթայ ինչուան Գաղղիացւոց ազգային ընդհանուր ժողովը կամ Գաղղիացւոց խառնուածիւնը որ եղաւ 1789ին, և է բովանդակութիւն իրեք հարիւր երեսունըվեց տարուան կամ իրեք ու կէս դարու պատմութիւն։*

ԳԼԽԱՒՈՐ ԴԱՐԱԳԼՈՒԽՔ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ. — *Նոր պատմութիւնը վեց գլխաւոր դարագլուխ ունի, այսինքն.*

Ա. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՔՈԼՈՄՊՈՍ ԵՒ ԿՈՒԹԹԵՆՊԷՐԳ, *կամ Գիւտ նորոյ աշխարհի և տպագրութեան* (ժե դարուն)։

Բ. ԼՈՒԹԵՐ, *կամ Նորոգութիւն Ըրօնական* (1517ին. ժԶ դար)։

Գ. ԴԱՀՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՍՓԱԼԻՈՑ, *կամ Հաստատութիւն լուսերական պերութեանց* (1648. ժԷ դար)։

Գ. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ ԵՒ ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍ, *կամ* Փոքր Գաղղիոյ և Մէծ-Բրիտան Ռուսիոյ (*մէկալ կէս մասը ժէ դարուն*):

Ե. ՄԱՀ ԿԱՐՈԼՈՍԻ ՎԵՑԵՐՈՐԴԻ, *կամ* Ազգասոհմ Լոբէնի՝ Գերմանիա (1740. ԺԸ *դար*): —

Զ. ԱԶԳԱՑԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ ԳԱՂԳԻՈՑ *կամ* Սկիբբէն Կոնվոբէան Գաղղիոյ-ոյ (1789ին):

ԱՆՈՒԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԵՒ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆԻՆ ԸՆԲՈՊԻՈՑ՝ ԺԷ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋՏԵՂՈՒԱՆՔԷՆ ԽՆԶՈՒԱՆ ԺԸ ԴԱՐՈՒՆ ՎԵՐՋԸ: — *ԺԷ դարուն մէջաեղուանքէն ինչուան ԺԸ դարուն վերջը Եւրոպայի մէջ եղած անուանի ժողովուրդներն ասոնք էին.* Օսմաններ, Հունգարացիք, Վենեկիացիք, Սպանիացիք, Աւստրիացիք, Գաղղիացիք, Անգլիացիք, Շուէտ, Ռուսք և Պրուսիք:

Իսկ անուանի տէրութիւններն են Տաճկաստան՝ Մոծոռոսանի ու Վենեկիոյ հետ, Սպանիա, Աւստրիա, Գաղղիա, Անգլիա, Շուէտ, Ռուսաստան և Բրուսիա, *որոնք մէկմէկէ աւելի կամ պակաս երբեմն բարձրացան և երբեմն խոնարհեցան, ինչպէս որ նոր պատմութեան ընթացքին մէջ պիտի տեսնենք:*

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ. — *Տաճկաստան երկար ատեն Գերմանիան ու Իտալիան դողացընելէն ետև, Սլաւեան ազգերուն, այսինքն նախ Լեհաց ու ետքը Ռուսաց հետ ըրած պատերազմներովը տկարացաւ ու իր երկրէն մեծամեծ գաւառներ կորսընցուց:*

ՍՊԱՆԻԱ ԵՒ ԱՒՍՏՐԻԱ. — *Ատոնք որ կարոլոս հինգերորդին և Փիլիպպոս երկրորդին ատենը*

կը սպառնային բոլոր Եւրոպայի տիրապետելու, երկար ժամանակ Գաղղիոյ, Գերմանիոյ, Տաճկաստանի ու Անգղիոյ հետ կռուելով կամաց կամաց առջի զօրութիւնն ու իշխանութիւնը կորընցուցին, որ Գաղղիոյ անցաւ:

ԳԱՂԼԻԱ. — Գաղղիա որ Ռիշըլիէօյին ու Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին աեւնը զօրանալով Սպանիոյ ու Աւստրիոյ իշխանութիւնը առաւ ու երկար աեւն ձեռքը պահեց. բայց կորսընցուց երբոր իրեն դէմ միացան Անգղիա, Աւստրին Նահանգները, Աւստրիա և Գերմանիա:

ԱՆԳԼԻԱ. — Անգղիան ալ հետզհետէ իշխանութեան համար Սպանիոյ, Աւստրիոյ ու Գաղղիոյ հետ կռուելէն եաքը, վերջապէս Գաղղիացւոց, Սպանիացւոց ու Հոլանտացւոց ծովային զօրութիւնը կոտրեց ու ինքը անոնց աեղը անցաւ:

ՇՈՒԷՏ. — Շուէտը Եւրոպայի հիւսիսային կողմի աէրութեանց մէջ ամենէն ալ վեր անցաւ զօրութեամբը, և կարոլոս երկոտասաներորդին աեւնը Ռուսները սարսափեցուց:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ. — Ռուսաստան Մողոլաց լուծը թօթափելով սկսաւ Եւրոպայի մէկալ աէրութեանց կռիւներուն մէջ մտնալ. հիւսիսային կողմը Շուէտին նախագահութիւնը առաւ, Տաճկաստանի կողոպուտներովը մեծցաւ հարստացաւ, ու Լեհաստանի ազգութիւնը վերուց:

ԲՐՈՒՍԻԱ. — Բրուսիա, որ առջի քերան աննշան աէրութեանց կարգն անցաւ, և Լեհաստանի կործանումնը համար Ռուսաստանի ու Աւստրիոյ •գնեց:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Պատմութիւն Օսմանեանց՝ կոստանդնուպոլսոյ առնուելէն ետքը Սուլթան Մէհէմմէտ նուաճեալ որ քաղաքը նորէն բնակեցաւ մինչեւ կարգաւորութիւնները ըրաւ։

Պատմութիւն Օսմանեանց՝ Կոստանդնուպոլսոյ առնուելէն ետքը Սուլթան Մէհէմմէտ նուաճեալ որ քաղաքը նորէն բնակեցաւ մինչեւ կարգաւորութիւնները ըրաւ (1453–1520)։

Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. — Պելկրատի պաշարումը. — Յովհաննէս Հունիատ. — Իր մահը. — Սուլթան Մէհէմմէտին ուրիշ ձեռնարկութիւնները. — Դուքի կոնեանոս. — Իոքենպէր պէյ. — Իր մահը. — Վենետիկեցոց դէմ պատերազմը. — Էյրիպօզի առումը. — Քէֆէի առումն ու հայոցմէ իշխանաց իոդրածը. — Հոռոմի պաշարումը. — Սուլթան Մէհէմմէտի մահը. — Սուլթան Պայէզիտ, ու եղբայրը Ճէմ սուլթան. — Պայէզիտի ուրիշ պատերազմները. — Օսմանեան փերուզեան վիճակը. — Սուլթան Սելիմ. — Եգիպտոսի պատերազմը. — Մէմլուքներուն ջարդը. — Սուլթան Սելիմին մահը։

կիշնեին ով չէնցընէ , ու իր տէրութեան մայրաքաղաքն ընէ · հրաման հանեց որ առջի բնակիչներէն ալ ուզողը գայ հոն բնակի , խոստանալով որ ամենևին անոնց հաւատքին չդըպչի : Երբոր տեսաւ թէ եկողները քիչ են , դրսի գաւառներէն տասը հազարի չափ ընտանիք կոստանդնուպոլիս բերել տուաւ , Յունաց և Հայոց մէյմէկ պատրիարգ դրաւ ու շատ ազատութիւններ տուաւ : Անկէց ետքը սկսաւ քաղաքին վնասուած պարիսպներն ու բերդերը նորոգել · Դարդանեան նեղուց (Տարտանէլլի կամ Ձանագ գալէսի) ը-ռաւած նեղուցին երկու կողմն ալ մէյմէկ ամուր բերդեր չինեց , և ինքը իրեք տարի ան նոր մայրաքաղաքին մէջ նստաւ որ տէրութիւնը հաստատուի :

Եւրոպայի տէրութիւնները կոստանդնուպոլսոյ առումը լսելով շատ վհատեր էին · պապերն ալ խաչակրութիւն կը քարոզէին Տաճկաց դէմ : Սուլդան Մէհէմմէտ Մաճառստան յարձակեցաւ , ու 1456ին հարիւր հիսուն հազար հոգւով Պելկրատին դիմացը երեցաւ : Յովհաննէս Քափիսթրան անունով Ֆրանչիսկեան կրօնաւորը Գերմանացիները ոտք հանեց , ու քառասուն հազար հոգի օգնական բերաւ Յովհաննէս Հունիատին . անիկայ ալ Տաճկի նաւերուն մէջէն անցնելով , որ Դանուբ գետին վրայ կեցեր էին , քաղաքը մտաւ : Քառասուն օր շատ քաջութեամբ դէմ կեցաւ Օսմանեանց · սուլդան Մէհէմմէտ ալ

Եւրոպացիք Կոստանդնուպոլսոյ առումն որ լսեցին ինչ ըրին :

ան պատերազմին մէջ վերաւորուեցաւ, ու քիչ մնաց որ գերի սիսի բռնուէր. իսկ երէն զօրքը յուսահատելով ձգեցին փախան, շատ դրօշներ ու զէնքեր թշնամեաց ձեռքը ձգելով: Չունիսաս Օսմանցւոց յաղթելէն ետքը ինքն ալ վերաւորուած ըլլալով՝ ամիս մը հանգիւ տպրեցաւ ու մեռաւ. սուլթան Մէհէմմէտ երբոր անոր մահը լսեց, ըսաւ. "Ուրեմն ալ յոյս չկայ որ վրէժս հանեմ ան քրիստոնէէն, որ ինքը միայն կրնար պարծիլ թէ ինծի յաղթեց":

1 Սուլթան Մէհէմմէտ պէլկրատէն Յունաստանի վրայ դարձաւ, ու Մորայի ինքնագլուխ մնացած տէրութիւններուն մէկիկ մէկիկ սկրեց. վասն զի երկու պալէոլոգ եղբայրները Թովմաս ու Դեմեար՝ իրարու հետ կռիւ ունենալով, Դեմեար Օսմանցւոցմէ օգնութիւն խնդրեց, և իր աղջիկը սուլթան Մէհէմմէտին տուաւ. իսկ Թովմաս ձգեց փախաւ. սուլթան Մէհէմմէտ ալ իր անները վանքի մը մէջ բանտ դրաւ, ու բոլոր Մորան առաւ ձեռքէն:

2 Սուլթան Մուրատ Բ 1427ին Սերվիան առնելէն ետքը ազատ Թողուցեր էր. սուլթան Մէհէմմէտ նորէն անկերկիրը իր տէրութեանը հետ միացուց: Դաւիթ Կոմնենոս Տրապիզոնի մէջ կայսր անունով կը թագաւորէր. սուլթան Մէհէմմէտ Տրապիզոնն ալ առաւ, Դաւիթը գերի բռնած Կոստանդնուպոլիս բերաւ, և ուրիշ տղոցմովը

---

1 Սուլթան Մէհէմմէտ ինչ կերպով սկրեց Մորայի:

2 Ուրիշ ինչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ:

խլդեալ տուաւ : Տիրեց նաև Պոնիայի , Ուլահի երկիրն ալ ոտնակոխ ըրաւ . որովհետև Վենետակեցիք ուզեր էին Մորայի տիրել , անոնց վրայ ալ վազեց : Վենետակեցիք Մաճառներուն Մաթիաս Քորվին թագաւորէն օգնութիւն խնդրեցին . անկէց ՚ի զատ Ալպանիացւոց այսինքն Առնաւուտներուն գլխաւորը որ Խաքէնտեր պէկ կ՚ըսուէր՝ Վենետակեցւոց կողմը անցաւ , ու շատ անգամ Օսմանցւոց հետ զարնուելով շատ վնասներ հասուց անոնց : Սուլթան Մէհէմմէտ առջի բերան այնպիսի տկար թշնամւոյ մը հետ պատերազմիլ չուզեց , բայց ետքը յանձն առաւ որ անձամբ վրան երթայ , և յիսուն հազար զօրքով գնաց Ալպանիոյ ամուր բերդը որ Քրոյա (Ագիւսար) կ՚ըսուէր՝ պաշարեց : Խաքէնտեր պէկը յաղթեց Օսմանցւոց ու ստիպեց որ պաշարումը թողուն . բայց քիչ ատենէն Խաքէնտեր պէկը մեռաւ և Օսմանցիք տիրեցին Ալպանիոյ 1466ին :

Ա Խաքէնտեր պէկը հին ատենի առասպելաբար դիւցազանցը կը նմանէր . մէկ զարնելով կատաղի ցուլի մը գլուխը կը կտրէր . Մեծին Աղեքսանդրի պէս պաշարուած քաղաքի մը պարսպացը վրայ ելլելուն համար՝ Աղեքսանդր կամ Խաքէնտեր անունը տուին իրեն Օսմանցիք . և մեռնելէն տասը տարի ետքը առին անոր ոսկորները ու մէջերնին բաժնեցին որ իրեն պէս անյաղթելի ըլլան :

Ա Խաքէնտեր պէկին վրայ ինչ մանրաւոր գիտենք կայ :

0772
45

։ Վենետկեցիք նորէն սկսան պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել։ Միսիթրա քաղաքը այրեցին և Ամէնքը կողոպտեցին։ Սուլթան Մէհէմմէտ ասոր լսելով զրօսյն Սոփիայ եկեղեցին գնաց, որ ինքը մզկիթ գարձուցեր էր, ու երդում ըրաւ որ քրիստոնէութիւնը ջնջէ աշխարհքէս։ Մեծ նաւատորմիղ մը խրկեց որ երթան Էյրիպօզ (Նէկրոփոնթ) կղզւոյն տիրեն. ինքն ալ ցամաքային զօրքովը հոն գնաց։ Ձորս անգամ յարձակեցէն եաև Օսմանեանք ան կղզւոյն գլխաւոր քաղաքը առին ու բնակիչները թրէ անցուցին։ Քաղաքապետը միջնաբերդը քաշուած՝ խնդրեց որ իրեն ու իրեններուն կեանքին խնայեն. սուլթան Մէհէմմէտ ալ խօսք տուաւ. բայց բերդը առնելուն պէս՝ քաղաքապետն ու անոր գլխաւոր պաշտօնատէրները մէջքերնէն երկուք սղոցել տուաւ՝ ըսելով. "Ես ձեր գլուխը ողջ պահելու խօսք տուի, չէ թէ բոլոր մարմինը"։ Անկէց ետքը Օսմանեանք հեղեղի պէս Վենետկեցւոց երկիրները արշաւեցին ու Ֆրիուլիէն ինչուան Փիաւէ գետը տարածուեցան՝ Ճամբան ամէն տեղ կողոպտելով ու այրելով, այնպէս որ անոնց ձգած կրակին լոյսերը գիշեր ատեն Վենետիկ քաղաքէն կ'երեւնային։ Մոլտաւիոյ իշխանը Ստեփանոս քանի մը յաղթութիւն ըրաւ Օսմանցւոց դէմ Ակերմանիոյ և Ցունաստանի մէջ. բայց ետքը յաղթուեցաւ, և Օսմանցիք նորէն սկսան առաջ քալել, ինչուան որ Վենետկեցիք իրենց Թշնամւոց

։ Վենետկեցւոց հետ ինչ պատերազմ ունեցաւ սուլթան Մէհէմմէտ։

ահագին բազմութիւնը առանելով տասնըվեց տարի կառուելէն ետքը տարեկան տուրք տալը յանձն առնելով 1479ին հաշտութիւն ըրին։

1 Անկէց ետքը սուլթան Մէհէմմէտ ուզելով տիրել Խրիմու Փէֆէ քաղաքին, (որ ան ատենը Ճենովացւոց ձեռքն էր), շատ զօրքով իր վեզիրը կէտիք Ահմէտ փաշան վրան խրկեց, որ գնաց ծովէն ու ցամաքէն քաղաքը պաշարեց։ Փէֆէի հայազգի իշխաններըը քաջութեամբ իրեք օր քաղաքը պաշտպանեցին. բայց Ճենովացւոց իշխանին փախչիլը առանելով, և վէզիրին խօսքին հաւատալով որ կ'երդուէր նայ Թէ իրենց բան մը չըներ, անձնատուր եղան։ Ահմէտ քաղաքը առնելէն ետքը բնակչացը հետ քաղցրութեամբ վարուեցաւ ինչուան որ հնարքով մը իշխանաց գլուխը ուաէ. շատ անգամ հայ իշխաններըը կերթակուրի հրաւիրելէն ետքը, անգամ մըն ալ իրենց ըսաւ որ չվայլէր որ իմ սեղանս գինքով Թրիմով երթնաք. և երբոր անոնք առանց գինքի գնացին տունը, գամբիքը ապաննել տուաւ, և քառասուն հազար հոգի Հայ ու Ճենովացի գերի տարաւ Կոստանդնուպոլիս։

2 Սուլթան Մէհէմմէտ ուզեց պատժել նաև Հոդոսի ասպետները, ու բոլոր ուժովը կղզւոյն վրայ գնաց (1480), վաթսուն կաոր մեծամեծ նաւերով ու հարիւր հազար զօրքով։ Ասպետաց

---

1 Փէֆէ քաղաքին առնուելուն վրայ ինչ կայ գիտնալիք։

2 Հոդոսի ասպետներուն գէմ ինչ արշաւանք ըրաւ սուլթան Մէհէմմէտ, ու երբ մեռաւ։

գլխաւորը Պետրոս Օպիւսան շատ քաջութեամբ պաշտպանեց իր քաղաքը, այնպէս որ երկու ամիս պաշարելէն ետքը Օսմանցիք ձանձրացան ու շատ մարդ կորսնցնելնուն վրայ սրտերնին կոտրած եւս գարձան: Թագաւորը ան ձախորդութեան վրայ բարկացաւ, ու սկսաւ առջինէն աւելի պատրաստութիւն տեսնել Հռոդոսի գէմ. բայց 1481ին յունիսի ամսուն 1ին մահը վրայ հասաւ, և իր դիտաւորութիւնները անկատար ձգացին:

1 Սուլթան Մէհէմմէտ Բ երեսուն տարի թագաւորեց, ու երկու հարիւր քաղաքէն աւելի տիրելով Թուրքի այսինքն ալեարհալ ըսուեցաւ: Ուսման և ուսումնական մարդկանց վրայ մեծ սէր ունէր, և կ'ըսեն թէ պրաթերէն, պարսկերէն, երրայեցերէն, յունարէն ու լատիներէն ալ գիտէր: Ուսումնականաց վիճաբանութիւնները մօիկ ընել կը սիրէր և անոնցմէ ձարտասանները ու բանաստեղծները վարձատրութիւններ կ'ընէր. հասարակաց գրքատուն մըն ալ շինեց Կոստանդնուպոլսոյ մէջ:

2 Երկու որդիք ունէր, Պայէզիտ և Ջէմ. Պայէզիտ անդրանիկին ըլլալով հօրը յաջորդեց. իսկ Ջէմ ուզելով եղբօրը տեղը թագաւորել, զօրաց մէկ մասը իրեն կողմը ձգեց ու ապստամբեցաւ. բայց Պրուսա քաղաքին քովը յաղթուեցաւ, ու

---

1 Սուլթան Մէհէմմէտին ինչ անուն տուին: — Ուսումնասիրութեանը վրայ ինչ կը պատմուի:

2 Ո՞վ յաջորդեց Սուլթան Մէհէմմէտին: — Ջէմ սուլթանին պատմութիւնը ինչ է:

առաջ Եգիպտոսի սուլթանին քովը փախաւ եաքը Կիլիկիա։ Տեսնելով որ սուլթան Պայէզիտ եաւէ է զինքը բռնելու, Հռոդոս փախաւ, ուր ասպետները պատուով ընդունեցան զինքը ու Պայէզիտին ձեռքը տալ չուզեցին։ Փիչ ատենէն Ինոսենտիոս պապին խրկեցին, ան ալ Գաղղիոյ Կարոլոս Ը. Թագաւորին յանձնեց ձէմը, որ ան ատենը Նէապոլսոյ վրայ կ'երթար։ Կարոլոսի բանակին մէջ ձէմ սուլթանը մեռաւ, և կ'ըսեն թէ սուլթան Պայէզիտին յանձնարարութեամբը ձէմին ծառաները թոյն խմցուցին անոր։

1 Սուլթան Պայէզիտ Ռ 1499ին պատերազմ բացաւ Վենետկեցւոց դէմ Յունաստանի մէջ, ու Լէփանթոյ (Էյնէպախթի) քաղաքին տիրեց։ Վենետկեցիք ալ Սպանիացւոց օգնականութեամբը Եգինա ու Քէֆալոնիա կղզիները տիրեցին և Օսմանցւոց հետ հաշտութիւն ըրին (1503)։ Սուլթան Պայէզիտ հրաման տուաւ Վենետկեցւոց որ Սեւ ծովուն մէջ վաճառականութիւն ընեն, կոստանդնուպոլսոյ մէջ ալ դեսպան մը ունենան, որ պայլ կամ պալիօզ կ'ըսուէր։

2 Իր Թագաւորութեան վերջին տարիները երկրին մէջ քանի մը խռովութիւններ եղան։ Երկու որդիքը իրմէ ապստամբելով սպանուեցան։ Ահմէտ որդին ալ իր անդրանիկ եղբօրը ձեռքէն Թագաւորութեան իրաւունքը առնել ուզելով, ինք-

---

1 Սուլթան Պայէզիտ քիչ պատերազմ ըրաւ Վենետկեցւոց հետ։

2 Սուլթան Պայէզիտին ատենը քիչ խռովութիւններ եղան։ — Ի՞նչպէս մեռաւ։

զինքը Ժառանգ անուանեց (1511)։ Առջի անգամն իր հօրը զօրքերէն յաղթուեցաւ, Խրիմ փախաւ, և հոն Խրիմու խաներէն օգնութիւն առած Կոստանդնուպօլսոյ վրայ եկաւ, այնպէս որ սուլթան Պայէզիտ հարկադրեցաւ Թագաւորութենէն հրաժարելու, իր որդւոյն հրամանովը Տիմեթոքա ըսուած քաղաքը քաշուեցաւ, և սրտին ցաւէն մեռաւ վաթսունըվեց տարեկան։ Սուլթան Սէլիմ ալ փառաւոր Թագով ըրաւ իրեն հօրը։

1 Սուլթան Պայէզիտ իր հօրը պէս գիտուն մարդկանց պաշտպանութիւն ըրաւ. իր կրօնական պարտքերուն ալ այնպէս հաւատարիմ էր որ Տաճկաց մէջ վէպ այսինքն սուրբ ըսուեցաւ։ Կ'ըսեն թէ հրամայեր էր որ իր հագուստին վրայ կեցած փոշիները ժողվեն, անոնցմով իր մեռնելու առնը աղիւս մը շինեն ու աջ ձեռքին վրայ դրած՝ այնպէս զինքը գերեզման դնեն։

2 Ան առիւծները Օսմանեան տէրութեան տարեկան եկամուտն էր հինգ միլիոն ոսկի. Ասիոյ մէջ քսանըչորս կուսակալութիւն ունէր, Եւրոպայի մէջ երեսունըչորս. զօրաց թիւն էր չիսուն հազար Թոշակաւոր, ու տասուերկու հազար ենիչէրի. ծովանաւսուն կռոր նաւ ալ միշտ պատրաստ կեցած էր։

3 Սուլթան Սէլիմ Թագաւորելուն պէս, վեզիր

---

1 Ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր։

2 Օսմանեան տէրութեան զօրութիւնը ի՞նչպէս էր ան առիւծները։

3 Սուլթան Սէլիմ ի՞նչ կերպով սկսաւ Թագաւորութիւնը։

Ներէն երկուքը սպաննել տուաւ. յանցանքնին ան էր որ հարցուցեր էին իրեն Թէ Թագաւորական վրանը դէպ ի ո՞ր կողմը դարձընեն, այսինքն դէպ ի ո՞ւր կ՚ուզէ պատերազմի երթալ: Ուրիշ վեզիր մըն ալ վրաններըը դէպ ի աշխարհքիս չորս կողմը շուկեց, անով մահուընէ ազատեցաւ: Անկէց ետքը սուլդան Սէլիմ իր երկու մեծ եղբայրներըը սպաննել տուաւ. անոնցմէ մէկը Ահմէտ՝ երկու որդիք ունէր, մեծը Պարսկաստան էր, մէկալը Եգիպտոս. Սէլիմ անոնց պատճառաւը Պարսից դէմ պատերազմ բացաւ, ու Դավրէժի քովերը յաղթեց անոնց. բայց իր զօրքէն ալ քառասուն հազար հոգի կորսընցուց ու Կոստանդնուպօլիս դարձաւ:

Եգիպտոսի սուլդանին վրայ ալ գնաց 1517ին, ու Հալէպ քաղաքին քովը զարնուեցաւ Մէմլուքներուն հետ. պատերազմին մէջ անոնց Թագաւորը սպաննուեցաւ, և Հալէպ ու Դամասկոս քաղաքները Օսմանցւոց ձեռքը անցան: Գազայի քով ալ յաղթուելնուն մը ըրաւ Սէլիմ ու Եգիպտոս մտաւ: Մէմլուքները նոր Թագաւոր մը ընտրեր էին իրենց, ու Գահիրէէն վեց մղոն հեռու բանակին դրեր էին. սուլդան Սէլիմ ցրուեց զանոնք ու դէպ ի քաղաքը քշեց. անոնք երկար ատեն պաշարման դիմացան, բայց վերջապէս ձգեցին փախան, և իրենց գլխաւորը Գահիրէին դուռը կախուեցաւ: Երկրորդ օրը սուլդան Սէլիմ իր աչքին առջևը քսան հազար Մէմլուք սպան-

---

1 Ի՞նչ կերպով սիրեց Սէլիմ Եգիպտոսի ու Մէքքէի: — Ի՞նչպէս մեռաւ:

նել տուաւ ու մարմիններն Նեղոս գետը ձգեց. եաքը մեծ հանդիսով Գահիրէ մտաւ, ու հոն Մէքքէի բալիքները ընդունեցաւ: Անկէց եաքը Արաբացւոց այլևայլ ցեղերն ալ հնազանդեցան Օսմանցւոց: Իսկ սուլթան Սէլիմ կոստանդնուպոլիս դարձաւ ու սկսաւ պատերազմի, մէկը Պարսից, մէկալը Հռոդացւոց դէմ. բայց մահը վրայ հասնելով, իր թագաւորութիւնը Թողուց Սիւլէյման որդւոյն որ Մեծ բռնեցաւ (1520):

ԳԼՈՒԽ Բ.

Պոփմռնիան Իթալիոյ՝ կոսպանդնուպոլսոյ առնուելեն ընդհան գաղղիացւոց Իթալիա մտնելը (1453–1494):

Իթալիոյ վիճակը. — Պիոս Բ, խաչակրութիւն կը քարոզէ. — Յովհաննէս Անթոնիին արշաւանքը. — Փերդինանդոս Ա. — Թրուայի պատերազմը —. Փերդինանդոսի անգնահութիւնը. — Պեդրոս Մէդիչի. — Լորենփոս և Յուլիանոս Մէդիչի. — Փաղդինէրուան դաւադրութիւնը. — Փերդինանդոսի դէմ եղած ապստամբութիւնը. — Գաղղիացւոց Իթալիա հանդիսը. — Սաւոնարոլայի գործունէութիւնը:

1 Հնգեսատանեքորդ դարուն մէջ Իտալիա թէպէտ և քաղաքականութեամբ ու հարստութեամբ ծաղկած էր, բայց շատ մը մանր տէրութիւններ բաժնուած ըլլալով ազգային ազատու-

---

1 Հնգեսատանեքորդ դարուն առեններն Իտալիա ինչ վիճակի մէջ էր:

Թիւնը կորընչուցեր էր : Շատ անգամ փորձեցին որ ան տէրութիւնները միացընեն մէկ թագաւորութիւն ընեն , բայց ձար չեղաւ . վասն զի տէրութեանց մէջէն մէկն ալ այնչափ զօրաւոր չէր որ ուրիշներուն կարենար օրէնք դնել :

1 Ան միջոցին իրեք տեսակ թշնամիներ կը սպառնային Խաչիոյ , այսինքն Օսմանցիք , Սպանիացիք ու Գաղղիացիք : Պապերը Օսմանցւոցմէ վախնալով, կը ջանային որ Եւրոպացի ասպետները նորէն ոտք հաներն Երուսաղէմը ազատելու համար : Պիոս Բ պապը Մանդուա քաղաքին մէջ ժողով մը ըրաւ 1459ին , ու խաչակրութիւն քարոզեց , Համբորդութեան ծախքերն ալ կարգի դրաւ : Բայց ան առեններըն Յովհաննէս Քալապրիացին , որ Անժուի ցեղին յաջորդութեանը իրաւունք ունէր , Նէապօլսոյ կողմերը արշաւելով Խաչացւոց դիտաւորութեանը արգելք եղաւ : Պիոս Բ նոր խաչակրութիւն մը քարոզեց 1462ին , ժողվուելու տեղը Անքոնա քաղաքը որոշեց , ու ծերութիւնը մոռցած՝ ինքն ալ եկաւ Անքոնա գնաց որ պատերազմի երթայ . բայց մարմինը բաւական ոյժ չունէր . նաւ մտնելու առենը ծովեզերքին վրայ վախճանեցաւ (1464) :

2 Իրեն յաջորդը Պօղոս Բ Ռաւենսպոնայի ժողովին մէջ խօսք առաւ որ խաչակրութիւն մը հանեն Եւրոպացիք Արեւելքի համար . բայց իր ջանքն ալ անօգուտ եղաւ , վասն զի քիչ առենէն մե-

---

1 Օսմանցւոց դէմ ինչ հնարք մոռցեցին պապերը :

2 Ո՞վ եղաւ վերջին խաչակրութիւն քարոզող պապը :

ուաւ, և իրմէ ետքը մէյմըն ալ խաչակրութեան վրայ մոռածող չեղաւ։

։ Յովհաննէս Քալաբրիացւոյն արշաւանաց առնը քանի մը բան պատահեցաւ որ գիտնալը օգտակար է։ Քանի որ Մեծն Ալփոնսոս ողջ էր, Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը Արագոնի կեղնի ձեռքը ապահով էր. բայց երբոր անիկայ մեռաւ 1458ին, ու Փերդինանտոս որդին իր տեղը յաջորդեց, ամէն բան փոխուեցաւ. վասն զի հայրը իր առատաձեռնութեամբը գանձը պարպեր, ու տուրքերով շատ նեղութիւն տուեր էր ժողովրդեան։ Նէապօլսոյ իշխաններըը առնելով Յովհաննէս Անժուացին հրաւիրեցին, որ գնաց ու պատերազմով առնի անգամ յաղթեց. բայց Փերդինանտոս խաբէնաէր ալէկին ու Միլանի դքսին օգնութեամբը յաղթութի մը ըրաւ 1462ին Գաղղիոյ Թրուա քաղաքին քովը, որով իր բանակը շուռուեցան։ Յովհաննէս Անժուացին երկու տարի ալ անօգուտ տեղ կռուըտեցին ետքը Գաղղիա դարձաւ. իսկ Փերդինանտոս անգութ վրէժխընդրութիւններ ընելով, շատ մեծամեծ մարդիկ սպաննել տուաւ. որոնց մէջ անուանի է Յակոբ Փիչչինինոյ քաջ զօրապետը։ Անիկայ Փերդինանտոսի յորդորանքովը անոր պալատը եկեր էր. Փերդինանտոս շատ սիրով ընդունեցաւ զինքը ու մեծ կոչումնք մը ըրաւ անոր իր պալատին մէջ. մէյմըն ալ յանկարծ բռնեց զինքը ու բանտին մէջ խղդել տուաւ։ Փերդինանտոսի բոլոր Թագաւո-

---

։ Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը Ինչ վիճակի մէջ էր։

բանեան առնէր այսպիսի բանութիւններն ու խարդախութիւնները պակաս չէզան։

Ան առիւծները Փլորենտիոյ մէջ ալ երեւելի դիպուածներ պատահեցան։ Կոզիմո Մէտիչին մեռնելէն ետքը, իր Պետրոս որդին Փլորենտիոյ հասարակապետութեան գլուխ կեցեր էր։ Ամէնքս ամբարտաւան ու անխելք մարդ ըլլալով ու բնչ հին ցեղերը գրգռելէ իրեն դէմ։ Նիկոլայոս Սոդերինի անունով մէկը 1465ին ուզեց հասարակապետութիւնը բարեկարգել ու Մէտիչեանց ձեռքէն իշխանութիւնը առնել. բայց միտքը գրածը չկրցաւ կատարել. վասն զի իր կուսակիցները Պետրոս Մէտիչին ապաննել ուզեցին. բայց Պետրոս խնացաւ, դաւակիցները ալ Փլորենտիոյէն ելան ու իրենք զիրենք կամաւոր աքսորանքի դատապարտեցին։ Ան առիւծը Մէտիչեանց Թշնամինեերը Ատեանցի գլխին գխեցին, որ հռչակաւոր Լոմէկի ցեղէն էր և անկէց օգնութիւն խնդրեցին. կը յուսային որ Պետրոս Մէտիչին վախնայ ու աքսութենէն հրաժարի. բայց անիկայ իր բնաւորութենէն դուրս քաջութիւն ցուցընելով հատատ կեցաւ, Թշնամիները հետ խաբէական խոստումներ ընելով առէն վատարկեցաւ ու դրեթէ անոնց հաւանութեամբը Փլորենտիոյէն ամէն երեւելի ցեղերը աքսորեց։ Անկէց ետքը խաղաղութեամբ իր իշխանութիւնը վայելեց Պետրոս մինչեան որ մեռաւ 1469ին, և երկու որդիք Թողուց՝ որ կ'ըսուէին Լաւրենտիոս և Յուլիանոս։

---

1 Փլորենտիոյ մէջ ինչ դիպուածներ եղան։

1 Լաբենախոս (Լաբէնցոյ) անդրանիկը քահանայմէկ տարեկան էր. բայց կատարելութեան բաներ[ուն] յարմարութիւն ու առիւծութիւն ունենալով իր ցեղին Հշնամիներէն չվախցաւ, մանաւանդ[ի] թէ ամենուն սիրտը իրէն քաշեց Հարտատանութեամբը, անկեղծութեամբն ու ազնուական վարմունքովը. վասն զի ան առենի մեծամեծ ուսումնականները իրէն վարժապետ եղած էին: Դժբաղդութիւնը ան էզաւ որ ախտամոլ բարեկամներ չորս դին առած՝ միտքը շատ պղտորեցին. [ին]քն ալ քանի մը զօրաւոր ցեղերու նախատական գործողութիւններ ըրաւ, և անոնք առիթ մը կը սպասէին որ վրէժխնդրութիւն ընեն:

2 Փացցի անունով ցեղ մը կար ան առենը Փլորէնտիոյ մէջ, որ հարստութեան կողմանէ Մեծիչներուն գրեթէ հաւասար էր. Լաբենախոս կը ջանար որ անոնց անունը աւրէ ու հարստութիւնը պակսեցնէ: Ֆրանչիսկոս Փացցի՝ որ Հռոմ աքսորուած էր, իր հայրենիքը դառնալու համար ամէն հնարք ըրաւ. քանի մը զօրաւոր մարդիկներու հետ խօսքը մէկ ըրած՝ որոշեց որ պատարագի առեն Փլորէնտիոյ մայր եկեղեցւոյն մէջ երկու Մեծիչներն ալ մէկէն սպաննեն: Ի թուականն 1478ին, ապրիլի 24ին ամէն պատրաստութիւն ըրած ըլլալով, դաւակիցները պատարագի առեն յանկարծակի Լաբենախոսին ու Յուլիանոսին վրայ յարձակեցան. Յուլիանոս մէ-

---

1 Լաբենախոս Մեծիչի Լորենցոյ բանեցուց իր իշխանութիւնը:

2 Ի՞նչ կերպով սպասեցաւ մահուընէ:

կէն մեռաւ. բայց Լաբէնախոս Թէոն կերպով մը վերաւորուած. ըլլալով, Թուրը քաշէց, քալուածեամբ ինքզինքը պաշտպանէց, աւանդաւորը փախաւ. բարեկամներն ալ հասան եւ զինքը ազատեցին: Ժողովուրդը որ Մէսիչեանց վրայ սէր ունէր, Յուլիանոսի մահուան վրէժը առնելով զինքը սպաննողներն ամէնքն ալ մեռուցին. Ժողովրդեան ձեռքէն ազատած դաւակիցներն ալ դահիճի ձեռքով սպաննուեցան: Իսկ Փրանչիսկոս փայցին ու Փիզայի արքեպիսկոպոսը Սալվիաթի, որ անոր խորհրդակիցն էր, պատուհաններէն կախուեցան:

Ներսէսի Թագաւորը ան խռովութեան օգնած ըլլալով, երբոր տեսաւ որ բանը ձախորդ գնաց՝ պատերազմի ձեռք պարկաւ. բայց Լաբէնախոսի քաջութեամբն ու Հարտարութեամբը ան պատերազմը երկար չքշեց. վասն զի Լաբէնախոս ամէն վտանգ աչքը առած՝ ծածուկ գնաց Ներսէսի Թագաւորին պալատը, և իր ազնիւ կերպերովը, համոզիչ Հարտապանութեամբը այնպէս շահեցաւ Թագաւորին սիրտը, որ բոլորովին միտքը փոխեց ու հաշտութիւն ըրաւ: Անկէց ետքը Լաբէնախոս խաղաղութեամբ տիրեց Փլորենտիոյ մէջ. գիտուն մարդկանց ու անուանի պատկերահաններու պաշտպան ըլլալով Հայր Մուսէյէ ըսուեցաւ. նմանապէս ըրած փառաւոր հանգէսներուն ու բարեգործութեանցը համար ալ Աստուածեան մականունը տուին իրեն:

---

1 Ներսէսի Թագաւորին հետ ինչպէս վարուեցաւ Լաբէնախոս:

1 Ընոր Նեբշակ՝ Փերդինանտոսի անգթութեանն ու ագահութեանը համար, իր հպատակները մանաւանդ մեծամեծները ամէնն ալ պաղեցան իրմէ. ուստի 1485ին դաւակցութիւն մը եղաւ. Փերդինանտոս ալ չփոթած՝ անոնց նեղուցին խոստացաւ, և աս հաշտութեանը նշան փառաւոր կոչունքի մը հրաւիրեց զանոնք. եկածնուն պէս բռնեց զամէնքն ալ բանտ դրաւ ու հրապարակաւ գլխատեց: Ամանք անոր կեղծաւորութենէն չկասքուելով սեղանին չէին գնացած. շուտ մը տէրութենէն դուրս եկան ու ամէն տեղ Թագաւորին անգթութիւնները պատմելով զուրիշները անոր դէմ տեսչութեան չարժէցին. Գաղղիա անցան, ու Կարոլոս Ը Թագաւորին պաշտպանութիւնը խնդրեցին, որ Ընժուի ցեղին իրաւանցը ժառանգ էր:

2 Կարոլոս Ը արդէն Միլանի Լուդովիկոս Մորոյ դքսէն հրաւիրուած էր. աս Լուդովիկոսը սաստիկ փառասէր մարդ մը ըլլալով, Յովհաննէս Կալէացցոյ Սֆորցա դքսին ձեռքէն իշխանութիւնը առնել կ'ուզէր. և ինքը անոր հօրեղբայրն էր: Յովհաննէս Կալէացցոյ իր հօրեղբօրը դէմ զօրանալու համար Նէապօլսոյ Ալփոնսոս ալբայորդւոյն աղջիկը իրեն կին առեր էր: Լուդովիկոս իր մտքէն եա չկենալով բռնեց եղբօրորդին ու անոր Իզապել կինը Փաւիայի բերդին մէջ բանտ

---

1 Փերդինանտոս Ինչպէս ըրաւ Թագաւորութիւնը:

2 Կարոլոս Ը ինչ պատճառաւ հրաւիրուած էր Իտալիա:

դրաւ : Ան որ լսեց Ալփոնսոս ալքայոզին, վրէժ-
խընդրութիւն ուզեց իր հօրմէն . Փերդինանտոս
ալ հրամայեց Լուգովիկոսին որ բանտէն հանէ
զանոնք . իսկ Լուգովիկոս ձայրը հասած՝ գաղղիոյ
Կարոլոս Ութգաւորին գիմեց , որ նէապօլսոյ իշ-
խանները ազատութիւնը մուխկ ընէ ու Խաալիա գայ :
Փերդինանտոս նեղը մնած՝ հաշտուեցաւ իր թըշ-
նամեացը հետ . բայց 1494ին Օսմանտոսն ա-
րեւկան մեռաւ՝ առեղի ըլլալով իր հպատակացը ,
և իրեն յաջորդ Թոլուց իր որդին Ալփոնսոս ի
որ հօրմէն ալ աւելի ատելի եղաւ իրեններուն :

Ան առիններուը Խաալիոյ ամէն մանր տէրու-
թիւններուն մէջ ալ խռովութիւններն ու հակա-
ռակութիւնները պակաս չէին . Խաալացիք ալ
փոխանակ օտար ազգերը իրենցմէ հեռացընելու ,
անոնցմէ օգնութիւն կը խնդրէին իրարու դէմ :
Քիչ առէն առաջ Հերոնիմոս Սաւոնարոլա Դո-
մինիկեան կրօնաւորը գուշակեր էր Խաալացւոց
վրայ գալու պատիժները , ու ամէն մեծամեծ քա-
ղաքներու քարոզիչ էր որ ղրկան , ապա թէ ոչ՝
Երուսաղէմի պէս պիտի կործանին կ'ըսէր : Գու-
շակեր էր որ Առաուած Գաղղիացիները իրեն գոր-
ծիք պիտի առնէ՝ զանոնք պատժելու համար , ու
իր մարգարէական խօսքերուն մէջ ատանկ կը կան-
չէր . " Ո՛վ Խաալիա , ո՛վ Հռոմ, կ'ըսէ Առաուած ,
ես զքեզ այնպիսի թշնամւոյ մը ձեռքը պիտի
մատնեմ , որ զքեզ աշխարհքիս երեսէն ջնջէ : Ան
բարբարոսները անօթի առիւծներու պէս վրանիդ
պիտի յարձակին . . . և կոտորածը այնպէս ատ-

---

1 Սաւոնարոլային գուշակութիւնը ինչ էր :

ակ պիտի ըլլայ որ մեռելամարմնները փոխացնեբու մէջէն պիտի կանչուին Իւ մի մեռել ունի . ան առաւն մեկը իր հօրը պիտի բերէ , մեկալը իր որդին . . . Ո՛վ Հաւատ, նորէն կ'ըսեմ՛, ապաշխարէ . ապաշխարեցէք մի վ ենեակ , մի Մխան ,, :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Պապա-Լիխն Գերմանացոց , Մահմետ եւ Զուինգլեացոց՝ ինչուան Մարտինեանոս կայսեր մահը (1453-1519) :

Գերմանիոյ կայսրը Փրեդերիկոս Գ . — Ան կայսեր առաջ երկիրները . — Պոհեմիոյ ու Մահմետպանի վէճակը . — Վտիճալա- Բագաւորին մահը . — Մահմետի Բագաւորը , Մաւիթաս Քորվին . — Փրեդերիկոսի ու Ալբերտի պատերազմը . — Փոփերտոփ մահը . — Էնհասպանի Վտիճալա- Բագաւորին պոհեմիոյ Բագաւոր ընտրուիլը . — Քորվինին վ էննա առնելը . — Մարտինեանոս Սպորին նահանգաց կը փրկէ . — Քորվինի մահը . — Իր բարեկարգութիւնները . — Մահմետաց Բագաւորը Վտիճալա . — Մարտինեանոս կայսր Գերմանիոյ . — Գաղղիոյ հետ ունեցած կռիւները . — Ձնուց յաղած երկիրները . — Զուինգլիի վէճակը :

---

1 Կատանդնուպօլսոյ առման ժամանակը Գերմանիոյ կայսր էր Փրեդերիկոս Գ . , Աստրիոյ գերդման էր . ասիկայ Թէպէտ տկար ու անհոգ մարդ էր բնութեամբ , բայց Աստրիոյ տունը մեծցնելու շատ աշխատեցաւ , և նոր նոր երկիրներ ձեռք

---

1 Ան առիններէն Գերմանիա իւնչ վիճակի մէջ էր :

ձգեց։ Ուսոի Ասորիոյ դքսերուն կալուածը 1453ին ոչնչեցուելուն կամ չեզ չեռուելուն եղաւ, ու զօրաւոր թագաւորութիւննեբուն վրայ ալ աչք ձգեց. Ալբերտի որդին Վլատիսլաւ Վէրջածին ըսուած թագաւորը գերի ըրաւ, որ երկու երկրին ալ թագաւոր էր. բայց քիչ առենէն արձակեց, և միայն որբոյն Սաեփանոսի թագը իրեն պահեց, որ Մաճառի թագաւորութեան մանաւոր նշանն էր։ Որովհետև Վլատիսլաւ գեռ պատանի էր, իրեք խնամակալ որոշուեցաւ իրեն, այսինքն Ցիլլեի կոմսը Ասորիոյ կառավարը եղաւ, Գէորգ Փոտեպրատ՝ Պոհեմիոյ, և Յովհաննէս Հունիատ Քորվինն՝ Մաճառստանի։ Ա՛ս եռքինը, ինչպէս որ տեսանք, քառասուն հազար Գերմանացի զօրքով սուլթան Մէհէմմէտին դիմացը եղաւ ու յաղթեց Օսմանցւոց (1456). բայց ինքն ալ սաստիկ վէրք առնելով մեռաւ ու երկու որդիք Թողուց, որ կ'ըսուէին Վլատիսլաւ ու Մաթիաս Քորվին։ Վլատիսլաւ Վէրջածին թագաւորը Մաճառստանի խնամակալութիւնը Ցիլլեի կոմսին յանձնեց. Վլատիսլաւ Քորվին իր հօրը յաջորդել ուզելով, Ցիլլեի կոմսը մեռնամարտութեան հրաւիրեց ու՝ ի մահ վիրաւորեց. թագաւորն ալ իրեն իշխանութեանը նախասահնք սեպելով սա բանս, Յովհաննէս Հունիատին արդեանցը չնայեցաւ, ու Վլատիսլաւը դատապարտեց որ գլխատուի (1457)։

Նոյն տարին Վլատիսլաւ Վէրջածինը անոր դի մեռաւ, և Փրեդերիկոս Գ. Նորին ուզեց անոր

՝ Պոհեմիան ու Մաճառստանը ինչ կերպով զատուեցան Ասորիայէն Փրեդերիկոսի առեն։

եկեղեցականն սիրել, բայց ձայնդրեցաւ. վասն զի Գէորգ Փոսեպրատ Պոհեմիոյ Թագաւոր եղաւ ու Մաթիաս Քորվին Մաճառստանի. Փրեդերիկոսի ընկաւ միայն Աւստրիոյ արշիդքսութեան երրորդ մասը. մեկալ երկու մասերէն վերին Աւստրիան իր Ալբերտ եղբօրը ընկաւ, Քարինթիան ալ իր Սիկիսմունտ անունով Թիրոլեցի ազգականին: Ալբերտ ու Փրեդերիկոս իրարու ձեռքէ իրենց մասը յափշտակելու համար պատերազմի ելան. Գերմանիոյ իշխաններն ալ տեսնելով որ կայսրը ան պատճառաւ անիշխանութեան մէջ կը թողու եկեղեցին, ուզեցին զինքը իշխանութենէն ձգել: Ան միջոցին Ալբերտ զանիկայ վէննայի մէջ պաշարեր էր. Գէորգ Փոսեպրատ գնաց ազատեց կայսրը, ու քիչ առէնէն հոգը Ալբերտ մեռնելով, վերին Աւստրիան ալ Փրեդերիկոսի անցաւ: Ան առէն կայսրը Մաթիաս Քորվինին հետ հաշտութիւն ըրաւ ու սրբոյն Սաեփանոսի թագը իրկեց անոր. միայն Մաճառստանի թագաւոր ըսուելու պատուանունը իրեն պահեց ու Մաթիասէն խոսք առաւ որ երբոր Մաճառի թագաւորնելը անօրդի մեռնին՝ Ժառանգութիւնը Աւստրիոյ ցեղին անցնի:

Մաթիաս Քորվին 1468ին Պոհեմիոյ Փոսեպրատ Թագաւորին դէմ իրկեց ան զօրքերը որ Օսմանցւոց դէմ կը պատերազմէին. ինքն ալ Մորաւիա մտաւ, քիչ առէնի մէջ անոր սիրեց ու ան երկրին Թագաւոր պսակուեցաւ: Քիչ մնաց որ Փոսեպրատին ձեռքէն ալ Թագաւորութիւնը պի-

---

Մաթիաս Քորվին ինչ յաղթութիւններ ըրաւ:

ան առնէր, բայց անիկայ մեռաւ, և Պոհէմիացիք անոր տեղը իրենց Թագաւոր ընտրեցին Լ. Հառամանի Քաղիմիր Ա. Թագաւորին որդին Վլատիսլաւը: Մաթիաս պատերազմը առաջ տարաւ, բայց 1478ին տղայ մը Փրէզբիկա կոչուած դէմ դարձընելով, Վլատիսլաւ Թագաւորին հետ Օլմիւցի դաշնագրութիւնը ըրաւ, առ պայմանով որ Էրկուքն ալ Պոհէմիոյ Թագաւորեսնին, բայց Թագաւորութիւնը և կայսրընտրութեան իրաւունքը Վլատիսլաւին ըլլայ· իսկ Լուսացիա, Մորաւիա ու Շլէզիա գաւառները Մաթիասին ըլլան, և Թէ որ ինքը անորդի մեռնի՝ ան իրեք գաւառներն ալ Վլատիսլաւին անցնին:

Մաթիաս դնաց Աւստրիոյ Վիեննա քաղաքը առաւ: Փրէզբիկա իր Մաքսիմիլիանոս որդին Մաճառի Թագաւորին դէմ խրկեց, բայց առանց գործի և ապրկի. անիկայ ալ ան պատերազմէն հեռ կեցաւ, ու նորէն Աւստրին Նահանգները գրաւեցաւ, ուր գլխաւոր քաղաքները անդադար ապստամբ կ'ելլէին: Մաքսիմիլիանոս հոն ալ յաջողութիւն չգտաւ. Պրուժ քաղաքին բնակիչները յաղթեցին անոր, գերեվարեցին, ու քիչ մնաց որ հրապարակաւ գլխատ ընէին. բայց ինքը քաջամարտ ժողովրդեան դիմացը ելաւ ու ըսաւ. "Ահա ես պատրաստ եմ ձեզի համար մեռնելու": Ան առեն ժողովուրդը իր կառավարիչները արձակեին իշխանութենէն դէմ դարձաւ, անոնք նոյն առեն ապատեց, անոնք ալ հոգը գլխատեց.

Մաքսիմիլիանոս ինչ կերպով գերի բռնուաւ ու ինչպէս ազատեցաւ:

բայց արշիպուքան ալ գնաց մնաց։ Ան միջոցին էր որ Ֆրանչիսքոյի ազգային ժողովը Փլեգելիկոսի առաջնորդութեամբը Նաֆարոյ Հռոմայ բառերը պատառանուներ առաւ Մաքսիմիլիանոսի. բայց ան անոնք անուններով Մաքսիմիլիանոսին ազգատոհմութիւնն ու բանտարկութիւնը աւելի ծանրացնելու համար։ Փլեգելիկոս սակայն ան անձամբ ուշաթոլքով երթայ էր որպէսզի ազատելու. իսկ ան նիկոյ ազատութիւնը ձեռք ձգելու համար հարկադրեցաւ որ Ֆրանսայի կառավարութենէն հրաժարի ու խոսք առ որ բոլոր գերմանական զօրքերը դուրս հանէ ան երկրէն։

Մակիաս Քորվին 1490ին մեռաւ, և իրմով Մաճառաստանի վեցութիւնը շատ ընկաւ։ Մաթիաս ոչ միայն քաջ պատերազմող էր, այլ և իմաստուն օրէնսդիր. Պուտա քաղաքին մէջ մէկ համալսարան ալ բացեր էր, երկու ճեմարան, հնութեանց մատենադարան մը ու հարուստ գրքատուն մը։ Արդարութեան և իրաւանց շատ վերժ խնդիր էր. այնպէս որ իրմէ ետքն ալ առակ եղած էր Մաճառաց մէջ լսել. "Քորվին գնաց, արդարութիւն չմնաց"։ Ինքը Մաճառի զօրաց մէջ կարգ ու կրթութիւն մտցուց. իրմէ առաջ զօրքը միայն ձիաւոր էր՝ ան հետ հետաց առնը ժողված. ինքը հետևակ զօրք ալ հանեց՝ որ կ'բռնէին Ասա պահապան, բոլորն ալ միակերպ զինուած ու հագուած, և ան զօրքով ամէն վտանգի մէջ կը նետուէր ու գրեթէ միշտ կը յաղթէր։

---

1 Մակիաս Քորվին ինչ բնաւորութեան տէր էր։

ւ Քրովբինի մահուընէն եաքը վ. յաճախաւ ան-
բեց ան իրէք գաւառներուն որ Օշմիւզի գաշնա-
դրութեամբը իրեն կ'իյնային : Մաքսիմիլիանոս
նորէն վ. էննա մնաւ ու Աւստրիոյ անբեց . ուզեց
նաև Մաճառի երկրին թագաւոր ըլլալ . բայց ո-
րովհետև վ. յաճախաւ մը կազմանէ Աւստրիոյ Ա-
բեբա կայսեր Թոռն էր , ան թագաւորութիւնն
ալ ինքը առաւ : Ակէց սոսկալի պատերազմ մը
բացուեցաւ , որ 1491ին վերջացաւ՝ Փրեսպուրկի
դաշնակցութեամբը , ասոր պայմանով որ վ. յաճախ-
յաւ Մաճառի թագաւոր մնայ . բայց թէ որ ան-
որդի մեռնի , ժառանգութիւնը Մաքսիմիլիանոսի
անցնի :

2 Փրեզբիկոս Գ մեռաւ 1493ին . Մաքսիմի-
լիանոս երբոր կայսր եղաւ , մէկէն նայեցաւ որ
իր ցեղին երկիրները ընդարձակէ . Պրեթայնի
դքսին Աննա աղջիկը իրեն հարս խնդրեց , բայց
Գաղղիացիք չտուին : Ա՛ն նախատինքը Մաքսիմի-
լիանոս բանի տեղ չդրաւ . մանաւանդ որ Գաղ-
ղիոյ Կարոլոս Ը. թագաւորը Արթուա ու Ֆրանշ-
Քոնթէ գաւառները իրեն թողուց . միտքը ան էր
որ անով կայսրը Իտալիոյ բանեւուն չխառնուի ,
ու ինքը համարձակ տիրապետէ ան երկրին , բայց
անանկ չեղաւ : Ա՛ն պի Մաքսիմիլիանոս Լու-
դովիկոս Մորոյ իշխանին եղբօր աղջիկը իրեն կին
առաւ , և ան ազգակցութեամբ իրաւունք ունե-

ւ Վ. յաճախաւ քինչ պատերազմ ունեցաւ Աւստրիոյ
կայսեր դէմ :

2 Մաքսիմիլիանոս քինչ հնարքներով չանաց իր
ցեղին ոյժը մեծցնել :

ցաւ Խոսալիոյ գործողութեանցը խառնուելու, որով նաև Գաղղիացւոց ջանքը փճացընելու:

Գերմանիան Մաքսիմիլիանոսին չօգնեց սա բաներուս մէջ, ու Ազգային ազգային ժողովը պէտք եղած օգնութիւնը ջերմաւ կայսեր որ Գաղղիոյ դէմ պատերազմի: Ան ժողովին ջանքը սա էր որ կայսերութեան նեղքին կառավարութիւնը հաստատէ. ուստի շատ ալէկ օրէնսգրութիւններ ալ ըրաւ: Օրէնքներուն մէկը սա էր որ ամենէն առանձնական պատերազմները չըլլան. և այնպիսի պատերազմ բացողը՝ շատ սաստիկ տուգանք տայ. գերագոյն սահման մըն ալ դրուեցաւ, որուն պարագան էր պատերազմները առջևը առնել, և կամ պատերազմ բացուելէն ետքը՝ անոր պատճառ եղողներուն պէտք եղած պատիժը տալ: Ան միջոցին ազգային ժողովը կայսեր իշխանութիւնն ալ ամփոփեց, ու սահման մը հաստատեց կայսերական խորհրդարան անունով, որուն մէջ մեծ դասաւորը մը կար և տասնըվեց խորհրդական: Մաքսիմիլիանոս սա կարգաւորութենէն շատ վախցաւ. և ան խորհրդարանին դէմ ուրիշ սահման մը ուզեց հաստատել, որ իրեն պատասխանութիւնները հաստատուն պահէ. տասնիսով սկսաւ պոլոպոնեան կամ կայսերական պատերազմը, որ 1512ին Տրէնտինի ազգային ժողովոյն ալ հաստատուեցաւ:

Մաքսիմիլիանոս իր իշխանութեանը պակ-

---

1 Ազգային ժողովոյն կարգադրութիւնները որոնք էին:

2 Մաքսիմիլիանոս իր երկիրներն ինչպէս բնդարձակեց:

սիլը առնելով, նայելցաւ որ երկրնակը ընդարձակէ. ատ մտքով 1496ին իր Փիլիպպոս որդին Քաթոլիկոս ու Արագոնի Ֆերդինանտոս թագաւորին միւսոյ քրոջ. 1497ին ալ Թիւրոլ ու Քարինթիա գաւառները ինքը ժառանգեց, որով բոլոր Աւստրիա իր ձեռքը անցաւ. 1515ին Պոհեմիոյ ու Մաճառի վրայոնց թագաւորին հետ ալ խօսք դրաւ, ու իր աղջիկը անոր Լուդովիկոս որդւոյն տուաւ, Լուդովիկոսի մէկ քոյրն ալ իր թոռանը կին առաւ. բայց 1519ին ինքը մեռաւ, և երեն յաջորդեց թոռը Կարոլոս, որ սովորաբար Կարոլոս Հինգերորդ կ'ըսուի:

1 Մաքսիմիլիանոս կայսրը իր պահասութիւնները հանգերձ բաւական արիութիւն ալ ունէր: Շատ օգտակար բարեկարգութիւններ ըրաւ Գերմանիոյ մէջ. քաղաքները պաշարելու հրազէնքը կատարելագործեց, հրացանի գործածութիւնը չինեց, ու երկու անսակ կանոնաւոր զինուորութիւն հաստատեց. գիտութեանց պաշտպանութիւն ըրաւ. խմաստուն մարդիկը իր օրինակովը քաջալերեց, ու կրցաւ շատ արդար կառավարութեան առիթ եղաւ: Ան կայսեր աւելին էր որ Թղթատարները հաստատուեցան Գերմանիոյ մէջ:

2 ՋՈՒԹԵՐ: Հելուետացւոց դաշնակցութեանը

---

1 Ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր Մաքսիմիլիանոս, և ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ:

2 Ան տեղերը Ջուիցերլանտ ի՞նչ վիճակի մէջ էին:

մէջ 1453ին ուժը նահանգ կար, այսինքն Շուից, Ուրի, Ունիվալաեն, Լուցեռն, Յուրիք, Կալիս, Յուկ և Պիէռն: Շուից և Յուրիք գաւառները քիչ մը առեն իրարու դէմ հակառակութիւն ըրին. բայց երբոր Գաղլոց Կարոլոս Յանդուգն Թագաւորը իրենց վրայ գնաց, իրարու հետ հաշտուեցան: Ա Թագաւորը 1468ին Ալսացիա գաւառը գներ էր Սիգիսմոնտ Թիրոլեցիէն, և անոր կուսակալ դրեր էր Հակենպախ անունով իշխանը, որ շատ բռնութիւններ կ'ընէր: Բնակիչները դանգատ ըրին վրան. ու երբոր մարդ ընդ ղրկեցին՝ ազատամբեցան, ու ան կուսակալը գլխատեցին (1474): Կարոլոս շուտ մը անոնց երկիրը յարձակեցաւ ու երկու տեղ չարաչար յաղթուեցաւ, որով Զուիցերացիք աւելի զօրացան ու մեծցան, այնպէս որ կայսերաց իշխանութիւնն ալ արհամարհեցին: Մաքսիմիլիանոս պատերազմ բացաւ անոնց դէմ, ու շատ անգամ յաղթուելէն հոքը Զուիցերացւոց ազատութիւնը ձանչցաւ ու ամէն պարտաւորութիւններն ազատ ըրաւ զանոնք: Ան գաշնագրութիւնէն հոքը ուրիշ գաւառներ ալ իրենց հետ միացան, ինչպէս Ափփենցել, Պազլեա ու Շափֆհուզ: Գէշը ան եղաւ Զուիցերացւոց համար որ շահասիրութեամբ սովորութիւն ըրին շատ ախորժելանոց վարձատր ընդունուր ըլլալու: Ա վարձատրները Իտալիոյ պատերազմներուն մէջ շատ քաջութիւններ ըրին. 1514ին Նավարայի պատերազմին մէջ յաղթող եղան. բայց յաջորդ տարին Գաղլոց Ֆրանսուա Ա Թագաւորն յաղթուեցան Մարինեանի պատերազմին մէջ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Պապմոռնիքան Անգլիոյ՝ Երիւղոյ վարդից պատերազմին ընդհանուր Եդուարդ չորրորդին մահը (1451–1483)։

Հինրիկոս Զ.— Երիւղոյ վարդից պատերազմին սկիզբը.— Հռիչարդոս Երրորդին.— Աքիւ-Ակպանի պատերազմը.— Ո-էքֆիլտի պատերազմը.— Եդուարդ Դ.— Իր անգլուհիքնները.— Մարգարիտա Լանգոհին.— Ո-րիւծի կոմսը.— Եդուարդայ Անգլիա դառնալը.— Ո-րիւծի յաղթութիւնն ու մահը.— Կալնէծի իշխանին պատուհասը.— Կլոսիւրի ու Ռիչերնոծի կռիւը.— Ռիչերնոծի մահը.— Եդուարդ չորրորդին մահը։

Հնգետասաներորդ դարուն մէջ Անգլիոյ ու Գաղղիոյ պատերազմները գէտ նոր գագրեր էին, Անգլիա քաղաքական կռիւ մը սկսաւ, որուն մէջ ազնուականաց մեծ մասը յաղթուեցան, և անով Թագաւորական կողմը աւելի զօրացաւ։ Հինրիկոս Զ., որ երեսուն տարուընէ՝ի վեր կը Թագաւորէր, իր հօրը սկսած երկիրները մէկիկ մէկիկ կորընցուց, և ան միջոցին սկսաւ Երիւղոյ Վարդից բռնած պատերազմը։ Ա՛ս պատերազմին առաջին պատճառ Եորքի ու Լանքաստրի ցեղերուն իրարու դէմ հակառակութիւնն եղաւ, որ երկուքն ալ Թագաւորել կ՚ուզէին, և իրենց համար մէկմէկ նշան առեր էին. Եորքի ցեղը Ճերմակ վարդ մը, Լանքաստրի ցեղն ալ կարմիր վարդ մը։ Եորքեանց

---

1 Երկուց վարդից պատերազմին պատճառն ինչ էր։

կոչին էին հարաւային կոմսութիւնները ու նէվ լեանց զօրաւոր ցեղը, որոնց մէջ ամենէն անուա նի էր Ռօլիքի կոմսը, որ ան առենի հիւրասիրու թեամբ ինչուան երևան հազար հոգւոյ կերա կուր կուտար։ Ասոնց կոչին էին նաև շատ ազ նուականները. իսկ Լանքաթրեանց հետ էին Ընգ ղնոյ հիւսիսային կողմերը, որ միշտ հակառակ և դաժ էին ամէն առեակ նորութեանց։

Կլոսթրի դուքսը, որ իր ազգին միշտ սիրելի եղեր էր թէ բարքին լաւութեանը և թէ գաղ ղեացւոց դէմ ունեցած առելութեանը համար, ան առիններըը նոր մեռաւ։ Եորքի դուքսը Հոն քարտոս, որ Թագաւորին քեռորդին էր, առ նելով որ ամենքը Կլոսթրի դքսին մահուանը վրայ սուգ մեր էն ու սրտերնին դառնացեր է, մտա ծեց որ Թագաւորին դէմ գլուխ վերցնէ։ Հա սարակաց կարծիքն ան էր թէ Կլոսթրի դքսին մահուանը պատճառ Ա՛րգայլիստոս Թագուհին է. ուստի ազատամիները նախ անոր դէմ ելան։ Սըֆ Փըլքի դուքսը Ա՛րգայլիստային բարեկամ ըլլալով ամենուն առելի էր. ուստի շուտ մը հետացաւ ու Գաղղիա ուզեց անցնիլ. բայց Ճամբան բռնուե ցաւ, նաւավարները զինքը անդուլ կերտով նա խատէլէն ու ծառայեցընելէն ետքը, ծովրական կերտով դառաստանի կանչեցին ու՝ ի մահ դա տապարտեցին։ Երկրորդ օրը գահիճը գլուխը կտրեց՝ վեց անգամ զարնելէն ետքը. իսկ դիակը

---

1 Կլոսթր դքսին մահը ինչ խռովութեան պատ ճառ եղաւ։ — Սըֆֆըլքի դուքսը ինչպէս մեռաւ։

աւազն վայ նետեցին Տուն քաղաքին քովը, ու հոն մնաց ինչուան որ դքսին կինը հրաման առաւ Թագաւորէն որ իր երկանը մտնելին Թագէ։

1 Սըֆֆըլբի դքսին հետանալէն ետքը Մարգարիտան կարծեց Թէ Նորքի դքսին Թշնամութիւնն ազատեցաւ. բայց անիկայ Խրիստոս իրը կուաց ըլլալով ու վերմինդրութեան հոգւով լցուած՝ նայեցաւ որ զամէնքը Թագուհւոյն դէմ հանէ, և իր վնասարնելէն մէկը քան հազար հոգի հետ առած Լոնտրայի վայ գնաց։ Թագաւորին բնաւնիքը ձգեցին փախան, և վնասորը որ Յովհաննէս Գէտ կ'բսուէր, քաղաքը մնաւ ու գանձապետին գլուխը կտրել տուաւ։ Բայց Լոնտրայի բնակիչները Գէտին վնասարնելուն աւազակու Թիւննելէն ազատելու համար՝ ամէնքը զէնք առին ու իրենց Թշնամեացը յարձակեցին. Գէտին գլուխը բերողին շատ տակ խոստացան ու զանկայ ապաննողին առատ վարձատրութիւն ըրին. անկէց ետքը անոր կուսակիցներէն շատն ալ հրապարակաւ գլխատեցին, և մեռնողնե՛րը վերջի վայր կեանքին յայտնի ըսին Թէ Նորքի դքսին դէմ ելլելը սաք ելեր էին։

2 Հոկտեմբեր աւսնելով որ Հենրիկոս Զ. հիւանդ, ու օրէ օր տկարանալու վայ է, ինքզինքը խնամակալ իշխան անուանել տուաւ, ու ամէնուն հետ սկսաւ Թագաւորի պէս վարուիլ. բայց Թագաւորը քիչ մը որ զգաստացաւ, Մարգարիտայի խորհրդովը Հոկտեմբեր երեսէ ձգեց. անով

---

1 Նորքի դուքսը ինչ խռովութիւն հանեց.
2 Սէնթ-Ալպանի պատերազմը ինչպէս եղաւ։

պատերազմ բացուեցաւ : Նորքեանք ու Լանքըստրեանք առաջին անգամ Լնտարային մօտ Սինէթ-Ա-պան աւանին դաշտին մէջը զարնուեցան 1455ին. Հենրիկոս Ը. գերի ընկաւ, ու Հռիքարտոս նորէն խնամակալ եղաւ : Մարգարիտա նորէն սկսաւ պատերազմիլ. Հռիքարտոս ալ առաջ յաղթուեցաւ, բայց ետքը յաղթեց 1460ին. շատ ազնուականներ ան պատերազմին մէջ մեռան. իրենք հարիւր տասնեակն աւելի՝ որը զարնուեցան ընկան, որն ալ անհնայ Թշնամիներէն մորթուեցան, Թագաւորը նորէն գերի բռնուեցաւ, և Մարգարիտա իր որդին հետը առած՝ կալեսի երկիրը փախաւ, անկէց ալ Սկովտիա :

2 Հռիքարտոս ինքզինքը Թագաւորական դահին ժառանգ անուանեց. բայց քիչ մը աւելի համար Հենրիկոս վեցերորդին Թողուց Թագը, ինքը անոր խնամակալ ըլլալով : Թագաւորը դէմ կենալու կարողութիւն չունէր. բայց Մարգարիտա Թագուհին մեծ քաջասրտութեամբ յանձն չառաւ որ իր որդւոյն իրաւունքը կորսուի, ու քանի հազար զրպով Ուէսթֆիլտ քաղաքին քովը աւերածեցաւ Հռիքարտոսի հետ (1460) : Հռիքարտոս յաղթուեցաւ ու մեռաւ, իր հետն ալ երկու հազար զինուոր, ու գլխաւոր զօրավարներն շատ : Նորքի դքսին երկրորդ որդին Ռըճինալտ կոչուը, որ տասնեւերկու տարեկան հազիւ կար, Ուէսթֆիլտի կամուրջին վրայ բռնուեցաւ. Էտուըրտ իշխանը անոր անունը հարցուց. խեղճ

---

1 Ուէսթֆիլտի պատերազմը Ինչպէս եղաւ : — Հռիքարտոսի որդին ինչ կերպով ապանեուեցաւ :

ազան որ իր հօրը մահը առած լլլալով զարհուրած էր, երեսի վրայ ընկաւ ու չկրցաւ պատասխան տալ. քովը գտնուող իշխաններէն մէկն ալ յուսալով որ գիմացի կառոյցի մարդկանց սիրտը չարժէ ան խեղճին վրայ, շուտ մը ըսաւ Թէ ասկայ Նորքի դքսին որդին է: Փլիփըոս առ լսելուն պէս, կանչեց կառավարութեամբ. "Աղէկ ձեռքս ընկար. քու հայրդ իմ հայրս մեռուցեր է, ես ալ քեզ պիտի մեռցընեմ,,. ու Թուրը խեղճ տղուն փորը խոթեց, մարմինն ալ քովի իշխանին տուաւ. ան ալ առաւ մորը տարաւ, որ սրտին ցաւէն մեռաւ:

Ան քաղաքական պատերազմին առկալի առաջնորդները ասոնք էին. պատերազմին առղուանքը մարդ գլխատելու գործիքներ դրուած էին, և՛ով որ յաղթուելով կ՚ազատէր պատերազմէն, յաղթուողին էաքը չարաչար կը սպաննուէր: Արգարիտա Հռիքարտոսը ծաղր ընելու համար՝ անոր գլուխը Նորք քաղաքին պատին վրայ կախեց՝ Թղթէ Թագով մը զարդարած. էաքը Լմնարայի վրայ գնաց, ու Սէնէ-Ալպանի քով նորէն յաղթեց Ուորիքի կոմսին: Բայց անխոհեմութեամբ իր զօրքերը երկու բաժնած լլլալով, Փէմպրոք կոմսը Նորքի դքսին Եդուարդ տղէն յաղթուեցաւ. Եդուարդ շուտ մը Լմնարայի վրայ գնաց, ու սակսեց գՄարգարիտան դէպ՚ի հիւսիսային կողմերը փախչելու: Լմնարացիք ուրախութեամբ ընդունեցան Եդուարդը, կէս մը իրեն հօրը ու

՚ Եդուարդ Դ իննչգէս Թագաւորեց: — Չէն րիկոս Ջ իննչ բնաւորութեան տէր էր:

Եղբօրը սպաննուելուն վրայ խղճալով, կէս մըն ալ իրեն կարձուելիանը վրայ զարմանալով։ Քանի տարեկան հազիւ կար, և տակաւին 1461ին Թագաւոր անուանեցաւ, ու ըսուեցաւ Եդուարդ Դ. Եաքը գնաց վ Էսթմինսթը, հոն ժողվուած եպիսկոպոսներուն ու ազնուականներուն անոր իրաւունքները ձանչնալով, " կեցցէ արքայ Եդուարդ " կանչեցին. մունետիկներն ալ Լոնտրայի փողոցներուն մէջ հրատարակեցին Եդուարդայ ընտրուիլը և Հենրիկոս վեցերորդին իյնալը։ Հենրիկոս քաղցրաբարոյ, ողորմած ու բարեպաշտ բնութիւն մը ունենալով, հասարակ վիճակի մը մէջ ըլլար նէ երջանիկ պիտի ըլլար, և ամենայն տանուտէրոջ բարի օրինակ. բայց Թագաւորական աթոռոյն վրայ իր չորս դին եղած փառասէր մարդկանց կիրքերուն խաղալիկ եղաւ։

1 Մարգարիտա ան միջոցին հիւսիսային կոմսութիւններէն եօթանասուն հազար հոգի ժողվեց, ու Եդուարդայ վրան եկաւ. բայց թագուհին քաղաքին դուռը բոլորովին յաղթուեցաւ։ Երկրորդ օրը Եդուարդ ետիք քաղաքը մտաւ, շատ գերիներ գլխատել տուաւ, ու գլուխները պարսպին վրայ չարեց, ուր որ իր հօրն ու եղբօրը գլուխները կախուած էին։ Իսկ Մարգարիտան Սկովտիոյ Թագաւորին քովը փախաւ։

2 Ան առիւծները Եդուարդ Լոնտրա դարձաւ

---

1 Եդուարդ ինչ կերպով յաղթեց Մարգարիտային։

2 Լանքաթրեանց դատապարտութիւնն ինչպէս եղաւ։

որ հանուէղն խորհրդարանէն ալ հաստատուի իր
ընտրութիւնը. ան ժողովքին մէջ որոշուեցաւ որ
Հենրիկոս Զ. բոլոր ցեղովը ապօրինաւոր թագա-
ւոր սեպուի ու Լանքաստրեանք գահապարտուին.
ուստի Անգլիոյ մեծամեծ ազգատոհմները, հա-
րիւր երեսունըւեքը տարեւոր, քահանաներ ու
պալատականները մտանիչ սեպուեցան, և իրենց
պաշտօնները, երկիրներն ու ազգային ըսուելու
իրաւունքնին կորսընցուցին. ոմանք ալ վինուորա-
կան գահատանի տակ խյնալով՝ ի մահ գահա-
պարտուեցան, և յանցանքնին ան էր որ Թագու-
հրնի պատերազմին մէջ իրենց մեռնող ազգական-
ներուն համար սուգ մտեր էին:

Անգին Մարգարիտա Թագուհին՝ այնչափ
ձախորդութիւններով ամենևին չյուսահատած՝
եաեւէ էր որ ամէն կողմէն իր էրկանը վրէժխնդիր
ու որգւոյն պաշտպան մարդիկ գտնայ: Գաղղիա
անցաւ, գնաց Լուդովիկոս մետտսանեբորդէն օգ-
նութիւն խնդրեց. ան ալ քսան հազար ոակի
տուաւ, սեղը խոստմունք առնելով որ Անգղիա-
ցիք Քալէ քաղաքը իրեն դարձընեն. Մարգարիտա
ան տակով պզտիկ գունդ մը կազմեց ու Անգղիա
դարձաւ. բայց Եդուարդայ զօրքերը յաղթող է-
լան, ու Մարգարիտա բոլոր յոյսերէն զրկուած՝
իր որդին առաւ ու ձգեց փախաւ: Անտառէ մը
անցնելու տաեն աւազակներուն ձեռքը ընկաւ,
որ վրայի ոակին ու գոհարներէը բոլոր կողոպտե-
ցին. ան միջոցին որ անոնք մէջերնին կը բաժնէին

---

1 Մարգարիտա Թագուհին վերջապէս Ինչ կերպով յաղթուեցաւ:

իրենց կալսատեղը, ինքը ձեռքբնէն փախաւ ու անտառին նեբսէրը մտաւ. աւազակներէն մէկը լսելէն հասաւ ու քիչ մնաց որ զինքը պիտի բռնէր, բայց Մարգարիտան դիտացը էլաւ ու օրդին յուշընելով ըսաւ. "Նարեկամ, քու Թագաւորիդ որդւոյն կեանքը հաւատարմութեանդ կը յանձնեմ": Ջարմացաւ մարդը Թագուհւոյն վեճապրտութեանը վրայ. իսկ առաւ որ ձեռքէն եկած օգնութիւնը ընէ անոր, ու վերջապէս Լանքըմէթեանց կոմսերը հանելով ազատեց զինքը: Նոքին գազրիա անցաւ Մարգարիտա, ու հոն պատ քաղաքին մէջ բնակեցաւ:

Եդուարդ Թագաւորը վրէժխնդրութեան եռանդ ըլլալով, պատերազմի ազատած մարդկանց սրինը կը Թափէր հրապարակներու մէջ: Ան առնի երեւելի մարդկանց մէկն էր Նորա Կրէ. երբոր ասիկայ Թագաւորին առջեւը բերին, Թագաւորը զինքը ծաղր ընելու համար հրամայեց որ գոտապարտութեան վճիռը կարդան անոր որ առանկ դրած էր. "Նորա Կրէ, քու ոակի մարդկներդ կրնանկիդ վրայ պիտի կռտրաէ խոհակերին մէկը որ հոս կեցած է. ոտքով պիտի երթաս գվնատմանդ առջեւ ինչուան քաղաքին ծայրը՝ ժողովրդեան մէջէն անցնելով, որ քու անպատուութիւնդ երեսիդ զարնեն: Դահիճը երեսդ պիտի թքնէ, գլուխդ պիտի կորէ ու մարմինդ առանց պատուոյ պիտի Թաղուի. գլուխդ ալ ուր Թագաւորը որ ուզէ հոն պիտի դրուի, որպէս զի իր հաւատարիմ ծառաներուն նախատինքը անոր վրայ Թափին":

---

1 Նորա Կրէ ինչպէս ապահոված է:

Ան վճռոյն հետ կատարումն ալ մեկէն եղաւ : Իսկ Հենրիկոս Ջ. խելձ Թագաւորը Եդուարդայ հրամանովը Լոնդրայի աշտարակին մէջ բանտ դրուեցաւ :

1 Ան միջոցին որ ձերմակ վարդը աս կերպով կը յաղթանակէր , Եորքեանց մէջ նեղքին խռովութիւններ սկսան : Սէնթ–Ալպանի երկրորդ պատերազմին մէջ մեռած Լանքաստրեան ազնուականի մը աղջկանը վրայ սէր ձգեց Եդուարդ , ու անկայ իրեն Թագուհի ըրաւ . անով նոր Թագուհւոյն ազգականները Եդուարդայ ջորս դին առին ու Եորքեան իշխաններուը հետացան քովէն , բայց սաստիկ ալ բարկանալով մեծ կուսակցութիւն մը ձեւացուցին , որուն գլուխն էր Ուորվիքի կոմսը : Անկայ իրեն կողմը ձգեց նաև Քլերէնսի Գէորգ դուքսը , Մարգարիտային հետ ալ հաշտուեցաւ ու շատ մը զօրքով Տարմըթ քաղաքը անցաւ : Եդուարդ որ ինքզինքը ապահով կարծելով իր պալատին մէջ զուարճութեան հետ էր , յանկարծակի լսեց որ վաթսուն հազար հոգի նօթին հիմ քաղաքին պարսպին տակը հասեր էն , գնաց անոնց դէմ . բայց իրենները քէն մատնուելով հալանատս փախաւ . իսկ Ուորվիքի կոմսը Լոնդրա մտաւ , Հենրիկոս վեցերորդը հանեց բանտէն ու նորէն Թագաւոր դրաւ , և աս բանիս համար Թագաւորական մականունը տուին իրեն :

2 Մարգարիտա աս բաները լսելուն պէս գաղ-

---

1 Ուորվիքի կոմսը ինչ առթով մեծցաւ :

2 Եդուարդ ինչ հնարքով ձեռք ձգեց Թագաւորութիւնը :

զնայէն ելաւ, բայց Ուորվիքի յաղթութենէն օգուտ մը չքաղեց. վասն զի Եդուարդ Գաղղիոյ Կարոլոս Ցանգուգն Թագաւորէն օգնութիւն առնելով Անգղիա դարձաւ, և իր թշնամիները դիւրաւ խաբելու համար այսպիսի հնարք մը բանեցուց: Անգղիոյ Թագաւորութեան նշանը ձգեց ու Կալէսի նշխաններուն նշանը առաւ, որ Յայտնի փեստուր էր. յայտարարութիւն մըն ալ ըրաւ թէ ինքը իրեն հայրենական ժառանգութիւնը, այսինքն Որլէի դքսութիւնը ձեռք ձգելու եկեր է, և ոչ թէ քաղաքական պատերազմ գլգռելու և կամ Թագաւորութեան եռանդ ըլլալու: Յովհաննէս Վուրգն ալ աւելի խաբելու համար, իր զինուորներուն հրամայեր էր որ կանչեն "կեցցէ արքայ Հենրիկոս": Այլ երբոր ինքզինքը բաւական զօրաւոր տեսաւ, միտքը յայտնեց: Ուորվիք Եդուարդայ դէմ ելաւ, ու լսելով որ Մարգարիտան Անգղիոյ ծովեզերքը հասեր է, շուտ մը պատերազմը սկսաւ՝ որպէս զի բոլոր յաղթութիւնը իրեն ըլլայ: Պատերազմին առեն Փլէմենի դուքսը տասուերկու հազար հոգւով Լանքսթրեանց կողմէն Եորքեանց բանակը անցաւ ու Ուորվիք յաղթուեցաւ մեռաւ (1471):

Նոյն օրը նաև Մարգարիտա, որ իր որդւոյն հետ Վէյմըլթ քաղաքը հասեր էր, դեռ աղէկ մը չպատրաստուած՝ պատերազմի բռնուեցաւ, յաղթուեցաւ ու որդւոյն հետ մէկտեղ գերի տարուեցաւ: Երբոր ան պատանին Եդուարդայ առջեւը տարին, հարցուց Թագաւորը թէ "Ո՞նչ իրա-

---

1 Մարգարիտայի որդին Ընչքիէս մեռաւ:

ամբ Անգղիա եկեր եա ,, . պատասխան տուաւ Թէ " Եկեր եմ որ հօրս ու ինծի դէմ եղած անիրաւութիւններուն վրէժը առնեմ ,, : Բարկացաւ Եգուարդ , ու երկրորդ Թանգպանովը տղուն երեսին զարկաւ . հոն մէկէն Փլերէնա ու Կլոսեստր խեղճ տղուն վրայ ընկան ու Թագաւորին աչքին առջեւը զանիկայ սպաննեցին : Մարգարիտան Լոնդրայի աշտարակը փակուեցաւ , և հոն գտաւ իր երիկը Հենրիկոս վեցերորդը . բայց ան խեղճը քանի մը օրէն մեռաւ : Կ'ըսեն Թէ Կլոսեստր իշխանը անոր մահուանը պատճառ եղաւ . որովհետեւ ինքը Թագաւորելու միտք ունէր , ու կամքը կատարելու համար ամենայն չարագործութիւն աչքը սառած էր :

: Եգուարդ իր անդրանիկ որդւոյն տուաւ կալէոի իշխան բսուելու պատուանունը , որ Հենրիկոսի որդւոյն էր , ու ժառանգ Թագաւորութեան անուանեց զինքը մեծ ժողովքի մը մէջ : Անկէց ետքը ինքզինքը բոլորովին զուարճութեանց տալով նայեցաւ որ քաղաքական պատերազմի արհաւիրքը մոռնայ . բայց հանգստութիւն չգտաւ . վասն զի Փլերէնա ու Կլոսեստր իշխանները սկսան Ուորվիքի ժառանգութեանը վրայ իրարու հետ կռուըսիլ , Թէպէտ և ան կոմսին այրին գեռ կենդանի էր : Թագաւորը ան ժառանգութիւնը երկուքին մէջ բաժնեց . բայց անով ալ չհաշտուեցան , ու իր ցեղին մէջ խռովութիւնը երթալով աստիճացաւ : Փլերէնա պալատէն ելաւ ու եղ-

---

: Փլերէնայի դուքսը ինչ պատճառաւ ու ինչ կերպով մեռաւ :

բոլոր դեմ ակաւ դաւաճանութիւն ընել, կամ դէթ կլոսեր այնպէս հաւատացուց Եդուարդին, ու հրաման առաւ Թագաւորէն որ Փլերէնա Լոր-ուերուն դատաստանարանին մէջ դատուստանի կանչուի: Մահապարտ վճռուեցաւ Փլերէնա. բայց Եդուարդ չուզեց որ իր եղբայրը հրապարակաւ գլխատուի: Քանի մը օրէն ձայն հլաւ թէ Փլերէնա որ Լոնտրայի աշտարակին մէջ բանտ գրուեր էր, վախճանեցաւ. ինչ տեսակ մահուամբ մեռնիլը յայտնի չէ. բայց այն առեն ժողովրդեան մէջ աս ծաղրական ձայնը տարածուեցաւ թէ Փլերէնա ուզեր է որ գինիի տակառի մէջ խղդեն զինքը:

Փիլ առենէն հաքը Ընգլիոյ ու Սկովտիոյ Թագաւորները իրարու հետ աւրուեցան: Եդուարդ լսելով որ Գաղղիոյ Թագաւորն ալ իրեն հակառակ է, ու խոստացեր է որ Եորքեան Ելիսաբէթը իր որդւոյն հարս առնէ, միաքը գրաւ որ վրէժը հանէ անկէց: Բայց աս բարկութիւնը այնչափ սաստիկ էր, և արտին տագնապէն այնչափ տկարացաւ որ հիւանդացաւ ու մեռաւ 1483ին: Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ կլոսեր Թոյն խմցուցած է Թագաւորին. իրաւցնէ ալ Փլերէնան ու Թագաւորին մեռնելէն հաքը երկու տկար տղաք կը մնային՝ Թագաւորելու իրաւունք ունեցող, որոնց ձեռքէն իշխանութիւնը առնելը գիւրին էր:

---

1 Եդուարդ Ե՛ հինգերորդ մեռաւ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Պապմոռիի Անգլիոյ՝ Եդուարդ Ը.ըրդին մահուընէն մինչեւ Հենրիկոս Ը.ինգերորդին մահը: (1483–1509): — Պապմորիի Սկովտիոյ՝ Յակոբ Ա.ին թագաւորէն մինչեւ Յակոբ Ը.րդին մահը: (1424–1513):

Եդուարդայ որդիք. — Կլոռիրդի ֆոռտեսքիւնին. — Իր ինջծաւորութիւնն ու անգլուխնը. — Յովհաննա Շօր. — Կլոռիրդի ինագաւոր ընդունելը. — Եդուարդայ որդոց սպանութիւնը. — Հենրիկոս Ութերդին. — Պովըրթի պապերապմը. — Կլոռիրդի մահը. — Երկոց վարդից պատերազմին վերջանալը. — Թագաւորութեան նպաստ եղող այլայլ անյիշատ. — Փերքին Ուարպէկ. — Հենրիկոս Եօթներորդին բնաւորութիւնը: — Սկովտիոյ վիճակը. — Յակոբ Ա. — Յակոբ Բ. — Յակոբ Գ. — Յակոբ Դ. — Ֆլոռոփնի պատերազմը:

Եդուարդ Դ. երկու որդի թողուցեր էր, անդրանիկը՝ որ Կալէսի իշխան էր, հօրը յաջորդեց և ըսուեցաւ Եդուարդ Ե. իսկ պզտիկը Հռիքարտոս՝ Եորքի դուքս էր: Ասոնց հօրը մեռնելուսաեն Կլոսթր Սկովտիոյ բանակին սպարապետութիւն կ'ընէր, ու Եդուարդ Ե Լըլոյի բերդին մէջն էր Կալէսի երկիրը, հետն էր նաև իր մօրեղբայրը Լորտ Ռիվէրս: Ա իշխանը Եղիսաբէթ Թագուհւոյն հրամանովը շուտ մը առաջ Եդուարդն ու դէպ ի Լընտրա գնաց. բայց դեռ քաղաքը չէին մտած, Կլոսթր իր կուսակիցներովը

---

1 Եդուարդայ որդիքը որոնք էին:

եանէն հասաւ, ու Լոյտ Ոիվերը կէզծաւորական բարեկամութեամբ խաբելով, երկրորդ օրը բռնեց զինքը ամուր բերդ մը դրաւ, Թագաւորն ալ առաւ տարաւ Նորթամփթոն քաղաքը։ Թագուհին աս որ լսեց՝ տարտափեցաւ. և որովհետև Կլոսթըի բնաւորութիւնը կը ճանչնար, իր երկրորդ որդին Հոնքարտոսը առաւ ու գնաց Վէսթմինսթըի վանքը քաշուեցաւ։

1 Կլոսթը դարձաւ Լոնտրա ու ինքզինքը Պաղպան Ռոֆա-որոնէան անուանեց. մարդ խրկեց Եդուարդին ու խմացուց որ պատրաստուի Թագաւոր պսակուելու մայիսի 4ին. եաքն ալ օրը ուշացուց, ձգեց յունիսի 22ին։ Փառասէր իշխանին միտքը ան էր որ հանդէսը ուշացընելով Հոնքարտոսն ալ ձեռք ձգէ։ Առաջ ուզեց բռնութեամբ հանել զինքը վանքէն. բայց երբոր խորհրդականները չհաւանեցան, խորամանկութիւնը ձեռք առաւ. Եորքի ու Փէնթըրպըրրի արքեպիսկոպոսները համոզեց Թէ պէտք է որ Թագաւորին էդբայրը հանդիսին մէջ գտնուի. և անոնց յանձնեց որ Թագուհուէն ձեռքէն Հոնքարտոսը առնեն։ Խեղճ Եղիսաբէթ երկարատեւն գէմ կենալէն եաև հաւանեցաւ. բայց անոր գլուխն գալիքը առաջուց գուշակելու պէս շատ արցունք թափեց որդուն վրայ ու գրեթէ վերջին բարևը տուաւ։ Ընդմէջ պատանին մորը ձեռքէն իր թշնամւոցը ձեռքը անցաւ ու աչուարակը տարուեցաւ. հոն երկու եղբայրները ամենևին վախ մը կամ կասկած մը չունենալով՝ սաստիկ ուրախացան որ միմիկ

---

1 Կլոսթը Ընչեսթէա վարուեցաւ անոնց հետ։

գաան, ինչպէս որ իրենց հասակին բնական էր։

Ա կերպով Հռիքարտոան ալ ձեռք ձգելէն ետքը, Կլոսէր սկսաւ իր հնարքները՝ ի գործ դնել ու Լոնարայի սիրտը պատել։ Ռիվէրս ու Կրէ ազնուականները սպաննել տուաւ, ու քանի մը իշխաններուս հրամայեց որ ան երկուքին սպանուելիքը իրեն օրինաւոր հասուսաուէն. իշխաններուն մէկն էր Լորտ Հեսթինկս, որ Ռիվէրսին թշնամի, բայց Եդուարդայ որդւոյը հաւատարիմ բարեկամ էր, և Կլոսէրը աշտարակը գնաց խորհրդի. ու երբոր ամէն մարդ իր տեղը նստաւ, ամբաստանեց թէ Ցովհաննա Շօր անունով կինը, որ մեռած թագաւորին սաեները մեծ պատիւ ունէր, ու Լորտ Հեսթինկս՝ որ ան կնոջը պաշտպանութիւն կընէր, իրեն դէմ դաւակցութիւն ըրեր են ու կախարդութեամբ զինքը ան աստիճանի վատուժութեան հասուցեր են. միանգամայն իր թևերէն մէկը բացաւ ցուցուց որ դրեթէ չորցած էր, և անիկայ հիւանդութիւն մըն էր, որ պզտիկուց՝ ի վեր ունեցեր էր։ Խորհրդականները առանց ձայն հանելու իրարու երեսը կնայէին. բայց Լորտ Հեսթինկս սիրտ ըրաւ ու քանի մը խօսք զուրցեց ինքզինքը արդարացընելու համար. ան սաեները կանչեց Կլոսէր. "Դաւաճան ես դուն, կ'ուզեմ որ քու գլուխդ այսօր իրեն առաջին կերակուր իմ առջեւս բերուի,,. սա ըսելով ձեռքը սեղանին զարկաւ։ Ան նշանը առնելնուն պէս զինուորները, Հեսթինկսը դուրս քաշեցին ու փայտի կտորի մը վրայ գլուխը կտրեցին։ Ցովհաննա Շօր

՝ Կլոսէր ինչպէս մեռուց Լորտ Հեսթինկսը։

մահուընէ ազատեցաւ, բայց բոլոր ստացուածքը ձեռքէն առին, ու վրան պարտք կամ ապահովանք դրին որ սրբոյն Պօղոսի եկեղեցւոյն առջևը կենայ շապկանց, բոպիկ ոտքով, ձեռքը վառած կերոն մը բռնած։ Արդեօք դրուեցաւ Լոնտրայի բնակիչներուն որ զինքը ամենևին անէծքին չենթադրեն, անանկով վերջի ատենները կարօտութեան մէջ ընկած՝ անօթութեամբ ու խեղճութեամբ մեռաւ ան կինը, որ իր մեծութեան ատենը անբաւ ողորմութիւն տալով ու բարեգործութիւններ ընելովը մեծ անուն հանած էր։

Կլոսէթր իր եղբօրը գլխաւոր կուսակիցները բռնելուն ու սպաննելովը իր միտքը հասկցուցեր էր. ուսոի բռնած ձամբուն մէջ ետ չկեցաւ։ Նախ Եդուարդայ ու Եղիսաբեթի ամուսնութեան օրինաւոր ըլլալը սուտ հանել ուզեց, որպէս զի իր եղբօրորդիքը իրենց հօրը յաջորդելու իրաւունք չունենան. ետքը խօսք դրաւ իրեն Պըքինհըմ բարեկամին հետ, ու անոր ձեռքովը ժողով մը ընել տուաւ Լոնտրայի գլխաւոր քաղաքացիներուն։ Պըքինհըմ ան ժողովին մէջ Կլոսէթրի վերայ գովեստ մը խօսելէն ետքը հարցուց անոնց թէ կ'ուզեն արդեօք որ իրենց Թագաւորը անիկայ ըլլայ։ Տաքը սասուերկու գործաւոր առաջուց կաշառուած ըլլալով գոռալնին դէպ 'ի վեր նետեցին ու կանչեցին. "Կեցցէ արքայ Հռիքարտոս Կլոսէթր"։ Ան առենը Պըքինհըմ գնաց Կլոսէթրին ու ժողովրդեան կամքը յայտնեց. ան ալ զարմանք ցուցընելով ու կեղծաւորութեամբ շատ դէմ կենալէն

---

1 Կլոսէթր ինչ կերպով Թագաւորեց։

Եոքը յանձն առաւ Անգղիական ազգին խնդիրքը կատարել։

։ ՅանձնառուԹեանը հետ մէկտեղ հրաման խրկեց ԿլոսԹը աշտարակին հրամանատարին որ երկու արքայորդիները մեռցնէ. բայց հրամանատարը յայտնապէս դէմ կեցաւ ան անգուԹ հրամանին։ ԿլոսԹը, որ անկէց եոքը Հռնքարտոս Գ բառնեցաւ; իր ախոռապետին հետ խօսքը մէկ ըրաւ ու հրաման Հանեց որ մէկ գիշերուան մը համար աշտարակին բանալիները անոր ձեռքը տրուին։ Ախոռապետը, որ Յակոբ Թիրըլ կ'ըսուէր ու ցած մարդ մըն էր, իր հետը իրիք ջաղացած անզգամներ առաւ ու գիշերով զանոնք երկու եղբարց պառկած սենեակը խրկեց. իսկ ինքը սանդուղքն վրայ կեցաւ որ ուրիշ մարդ Հոն չմտնէ։ Ան սպազայները գնացին խեղճ տղաքը բարձերու ու վերմակներու տակ խղդեցին. եոքը Թիրըլը նեղ կանչեցին, անոնց մեռնելը ցցուցին իրեն ու սանդուղքն տակը փորուած փոսին մէջ Թաղեցին։

։ Հռնքարտոս Գ Եորք քաղաքը գնաց որ Թագաւոր պսակուի. բայց իր աԹոռը արդէն ակռեր էր խախտիլ. վասն զի Պըքինհըմ իշխանը իրեն տրուած պատիւներովը գոհ չըլլալով միտքը դրաւ որ Հռնքարտոսը վար ձգէ։ Գիտէր որ ԼանքըսԹրեանց կողմէն մէկ Թագաւորազուն մը կար որ իր աղգատոհմին կոտորածէն ազատեր էր, և ասկից էր Հենրիկոս Թիւտոր Ռիչմընտ, որ Օն

---

1 Եդուարդայ որդիքը Ընչցուէս սպանուեցան։
2 Պըքինհըմ իշխանը Ինչ վերջ ունեցաւ։

Թիւաղ իշխանին Թոռն էր։ Ա՛ս Հենրիկոսը ան առեն Պրեթայնի Ֆրանչիսկոս Բ դքսին քովը փախած էր. ուսոի Պրքինհըմ անոր ձեռքովը իր վախճանին հասնիլ ուզելով, Եղիսաբեթ Թագուհւոյն առաջարկեց որ իր Եղիսաբեթ Եորքեան ազջիկը Հենրիկոս Թիւաղին հետ կարգէ։ Թագուհին յանձն առաւ որ անձնական Թշնամութիւնները մոռնայ ու իր փեսայացուին ալեաք եղած սոակը իրկէ։ Պրքինհըմ օր մը առաջ գործ սեսնել ուզելով, մէկ կողմանէ ալ գիտնալով Թէ Հռիքարտոս իր դիտաւորութիւննէրը հասկցեր է, շուտ մը սկսաւ Կալէսի երկրին մէջ զօրք ժողվել. բայց մտնութեամբ Հռիքարտոսի ձեռքն ընկաւ ու գլխատուեցաւ։

Ան միջոցին Հենրիկոս հինգ հազար հոգւով Գաղղիոյ Սէն–Մալոյ քաղաքը անցեր էր. բայց ուշ հասաւ։ Անկէց՝ի զատ իր նաւերն ալ սաստիկ փոթորիկէ մը զարնուեցան. և ինքը տեսնելով որ պատերազմելու կարողութիւն չունի, նորէն Պրեթայն դարձաւ։ Բնչ մը առենէ ետքը Գաղղիոյ խնամակալէն օգնութիւն առած՝ Կալէսի երկիրը անցաւ ու Հռիքարտոսի հետ պատերազմեցաւ Անգղիոյ Պոսվորթ քաղաքին քովն դաշտին մէջ (1485)։ Հռիքարտոս սաստուերկու հազար զինուոր ունէր. բայց պատերազմի սկիզբէն Լորտ Սթէնլի զօրապետը բազմաթիւ գնդով մը Թշնամւոյն կողմը անցաւ։ Ա՛ս որ տեսաւ Հռիքարտոս, յուսահատաբար առաջ նետուեցաւ Թագը գլուխը, ու "Դաւաճանութիւն, դաւաճանութիւն,,

---

1 Հռիքարտոս կլոսեթը ինչպէս մեռաւ։

կանչելով կը վազէր որ Հենրիկոսի վրայ հասնի. դիմացը ելլողներէն երկու հոգի սպաննեց, Հենրիկոսի դրօշն ալ վար ձգեց. բայց ինքն ալ հոն ընկաւ մեռած. ան ատենը Լորա Սթէնլի քաշեց հանեց անոր գլխուն թագը ու Հենրիկոսի գլուխը գրաւ:

[1] Հոկտեմբերոս գ. Թագաւորին մահուամբը Փլանթաժէնեան ցեղը վերջացաւ, ու երկուց վարդից կռիւն ալ դադրեցաւ որ այնչափ ազնուականաց մահուանը պատճառ եղեր էր:

[2] Հենրիկոս Ռիչմընթ, Թիւտորեան ցեղին գըլխաւորը, Լոնտրայի մէջ Թագաւոր պսակուեցաւ 1485ին, և ըսուեցաւ Հենրիկոս Է. Եղիսաբէթ իշխանուհին ալ իրեն կին առնելով Լանքսթրեանց ու Եորքեանց իրաւունքները իրեն սեփականեց, ու Ինովկենտիոս Ը պապին կոնդակովը Անգղիոյ խորհրդարանին վճիռը հաստատեց, որով Թագաւորութիւնը իր ձեռքը ապահով ալիսի մնար: Բայց այնչափ զգուշութիւններով ալ իր Թագաւորութիւնը խաղաղութիւն չգտաւ. վասն զի ինչուան նոյն դարուն վերջերը խիստ շատ մարդիկ եղան իրեն դէմ, որ Թագաւորութիւնը կ'ուզէին ձեռքէն առնել: Առնցմէ առջինը Լորա Լովել բաւածն էր, որ Ուրսըսթրի կռիւներուն մէջ իրեք չորս հազար հոգի ժողվեց, բայց պատերազմելու չհամարձակեցաւ, զորքը թողուց ու Ֆլանտրա փախաւ Եդուարդ Դ Թագաւորին քրոջը քով: Անկէց եաքը հացագործի մը տղայ

---

[1] Երկուց Վարդից կռիւը երբ վերջացաւ:
[2] Հենրիկոս Ռիչմընթին դէմ ինչ մարդիկ եղան:

եւաւ՝ Լամպըրթ Սիմնել անունով, որ ինքզինքը կ'անուանէր Ուորվիքի Փլէրքինա կոմսին որդին։ Եւաւ Իռլանտա գնաց որ Եորքեանց կուսակիցները իրեն կողմը ձգէ. Իռլանտացիք ալ անունը Եդուարդ Զ. դրին ու Տըպլինի մէջ զինքը թագաւորեցուցին։ Ան առեն Հենրիկոս Է հանեց Լոնդրայի աշտարակէն բուն Ուորվիքի կոմսին որդին ու Անգլիացւոց ցուցընելով Լամպըրթին խաբէութիւնը դուրս հանեց. անիկայ առանց յուսահատելու՝ երկու հազար հոգւով Անգլիոյ վրայ վազեց. բայց յաղթուեցաւ ու գերի բռնուեցաւ։ Հենրիկոս խղճաց վրան, կեանքին խնայեց ու իր խոհակերոցին մէջ աշխատասէրի պէս գործածեց զինքը. եւքն ալ անոր վարմունքէն գոհ ըլլալով, բաղէակները ըրաւ զինքը։

Ետու չանցաւ, անկէց ահաւոր հակառակորդ մը եկաւ, և էր Փէրքին Ուորպիք. վասն զի Եդուարդ չորրորդին քոյրը Մարգարիտա ձայն հանեց թէ Եորքի դուքսը Հռիքարտոս իր եղբօրը Եդուարդին հետ մեռած չէ, հապա ազատեր փախեր է. Փէրքին Ուորպիք սկսաւ ըսել թէ ան դուքսը ես եմ. իրաւցնէ ալ անոր նմանութիւն մը ունէր։ Մարգարիտան հրապարակաւ քննութիւն ընելէն եւքը հաստատեց թէ ասիկայ իմ եղբօրորդիս է, ու ոպիսկ Վուրք Անգլիոյ անուանեց զինքը։ Փէրքին անոր խորհրդովը Քէնթի ծովեզերքը եկաւ, բայց առանց գործ մը առանելու ետ դարձաւ. Իռլանտայի վրայ ըրած արշաւանքն ալ նոյնպէս ձախորդ գնաց։ Երրորդ ան-

---

1 Փէրքին Ուորպիքի պատմութիւնը ինչ է։

գամ Վռունուելի ծովեզերքը եւլաւ եօթը հազար հոգւով Հռիքարտոս Դ անունով. բայց երբոր լսեց թէ Հենրիկոս Է իր վրան կուգայ, պատերազմելու սկսաւ չըրաւ, ու անճնաոուր եղաւ, իսկ առնելով որ զինքը չսպաննէ. Հենրիկոս ալ զինքը բանտ դրաւ: Փէլքին փախաւ բանտէն. նորէն բռնուեցաւ, Լոնտրայի աշտարակը խրկուեցաւ. էսքը սակսուելով որ Վեսթմինսթըլ սրահին մէջ հրապարակաւ կարդայ իր սոսրագրած խոստովանութիւնը, յայտնեց անով թէ ինքը քրիստոնեայ եղած հրէի մը որդի է՝ որ Հռիքարտոս երրորդին առեւը Անգղիա կը բնակէր եղեր: Եւ սակայն նոյն իսկ բանտին մէջ Ուորվիքի կոմսին հետ նոր դաւակցութիւններ ըրաւ, ու սոիսկեց զինքն որ փախչի. Հենրիկոս Է հրամայեց որ մեռցընեն զինքը, և միանգամայն հարկ համարեցաւ որ Փէրքինի դքսին ձշմարիտ ու դժբաղդ որդին ալ սպաննուի: Ասանկով քաղաքական պատերազմները դադրեցան և Թիւտըրեանց Թագաւորութիւնը խաղաղացաւ:

Հենրիկոս Է 1501ին մնածեց որ կրկին ամուսնութեամբ իր աթոռը հաստատէ. իր անդրանիկ որդւոյն Արթուրին հարս առաւ Սպանիոյ Փերդինանտոս Թագաւորին ու Իզապէլ Թագուհւոյն կասարինէ աղջիկը: Երբոր քիչ առեն Արթուրը մեռաւ, անոր հարսն առաւ ու իր երկրորդ որդւոյն Հենրիկոսի տուաւ որ Թագաւորութեան ալ ժառանգ էր: Աբքայորդին չէր

---

1 Հենրիկոս Է ինչ հնարքով ուզեց իր աթոռը հաստատել:

ուղէր ամենևին կատարինէին հետ կարգուիլ. և սա բանի ամուսնութիւնը սուտն անցնելէն էտքը Անգղիոյ եկեղեցւոյն հերձուածին պատճառ պիտի ըլլար: Հենրիկոս Է. խնամութիւն ըրաւ նաև Սկովտիոյ Յակոբ Դ. Թագաւորին հետ, անոր տալով իր մեծ աղջիկը Մարգարիտան. սա խնամութեամբ Սթուարթեանց կամ Սթիւրթեանց ցեղը Անգղիոյ վրայ էտքը Թագաւորեց, և երկու Թագաւորութիւնը իրարու հետ միացուց:

1 Հենրիկոս Է. խաղաղասէր մարդ ըլլալով կը ջանար դրսի ազգաց հետ բարեկամ մնալ, ներսէն ալ իր տէրութիւնը արմնութեամբն ու արիութեամբը կը զօրացընէր: Վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցուց, ծովային Համբարդութիւնները շատցուց, ու Վենետակեցի Սեբաստիանոս Քապոթը Ամերիկա խրկեց, որ ան ալ գնաց Նոր Երկիրը գտաւ: Միայն սա պակասութիւնը կը գնեն իրեն վրայ, որ խնայութիւնը չափազանց ըլլալով, ծայրը ինչուան ագահութեան կ'երթար: Բոլոր իր Թագաւորութեան ժամանակը խելքը միտքը գանձ դիզել էր ամէն տեսակ հնարքներով, աքսորանքներով, չլսուած տուգանքներով ու կարգէ դուրս տուրքերով: Կ'ըսեն թէ իր կենաց վերջին օրերը զղջաց ըրած բռնութիւններուն վրայ ու շատ սուակ Թողուց որ վերնելէն էտքը կէս մը իրրև ողորմութիւն բաժնուի, կէս մըն ալ ուրիշներուն եղած զրկանքին տեղը տրուի. բայց իր կամքը չկատարուեցաւ: Մեռած օրը (1505) իր որդին ու յաջորդը Հենրիկոս Ը. անոր

---

1 Ի՞նչ բռնութիւններ ըրաւ:

բոլոր դիլած գանձերը ժողվեց ու հանդէսներու կոչունքներու վատնելով փճացուց :

1 Ան առենն որ Ընգղնա այսպիսի խռովութեանց մէջ էր , Սկովտիոյ մէջ ալ ամենևին հանգըստութիւն չկար . վասն զի իշխաններըը առատիկ զօրացած ըլլալով, անդադար պատերազմ կ'ընէին իրարու ու նաև Թագաւորին դէմ. Թագաւորը հաստատուն զօրք չունէր , ունեցած եկամուտն ալ խիստ քիչ էր . իր դլխաւոր քաղաքը Երկրին մէջտեղուանքն էր , որ ցած կողմերն էին , և անդադար խռովութեան մէջ . իսկ լեռները կամ բարձր կողմերը կատարեալ անիշխանութիւն էր : Լեռնաբնակ ժողովուրդները , որ իրենց լեզուովը Հայ-Նոթ կ'ըսուէին , Թէ իրենց վայրենի բարքովը , և Թէ լեզուովը տարբեր էին ուրիշներէն , իրենք ալ ցեղ ցեղ բաժնուած էին , և ամէն ցեղ իր գլխաւորին անունը կ'առնէր . օրինակի համար ցեղեր կային որ կ'ըսուէին Մաք-Կրէկըր , Մաք-Տոնէլ , Մաք-Քուլ-Մոռ : Ասոնք շատ անգամ իրարու հետ կը պատերազմէին . իսկ ցած երկրի բնակիչներուն հետ միշտ Թշնամի էին : Լեռնաբնակաց գլխաւորներէն շատը ինքնագլուխ Թագաւորներ էին , և ամենէն զօրաւորը Ռոս կոմսն էր , որ նաև Լորտ կամ Տէր Կղէհոյ կ'ըսուէր :

2 Սկոտաբնեանք առ անկարգութեան դիմացը առնել ուզեցին . բայց Տոկլսեան ցեղին փառասիրութիւնը , Թագաւորական ցեղին խռովութիւններն ու շատ մը Թագաւորութեան եռանդ

---

1 Ան առեններըը Սկովտացիք ինչ վիճակի մէջ էին :
2 Սկովտիոյ անկարգութեանցը դէմ ոչ ելաւ :

եղող իշխանաց կուխները՝ Սկովխոյ անդադար խռովութեանցը պատճառ եղան : Ասոնք երբոր Ռոբերտոս Սթուարթ կամ Սթիւրթ մեռաւ 1406ին , իր որդին ու յաջորդը Յակոբ Ա Անգլիոյ մէջ գերի էր , ու տասնըուրը տարիէն հաւնիւ դարձաւ Սկովխիա . գտնուելէն ետքն ալ իր աերութեանը մէջ քիչ մը բարեկարգութիւն ընելու նոր ախտը էր , իր հօրեղբայրը Ըթըլ կոմսը յանկարծակի սպաննեց գինքը (1437) :

Իր որդին Յակոբ Բ դեռ ութը տարեկան էր . ասոնք Քրիչթըն դիւանադպիրը խնամակալ եղաւ , ու նայեցաւ որ բանուրթեամբ ու անգթութեամբ ազնուականները նուաճէ . Տոկլըս ցեղէն ալ երկու հոգի խարդախութեամբ բռնեց ու առանց դատաստանի սպաննեց : Ա յսպիսի գործողութիւններով Քրիչթըն օրէ օր աւելի եղաւ ինչուան որ Յակոբ Բ կառավարութիւնը ձեռք առաւ . ասիկայ Տոկլսեանց հետ բարեկամացաւ և անոնց գլխաւորը փոխարքայ անուանեց . բայց քիչ մը ետքը անոր փառասիրութենէն վախնալով պաշտօնէն ձգեց գինքը : Տոկլս իրեն կողմը շատ մարդիկ ժողվեց ու Սկովխոյ կէսը տակ հաննեց . Թագաւորն ալ գինքը խաբէութեամբ քովը կանչեց ու իր ձեռքովը սպաննեց : Երկուց վարդից պատերազմին առեղը Յակոբ Բ երկու քաղաք առաւ Անգլիացւոցմէ . բայց երկրորդ քաղաքը պաշարած առեղը մեռաւ (1460) :

՝ Յակոբ Բ Թագաւորին վրայ ինչ կը պատմուի :

Անոր որդին ու յաջորդը Յակոբ Գ իր հօրն ու պապուն պէս ազնուականները նուաճել ուզեց. բայց իր նախնեաց ոչ խելքն ունէր և ոչ ճարտարութիւնը. ուստի իր ժողովրդեանն ալ ատելի եղաւ: Ամուր բերդ մը քաշուած, չորս դին անդնդախոր երաժիշտներ ժողվեր էր, ու անոնց խորհրդովը պատերազմը կամ խաղաղութիւնը կ'որոշէր: Ետա չանցաւ, ժժգոհութիւնները յայտնի ապստամբութիւն դարձան. ապստամբները իրենց պետ դրին Ռոթոի դուքսը որ Թագաւորին անդրանիկ որդին էր. յաղթեցին Թագաւորին ու սպաննեցին զինքը (1488), Ռոթոի դքսին անունն ալ Յակոբ Գ դրին ու Թագաւորեցուցին զինքը: Ա նոր Թագաւորը ազնուականաց ու Թագաւորներուն մէջ եղած ատելութիւնը մարեց. իր անուշ բնաւորութեամբն ու պատերազմասէր կերպովը իշխաններուն սիրտը շահեցաւ. անոր համար երբոր Անգղիոյ Հենրիկոս Ը Թագաւորին դէմ պատերազմ բացուեցաւ, անոնք ամէնքն ալ սիրով վազեցին՝ իրենց Թագաւորին համար պատերազմելու: Յակոբ Գ Ֆլաուտրն գեղին քով եղած պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ, և շատ կոմսեր, լորտեր ու պարոնները որ քովէն չէին բաժնուեր՝ հետը ընկան մեռան: Իր որդին Յակոբ Ե մէկ տարեկան տղայ էր երբոր յաջորդեց անոր 1513ին:

---

1 Յակոբ Գ և Յակոբ Դ ինչպէս ըրին Թագաւորութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Պաֆլոնիան Գաղղիոյ՝ Լուդովիկոս ժէ թագաւորութեան ընթացքին։ Յանդուգն ըմբոստ կարլոսի մահը (1461–1477)։

Լուդովիկոս ԺԱ. — Դաշնակցութիւն բարոյ հաւարակաց. — Մոնլհերիի պատերազմը. — Դաշնակցող հեպ Լուդովիկոսին ընծայ հաւատարիմը. — Պուրկոյնի դուքսը. — Կարլոս Յանդուգն. — Լուդովիկոսի բանալին ու ապաստարիկը. — Լուդովիկոսի դէմ նոր դաշնակցութիւնը. — Պովէի պաշարումը. — Յովհաննա Հաչէրի տալիքը. — Կարլոսի ֆառասիրութիւնը. — Եդուարդ Լոնդրէրին արշաւանքը. — Կրանսոնի ու Մորաթի պատերազմները. — Կարլոսի մահը։

Լուդովիկոս արքայորդին իր հօրը կատղած եղբայրներուն կենդանութեանը առեն տարինեւ տալ արքունիքը ոտք չկոխելէն առքը, հօրը մեռնելը լսելուն պէս՝ մէկէն Գաղղիա եկաւ ու Պուրկոյնի դքսին հետ Ռէնս քաղաքը գնաց, Թագաւոր օծուեցաւ (1461)։ Հանդիսին առենը դուքսը նորընծաները Թագաւորին ոտքը ընկաւ, աղաչեց որ բոլոր իրեն դէմ եղողներուն Թողութիւն տայ. խոստացաւ Լուդովիկոս, միտքը դնելով որ մէկուն ալ չներէ։ Ամռան նստելուն պէս՝ հօրը իշխանները պաշտօնէ ձգեց, դքսերուն և եպրութեան ուրիշ կալուածատէր իշխաններուն ձեռքէն ալ

---

1 Լուդովիկոս ԺԱ ինչ կերպով սկսաւ Թագաւորել։

բոլոր երկիրներին առաջ: Ա բռնութեան վրայ մեծամեծները նեղացան, և 1465ին ահաւոր դաշնակցութիւն մը ըրին, որուն մէջ էին նաև տէրութեան բոլոր մեծամեծ կալուածատէրները:

Դաշնակիցները իրենց հետ շատ մարդ միացընելու մտքով անուններին դրին Դաշնակցութիւն բարւոյ հասարակաց, և ինչուան Թագաւորին եղբայրը Կարոլոս (որ դուքս Պէրրիի կ'ըսուէր) հետերնին միաբանեցին: Ամէնքը կը կարծէին որ այսպիսի մեծ դաշնակցութեան դիմացը Լուդովիկոս բոլորովին պիտի կրնայ. բայց անիկայ առանց վհատելու մեծ գործունէութեամբն ու խելքովը վտանգին առջևը առաւ: Երբոր լսեց թէ Շարոլէի կոմսը երեսուն հազար զօրքով Փարիզու վրայ կուգայ՝ որ Պրէթայնի դքսին զօրացը հետ միանայ, շուտով մայրաքաղաքին օգնութեան վազեց, և Մոնլէրի աւանին քովը Պուրկինիոնաց հանդիսաւորով պատերազմի Ճակատեցան (1465). ինչուան երիկուն հաւասար քաջութեամբ պատերազմեցան, և գիշերը վրայ հասնելով երկու կողմն ալ քաշուեցան՝ իւրաքանչիւր կողմը ինքզինքը յաղթող սեպելով: Թագաւորը դարձաւ Փարիզ, ու քաղաքացւոց սիրտը շահեցաւ եաթը Նորմանտիա անցաւ զօրք ժողվելու: Հասան դաշնակիցք Փարիզու վրայ, քաղաքացիք դէմ կեցան ու նեղս չընդունեցան զանոնք:

Դաշնակցութիւն բարւոյ հասարակաց ըսուածը թէ պատերազմ ըրաւ:

ւ Բայց Լուդովիկոս պատերազմը վերջացընե-
լու համար զէնքէ աւելի քաղաքականութիւնը
ձեռք առաւ. մէկ կողմէն կը պատերազմէր ու
մէկալ կողմէն կ'ուզէր իրաւախոհ ըլլալ: Արդէն
դաշնակցաց մէջ անմիաբանութիւնը մեծ էր. իշ-
խաններէը տեսնելով որ քիչ առէնէն դաշնակցու-
թիւննին պիտի յաղթուի ու քակտի, ուզեցին
Թագաւորին առաջարկութիւններէը ընդունիլ,
և Լուդովիկոս հետերնին դաշինք դնելով իրենց
երկիրը ու սահակ բաժնեց (1465):

ջ Ան միջոցին Շարոլէի կոմսը, որ Եւրոպայի
անուանի իշխաններէն մէկն էր, և շատ հռչա-
կուած էր Կարոլոս Յանդուգն կամ Սահակալի ա-
նունով, հօրը Փիլիպպոս Ջգօնին յաջորդեց, որ
Պուրկոյնի դուքսն էր, և իշխանութիւնը ինչուան
Պելճիա ու Հոլանտա տարածեց: Քանի որ Լու-
դովիկոս սա դքսին վրայ երկրակալութեան փառ-
քը կը տեսնէր, չէր կրնար հանդչիլ. ուզեց զա-
նիկայ խաբել, բայց լարած որոգայթին մէջ ինքը
բռնուեցաւ: Խնդրեց Կարոլոսէն որ գան իրարու
հետ տեսնուին ու մէջերնէն կռիւը գադրեցընեն.
խօսակցութեանը տեղ որոշուեցաւ Կարոլոսի փե-
րոն քաղաքը, և Լուդովիկոս քանի մը հոգւով
ելաւ հոն գնաց: Բայց սա բանից վրայ խօսելէն
առաջ՝ Լիէժացւոց նուիրակներ խրկեր էր Լու-
դովիկոս որ Պուրկոյնի դքսին դէմ զանոնք ապըս-

ւ Լուդովիկոս ինչ կերպով հաշտուեցաւ դաշ-
նակցաց հետ:

ջ Լուդովիկոս ինչ պատճառաւ բանտ դրուեցաւ
ու ինչ կերպով ազատուեցաւ:

սամբէլու յորդորեն. և Թէոդոս եաւնէն մարդ խրկեց ուշացընելու, սակայն շատ ուշ էր, նուիրակները հասեր՝ քաղաքը ոտք հաներ էին: Հազիւ Թէ դուքսը ու Թագաւորը կրարու հետ ակսան տեսնուիլ, մէյմէն ալ դքսին գուժկան հասաւ՝ որ Լիէժ քաղաքին բնակիչքը Թագաւորին նուիրակներէն գրգռուած՝ ոտք ելեր են ու Թոնկր քաղաքին ալ տիրեր են: Ան առեն դուքսը կրակ դարձած՝ երեսը զարնելով Լուդովիկոսին ասիկա դախուԹիւնը, երդում ըրաւ որ սոսկալի վրէժխընդրուԹիւն ընէ: Մէկէն պալատին դուռները գոցեցին, Թագաւորը իրեններէն բաժնեցին ու աշտարակին մէջ վակեցին: Զղաստմուելու բան էր Լուդովիկոսին ան աշտարակին մէջ քաշած անհանգստուԹիւնն ու մահուան երկիւղը. վասն զի 92 ին նոյն աշտարակին մէջ կարոլոս Պարզամիան բանտ դրուեր ու սպաննուեր էր. կը կարծէր Թէ ամէն վայրկեան մէկը կուգար իրեն կ'ըսէր. "Հոս մեռաւ Դաղլնոյ Թագաւորներէն մէկը,,: Բայց ան սոսկալի վիճակին մէջ իր անխոհեմուԹիւնը նզովելու առեն՝ բոլորովին չզիտեցաւ Լուդովիկոս. սարկի ուժով դքսին սիրելիները որսաց, անոնց ձեռքով բարկուԹիւնը լչեցուց, և նախատալից դաշնագրուԹեամբ մը իր կեանքն ու ազատուԹիւնը գնեց: Պայմաններուն մէջ ամենէն ծանրը ան էր որ Լուդովիկոս իր ապրուստուԹեան գրգռած Լիէժացիքը նուաճելու պիտի երԹար. գնաց առաւ Լիէժը Պուրկոյնի դքսին հետ, այրեց մոխիր դարձուց ու եաքը իր երկիրը դարձաւ:

ւ Լուդովիկոս ԺԱ. ուրիշ լարած որոգայթին մէջ ինքը իյնալով ամօթէն չկրցաւ փարիզ դառնալ, վախնալով փարիզացւոց ընելու ծաղրածութիւններէն. վասն զի անոնք փերոն քաղքին անունը ագռաւներու ու կաչաղակներու սորվեցուցեր էին ու ըսել կուտային: Բայց 1472ին Լուդովիկոսի դէմ նոր դաշնակցութիւն մը եղաւ՝ առջինէն աւելի ահաւոր. անոր մէջն էին Անգլիոյ Թագաւորը Եդուարդ Դ, Արակոնի Թագաւորը, Պրեթայնի դուքսը, նոյն իսկ Լուդովիկոսի եղբայրը որ Կիւյէնի դուքս կ'ըսուէր, և Պուրկոյնի դուքսը՝ որ դաշնակցութեան ոգին էր. ու դիտաւորութիւնն էր Գաղղիան կտոր կտոր բաժնել. "Ուրիշներուն կարծածէն աւելի Թագաւորութեան օգուտը կը մտածեմ, կ'ըսէր. վասն զի կ'ուզեմ որ մէջը մէկ Թագաւոր մը միայն ըլլալու տեղը՝ վեց ըլլայ,, : Ամէնքը իրենց բաժինը առեր էին. Կարոլոս Յանդուգն իրեն մաս որոշեց Փիքարթիա ու Շամփայն գաւառները, Անգլիոյ Թագաւորը Կիւյէնն ու Նորմանտիան, Կիւյէնի դուքսն ալ իր եղբօրը Թագաւորութիւնը ալեակ առնէր: Երբոր Լուդովիկոս ԺԱ. ասոնց յուսահատ վիճակին մէջն էր, Կիւյէնի դուքսը յանկարծակի մեռաւ. որով ինքն ալ եղբօրը երկրին տիրեց, Անգլիոյ Թագաւորը իր դիտաւորութիւնը մէկդի դրաւ, ու միայն Պուրկոյնի դուքսը մնաց որ իր խորհուրդը կ'ուզէր առաջ տանիլ. ուստի շատ ղօրքով Փիքարթիա մտաւ, ամէն տեղ այրելով,

---

ւ Լուդովիկոսի դէմ ինչ նոր դաշնակցութիւն եղաւ:

զամէնքը սպաննելով, ու Նէսալ քաղաքին տիրելէն ետքը յայտարարութիւն մը ըրաւ՝ որով կ'ամբաստանէր Թէ Լուդովիկոս իր եղբօրը Թոյն տուեր է. անկէց դէպ ի Նորմանտիա գնաց որ Պրեթայնի դքսին հետ միանայ:

Պովէ քաղաքին բնակիչները երբոր զերծնք աղէկ պաշտպանելով՝ Լուդովիկոսի իշխանութիւնը հաստատեցին: Կարոլոս միտքը դրած էր որ դիւրաւ ալիսն առնէ ան քաղաքը, վասն զի նեղսը զօրք չկար երեն դէմ կենալու. բայց քաղաքացիք դռները գոցեցին, պարիսպներուն վրայ ելան ու սկսան պատերազմիլ: Կարոլոսի զինուորները արուարձաններուն դիւրաւ տիրեցին. բայց երբոր պարսպին դիմացը հասան, տեսան որ քաղաքը առնելը շատ դժուար պիտի ըլլայ. վասն զի ամէն քաղաքացիք կեանքերնին դրած՝ պատերազմիլը սէր առած էին: Երբոր Կարոլոս հրամայեց որ զօրքը յարձակին քաղաքին վրայ, անոնք Թէպէտ և սանդուխ չունէին՝ երարու օգնելով սկսան պատերին վեր ելլել. բայց պաշարուողներն ալ, ինչուան նաև կանայք, որոնց գլուխ կեցած էր Յովհաննա Հաչէթ անունով կնիկ մարդը, կատաղաբար պատերազմեցան Թշնամեաց դէմ: Ան միջոցին որ նեռները ամէն կողմէն պաշարելոց վրայ կը տեղային, կանայք երեսնց բոլոր կարողութեամբը կ'աշխատէին, որը բարեաններուն համար քար կը կրէր, որը աղեղնաւորներուն նետ կը պատրաստէր, ոմանք ալ պաշարողաց վրայ տաք ջուր, եռացած ձէթ ու հալած ճարպ կը թա-

---

1 Պովէ քաղաքին պաշարումն ի՞նչպէս եղաւ:

փէլին : Վերջապէս զինուորներէն մէկը պարսպին վրայ ելաւ ու Պուրկոյնի գրօշը հոն անկել կ'ուզէր , մէյմըն ալ յանկարծ Յովհաննա Հաչէթ ա- նոր դէմ ցատքեց , գրօշը առաւ պատռեց , ու զինուորը հրեց վար ձգեց պարսպէն . ասով Պովէ- ցիք աւելի սիրտ առին : Ան պատերազմը մինչ ժամ քշելէն ետև , այլևայլ քաղաքներէն օգնութիւն հասան Պովէցւոց . անով գրեթէ երկու ամիս միա- կերպ պատերազմեցան քաղաքացիք ու կարոլոսի ամէն աշխատանքը պարապ հանեցին : Վերջապէս Կարոլոս յուսահատելով Թոդուց պաշարումը ետ քաշուեցաւ : Ան միջոցին Լուդովիկոս ԺԱ առեն գոհած ըլլալով պատրաստութիւն տեսնելու Կա- րոլոսի դէմ , շնորհակալութիւն ըրաւ Պովէցւոց , քաղաքին ամէն տուրքէ ազատ ըրաւ , և Հաչէթի աշնուականութեան պատիւ տուաւ . եղբը Կա- րոլոսի հետ ալ զինադադարութիւն ըրաւ (1472) :

Սակայն Կարոլոս Յանդուգն փառասիրու- թեամբ լեցուած՝ կ'ուզէր որ իր դուքս անունը ձգէ ու Թագաւոր կոչուի . և նախատինք կը սե- պէր իրեն որ Պուրկոյնի , Արթուայի , Ֆլանտրայի և Սաոյին Նահանգաց (այսինքն Պելճիայի ու Հո- լանտայի) մեծ մասին տիրելէն ետքը , այնպիսի Թագաւորէ մը կախում ունենայ . միտքը դրաւ որ Լորէն գաւառին ու Զուիցերի երկրին ալ տիրա- պետէ : Լուդովիկոս ԺԱ անոր իշխանասիրու- թեան առջևն առնելու համար՝ Լորենի , Զուի- ցերիի ու Աւսարիոյ հետ դաշնակցութիւն ըրաւ : Ան առեն Կարոլոս վրէժը հանելու մտքով Գաղ-

---

Լուդովիկոսի դէմ Կարոլոս զէն հանեց :

ցիոյ Թագաւորին մեծ Թշնամի հանեց Անգլիոյ Եդուարդ Դ. Թագաւորը, որ զօրքով եկաւ Քալէ մտաւ. բայց երբոր ձմեռը վրայ հասաւ, Լուդովիկոս անոր խորհրդականները կաշառելով հեռը հաշտութիւն ըրաւ. Կարոլոս ալ ստիպուեցաւ Լուդովիկոսին հետ ինը տարուան զինադադար ըռւմ ընելու (1475)։

Ան միջոցին սկսաւ Կարոլոս Լորենի տիրելու խորհուրդը համարձակ առաջ տանիլ. գնաց անոր շատ քաղաքներուն տիրեց, ինչուան Նանսի գլխաւոր քաղաքն ալ առաւ, Ռընէ դուքան ալ ձգեց փախաւ։ Լորենէն անցաւ Կարոլոս Զուիցերացւոց վրայ գնաց, որոնք իբրև անարգ լեռնականները կ'արհամարհէր, ու Կրանսոն քաղաքին քովը հետերնին զարնուեցաւ. քանի հազար Զուիցերացիք՝ Թշնամւոյն ահաբեկութեան հազար զօրացը յաղթեցին, անոր կահ կարասին, զէնքերն ու գանձերը ձեռք ձգեցին, և իրենց պարզմտութեամբը ոսկիէ ու արծաթէ ամաններուն պղինձ ու անագ կարծեցին։ Կարոլոս ասկէ վերպով յաղթուելուն վրայ այնպէս տրտմեցաւ որ ամբողջ մարդու չէր ուզեր երևնալ, այնպէս որ առողջութիւնն ալ շատ աւրուեցաւ. բայց քիչ ատենէն քանըհինգ հազար զօրք ժողվեց ու Մորաթ քաղաքին քովը զարնուեցաւ Զուիցերացւոց հետ որ իրենները չատ էին. հոն ալ նորէն յաղթուեցաւ, շատ երևելի իշխաններ ան պատերազմին

---

1 Կարոլոս ինչ կերպով յաղթուեցաւ Զուիցերացիներէն։

մէջ մեռան , տասը հազար ալ զինուոր . ինքն ալ հազիւ փախչելով ազատեցաւ (1476) :

Երբոր Կարոլոս յուսահատած կեցեր էր , Թշնամիները աւելի զօրացան ու Նանսի քաղաքին տիրեցին . ան ատեն Կարոլոս իր ցրուած զօրքէն վեց հազար հոգի հազիւ ժողվեց ու գնաց Նանսին պաշարեց : Քսան հազար Զուիցերացիք , Ալսացիացիք ու Լորենացիք վազեցին Նանսիին օգնելու . Կարոլոս իր զօրքին քիչ զօրութեանը չնայելով ցուրտ ատեն զարնուեցաւ Թշնամեաց հետ ու անոնց բազմութենէն յաղթուեցաւ (1477) : Քանի մը օրէն Կարոլոսի դիակը գտնուեցաւ կոըտուած ու արիւնլուայ՝ կէս սառած առուի մը մէջ , ու մեծ հանդիսով Նանսի տարուեցաւ :

Նանսիի պաշարումն ու ազատիլը ինչպէս եղաւ :

ԳԼՈՒԽ Է.

Լուդովիկոս Մեծասանէրտրդին մահուընէն մինչեւ Ֆրանսուա առաջնոյն Զուիցերացոց հետ ըրած հաշտութիւնը (1477–1530).

Լուդովիկոս Մեծասանէրտրդին հիւանդութիւնը։ — Ըրած բարեփոխութիւնները. — Կարլոս Ը. — Անա Պոժէօյին խնամակալութիւնը. — Օռլեանի դուքսը Լուդովիկոս. — Սէնլի–Օպէն փոխ–հրմիէի պատերազմը. — Կարլոս ութերորդին ութսուն ըրած արշաւանքը. — Նէապօլսոյ հագաւորութեան փրկելն ու կորնչիլը. — Կարլոս ութերորդին մահը. — Լուդովիկոս ԺԲ. — Լաւրէնտեանոյ ջրավարը. — Լուդովիկոսին հետքութիւնը. — Միլանի գաւառին փրկելը. — Նէապօլսոյ հագաւորութեան փրկելն ու կորնչիլը. — Քամպրէի նիզակակոչութիւնը. — Անէապէլսոյ պատերազմը. — Սրբազան նիզակակոչութիւնը. — Կասիան պը Ֆոա. — Լուդովիկոս երկոպատանէրտրդին մահը. — Իր հագաւորութեան ապենը Գաղղիոյ երջանկութիւնը. — Ֆրանսուա Ա. — Իթալիոյ արշաւանքը. — Մարինեանոյ պատերազմը. — Թրիվուլցիոյ պարտութիւնը. — Պայար. — Ֆրանսուա առաջնոյն Զուիցերացոց հետ ըրած հաշտութիւնը։

1 Լուդովիկոս ԺԱ կարոլոսի մահուանը վրայ ուրախացաւ, վասն զի անով իր տէրութիւնը շատ մեծցաւ, և անկէց ետքը նոր պատերազմ մը չու-

---

1 Լուդովիկոս Մեծասանէրտրդին վերջի տասնները ինչպէս եղան։

նեցաւ : Լուդովիկոս 1481ին կաթուածէ զար-
նուելով մահուան դուռը հասաւ , ու օրէ օր կը
տկարանար . և ինքը որ զամէնքը կը դողացնէր՝ իր
բժշկին առջևը կը դողար : Փլեսիս-լէ-Թուր քա-
ղաքին պալատը քաշուած՝ չէր Թողուր որ քովը
մարդ գայ . պալատին չորս դին խոր ու լայն փոս
մը փորել տուեր էր ու չորս հարիւր Սկովտիացի
աղեղնաւորներ գիշեր ցորեկ հոն պահպանու-
Թիւն կ'ընէին : Պալատին գաւԹին մէջ հասա շըղ-
Թաներ կային շարուած , ու Թագաւորը անոնցմով
կապել կուտար իրեն Թշնամիները : Իր քովը միայն
աստեղագէտներ կ'ընդունէր ու անոնց ապագայ
բաները կը հարցընէր . նոյնպէս ալ ուրիշ ցած մար-
դիկ , որոնց մէջ անուանի էին իրեն սափրիչը Օլի-
վիւէ որ Սափանայ մականունը ունէր , և Թրիսթան
Ճգնաւոր անունով մէկը՝ որ դահճապետ էր : Բո-
լորը իր վախը ան էր որ չըլլայ Թէ իմացուի իր մա-
հուանը մօտ ըլլալը . ուստի կարծես Թէ զմահն
ալ խաբելու մտքով՝ փառաւոր հագուստներ կը
հագնէր ու նոր նոր զէնքեր , ձիեր ու օրսի շներ
պնել կուտար :

Վերջերը խղճմտանքէն տանջուած՝ սկսաւ
ինքզինքը աւելի սրտմտեցնել տալ . իր կինն ու
որդին քովէն հեռացուց , և անդադար արհաւ-
րսց մէջ ըլլալով՝ Քալապրիայէն սուրբ անձ մը
բերել տուաւ , որ էր սուրբն Ֆրանչիսկոս Պաւ-
լայեցի , և աղաչեց որ Ասուծմէ խնդրէ որ իրեն
երկայն կեանք տայ . բայց սուրբը ան խչնանու-

՝ Ի՞նչ կերպով մեռաւ : — Ի՞նչ բարեկարգու-
Թիւններ ըրաւ :

Թիւնը չունէր, և Լուդովիկոս ԺԱ 1483ին վախճանեցաւ առ հասարակ ըսելով. "Սուրբ Աստուածամայր, օգնեա՛ ինձ"։ — Շատ կատարելու Թիւններ ունէր Լուդովիկոս իբրև թագաւոր, բայց իր խարդախութեանն ու անգթութեան համար արժանապէս բռնաւոր ըսուեցաւ։ Սովորական խօսք ըրեր էր իրեն ըսել թէ "կեղծել չգիտցողը թագաւորել չգիտեր"։ Արդարութեան սաստիկ վրէժխնդիր էր. վաճառականութիւնն ու արհեստներն ալ շատ ծաղկեցուց, և ինչուան Յունաստանէն ու Իտալիայէն վարպետ արհեստաւորներ բերել տուաւ ու գաղղիոյ գործարաններուն վերակացու դրաւ։ Իր առեղը սկսան գաղղիացիք նաև թթենի տնկել ու մետաքսի գործարաններ ունենալ. և վաճառականութիւնն որ ինչուան ան առեղը անարգ արհեստ սեպուած էր, անկէց եաքը պատուաւոր վիճակ մը դարձաւ։ Ինքը դրամները շտկեց, չափուց և կշռոց միակերպութիւն ուզեց հաստատել, և թղթատուններն նորէն կարգաւորեց ու կատարելագործեց։

Լուդովիկոս ԺԱ իրեն յաջորդ Թողուց Կարոլոս Ը տասնւիրեք տարեկան որդին՝ իր Աննա Պոժէս աղջկանը խնամակալութեանը տակ։ Օրէնքի դուքը Լուդովիկոս՝ թագաւորութեան հետևէ ըլլալով՝ զօրաւոր դաշնակցութիւն մը ըրաւ, որուն մէջ էին Պրէթայնի, Նորմանդիոյ, Պուրգոնի,

---

Լուդովիկոս մեռածանեղորդին ոմն յաջորդեց։ — Աննա Պոժէս ինչպէս յաղթեց դաշնակցացը։

Անկուելմի գուքսերը, Նաւարրայի Թագաւորը և Մաքսիմիլիանոս կայսրը։ Աննա Պոժէօ՝ գործունեայ ու հնարագէտ ըլլալուն՝ քաջութեամբ ազատեց Թագաւորութիւնը ան մեծ վտանգէն. Լաթրէմուլ զօրավարը վրանին խրկեց որ Պրէթայնի շատ քաղաքներուն տիրեց, և Անէթ–Օպէն ալ Քորմիէ քաղաքին քով բոլորովին յաղթեց դաշնակցաց, շատ մարդ ջարդեց, շատ ալ գերի բռնեց, որոնց մէջ գլխաւորն էր Օռլէանի դուքսը, որ Պուրժ քաղաքին աշտարակը դնել տուաւ։

1 Կարոլոս Ը. երբոր տէրութեան կառավարութիւնը ձեռք առաւ՝ խոստացուցմէ հրաւիրուեցաւ որ երթայ զնրէնք ազատէ, ուստի 1494ին երեսուն հազար զօրքով Ճամբայ ելաւ, և առանց արգելքի մը Հռոմ հասաւ, ուր Յահէրով ներս ընդունեցան զինքը. Կարոլոս աս յաղթական արշաւանքը առաջ տանելով Նէապօլսոյ վրայ գնաց, և ժողովուրդը Ճամբուն երեսը ծաղկներ սփռելով ու անունը աղաղակելով Խոշէոյ կանչելով քաղաքը առին զինքը։ Բայց աս եռանդն ու սէրը երկար չտևեց. Կարոլոս Ը. նիզակախաղերու ու հանդէսներու զբաղած տեսնելը, խոստիոյ տէրութիւնները Գաղղիացւոց դէմ դաշնակցութիւն մը ըրին ու վազեցին որ զանոնք պաշարեն։ Կարոլոս աս լսելուն պէս ետ դարձաւ՝ որպէս զի քանի որ դեռ Թշնամիք Ալպեան լերանց անցքը չեն գոցած Ճամբայ ելլէ. Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար քիչ մը զօրք ձգելէն ետքը,

---

1 Կարոլոս Ը. ինչ արշաւանք ըրաւ Իտալիա ու ինչպէս մեռաւ։

Փալէրմոյի մօտ Փոռնովոյ աւանը գնաց, ուր իրեն կը սպասէին դաշնակիցք բազմաթիւ զօրքով: Կա-
րոլոս անոնց դէմ կենալու համար ութը հազար հոգի միայն ունէր, անոնք ալ սասսիկ յոգնած. բայց իրենց Թագաւորին օրինակէն սիրտ առած՝ զարմանալի քաջութեամբ պատերազմեցան: Մէկ ժամ մը պատերազմեցին եւս, չորս հազար հոգի Թշնամիներէն սպաննեցին, միւացածն ալ հալա-
ծեցին: Իսկ իրենցմէ երկու հարիւր հոգի միայն մեռաւ: Ան յաղթութենէն առքը Գաղղիա դար-
ձաւ Կարոլոս Ը, ու քիչ աւեղէն մեռաւ քսանը-
եօթը տարեկան (1498):

1 Իրեն յաջորդեց Օռլէանի դուքսը Լուդովի-
կոս՝ երեսունըվեց տարեկան, և ըսուեցաւ Լու-
դովիկոս ԺԲ: Թագաւորելուն պէս, հարկերը Թեթեւցուց, բոլոր իր Թշնամեացը ներեց, ու կա-
րոլոսի իշխաններէն աղէկները քովը պահեց. Լա-
Թրէմոյլ զօրավարը, որ Սէնթ-Օպէնի քով իրեն յաղթեր ու գերի բռներ էր, շատ կը վախնար որ նորընտիր Թագաւորը իրմէ վրէժը չհանէ. Լուդո-
վիկոս ԺԲ ըսաւ իրեն. "Գաղղիոյ Թագաւորը Օռլէանի դքսին նախատանացը համար վրէժխըն-
դրութիւն չըներ. Թէ որ Լաթրէմոյլ ինձի դէմ իր սիրոյը աղէկ ծառայեց, հարկաւ հիմայ ալ սէրութեան հակառակորդաց դէմ զիս կը պաշտ-
պանէ": — Երբոր իր նախորդին զօրաց ցանկը բերին, Լուդովիկոս առաւ, իրեն սասսիկ Թշնա-
մութիւն ցուցընող սպայից անուան առջեւը մէյմէկ

---

1 Լուդովիկոս ԺԲ ինչ կերպով սկսաւ Թագաւո-
րութիւնը:

կարմիր խաչ գծեց : Սպաները խմացան , ու կար-
ծելով թէ անիկայ իրենց մահապարտութեան
նշան է , թագաւորին զօրաւոր միջնորդները իրկե-
ցին Թողութիւն խնդրելու : Պատասխան տուաւ
Լուդովիկոս . " Անոնց անուան առջեւը փրկագոր-
ծութեան նշանը դնելով հասկցուցի իրենց որ
յանցանքնին քաւեալ է . վասն զի Քրիստոս Տէրն
մեր ոչ ինծի համար միայն , այլ իրենց համար ալ
մեռաւ ,, :

1 Լուդովիկոս 1499ին շատ զօրքով Ալպեան
լեռներէն անցաւ , Միլանի գաւառին տիրեց ,
Միլան մտաւ ու առջի գործքը եղաւ քաղաքացւոց
բարիք ընել . տուրքերը իրեքին երկուք պակաե-
ցուց , նայեցաւ որ ամենուն իրաւունք ըլլայ , ար-
դարադատ իշխաններով ծերակոյտ մը հաստատեց
ու Գաղղիա դարձաւ :

2 Քիչ ատենէն ուզեց Լուդովիկոս Նէապօլսոյ
ալ տիրել , և Սպանիոյ Ֆերդինանտոս Թագաւո-
րին հետ նիզակակցութիւն ըրաւ , աս պայմանով
որ մէկտեղ Նէապօլսոյ Թագաւորութեան տիրեն
ու մէջերնին բաժնեն (1500) : Գաղղիացւոց զօրա-
վարը Օպինէթ և Սպանիացւոց Ջօրագլխապետ
ըսուած Կոնսալվէ Քորտովացին գնացին Նէապօլ-
սոյ տիրեցին , ու երկիրը մէջերնին բաժնելու ա-
տեն յայլմողաց մէջ կռիւ բացուեցաւ : Գաղղիա-
ցիք երկու իրեք պատերազմի մէջ յաղթուեցան ,
և Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը բոլորովին ձեռ-
քէ հանեցին :

---

1 Առաջին արշաւանքը ոչն եղաւ :
2 Նէապօլսոյ համար իրենց պատերազմները ըրաւ :

1 Լուդովիկոս ԺԲ 1508ին Քամպրէի դաշնադրութեամբը նիզակակցութիւն մը ըրաւ Գերմանիոյ Մաքսիմիլիանոս կայսեր, Փերդինանտոս Թագաւորին և Յուլիոս Բ պապին հետ, և սա նիզակակցութեան վախճանն էր Վենետկեցւոց ձեռքէն անոնց Իտալիոյ մէջ ունեցած քաղաքները առնել: Զօրաւոր էր ան տուեն Վենետիկ, և նահանգերուն բազմութեամբը ծովերը կը ծածկէր: Ամենէն առաջ Լուդովիկոս սկսաւ պատերազմը. Ատտա գետին եզերքը Վենետկեցւոց զօրացը դէմ ճակատեցաւ, ու Անեատէլլոյ աւանին քովը յաղթեց անոնց (1509):

2 Կարծեց Լուդովիկոս թէ ան յաղթութիւնը բոլոր Իտալիոյ տիրեց. բայց սխալեցաւ շուտով իմացաւ ու իրեն դաշնակից կարծուածները իրեն դէմ ելան. վասն զի Վենետկեցիք, Յուլիոս պապը, Սպանիացիք ու Զուիցերացիք դաշնակցութիւն մը ըրին, որ ըսուեցաւ Սրբազան Նիզակակցութիւն: Լուդովիկոս իր զօրացը սպարապետ դրաւ Նէմուրի դուքսը Կասթոն որ Ֆուա՝ քառասուերկու տարեկան կտրիճը, որ գնաց Զուիցերացիները հալածեց, Սպանիացւոց պաշարմունքէն Պոլոնիա քաղաքը ազատեց, Վենետկեցւոց զօրքէն ուժը հազար հոգի սպաննեց, Պրեշիա քաղաքը առաւ կողոպտեց, եօթը օր զօրաց կառավարութեանը մատնեց, ու տասնըհինգ հազար հոգի այր և կին ու տղայ ջարդեց. եռքը Ռաւեննա քաղաքին վրայ երթալով հոն ալ յաղթութիւն մը ըրաւ, ու տասնըչորս

---

1 Քամպրէի նիզակակցութեան վախճանն ինչ էր:
2 Կասթոն որ Ֆուա ինչ քաջութիւններ ըրաւ:

աեղէն նիզակով զարնուելէն եաքը ընկաւ մեռաւ :

1 Ըն քաջ մարդուն հետ Գաղղիացւոց յաղթութիւնները ալ վերջացան . վասն զի Զուիցերացիք նորէն Միլանի դաւառին տիրեցին , Սպանիացիք ու Անգղիացիք ալ Գաղղիա վազեցին ու ամէն աեղ յաղթեցին Գաղղիացւոց , այնպէս որ քաջ Պայար զօրավարն ալ գերի բռնուեցաւ : Վերջապէս Յուլիոս պապին մահուամբը սրբազան նիզակակցութիւնը ցրուեցաւ . Լուդովիկոս ԺԲ ալ զանազան դաշնադրութիւններով ու շատ երկիր կորսընցընելով իր թշնամեացը հետ հաշտութիւն ըրաւ , ու քիչ աաենէն եաքը յիսուն ու իրեք աարեկան մեռաւ (1515) :

2 Գաղղիացիք մեծ սուգ առին Լուդովիկոսի մահուանը վրայ ու մեր Հայրը կորսընցուցինք կ'ըսէին : Իրաւցընէ ալ Լուդովիկոս ամենայն ջանքով արդարութեան եաեէ ըլլալէն զատ՝ տուրքերը թեթեւցուցեր էր , վաճառականութիւնը , երկրագործութիւնն ու արհեստները ալ Գաղղիոյ ամէն կողմը ծաղկեցուցեր էր . այնպէս որ շատ տարի եաքն ալ երբոր Ժոլովրեան տուրքերը կը շատցընէին , ամէնքը կ'ըսէին թէ " Լուդովիկոս երկոտասաներորդին օրերը նորէն երբ պիտի գան ,, :

3 Երբոր Եւրոպա խոնարհած կը կարծէր զէ-

---

1 Ինչ կերպով յաղթուեցան Գաղղիացիք Նիզակակից զօրքերէն :

2 Լուդովիկոսի մահը ինչ աղդեցութիւն ըրաւ Գաղղիացւոց վրայ :

3 Լուդովիկոս երկոտասաներորդին ալ յաջորդեց , ու ինչ կերպով սկսաւ թագաւորութիւնը :

Գաղղիան ու Լուդովիկոսին հետ ծերացած, յաջորդեց անոր իր եղբօրորդին Ֆրանսուա կամ Ֆրանչիսկոս Անկուլեմի դուքսը, որ հօրեղբօրը պես մէկէն աչքը Իտալիոյ վրայ դարձուց՝ Միլանի գաւառին տիրելու, և Հենրիկոս ութերորդին ու Վենեակեցւոց հետ դաշնակցութիւն ըրաւ. իսկ իրեն դէմ միաբանեցան Մաքսիմիլիանոս կայսրը, Ֆերդինանտոս Սպանիոյ թագաւորը, Միլանի դուքսը և Զուիցերացիք:

Ֆրանսուա Ա. տէրութեան խնամակալ դնելով իր Լուիզ մայրը, անհնարին վտանգներով ու աշխատութեամբ Ալպեան լեռներէն անցաւ, ու Միլանի մօտ Մարինեանոյ քաղաքին քովը պատերազմի ձակատեցաւ: Զուիցերացիք քաջութեամբ առաջ գալով՝ ութը ժամ պատերազմեցան Գաղղիացւոց հետ, և ղէնքերնին էլեն վեց մեծ երկայնութեամբ տէգեր ու երկու ձեռքով վերցընելու թուրեր, առանց վնգանօթի և առանց ձիաւորի. իսկ Գաղղիացիք վնգանօթներէն զատ շատ մը ձիեր ալ ունէին՝ վերէն վար երկրէ զրահներով պատած, ինչպէս որ անոնց վրայ հեծած ձիաւորներն ալ բոլոր զրահաւոր էին: Իրիկուան դէմ Գաղղիոյ բանակը գունդ գունդ ցրուած բաժնուեցաւ, այնպէս որ թագաւորը որ քաջութեամբ պատերազմեր էր՝ իր քովը քանի մը զինուոր միայն գտաւ. վնգանօթի մը վրայ պատկած քիչ մը առեն քնացաւ՝ Զուիցերացւոց մեծ գնդէն յետուն քայլ հեռու: Բայց գիշերուան մէջ Գաղղիացիք նորէն միացան իրարու հետ, ու

---

1 Մարինեանոյի պատերազմը ինչպէս եղաւ:

երկրորդ առաւօտը առջինէն սաստիկ կերպով պատերազմը սկսաւ : Վերջապէս Զուիցերացիք վճռեակեցաց պատերազմական ձայնը լսելով որ Սո՜ւրբ Մարկոս , սո՜ւրբ Մարկոս կը կանչէին , ու մտքերնին դնելով որ բոլոր Իտալական բանակը հասեր է , ամենքը մեկտեղ ժողվուեցան , ու այնպիսի արիւնթեամբ եւ քաշուեցան՝ որ թշնամիները չհամարձակեցան իրենց եւսէն հալնալու : Թրիվուլցիոյ սպարապետը , որ տանրեօթը պատերազմ սեսեր էր , կ'ըսէր թէ " Մարինեանոյինը հսկայից պատերազմ էր , մեկալնոնք ամենն ալ տղայական խաղեր էին ,, : Պայառ , որուն մականունն եղած էր Անէրիւղ անարատ ասպետը ըսուելը , ան երկու օրուան պատերազմին մէջ այնպիսի քաջութիւն ցուցուց , որ թագաւորը հոն պատերազմին տեղը ուղեց անոր ձեռքէն ասպետութեան պատիւ ընդունիլ :

Ետքը Գաղղիացիք Միլանի վրայ գնացին . Մաքսիմիլիանոս Սֆորցա դուքսը քանի օր պաշարման դիմանալէն ետքը քաղաքը տուաւ . Զուիցերիի Գրիսպուրկ քաղաքին մէջ Գրանսուա Ա Զուիցերացւոց հետ ալ դաշինք դրաւ , որ ըսուեցաւ Տղանջենաւոր խաղաղութիւն . ետքն ալ Գաղղիոյ Նոյոն քաղաքին մէջ Աւստրիոյ արշիդքսին ու Սպանիոյ Փերդինանտոս թագաւորին յաջորդ Կարոլոս Հինգերորդին հետ դաշնագրութիւն ըրաւ (1516) :

---

1 Իտալիոյ արշաւանքը քիչ կերպով լմընցաւ :

ԳԼՈՒԽ Ը.

Պափմոնիան Սպանիոյ՝ հնգետասաներորդ դարուն մէջ. պէղէն ինկուան Փէրդինանդոսի մահը (1453–1516):

Սպանիոյ այլեայլ թագաւորութիւնները բաժնուիլը. — Մաւրիփանոցոց ու Սպանիացոց բռնաւորութիւնները. — Յովհաննէս Բ ի Տան Քաստիլոյ. — Նաւարրայի փաղափական պափերազմը. — Տան Քաստիլոսի մահը. — Իր կռիւը. — Քահանայապետի նուաճութիւնը. — Քաստիլիոյ թագաւորը Հենրիկոս Գ. — Ամուսնութիւնը. — Իր աղջիկը Իզապէլ. — Հենրիկոս տորորդին մահը. — Քաղափական պափերազմ. — Արագոնի ու Քաստիլիոյ միանալը. — Մաւրիփանացոց դէմ պափերազմը. — Կրանափայի առումը. — Սուրբ Հերմանդափ ի Սրբափնութիւն. — Հրէից ափորութիւնը. — Իզապէլի մահը. — Քսիմենէս կարդինալը. — Օրանի առումը. — Փէրդինանդոսի մահը. — Նաւարրայի առումը:

1 *Հնգետասաներորդ դարուն մէջ ահագին փոփոխութիւն մը եղաւ Սպանիոյ մէջ. քրիստոնեայ թագաւորութիւն կար, այսինքն Նաւարրա, Արագոն և Քաստիլիա, և մէկ մահմետական թագաւորութիւն մը, որ էր Կրանատա. վասն զի Քորտովայի ամիրապետութեան քակտելէն ետքը ասիկայ միայն մնացեր էր Սպանիոյ մէջ արաբացի տէրութիւն:*

---

1 *Հնգետասաներորդ դարուն առաւնները Սպանիա լինչ վիճակի մէջ էր:*

։ Երէքտասանեւորդ գարէն ՚ի վեր քրիստոնեայք սկսեր էին զօրանալ. Մաւրիտանացիք ալ դէպ ՚ի հարաւ քշուելով ինչուան ծովեզերքը հասեր էին, բայց չէին կրնար բոլորովին անկէց հեռանալ: Մաւրիտանացիք պատերազմէ կը խորշէին, վասն զի աւելի զուարճութեանց ու արուեստից եռեւէ էին. իսկ Սպանիացիք պատերազմը ամէն բանէ վեր կը դնէին, վաճառականութիւնն ու դիտութիւնները Հրէից թողած էին, և զինուորութիւնը իրենց համար մէկ հատիկ ազնուականութիւն կը սեպէին. ուստի իրենց սիրած պատուանունն էր Հիդալկոս ըսուիլ, այսինքն գոթացւոց որդի: Երկրի սեր իշխանները ինչուան Թագաւորաց ալ ահաւոր էին, ինչպէս որ Քասթիլիոյ ու Նաւարրայի խռովութեանց առեն երեւցաւ:

2 Նաւարրայի կառավարութիւնը 1411էն ՚ի վեր Յովհաննէս երկրորդին ձեռքն էր, թէպէտ և ինքը Թագաւոր չէր ըսուեր. վասն զի ան պատուանունը իր կնոջը սեպհական էր, որ Նաւարրայի Թագաւորութեան ժառանգը սեպուած էր՝ այն տեղւոյն սովորութիւնը համեմատ: Թագուհւոյն մեռնելէն ետքը ամուռը իր որդւոյն Տոն Քարլոսի անցաւ. անիկայ ՚ի սկզբան չուզեց հօրը իշխանութիւնը պահպանել, բայց իր խորթ մայրը Յովհաննա Էնրիքէզ ուզելով որ Թագաւորութիւնը Տոն Քարլոսի ձեռքէն առնէ ու իր որդւոյն փեր-

---

1 Սպանիոյ բնակիչները ինչ արհեստներու հետ էին:

2 Նաւարրայի Թագաւորութեանը համար ինչ կռիւներ եղան:

դինանատոսի տայ, Թագաւորին միտքը դարձուց։ Տոն Քարլոս ան առեն երեսուն տարեկան էր ու դեռ Թագաւորելու կամք չէր ցուցուցած. երբոր տեսաւ իր խորհ մօրը խարդախութիւնները, Նաւարրայի իշխաններուն յորդորանքովը եւեւ ընկաւ որ իր իրաւունքը ձեռք ձգէ. երկրին իշխաններն ալ երկու բաժնուեցան, որ կ'ըսուէին Պոմոն ու Կրամմոն, ու իրարու հետ սկսան կռուիլ. Պոմոնեանք Տոն Քարլոսի կողմն էին, Կրամմոնեանք Յովհաննէս երկրորդին։

1 Տոն Քարլոս պատերազմի ելաւ իր հօրը դէմ՝ Քասթիլիոյ Թագաւորին օգնութեամբը, բայց յաղթուեցաւ ու դերի ընկաւ. և Թէպէտ 1453ին ժողովրդեան ձեռքովը ազատեցաւ, բայց անգութ Թագուհին Յովհաննա սոխակ զինքն որ նորէն պատերազմի ելլէ՝ որպէս զի մեռնի։ Նորէն յաղթուեցաւ Տոն Քարլոս, ու առաջ Գաղղիոյ Թագաւորին քովը փախաւ, եաքը Արագոնի Ալփոնսոս Թագաւորին քովը որ իր հօրեղբայրն էր։ Ան միջոցին Յովհաննէս Ե Նաւարրայի խորհրդականները ժողվեց, իր որդին Թագաւորութեան իրաւունքէն զրկեց ու ինքզինքը օրինաւոր Թագաւոր անուանեց։ Պոմոնեանք բողոքեցին աս բանիս դէմ, և հաստատեցին որ Թագաւորելու իրաւունքը Տոն Քարլոսին է։

2 Տոն Քարլոս ուզեց որ իր հօրը հետ հաշտուի. անիկայ ալ Արագոնի տիրած ըլլալով, գրեց որդւոյն որ իր քովը գայ։ Հաւանեցաւ Տոն Քար-

---

1 Ի՞նչ պատերազմ ըրաւ Տոն Քարլոս։
2 Տոն Քարլոսի վերջը ի՞նչպէս եղաւ։

լոս, բռնուեցաւ ու բանտ դրուեցաւ. զրպարտու-
թիւն ալ եղաւ վրան որ իր հօրը դէմ դաւակցու-
թիւն կ'ընէ: Ա յսպիսի հալածանքներով իր կու-
սակիցները շատցան, ու Նաւարրայի, Արագոնի
և Քաթալոնիայի բնակիչները ոտք ելած՝ սկսան
պահանջել որ Տոն Քարլոս ազատի: Յովհաննէս
Բ վախնալով, ուրիշ նեղութիւն տալու չհամար-
ձակեցաւ իր որդւոյն. բայց զինքը ձեռքէ հանել
ալ չուզեց, ու մէկ բանտէն մէկալը փոխադրելովը
կը յուսար որ անոր կուսակիցները ձանձրացընէ:
Վերջապէս ապստամբաց խնդիրներէն չկրցաւ ա-
զատիլ, ու 1461ին Տոն Քարլոսը արձակեց. բայց
ան խեղճը քիչ ատենէն մեռաւ: Ոմանք կ'ըսեն
Թէ իր խորթ մայրը Թուննաւարեց զինքը բանտին
մէջ. ուրիշները կը կարծեն Թէ սրտին ցաւէն մե-
ռաւ:

Տոն Քարլոս կտակով իր իրաւունքը Թողուց
իր քրոջը՝ Քաթիլինոյ Պլանքա Թագուհւոյն, և
ան կտակը խեղճ Թագուհւոյն մահուան վճիռը
եղաւ. վասն զի Յովհաննէս Բ բռնեց զինքը,
Փուա կոմսին ու անոր Լէոնորա կնոջը ձեռքը
տուաւ՝ որ իր քոյրն էր. ան ալ Պլանքային Թոյն
տուաւ ու մեռուց Օրթէզ քաղաքին բերդին մէջ:
Ա յս բանիս վրայ Քաթալաններն կատղեցան, Տոն
Քարլոսը սուրբի տեղ դրին ու Քաթիլինոյ Թա-
գաւորին բողոքեցին. ան ալ դունդ մը զօրք խրկեց
անոնց. բայց Յովհաննէս Բ օգնութիւն առնե-
լով Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԲ Թագաւորէն յաղ-
թեց Թշնամեացը, ու վերջապէս Պարսելոնա քա-

Տոն Քարլոսի իրաւանցը յայնպէս ոմն եղաւ:

զաքն առաւ, որ ապստամբաց գլխաւոր առնն էր, և բոլոր Քաղիալոնիան նուաճեց (1472)։

Ան առեննելը Քասթիլիոյ մէջ մեծամեծ ապստամբութիւններ ելան։ Հենրիկոս Դ ան երկրին թագաւորը իր անկարգութեանցը պատճառաւ իշխաններուն ու ժողովրդեան առջև համարումը կորսընցուցեր էր, բնաւորութեամբն ու սովրքերուն ծանրութեամբն ալ անոնց առելի եղաւ։ Մեծամեծները Աւիլա քաղաքին քովի դաշտին մէջ ժողվուեցան, հոն բարձր գահի մը վրայ Հենրիկոսի արձանը դրին՝ և քօղերով ծածկած ու բոլոր թագաւորական զարդերովը զարդարած, եռքը ան արձանին վրայէն մէկիկ մէկիկ թագաւորական նշանները վերուցին, ւրը թագը, որը թուրը, որը գաւազանը, եռքը արձանն ալ կործանեցին ու ոտքի տակ կոխկրտեցին։ Անկէց եռքը Տոն Ալփոնսոս ժառանգը աթոռի վրայ նստեցուցին ու թագաւոր պատկեցին։ Հենրիկոս պատերազմ բացաւ Ալփոնսոսի դէմ. ան միջոցին Ալփոնսոս մեռնելով ապստամբները անոր Իզապէլ քրոջը տուին թագաւորութիւնը։ Անիկայ հրաժարեցաւ, ու միայն խնդրեց որ Ասթուրիոյ իշխանութիւն ձանչցուի, որով իրաւունք կ'ունենար առենով թագաւորելու. և միանգամայն Արագոնի Փերդինանտոս իշխանին հետ կարգուած ըլլալով որ իրմէ եռքը թագաւորութեան ամենէն մօտ ժառանգը կը սեպուէր, իր ապագայ վիճակը հաստատեց։

---

1 Հենրիկոս չորրորդին դէմ քանի ապստամբութիւններ ելան Քասթիլիոյ մէջ։

1 Հենրիկոս Դ մեռաւ 1474ին, ու նորէն քաղաքական պատերազմ բացուեցաւ. վասն զի իր Յովհաննա աղջիկը շատ կուսակիցներ ունէր Թուլեաստի ու Մուրցիա գաւառներուն մէջ. Փորթոկալի Թագաւորն ալ որ իր հօրեղբայրն էր, շատ մը առաջնորդով անոր իրաւունքը պաշտպանելու եկաւ: Բայց Իզապէլ և իր երիկը յաղթող ելան Թորոյ քաղաքին քով եղած պատերազմին մէջ. Յովհաննայի կուսակիցները ցրուեցան, և քիչ մը առնէն հաքը Փերդինանտոս և Իզապէլ ըսուեցան ոչ միայն Քաստիլիոյ և Արագոնի, այլ և բոլոր Սպանիոյ Թագաւոր և Թագուհի:

2 Ան առաջները Մաւրիտանացւոց ձեռքը կրանադայի Թագաւորութիւնը միայն մնացեր էր. և իրենց ափրիկեցի հաւատակիցներէն ալ օգնութիւն չէին կրնար ընդունիլ. միայն Եգիպտոսի սուլդանը դեսպան իրկեց Փերդինանտոսի, և դեսպանը Փրիտոսի գերեզմանին պահապանն էր. բայց անով ալ Մաւրիտանացիք բան մը չշահեցան իրենց կորսընցուցած երկիրներէն: Տեսնելով որ օր մը չէ նէ օր մը Փերդինանտոս և Իզապէլ իրենց վրայ պիտի յարձակին, Սպանիացւոց դէմ պատերազմ բացին. Սպանիացիք ալ Փէտրոյ Նաւարրացւոյն ու Կոնսալվ Քորտուացւոյն քաջութեամբը Ալհամա բերդին ու Մալակա և Պասա քաղաքնե-

---

1 Հենրիկոսի մեռնելէն հաքը որո՛ւ անցաւ Քաստիլիոյ և Արագոնի Թագաւորութիւնները:

2 Ան առաջները Սպանիոյ Մաւրիտանացիները Ֆես վիճակի մէջ էին:

բուն տիրեցին. Պատա քաղաքին մէջ ան ատենը յիսուն հազար բնակիչ կար:

Ա՛ս պատերազմները տասնըմէկ տարի քշեցին եւս, Քասթիլիացիք գնացին Կրանատա քաղաքն ալ պաշարեցին. քաղաքացիք խռովութեան մէջ ըլլալով, ոմանք կ՚ուզէին անձնատուր ըլլալ, ոմանք ալ ինչուան եօքը պատերազմիլ: Իզապէլ հասատատ միտքը դրած ըլլալով որ ան քաղաքին տիրէ, անձամբ բանակը գնաց ու իր զօրաց քաջութիւնը վառեց: Փիչ ատենէն եօքը գիսուածով մը կրակ ընկաւ իրեն վրանը. անկէց բոլոր բանակին մէջ ալ տարածուեցաւ ու եղեգէ շինուած վրաններըը բոլորն ալ մոխիր գարձան: Իզապէլ մէկէն՝ի մէկ հրաման տուաւ որ ան այրած բանակին տեղը քաղաք մը շինուի, որ ըսուեցաւ Սանթա-Ֆէ: Հասկցան Մաւրիտանացիք որ իրենց պաշարումը պիտի չվերցուի, ու երբոր թագուհին իրեններովը ալօթքի կեցած Ա-ստ---ծ գ-վ-ր-ա-ն-ն- երգը երգել կուտար՝ լսած ըլլալով քաղաքացւոց յուսահատութիւնը, Մաւրիտանացիք քաղաքին դռները բացին: Կ՚ըսեն թէ Կրանատայի ամիրապետը պօսպոխել, որ ինչուան եօքը պատերազմիլ կ՚ուզէր, տեսնելով որ Կրանատայի գեղեցիկ երկրէն պէտք է հեռանալ, վերջի անգամ արտասուալից աչքերը քաղաքին վրայ դարձուց. ան ատենը մայրը ըսաւ անոր. "Լաց կնկան մը պէս սա քաղաքին վրայ, որ

---

1 Կրանատայէն ինչ կերպով եկան Մաւրիտանացիք: — Ի՞նչ երեւելի դիւտ եղաւ ան ատենները:

չկրցար պաշտպանել էրիկ մարդու պէս ,, : Սպա-
նիացիք խոստացան Պօապտիլլին ընդարձակ ու հա-
րուստ կալուած մը , բայց յանձն չառաւ . Ափրի-
կէ գնաց ու հոն պատերազմի մը մէջ մեռաւ , և
իրեն հետ վերջացաւ ան ցեղը , ուսկից տասնըմեկ
Թագաւոր ունեցեր էին Կրանատացիք (1492) :
Նոյն տարին Քրիստափոր Քոլոմպոս Նոր աշ-
խարհը գտնելով , Ֆերդինանտոսի ու Իզապելլի
փառքն ու մեծութիւնը եռքի տասիձան բարձրա-
ցուց :

1 Սակայն դեռ Սպանիոյ ամէն կտորները միա-
ցած չըլլալով խռովութիւնները պակաս չէին :
Արագոնացիք ու Քասթիլիացիք Թէպէտ և իրա-
րու հակառակ էին , բայց նոյնպէս կ'ատէին իրենց
երկրին մէջ գտնուած հրեաները : Ուրիշ կողմանէ
քաղաք քաղաքի նախանձելով , անոնց մէջի ազ-
գային խորհրդարաններն ալ որ Cortes կ'ըսուէին ,
անդադար բողոքներ ընելով չէին Թողուր որ Ֆեր-
դինանտոս հանգիստ կառավարէ երկիրը : Ան ա-
տենը Ֆերդինանտոս Սուրբ Հերմանդատ ըսուած
ընկերութիւնը և Սրբոյն Ոսկեան ապետը հնարե-
լով , իր հպատակները նուաճեց . մանաւանդ որ
Ալքանթարայի , Քալաթրաւայի ու Սանթիակոյի
գաւառներուն ալ նոր սիրած ըլլալով , թէ ըրքը
և թէ հարստութիւնը շատցեր էր :

2 Սուրբ Հերմանտատա ըսուածը Արագոնի քա-

---

1 Ֆերդինանտոս ինչ հնարքով նուաճեց Սպա-
նիոյ այլևայլ կողմերը :

2 Սուրբ Հերմանտատան ու Սրբոյն Ոսկեան վախ-
ճանները ինչ էին :

ղաքներուն մէկ եղբայրական ընկերութիւնն էր, որուն վախճանը սիրոյ ըլլար հասարակաց խաղաղութիւնը պահել, ու որ և իցէ յանցաւոր անխիղճ պատուհասել։ Իսկ Սրբաքննութիւնը սոսկալի ատեան մըն էր, որուն վախճանն էր Սպանիան նոր հերետիկոսութիւններէ ազատ պահել. և ասոր ոյժը անով աւելի ահաւոր էր, որ քաղաքական ու կրօնական իշխանութիւնը մէկտեղ կը բանեցընէր։ Արաբոնացւոց մեծ մասը Հրէից հետ ազգականութիւն ունենալով, ասոնք նոր տեսակ ատեանին դէմ կեցան, և ինչուան սրբաքննիչներէն մէկին ալ սպաննեցին, յուսալով որ ուրիշները անով վախնան. բայց որովհետև բոլոր Սպանիացիք մեծ եռանդով ան ատեանին հաստատութիւնը կ'ուզէին, Արաբոնացւոց ջանքը անօգուտ եղաւ։

Գէշը ան էր որ Սրբաքննութեան նախանձայուզութիւնը չափէ դուրս սաստկացաւ. հրաման ելաւ որ Հրեաները կամ դառնան քրիստոնեայ ըլլան և կամ Սպանիայէն դուրս ելլեն. արգելք ալ եղաւ որ հետերնին չկարենան տանիլ ոչ ոսկի, ոչ արծաթ և ոչ գոհարեղէն։ Ան խեղճերն ալ որ ուղիղ հարիւր հազարի չափ կային, շուտ մը ամէն բան թողուցած, նաւերը մտան ու փախան, կէս մը Փորթոկալ, կէս մը Իտալիա, կէս մը Ափրիկէ, ոմանք ալ Տաճկաստան։ Ասոնց քշուելովը Սպանիա շատ աղքտացաւ. վասն զի երկրին վաճառականութիւնը ընողները գրեթէ միայն Հրեաներն էին։

---

1 Հրեայքին պատճառաւ ու ինչպէս աքսորուեցան Սպանիայէն։

1 Հրեից աքսորանքէն եօթը տարի ետքը Փերդինանտոս իր դաշնագրութեանը դէմ ուզեց որ Մաւրիտանացիքն ալ բռնի քրիստոնեայ դարձըննէ: Անոնք ալ ոտք ելան, ու Ափրիկեցի ժողովուրդներէն օգնութիւն գտան. բայց ետքը չդիմանալով քրիստոնէութիւնը ընդունիլ ձևացուցին որ Սպանիայէն դուրս չելլեն: Նոյն տաեններըը (1504) Իզապէլ Թագուհին մեռաւ յիսունըչորս տարեկան, ու մէկ աղջիկ մը Թողուց Յովհաննա անունով, որ Աւստրիոյ Փիլիպպոս արշիդքսին հետ կարգեր էր:

2 Իզապէլի մահը նոր շփոթութեանց մէջ ձգեց Փերդինանտոսի Թագաւորութիւնը. վասն զի Քաստիլիացիք որ միշտ Արագոնացւոց Թշնամի էին՝ չուզեցին Փերդինանտոսի հնազանդիլ, և Աւստրիոյ արշիդքսին Փիլիպպոսի իշխանութեան տակը մտան. անիկայ ալ Սպանիա անցաւ, և առջի բերան ժողովրդեան սիրտը շահելու համար Սրբաքննութեան խստութիւնները ալ պակասեցուց: Բայց ինքը Փիլիպպոս քիչ տաեներն մեռաւ, Փերդինանտոս ալ Թոլեդոյի Քսիմենէս անունով հրեշտակապետ արքեպիսկոպոսին խորհրդովը իր աթոռը հաստատեց:

3 Քսիմենէս հին Քաստիլիոյ մէջ ծնած, առաջ կրօնաւոր եղեր ու արաբերէն լեզուներ սորված էր: Ասոնք ամենքն ալ Թագուհիին մեծ սիրելիներն եղան, ու Քսիմենէս ալ Թագուհիին խոստովանահայրն ըլլալով՝ ամենէն աւելի իշխանութիւն ունեցաւ:

---

1 Մաւրիտանացւոց դէմ ինչ հրաման հանեց Փերդինանտոս:

2 Իզապէլի մահը ինչ շփոթութիւններու պատճառ եղաւ:

3 Ո՞վ էր Քսիմենէս:

վէր էր. եւ քը Իզաակէ Թագուհւոյն խոստովանահայր ու խորհրդական ընտրուէր էր: Ընկէց եաև բոլոր կեանքը բարեգործութեամբ անցուց Քսիմենէս. հիւանդանոցները կ՚երթար՝ հիւանդները կը հոգար, ու բոլոր ունեցածը աղքատաց կը բաժնէր. Թագուհւոյն սիրելուին ու պապին մանաւոր հրամանով Թոլետոյի արքեպիսկոպոսութիւնը յանձն առաւ. բայց այնչափ մեծութեան ու ճոխութեան մէջ ալ միշտ խոնարհ ու աղքատ էր, սաստիկ չարչարաշ ու կանոնապահ. և խելքը միտքը բարի վարք քարոզել ու սէրութեան գործողութիւնները բարեկարգել էր. Յուլիոս Բ պապն ալ Սպանիոյ կարդինալ անուանեց զինքը:

Փերդինանտոսի վերջի տարիները երկու եւրպեւլի աշխարհակալութիւններ ալ ըրին Սպանիացիք, մէկովը Աֆրիկէի Օրան քաղաքը առին, մէկալովն ալ Նաւարրոյի սիրեցին: Առաջին արշաւանքը Թոլետոյի արքեպիսկոպոսը իր ծախքովը ուզեց ընել. մեծ բանակ մը հաւնեց ու Եւրոպայի մեծանուն զօրավարներուն ձեռքը տուաւ. Սպանիացիք ալ քաջութեամբ յարձակեցան Աֆրիկէ ու Օրան քաղաքը առին. անկէց եաքն ալ Թալամանսուս, Ճէզայիր, Թունուզ ու Թրեմեսէն քաղաքներուն սիրեցին: Երբոր կարդինալը Սպանիա դարձաւ, Թագաւորը Նեւիլիայէն ինչուան տասուերկու մղոն տեղ անոր առջեւը գնաց ու ձիէն վար իջաւ հետը պագաւուելուա: Քիչ մը տաւնէն եաքը Փերդինանտոս մեռնելու վրայ ըլլալով Քսի-

---

1 Ան տաւնները լինչնոր աշխարհակալութիւնները ըրին Սպանիացիք:

մենէ առ խնամակալ անուանեց Հնչուան որ իրեն Թոռը Կարոլոս Աւստրիացին հասնի։ Բայց ան առնը ուժասէն տարեկան էր, բայց Նաւարրայի պատերազմին ետ չկեցաւ։ Յովհաննէս Albրեթ Նաւարրայի Թագաւորը Գաղղիոյ Թագաւորայ կոչեն էր. Բայց Գաղղիացիքը Նաւարրայէն հեռաւ բռնելու համար՝ Վիլլալվա ապստամբութեան հրամայեց որ երթայ Նաւարրայի բոլոր բերդերը կործանէ. միանգամայն նոր նոր ազատուելիւններ տուաւ քաղաքներուն և մեծամեծաց արտօնութիւնները պահպեցուց։ Երբոր անոնք սկսան գանգատիլ ու տարակոյս ցուցընել թէ արդեօք կարդինալը այնչափ իշխանութիւն ունի՞, անոնց ընդանօթները ցուցընելով ըսաւ. "Իմ իշխանութիւնս սոսկ է՛ն,,։ Բայց սակայն բոլոր երկիրն ալ հնազանդեցաւ Սպանիացւոց։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Փորթուկալցւոց Հնդիսպանի մէջ գտած ու առած երկիրներուն պատմութիւնը, հնգետասաներորդ դարուն սկիզբէն մինչեւ վեցտասաներորդ դարուն վերջերը (1413–1582):

Վաճառաշահ փաղաքները. — Հենրիկոս՝ Փորթուկալի արքայորդին. — Ընել գտած նաւորդութիւնները. — Առաջին ճանապարհորդութիւն. — Յովհաննէս Բ նաւգատրին ապեն եղած ճամբորդութիւնները. — Բարթուղիմէոս Տիաշ. — Յովհաննէս Բ Քոլոմպոսի առաջարկութիւնը կը մերժէ. — Վասկոյ Կամա. — Զամորին. — Աւվարքէս Քապրալ. — Վասկոյ Կամայինէրուդ արշաւանքը. — Ալպուքէրք՝ Հնդիսպանի փոխարքան. — Իր աշխարհակալութիւնները. — Քաղրոյ և Ալմայիթէ. — Փորթուկալցւոց գաղթականներուն փարանալը. — Սպանիոյոց իշխանութենանը փակ մընալը:

Թէպէտ և մինչեւ դարուս արշաւանքներն ու պատերազմները այլեայլ ազգաց վաճառականութեանը շատ արգելք եղած էին, սակայն քանի մը քաղաքներ իրենց դիրքերուն յարմարութեամբը ու բնակիչներուն քաջութեամբը քիչ առնի մէջ ծաղկեցան: Իտալիոյ մէջ Ամալֆի, Փիզա, Ճենովա ու Վինետիկ խաչա-

---

1 Մինչեւ դարուն վերջերը ինչ վաճառաշահ քաղաքներ կային Եւրոպայի մէջ:

կրաց արշաւանքներուն պատճառաւ վերջի ա-
ոիճանի փառաւորութեան մէջ էր, և իր մեծաք-
ան գործարաններուն, ոսկիէ ու արծրվէ գիպակ-
ներուն ու գեղեցիկ չէնքերուն համար աշխարհքիս
ամէն կողմէն օտարականները հոն կը թափէին.
Եգիպտոսէն ինչուան Պաղեստիկ ծովուն եզերքը
վ ենետկոյ անունը ելած էր իբրև աշխարհքիս
հարստութեանը կեդրոն: Գաղղիոյ մէջ թէպէտ
և պատերազմի թշուառութիւնները պակաս չէին,
բայց մէջը վաճառաշահ քաղաքներ էին Մարսի-
լիա, Նիմ, Նարպոն ու Մոնպէլիէ: Սպանիան
անկէց ալ թշուառ ըլլալով, միայն Պարցելոնա
քաղաքը ունէր ան աեղը: Իսկ Եւրոպայի հիւսի-
սային կողմերը Գերմանիոյ դաշնակից քաղաքներն
իրենց վաճառքները մէկ աեղէն մէկալը կը տանէին
ծովերուն ու գետերուն վրայէն:

Ան աեղները փորթոկալի թագաւորն էր Յովհաննէս Ա: Աոր երրորդ որդին Հենրիկոս, քաջ Թուաբան, աշխարհագիր ու աստղաբաշխ ըլլալով, և փափաքելով որ հետաւոր աեղուանք տարածուին թէ քրիստոնէութիւնը և թէ գիտութիւնները, իր հարստութեանց մէկ մասը աս ազնիւ առաջադրութիւնը կատարելու գործածեց, ու իր հայրենակիցները յորդորեց որ մեծամեծ գիւտեր գտնան՝ նոր երկիրներ վնտռելով: Իրեն պաշտպանութեամբը քիչ աեղի մէջ փորթոկալցիք շատ նաւեր ունեցան. ինքն ալ դնաց փորթոկալի մէջ սուրբ Վիչենցիոս ըսուած հրուանդանին

---

1 Փորթոկալցիք ինչ կերպով նոր երկիրներ գըտնելու եաւէ եղան:

մօտ Սակը քաղաքը բնակեցաւ ու նաւուղղութեան դպրոց մը բացաւ։ Հոն գիշեր ցորեկ հին Ճամբորդութեանց պատմութիւնները կը կարդար, ու իր սրտոտ նաւաստիներուն կը պատմէր թէ ինչ անծանօթ երկիրներ կան եղեր, ուր հրէշներ կը ծնանին ու գետնին երեսը ոսկիով ծածկուած է։

1 Յովհաննէս Կոնսալէս Զարքոյ քանի մը փորձեր ընելէն եաև փոթորիկով մը ծովեզերքէն հեռանալով, Մատերա կղզին գտաւ (1431)։ Քանի մը տարի ետքը Նունիոյ Թրիսթան՝ Գլուխ Պոյատոր ըսուած տեղը գտաւ. Կոնսալէս Ցինեթրա անունով մէկին ալ ինչուան Արկինեան կղզիները առաջ երթալով սկսաւ Ափրիկէի սևերուն հետ վաճառականութիւն ընել։

2 Յովհաննեսի յաջորդը Ալփոնսոս Ե աս Ճամբորդութեանց յաջողութիւնը տեսնելով, իր նաւերը աւելի շատցուց, որ Դալարի գլխոյ կղզիներէն և Ասորեան կղզիներէն անդին անցնելով (1448) ինչուան Սենեկալ գետին բերանը գնացին։ Ան միջոցին Հենրիկոսի մեռնելուէն ալ (1463) նոր երկիր գտնելու ջանքը չդադրեցաւ. Ժուանտէ–Սանթարեմ 1471ին Սիերա–Լէոնէ գլուխը հասաւ։ Վեց տարի ետքը Կուինէա ըսուած երկիրն ալ տեսնուեցաւ, ու ան վայրենի ծովեզերքը Քրիստոսի խաչը տնկուեցաւ։ Ան քաջ նաւորդները իրենց Ճամբորդութիւնէն դառնալով հետերնին նոր տեսակ կենդանիներ ու բոյսեր բե-

---

1 Ո՞վ եղաւ առաջին փորթոկալցին որ նոր երկիր գտաւ։

2 Կուինէա ըսուած երկիրը ինչպէս գանուեցաւ։

ըին , և իրենց հայրենակիցները ապշեցուցին :

1 Յովհաննէս Բ Թագաւորին առեւնը փորթուկալցիք Սենեկալի երկիրը հասան , բայց հոնտեղի բնակիչներուն անուղիւնը տեսնելով տրտերնին կոտրեցաւ . վախցան որ աւելի առաջ երթալով իրենք ալ անոնց նման չըլլան : Անկէց ալ աւելի ապշեցան երբոր 1484ին հասարակածէն ալ անդին անցան ու նոր աստղեր տեսան . և սակայն սիրտ ըրին , Ափրիկէի ծովեզերքէն առաջ երթալով Գոնկոյ հասան ու հոն բերդեր շինեցին : Բարթուղիմէոս Տիազ 1486ին Ափրիկէի հարաւային վերջի ծայրը տեսաւ . և ասով Տոն Հէնրիկոսի գուշակութիւնները կատարուեցան . իմացուեցաւ որ իրաւ է եղեր ան խօսքը Թէ Փիւնիկեցիք առեւնով Ափրիկէի շուրջ կողմը պտրտեր են :

2 Թագաւորը աս բանս առուգել ուզելով , իր պալատականներէն երկու հոգի խրկեց որ երթան ներհակ կողմէն նոյն ճամբորդութիւնը ընեն . եռքը Եգիպտոս գառնան , ու անկէց ինչուան Հնդկաստան երթան : Ա՛ս արշաւանքը չյաջողեցաւ . վասն զի Ճանապարհորդներուն մէկը հիւանդացաւ մեռաւ , մէկալն ալ ապաննուեցաւ . բայց իրենց գրուածները հասան Թագաւորին , և իմացուեցաւ որ Հնդկաստանի ճամբան գտնուեր է : Բարթուղիմէոս Տիազ սաստիկ փոթորիկներէ զարնուելով չէր համարձակած Ափրիկէի ծայրէն

---

1 Ափրիկէի հարաւային ծայրը ամենէն առաջ ան տեսաւ :

2 Բարեյուսոյ գլուխն ու Հնդկաստանի ճամբան ինչպէս գտնուեցաւ :

անդին անցնելու . անոր համար ալ ան ծայրին անունը Գլուխ քաղքանաց դրեր էր : Բայց Յովհաննէս Ե փոխեց ան անունը և Գլուխ Բարէյաւետ դրաւ , մէկ կողմանէ ալ ուրիշ նաւեր պատրաստեց :

1 Ան աւերները հռչակաւոր Քրիսաւափոր Կոլոմպոս ձեռնուացին իր մեծախորհուրդ առաջարկութիւնը արհամարհուած տեսնելով թէ իր հայրենիքէն և թէ Գալղիոյ և Անգղիոյ թագաւորներէն , փորձառկացուց ապաւինեցաւ . Յովհաննէս Ե ալ չուզեց անոր խօսքերուն հաւատալ . բայց անարգ խարդախութեամբ շատ մը նաւեր պատրաստեց ծածուկ , ու Կոլոմպոսին ցցուցած ճամբովը խրկեց : Ան նաւարդները քիչ տեսնէն սարսափած ետ դարձան , և ըսին թէ Կոլոմպոսին ըսածները երեւակայական ցնորքներ են : Կաստիլիոյ և Սպանիոյ թագուհին Իզապէլ սէրլի խելացի գանուելով , ինչպէս որ էոքը պիտի տեսնենք , Կոլոմպոսի անմահ փառացը պատճառ եղաւ , և Յովհաննէս Ե մեռաւ (1495) սաստիկ արամած որ իրեն վաստրկելու հարստութիւնը Սպանիոյ անցաւ : Ա թագաւորին տեսնը ելաւ Աղէքսանդր Զ պապին հռչակաւոր կոնդակը , որով նոր գտնուած երկիրները Սպանիացւոց ու Փորթոկալցւոց մէջ բաժնուեցան , և Ասորեան կղզիներէն քառասունըչորս բիւրմեթր հեռու մտած գծով մը ան երկու ազգաց աշխարհակալութիւնները իրարմէ կը զատուէին : Բայց Փոր-

---

1 Կոլոմպոսի գէմ ինչ նենգութիւն ըրին Փորթոկալցիք :

Թոկալի Թագաւորին բողոքելովը ան գինը Ասթեան կղզիներուն արևմտեան կողմը ինչուան երկու հարիւր լիւմեթր հեռացաւ։

։ Երբոր Յովհաննէս երկրորդին յաջորդեց Մէծն Էմմանուէլ, հրամայեց Վասքոյ Կամա անունով հռչակաւոր նաւապետին որ Բարեյուսոյ գլխէն անդին անցնի (1497)։ Կամայի նաւերը տասնուերեք հատ էին՝ հարիւր վաթսուն հոգւով, որոնց մէջ տասը հատ մահապարտ կար, որ քաջութիւն ընելով պիտի կարենային իրենց դատապարտութենէն ազատիլ։ Ճամբորդութեան բոլոր նախընթաց գիշերը աղօթքի կեցաւ Վասքոյ Կամա, առաւօտը հաղորդուեցաւ, ժողովուրդը լալով ընդքը ինչուան ծովափունքը ապրին, ու Կամային ճամբայ ելած տեղը փառաւոր վանք մը շինուեցաւ։ Երբոր նաւերը Բարեյուսոյ բսուած տասկալի գլուխը հասան, նաւավարները տասանիկ ալէկոծ ծովէն տարտափած՝ իրենց նաւապետին դէմ ապստամբեցան. քաջասիրտ Կաման անոնցմէ մէկքանին բռնեց կապեց, ինքը ղեկը ձեռքը առաւ, ու Ափրիկէի հարաւային ծայրէն դէպ ի արևելեան ծովեզերքը անցաւ, ան կողմերուն մանր տէրութիւններէն մէկ քանիին հետ բարեկամացաւ ու մէկքանիէն հալածուեցաւ։ Ասանկով հետզհետէ Սոֆալա, Քիլոնա ու Մելինտա բսուած երկիրները քալեց, որոնց բնակիչները Եթովպացի ու Արաբացի էին։ Մելինտայէն իր հետը տեղացի նաւավար մը առաւ որ Հնդկաստանի ճամ-

---

։ Վասքոյ Կամա իշնչ կերպով անցաւ Բարեյուսոյ գլխէն։

բան գիտէր, ու փորթոկալէն էլլելէն առաւելութիւնը ամիս եաքը Քալիքութի նաւահանգիստը խարխափ ձգեց:

1 Ան քաղաքին Թագաւորը Ջամորինն կ'ըսուէր: Վասքոյ ուզեց որ Ջամորինը զինքը հանդիսաւոր կերպով մը ընդունի: Ջամորինին պալատը ոսկիէ գիպակներով զարդարած էր կ'ըսեն, և մեծամեծ ները իրենց աստիճանին համեմատ՝ Թագաւորին ջորս դին շարուած կեցած էին. իսկ Թագաւորը անկողնի մը վրայ պառկած էր՝ ձիւնի պէս ճերմակ վերարկու մը հագած, ու ջորս դին ադամանդներով զարդարուած. ձեռուընները անգին քարերով ապարանջաններ, գլուխն ալ ոսկիւ մարգարտակ Թագ դրած: Երբոր կամաց իր Թագաւորին կոզմանէ քանի մը խօսքեր ըսաւ, Ջամորին պատասխան տուաւ Թէ շատ սիրով բարեկամութիւն կ'ուզէ ընել Էմմանուէլ Թագաւորին հետ, և խոստացաւ որ չանայ երկու աղգաց մէջ ամէն տեսակ վաճառականութիւնը դիւրացընել:

2 Եթովպացիները, այսինքն տեղացի սեւերը որ Ափրիկէի ու Հնդկաստանի վաճառականութիւնը իրենք կ'ընէին, Ջամորինի միտքը դարձուցին, ան նոր գլխաւոր էշխաններուն կաշառեցին ու զամէնքն ալ Փորթոկալցւոց դէմ հանեցին. այնպէս որ Վասքոյի մարդիկներէն շատը սպաննուեցան: Վասքոյ վրէժը առնելու համար Քալիքութը

---

1 Քալիքութի Թագաւորին հետ ինչպէս վարուեցաւ:

2 Վասքոյ կամա ինչու պատերազմեցաւ Քալիքութի հետ, ու ինչպէս ետ դարձաւ:

Քրիստոփորոսի հետ, շատ աւելի հեռու գնաց, Ամերիկայի ծովեզերքը կործանեց, Ճամբուն վրայ ալ իրեն դէմ պատրաստուած որոգայթներուն յաղթեց քաջութեամբ, ու Մէլինտայի թագաւորին մէկ դեսպանը հետն առած՝ դարձաւ Լիսաբոնա մտաւ (1499)։ Իմմանուէլ թագաւորն ալ Վասքոյին արդիւնքը Ճանչնալով, մեծամեծ պատիւներ ու շատ ընծաներ տուաւ իրեն և անուանեց զինքը ծովակալ Հընդկաստանի, Պարսկաստանի և Արաբիոյ ծովերուն։ Ա՛ս պատուանունը իր յաջորդներն ալ պահեցին իրմէ ետքը։

Վասքոյ Կամային փառաւորուած առեննելը՝ Պեդրոս Ալվարէս Քապրալ տասնուիրեք նաւով ու հազար հինգ հարիւր փորթոկալցի կարնաշներով դէպ ի արեւմուտք քշուեցաւ փոթորիկէ մը, և գրեթէ դիպուածով գտաւ Ամերիկային Պրազիլ բուռած հարուստ ու բարեբեր ցամաքը, որ տարի մը առաջ սպանիացի Փինսոն նաւապետը աւետեր էր։ Անկէց քիչ մը առաջ (1496) գտապար Քորթէաւեալ Նոր Երկիր բուռած կղզին հաւետեր էր Ամերիկայի հիւսիսային դին, ու երկրին ան կողմը եղեր էր որ ինքը Լաբրադոր անուանեց այսինքն Մշակելի երկիր։ Անկէց Ճամբայ ելաւ Քապրալ դէպ ի Բարեյուսոյ գլուխը. նորէն փոթորիկներու հանդիպեցաւ, ու նաւերէն մէկ քանին թաթաւով մը իր աչքին առջևը ընկղմեցան, և անոնց մէկուն նաւապետն էր նոյն Բարթուղիմէոս Տիազը, որ ամենէն առաջ Բարեյուսոյ

---

1 Ամերիկայի մէջ ինչ երկիրներ գտան փորթոկալցիք։

գլուխը հասեր էր : Քաղաքալ վեց նաւով միայն հասաւ Մոզամպիք , սակայն շատ մանր տէրու- թիւններու գլխաւորներուն հետ բարեկամացաւ, ու Քալիքութի մայրաքաղաքին մէջ վաճառատե- ղի մը հաստատեց :

1 Յովհաննէս Նուէվա անկէց հոքը խրկուե- լով, Մոզամպիքի ու Քիլոայի մէջ տեղը Մատա- կասքարի ծովին մէջ կղզի մը գտաւ ու իր անունը դրաւ անոր (1501) : Յաջորդ տարին Վ. Ասքոյ կա- մա նորէն ճամբայ ելաւ , ու Ափրիկէի արեւելեան ծովեզերքը Մոզամպիքի մէջ գլխաւոր վաճառա- տեղի մը հաստատեց :

2 Մոզամպիքի Թագաւորը կամային եւ գառ- նալէն եաև յիսուն հազար զօրքով գնաց Քոչինի Թագաւորին մայրաքաղաքը այրեց , որ փորթոկալ- ցւոց վերջին դաշնակիցն էր : Ալփոնսոս Ալպու- քէրք արեւելեան Հնդկաստանի փոխարքայ ըսուե- լով գնաց Քոչինի Թագաւորը ազատեց , բերդ մըն ալ շինեց , ու իրեն փոխանորդին յանձնեց որ կ'ըսուէր Եդուարդ Ֆրանչիսկոս Ալմէյտա , որ Ալպուքէրքին տեղը Հնդկաստանի առաժամանա- կեայ փոխարքայ ընտրուեր էր , Մոնպազա քա- ղաքը այրեց ու ան տեղի Թագաւորին վաթսուն հատ մեծամեծ նաւերն ընկղմեց : Ան տաեն Ալպու- քէրք Հնդկաստանի վաճառականութիւնը Թո- ղուցին ու Մալաքքա Թերակղզին քաշուեցան :

---

1 Մոզամպիքի մէջ ինչ կերպով վաճառատեղի ու- նեցան փորթոկալցիք :

2 Ալփոնսոս Ալպուքէրք ինչ արշաւանք ըրաւ : — Ֆրանչիսկոս Ալմէյտա ինչ ըրաւ :

Ալմէյտա անոնց հասէն ընկաւ, ու 1507ին Սէյ-
լան կղզւոյն տիրեց, որ տեսակ տեսակ համեմնե-
րուն ու ազնիւ փայտերուն համար շատ անուանի է:

1 Ան ատենը Ալպուքէրք նորէն Հնդկաստան
եկաւ, Սոքոթորա կղզւոյն տիրեց, եաքն ալ Հիւր-
միւզ քաղաքին՝ որ Պարսից ծոցին բերանը կ'էյնայ
և Ասիոյ հարուստ քաղաքներէն մէկն է: Պարսից
Թագաւորը ուզեց որ Փորթոկալցիք տարեկան
տուրք տան իրեն. Ալպուքէրք դեսպաններուն
գնահակներ ու ուժքեր ցուցընելով բաւ.
"Փորթոկալի Թագաւորը սառնցմով կը վճարէ
իրեն տուրքերը":

2 Փորթոկալցիք կօա, Մալաքքա ու Տիու կղզի-
ներուն տիրելէն եաև (1511), Հնդկաստանի եր-
կու Թերակղզիներուն տիրած եղան. իսկ երբոր
Մոլուքեան կղզիները և Սունդ կղզիներն ալ
առին, գրեթէ բոլոր Ասիոյ ծովային վաճառա-
կանութեանը տիրեցին: Բայց իրենց ալ մեծամեծ
մարդիկը Հնդկաստանի մէջ կռիւներ ընելով փճա-
ցան, ինչպէս Ալպուքէրք ալ կօա կղզւոյն մէջ
խեղճութեամբ մեռաւ: Ինքը արդարութեամբը
Հնդկաստանցւոց սիրելի ըրեր էր իր ազգը. բայց
իրեն յաջորդները իրենց անգթութեամբը ատելի
եղան ամենուն. այնպէս որ մեռնելէն շատ տարի
եաքն ալ Հնդիկները անոր գերեզմանին վրայ ըն-

---

1 Ալպուքէրք ինչպէս տիրեց Սոքոթորայի ու
Հիւրմիւզի:

2 Փորթոկալցիք Հնդկաստանի երկու Թերակղզի-
ներուն ելը տիրեցին: — Ալպուքէրքին յա-
ջորդները ինչ ձամբայ բռնեցին:

կած իրաւունք կը ինդրէին իր յաջորդացը բռնաւորութեանը դէմ: Հինգ տարի ետքը Վասքոյ Կաման ալ մեռաւ երբոր իր փոխանորդները Քալիքութի քաղաքին նաւերուն կը յաղթէին:

1 Ան տեսնելը երկու քալ մարդիկ էլան որ Փորթոկալցի գաղթականներուն ակարութիւնը նորէն զօրացուցին, այսինքն Տոն Ժուան տէ Քաստրոյ և Լուդովիկոս Ալմայիտ. առջինը շատ յաղթութիւններ ըրաւ Տաճկաց և Հնդկաստանցւոց դէմ, ու Տիու կղզւոյն միջնաբերդին պարիսպները նորէն կանգնեց: Երբոր սոսակը պակսեցաւ, կօա կղզւոյն բնակիչներուն քով իրեն պեխերը գրաւ գրաւ ու սոսակ փոխ առաւ. իսկ ինքը սուրբ Ֆրանչիսկոս Քսաւերեանին գիրկը մեռաւ 1548ին ու քովէն բոլոր բոլոր իրեք թալէռ ելաւ՝ Հնդկաստանի գանձերը ձեռքը ունենալէն ետքը: Լուդովիկոս Ալմայիտին դէմ բոլոր գաղթականները ոտք ելեր էին. յաղթեց Հնդիկներուն, անոնց նաւերը խորտակեց, սովորական սուրքերը ժողվեց ու Լիսպոնա խրկեց. բայց իր մահուամբը Փորթոկալցւոց ոյժն ալ ան կողմերը շատ ընկաւ: Երբոր Փիլիպպոս Բ Փորթոկալի թագաւորութեանը տիրեց, գաղթականներն ալ Սպանիացւոց ձեռքը անցան (1582). բայց առջի յաջողութիւնը չկրցան ունենալ, ինչուան որ Հոլանտացիք Սպանիացւոցմէ աւելի ճարտար գտնուելով Հնդկաստանի գրեթէ ամէն կողմերը տիրապետեցին Փորթոկալցւոց ու Սպանիացւոց տեղը:

---

1 Տոն Ժուան տէ Քաստրոյի ու Ալմայիտի վրայ ինչ գիտեմք կայ:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Սպանիացոց գաղթականներուն պատմութիւնը ԺԵ դարուն վերջերէն մինչեւ ԺԶ դարուն սկիզբը (1492–1566)։

Քրիստափոր Կոլոմպոսին առջի ճանփերը. — Սպանիոյի իր առաջարկութիւնը կ'ընդունին. — Կոլոմպոսի ճամբայ ելլելը. — Իր հատուցմունքը. — Սան-Սալվադոր հասնիլը. — Գոյած երկիրները. — Սպանիա դառնալը. — Երկրորդ ճամբորդութիւնը. — Երբ պա դառնալուն պատճառները. — Երրորդ ճամբորդութիւնը. — Բանտ երթալը. — Չորրորդ ճամբորդութիւնը. — Եւրոպա դառնալն ու մեռնիլը. — Ամերիկոս Վէսպուչիի Փլորենցացին. — Ամերիկացոց փրոյծ նեղութիւնները. — Լասքասաս։

1 Հռչակաւոր Քրիստափոր Կոլոմպոս ձենովացին ծնաւ 1447ին. ինքն ալ փորթոկալցւոց հետ Ափրիկէի ծովեզերքը ու Քանարեան և Ասորեան կղզիները շատ ճամբորդութիւն ըրած էր։ Գիտէր որ երկիրս գնտաձև է. ու տեսնելով որ երկու կիսագնտին մէկը միայն բռնած է հին աշխարհքը, այսինքն Եւրոպան՝ Ափրիկէն ու Ասիան, կ'ըսէր թէ նոր աշխարհք մըն ալ պիտի ըլլայ՝ հնոյն արեւմտեան կողմը։ Գրեթէ Եւրոպայի ամէն տէրութեանց դիմեց ու առաջարկեց որ սա նոր աշխարհքը գտնելու եռանդ ըլլան։ Երբոր ձենովացիք մերժեցին առաջարկութիւնը, Անգ-

---

1 Ո՞վ էր Քրիստափոր Կոլոմպոս։

ղեոյ Հենրիկոս Ը. Թագաւորին խրկեց իր եղբայրը. անիկայ ալ մեկ չըրաւ: Եաքը փորթոկալի Յովհաննէս Բ. Թագաւորին ապաւինեցաւ. ան ալ չընդունեցաւ ինդիլքը: Ան ատեն Քոլոմպոս բոլոր յոյսը Սպանիոյ վրայ դրած, Փերդինանտոս Թագաւորին ու Իզապէլ Թագուհւոյն գնաց աղերսագիր մը տուաւ, որուն մէջ աս խօսքերս ալ կային. "Քառասուն տարի է որ ծովերուն մէջ Նամբորդութիւն կ'ընեմ. ամէն պատմական ու աշխարհագրական գրքերը կարդացեր եմ, ու կաթող եմ ուր և իցէ քաղաք, գետ ու լեռ աշխարհացուցին վրայ չարեր. հիմա միտքս դրեր եմ որ արևմտեան Հնդկաստանը գտնեմ. կը խնդրեմ որ աս առաջարկութեանս օգնէք":

Ժամանակը յարմար չէր Քոլոմպոսի խնդիրքը կատարելու, վասն զի Կրանատայի պաշարման առեն էր. ուստի ուշը տարի ապաչանքով անցուց Քոլոմպոս: Վերջապէս Իզապէլ Թագուհին իր դոհարներն ալ ծախեց որ ան Նամբորդութեան ծախքին օգնէ. Քրիստափոր Քոլոմպոսը անուանեց ծովակալ, ու բոլոր ծովերուն, գտնուելու կղզիներուն ու ցամաք երկիրներուն փոխարքայ. դաշինք ալ դրաւ հետը որ անոնցմէ եկած շահուն տասներորդ մասը իրեն տայ: Օգոստոսի 3ին 1492ին իրեք պզտիկ նաւ, հազար երկու հարիւր հոգւով ու մեկ տարուան պաշարով Պնտալուսիայի փալոս քաղաքին նաւահանգստէն Նամբայ ելան. նաւերէն տուրը Մարիամին նաւապետը

Ի՞նչ կերպով Նամբայ ելաւ Քոլոմպոս առաջին անգամ:

Քոլմպոան էր : Ինչպա ու փինեթա նաւերուն նա-
ւապետներն ալ փինսոն անունով երկու եղբայրներ
էին :

Առնաւերը առաջ Քանարեան կղզիները հան-
դիպեցան . եօքը գէպ 'ի արեւմուտք երթալով,
իրենք շաբաթէն ահագին Ովկիանոսին մէջ գտնուե-
ցան : Նաւավարները անծանօթ ծովուն մէջ պտը-
տելով ու ծովուն երեսը լողացող խոտերէն ար-
գելքներ ունենալով, սկսան գանգատիլ . " Ալ
ցամաք երկիր պիտի չտեսնանք , կ'ըսէին , ու Ով-
կիանոսի անդունդը պիտի ընկղմինք ,, : Վախեր-
նին աւելի շատցաւ՝ երբոր կողմնացոյցին այլայ-
լութիւնները տեսան . և յոտնահաստութիւնին
այնչափ սաստկացաւ որ Քոլոմպոսը ծովը ձգել
կ'ուզէին : Բայց ծովակալը հաստատ ու անխռով
կեցաւ . իրենք օր ալ խնդրեց անոնցմէ , խոստանա-
լով որ անկէց եօքը թէ որ ցամաք չտեսնուի՝ Ե-
րուպա դառնան : Արդէն քանի մը նշաններով
կ'իմացուէր որ ցամաքը հեռու չէ . վասն զի ծո-
վուն խորութիւնը չափելու գործը գետին կը
հասնէր , շատ թռչուններ կ'երեւնային որ դէպ 'ի
արեւմտեան հարաւ կը թռչէին , տաշած փայտի
կտորներ , նոր կտրած եղէգ մը , պտղալից ձիւղ
մը գտնուեցան ծովուն երեսը : Իրիկուան դէմ
Քոլոմպոս հեռուէն լոյս մը տեսաւ . և կէս գի-
շերուն փինթա նաւէն՝ որ առջևէն կ'երթար ,
սկսան կանչել Յառաջ , յառաջ : Իրենք օրը դեռ չէր
անցած , ուստի նաւավարները ղջնումի դալով ,

---

1 Ի՞նչ նշաններով իմացուեցաւ ցամաք երկրի մօտ
ըլլալը :

Քոլոմպոսի ոտքն ընկան ու Թողութիւն խնդրեցին :

1 Երկրորդ առաւօտը նաւակները մտան ու ցամաքին մօտեցան . Քոլոմպոս ամենէն առաջ դուրս ցատքեց՝ մէկ ձեռքը Թուր բռնած՝ մէկալը Թագաւորական դրօշը , և հանդիսով տիրեց երկրին՝ Քասթիլիոյ ու Լէոնի Թագուհւոյն անունովը : Ան ցամաքը Կուանահանի կղզին էր , որուն անունը ինքը դրաւ Սան–Սալվատոր այսինքն Սուրբ Փրկիչ , ու տեղացի բնակիչներէն իմացաւ որ անիկայ Լուքայեան կղզիներուն մէկն է : Հնդիկները (Քոլոմպոս ասոնց Հնդիկ կ'ըսէր , վասն զի կարծէր Թէ Հնդկաստանի ցամաքին մօտ է ան կղզին) բոլոր ծովեզերքը կեցած ոչ վախ կը ցուցընէին և ոչ բարկութիւն . բայց շատ կը զարմանային նաւերուն վրայ . ձիերը Թևաւոր կենդանիներ կը կարծէին , Քասթիլիացիներն ալ կայծակ բռնող աստուածներ :

2 Կղզեցւոց մեծ մասը ոսկիէ զարդեր ունէին . և Քոլոմպոս անոնցմէ իմանալով որ ան ոսկին դէպ՝ ի հարաւ եղած երկրէ մը կուգայ , ինքն ալ ան կողմը գնաց ու շատ մը մանր կղզիներու հանդիպելէն ետքը՝ Քուպա կղզին հասաւ : Իր փնտռած երկիրը ան ալ չէր . և բնակիչները իմացուցին իրեն որ Քուպային արևելեան հարաւային կողմը Հայիթի կղզին կայ : Քոլոմպոս դեկաեմբերի 6ին հոն հասաւ , ու անունը դրաւ Սպանիոլա կամ Փոքր Սպանիա : Ան կղզւոյն արևելեան կողմն էր Զի-

---

1 Առաջին գտնուած ցամաքը որն եղաւ :
2 Հայիթի կղզւոյն մէջ ինչ չինք չինեց :

պաղ երկիրը, ուսկից շատ ոսկի կ'ելլէր։ Հայկ-ազին հինգ Թագաւորի ձեռք էր, որ Քոյէ կ'ըսուէին։ Ձիսպոյի Թագաւորը Քոլոմպոսի ընծա-ներ տուաւ ու շատ սէր ցուցուց. Քոլոմպոս ալ անոր բարեկամութեան կարօտ էր. վասն զի իր նաւերէն պզտիկը միայն ճնացեր էր. մէկը Ժայ-ռերու զարնուեր կոտրուեր էր, մէկալն փինտոն եղբարց մէկը առեր ուրիշ աեղ գնացեր էր։ Ա՛խ-ցաւ Քոլոմպոս որ չըլլայ Թէ իր ուղեկիցը նոյն առաջ Եւրոպա դառնայ, ու պարտաւորուեցաւ Եւրոպա դառնալու։ Քիչ աաեղի մէջ բերդ մը շինեց որ Եւրոպացւոց առաջին շինքը եղաւ Ամե-րիկայի մէջ. Ճանապարհորդներուն մէկ մասը հոն ձգեց, ապագրեց անոնց որ խոհեմութեամբ վա-րուին, ու տեղւոյն Թագաւորին խոստացաւ որ Սպանիացւոցմէ օգնութիւն նոյնէ նրեն Քարայիպ-ներուն դէմ, որ կատաղի ժողովուրդ մըն էին ու շատ անգամ Հայնոյի կղզւոյն վրայ կը վազէին։

1 Ձամբայ եղաւ Քոլոմպոս յունուարի 4ին 1493ին։ Սաստիկ փոթորիկի մը հանդիպեցաւ Ճամբան, և վախնալով որ ըրած գիւտը նրեն հետ չկորսուի, Ճանապարհորդութեան պատմութիւնը գրեց, պզտիկ տակառի մը մէջ դրաւ ու ծովը ձգեց։ Փետրուարի 15ին Ասորեան կղզիները հա-սաւ Փինթա նաւուն հետ, որուն հանդիպեր էր Ճամբան։ Փորթոկալի մօտ ալ նոր փոթորիկ մը ունենալէն ետքը՝ Փալոսի նաւահանգիստը հասաւ՝ ուսկից ելած ատեն ամիս առաջ եղեր էր։ Անկէց գնաց

---

1 Քոլոմպոս ինչ կերպով գտած առաջին ար-շաւանքէն։

փերդինանտոսին ու Իզապելլին հետ տեսնուելու, ու յաղթանակաւ Պարցելոնա քաղաքը մտաւ. Թագաւորն ու Թագուհին իրեն առջեւը ոտք ելան, Նատեցուցին զինքը ու Ճամբորդութիւնը պատմել տուին:

1 Քոլոմպոսին ըրած գիւտին համբաւը բոլոր Եւրոպա տարածուեցաւ ու զանազան կարծիքներ ելան նոր գտնուած երկիրներուն վրայ. բայց ընդհանրապէս Քոլոմպոսի կարծիքը շատին ընդունելի եղաւ, որ կ'ըսէր Թէ անոնք Հնդկաստանի մէկ մասն են. անոր համար ալ Ամերիկային մէկ մասը արեւմտեան Հնդկաստան ըսուեցաւ: Սպանիացիք առ գիւտին վրայ շատ ուրախացած, տասնըեօթը նաւով ու հազար հինգ հարիւր հոգւով նոր արշաւանք մը պատրաստեցին. միանգամայն Փերդինանտոս և Իզապէլ Աղեքսանդր Զ. պապէն իշխանութիւն առին որ գտնուած ու գտնուելու երկիրները իրենց ձնան:

2 Սեպտեմբերի 25ին 1493ին Քոլոմպոս Ճամբայ ելաւ ու քանի վեց օրէն եռքը Հոդմային կղզիք կամ Գարայիպաց կղզիք ըսուած ցամաքը հասաւ. անոնց մէջ մէկ որ ամենէն առաջ ոտք կոխեց, անոր անունը գրաւ Տէնիրոփ, այսինքն փափաքելի: Ուրիշ քանի մը կղզիներ ալ գտնելէն եռքը Սպանիոլա գնաց, բայց հոն Սպանիացիները չգտաւ. վասն զի իրենց անգթութենէն

---

1 Եւրոպացիք Քոլոմպոսի ըրած գիւտին վրայ ինչ կարծիք ունեցան:

2 Ինչ կերպով գարձաւ Քոլոմպոս երկրորդ անգամ Ամերիկա:

բովը կղզեցւոց առելի եղեր էին. անոնց Թագաւորը վաղեր էր Սպանիացւոց վրայ, որը սպաններ, որն ալ իրենց բերդին մէջ այրեր էր: Քոլոմպոս ան բերդին տեղը քաղաք մը շինեց ու անունը դրաւ Իլսպէլա. եոքը գնաց Եամայիքա կղզին և ուրիշ մանր կղզիներ քալեց Քուպայի արևմտեան կողմը, ու անոնց անունը դրաւ Պոբթոռիքօ Թագաւորն:

1 Երբոր նորէն Իզապէլլա քաղաքը դարձաւ, տեսաւ որ Սպանիացիք իրարու դէմ Թշնամացեր, տեղացիք ալ անոնց դէմ ոտք ելեր են. ուզեց որ զանոնք հաշտեցընէ: Ան միջոցին Սպանիոյ մէջ ամբաստանութիւն եղած էր Քոլոմպոսի վրայ, Թագաւորն ալ մարդիկ խրկեց որ իրեն ըրածնեըը քննեն: Քոլոմպոս Եւրոպա դարձաւ՝ ինքզինքը արդարացընելու համար. շատ պատիւներ ընդունեցաւ, և ուրիշ նոր նաւերով Ամերիկա դարձաւ. Երրորդութեան կղզին եկաւ՝ Օրենոք գետին բերնին մօտ, ու դէպ 'ի արևմուտք նաւելով հարաւային Ամերիկայի ծովեզերքը տեսաւ:

2 Քոլոմպոսին հեռացած ժամանակը Իզապէլլա քաղաքը ձնացած Սպանիացիք Սան–Տոմինիկոյ (Սուրբ Դոմինիկոս) քաղաքը հիմնեցին ու բոլոր կղզին նուաճեցին. բայց ապստամբութիւն մըն ալ հանեցին տեղացիք, Թէպէտ և շուտով խոնարհեցան: Քոլոմպոս երբոր հոն դարձաւ, ապստամբները սպաննեց. ան տեն իր Թշնամիները նորէն

---

1 Երկրորդ անգամ ինչ պատճառաւ Եւրոպա դարձաւ Քոլոմպոս:

2 Քոլոմպոս ինչու՞ համար կապուեցաւ:

սկսան իրեն դէմ գանգատիլ : Փերդինանտոս և Իզապէլ մարդ խրկեցին որ Քոլոմպոսին վրայ եղած ամբաստանութիւնները քննեն . անիկայ ալ Քոլոմպոսի Թշնամիները կաշառուած ըլլալով, Սպանիոլա հասնելուն պէս՝ բռնեց զինքը , շղթաներով կապեց ու Սպանիա խրկեց : Ան անգութ գործողութիւնն ալ ան մեծ մարդուն արիութեանը վնաս մը չկրցաւ ընել . այնպէս շղթաներով Թագաւորին ու Թագուհւոյն առջեւը եկաւ ու ինքզինքը արդարացուց . բայց բոլորովին հաստատեամ մը չընդունեցաւ : Անկէց ետքը մէյմին ալ զինքը Ամերիկա չխրկեցին ու Սպանիոլայի կուսակալութիւնը Օվանտոյ անունով մէկու մը յանձնեցին : Քոլոմպոս՝ շատ ցաւեցաւ ատ բանիս վրայ , իր շղթաները ամէն տեղ հետը պտըտցուց , և ուզեց որ մեռնելէն ետքը անոնք ալ հետը թաղուին :

Յորդորդ Ճամբորդութիւն մըն ալ ըրաւ 1502ին . Օվանտոյ զինքը չընդունեցաւ , Քոլոմպոս ալ փոթորիկով մը Եամայիքայի ծովեզերքը ձգուեցաւ . հոն քիչ մնաց որ անօթի պիտի մեռնէր . բայց իր հանճարովը ազատեցաւ : Գիտնալով որ ան օրերը լուսինը պիտի խաւարի , ժողվեց Հնդիկները ու ըսաւ անոնց . " Թէ որ ինծի պատշաճ չտաք , Աստուած որ լուսինն ալ կամաց կամաց պիտի խաւարի ու ձեզի լոյս պիտի չտայ ,, Իրաւցնէ ըսած ատենին խաւարումը եղաւ . Հնդիկները ալ սարսափած՝ ամէն ուզածը բերին իրեն :

---

1 Յորդորդ Ճամբորդութիւնը ինչպէս ըրաւ Քոլոմպոս :

1 Անկէց եաքը Քոլոմպոս նորէն Սպանիա դար-
ձաւ, տեսաւ որ Իզապէլ Թագուհին մեռեր է.
բոլոր յոյսը կորսընցուց, Վալիատոլիա քաղաքը
քաշուեցաւ ու հոն մեռաւ վաթսուն տարեկան
1506ին: Իր մարմինը Սեւիլիա քաղաքը թաղուե-
ցաւ. բայց երեսուն տարի եաքը թէ իրեն և թէ
Տիէկոյ որդւոյն ոսկորները տարին Սան-Տոմինկոյի
մայր եկեղեցւոյն մէջ թաղեցին:

2 Քոլոմպոսի ցուցրցած Ամէրիկոյ նաւսգոնե-
րուն մէջ անուանի է Ամերիկոս Վեսփուչըի ճիո-
րենացին, որ Ամերիգոսեան պատմութիւնն
ալ գրեց, և իր անունը նոր աշխարհքին վրայ
դրուելով Ամերիկա ըսուեցաւ:

3 Սպանիոլայի մէջ եղած Սպանիացիք ան միջո-
ցին սոսկալի բռնութիւններ կ'ընէին տեղացւոց
վրայ. խեղճ Հնդիկները յուսահատութենէն
իրենք զիրենք կը մեռցընէին. շատն ալ լեռները
ու անտառները կը փախչէին: Տասնըհինգ տա-
րուան մէջ Հնդիկները, որ առաջ մէկ միլիոն էին,
վաթսուն հազար մնացին. ուրիշ տարիէն ալ տաս-
նըչորս հազարէն աւելի չկային. Եւրոպացիք ա-
նոնց տեղը լեցընելու համար ականջ ցամաք երկրէն
և ուրիշ կղզիներէն, եաքերն ալ Ափրիկէէն գերի-
ներ գնել ու հոն տանիլ. անկէց սկսաւ գերեվա-
ճառութեան գէշ սովորութիւնը:

---

1 Քոլոմպոս ինչպէս մեռաւ և ո՞ր թաղուեցաւ:
2 Քոլոմպոսի հետեւողներուն մէջ ո՞վ եղաւ ամե-
նէն անուանի:
3 Սպանիացիք ինչ նեղութիւններ տուին Ամերի-
կացւոց:

Խեղճ Հնդիկները իրենց Թշուառութեան մէջ պաշտպաններ ալ ունեցան. վասն զի Դոմինիկեան քարոզիչները սկսան պաշտպանել զիրենք Սպանիացւոց անգթութիւններուն դէմ: Ասոնց մէջ ալ անուանի է Բարթուղիմէոս Լասքազաս, որ անձամբ Սպանիա գարձաւ 1516ին, ու փերդինանտոս Թագաւորին առջևը Հնդիկներուն ջատագովութիւն ըրաւ: Թագաւորը խոստացաւ որ ան չարիքներուն դարման մը ընէ. բայց ինքը քիչ ատենէն մեռնելով, Քսիմենէս կարդինալը անոր խոստմունքը կատարեց, և ուրիշ կրօնաւորներ ալ իրկեց Լասքազասին հետ որ գնացին Եւրոպացիները գթութեան յորդորեցին: Լասքազաս այնչափով ալ գոհ չըլլալով, ինչուան տասուերկու անգամ Ովկիանոսէն անցաւ ու գարձաւ նոյն բաներուն համար, ու եօթանասունըեօթը տարեկան վախճանեցաւ 1566ին:

Լասքազասին վրայ ինչ գիտեմք կայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Սպանիացոց գաղթականներուն պատմութեան ընթացքը՝ ԺԶ. դարուն սկիզբէն մինչեւ վերջերը (1512–1571)։

Նոր գտնուած երկիրներ. — Պալպա. — Մակելլան. — Ֆերնանդ Քորթէզ. — Իր Մէխիքոյ հասնիլը. — Մոնթէզումա ընդունելութիւնը. — Քորթէզի յաղթութիւնները. — Մոնթէզումայի մահը. — Իր յաջորդը կաթիմոզին. — Մէխիքոյի նուաճումը. — Քորթէզի իշխանութենէն իյնալը. — Փերու. — Փիզարրոյի ճամբորդութիւնը. — Քուսքոյի մէջ ինկայի հետ պատերազմը. — Ինկային գերի բռնուիլը. — Անոր մահը. — Փերուի նուաճումը. — Սպանիացոց երկպառակութիւնները. — Փիզարրոյի մահը. — Փիլիպպոս Բ թագաւորին ատենը եղած գիւտերը։

1 Քանի որ նոր նոր երկիրներ կը գտնուէին, փառաց ու հարստութեան եւեւէ եղող մարդիկն ալ կը շտանային, չգնալով որ իրենք ալ այն գիւտերուն մասնակից ըլլան։ Փոնցիոյ Լէոն անունով Սպանիացին 1512ին մեծ թերակղզի մը գտաւ, ու անունը դրաւ Ֆլորիդա։ Յաջորդ տարին գաղթական մը Հաստատեց Տարիէնի ծոցին մօտ. անկէց եռքը դէպ՝ի հարաւային կողմը գնաց որ նոր ու հարուստ երկիր մը գտնէ, ինչպէս որ լսեր էր տեղացիներէն։ Փանամայի լեռներուն վրայէն

---

1 Քոլոմպոսի մահուընէն եռքը ինչ նոր երկիրներ գտնուեցան։

Խաղաղական Ովկիանոսը տեսաւ, ու Թուրը ձեռքը ծովը մտնելով բաւաւ քովիններուն. "Վկայ եղէք, որ Քաստիլիոյ Թագաւորութեանը կողմանէ պիտի տիրեմ ես աշխարհիս սա մասին, ու սա Թրովս ալ պիտի պահեմ":

1 Նոյն տաենները Ֆէռնանտէզ Քորտովացին Եուքաթանի Թերակղզին գտաւ (1517). և կրխալվա՝ Մեքսիքոյի ծովեզերքը տեսաւ. Մակելլան Փորթոկալցին հարաւային Ամերիկոյ ծայրը եղած նեղուցին իր անունը դրաւ, ու ամենէն առաջ Խաղաղական Ովկիանոսին մէջ Ճամբորդութիւն ընելով՝ Մարիանեան ու Փիլիպպեան կղզինները գտաւ (1521): Քիչ տաեննէն եռքը կղզեցիք զինքը սպաննեցին. բայց իր ընկերները իրենց Ճամբորդութիւնը առաջ տարին ու Մոլուքեան կղզինները գտան: Անոնցմէ մէկը Սեբաստիանոս Քամէթ իրեք տարուան մէջ աշխարհիս չորս բոլորը պտըտեցաւ, և Կարոլոս Հինգերորդ կայսրը անոր քաջութեանը փոխարէն ոսկիէ գունտ մը պարգևեց՝ վրան սա խօսքս գրած. "Առաջին չուրջ եկիր զիս":

2 Քոլոմպոսին նոր աշխարհքը գտած տաեննը՝ ան տեղն բնակիչներուն շատը վայրենի էին, վասնաբնակ ժողովուրդներու պէս տեղէ տեղ կը փոխադրուէին ու միայն որսորդութեամբ կ'ապրէին. բայց հիւսիսային ու հարաւային կողմերը երկու

---

1 Մակելլան ու Քամէթ իրենց Ճամբորդութիւնները ըրին:

2 Ամերիկայի գտնուած տաեննը իրենց երևելի ազգեր կային հոն:

ազգ կար՝ անունցմէ աւելի քաղաքական կրթու-
թիւն առած, այսինքն Մէքսիքացիք և Փէրուցիք։
Ֆէռնանտո Քորթէզ Մէքսիքոյի տիրեց, և Ֆրան-
ցիսկոս Փիզարրոյ Փէրուի։

Քորթէզը Քուպա կղզւոյն կուսակալին փո-
խանորդն էր. 1519ին հինգ հարիւր զինուորով,
տասնվեց ձիով ու տասը թնդանօթով Համբայ
ելաւ դէպ ի հիւսիսային Ամերիկա։ Ան երկրին
ինքնակալը որ Մոնթէզումա կամ Քսէ մ՚ալ կ՚ըսուէր, Մոն-
թէզումա անունը ունէր։ Քորթէզ երբոր Սուրբ
Յովհաննէս Ուլլօա լսուած քաղաքը հասաւ, Մոն-
թէզումայի դեսպան խրկեց անոր ու արշաւանքին
պատճառը կը հարցընէր. Քորթէզ առանց պա-
տասխան տալու առաջ քալեց. տեղացիներուն
ալ երբեմն սէր կը ցուցընէր, երբեմն ալ զէնքերովը
վախ կը ձգէր։ Թլասքալան լսուած զօրաւոր ազգը
որ Մէքսիքացւոց աէրուԹենէն դլուխ քաշեր էր,
ուզեց Քորթէզին դէմ կենալ ու Համբայ չտալ որ
անցնի. բայց անոր ձիերը տեսնելով ու թնդանօթ-
ներուն սոսկալի ձայները լսելով ցիրուցան եղաւ.
անոնցմէ վեց հազար հոգի Քորթէզին Համբայ
ցուցցին Մէքսիքոյի մայրաքաղաքը երթալու, ուր
որ Մոնթէզումայի կրնատէր ու երեսուն մեծամեծ
իշխաններ ունէր ձեռքին տակը՝ ամէն մէկը հա-
րիւր հազար հոգւոյ տէր, որոնց զէնքերն էին նետ
ու սուր քարեր։

Ո՞վ էր Քորթէզ, ու ինչպէս գնաց Մէքսի-
քացւոց դէմ։

1 Մեքսիքոյ քաղաքը մեծ լճի մը մէջ տեղը շինած էր՝ շատ մը մեհեաններով ու տներով զարդարուած. ամէն կողմը ոսկի, արծաթ, բամբակէ կտաւ ու գոյնզգոյն փետուրէ հիւսուածքներ կը փայլէին: Մոնթէզուման ինքնակալին պալատը պարտէզներու մէջ էր. ան պարտէզներուն մէկն ալ բժշկական խոտերու համար էր, որ բժիշկներու ձեռքով ձրի կը բաժնուէին հիւանդներու: Դատաստանները հրապարակի մէջ կը կարուէին, տէրութիւնը մեծ փոյթ ունէր տղոց դաստիարակութեանը վրայ, ու քաղաքին մէջ թէ մանչերու և թէ աղջկանց համար հասարակաց դպրոցներ կային: Ինչուան աստղաբաշխութեան ուսումն ալ կար մէջերնին, և Մեքսիքացւոց տարին 365 օր էր: Բայց Սպանիացիք մեծ կռատանը դռները բանալնուն պէս սարսափեցան. վասն զի տեսան որ պատերը արիւնոտ էն ու մարդու գանկեր ու ոսկորներ կախուած էն չորս դին իբրև յաղթանակ: Ինքնակալին մարդիկը ըսին Քորթէզին թէ մեր տէրը ամէն տարի քսան հազար մարդու չափ զոհ կը մատուցանէ:

2 Մեքսիքացիք լսելով ան օտարականներուն ըրած յաղթութիւնները, ու հրացաններով ձեռքերնուն մէջ հանած որոտմունքները, տեսնելով ալ անոնց նաւերը որ ծովու վրայ շարժական բերդերու կը նմանին, նմանապէս անոնց հագած եր-

---

1 Մեքսիքոյ քաղաքը ինչ վիճակի մէջ գտան Սպանիացիք:

2 Քորթէզ ինչ պատճառաւ բռնեց Մոնթէզուման:

կաթէ զրահները, կ'ապչէին, ու կը վախնային, ապանիայի ծառայ մըն ալ որ Ճամբան կը տեսնային՝ մէկէն կ'իյնային առջևը ծունկ կը չոքէին: Ա-մենէն առաջ Մոնթէզումա կայսրը խոնարհեցաւ, իր իշխաններէն մէկն ալ ապանիացի զօրավար մը տեսնելով շատ մը գերիներ ու պաշար առաւ անոր ու ըսաւ. "Թէ որ աստուած ես, ահա քեզի մարդիկ, առ ու կեր. Թէ որ մարդ ես՝ ահա կէրակուր. ա՛ս գերիները կը պատրաստեն քեզի,,: Սակայն շուտով ընտանեցան Մէքսիքացիք Սպանիացւոց հետ, ու սկսան զանոնք արհամարհել. իրենց իշխաններէն մէկը ինքնակալին հրամանովը Սպանիացւոց հետ զարնուեցաւ, անոնցմէ իրիք չորս հոգի սպաննեց ու մէկուն գլուխը Մէքսիքոյ խրկեց որ տեսնեն Թէ իրենց անմահ կարծած արևելեան աստուածները՝ հասարակ մարդկանց պէս մահկանացու են: Ա՛ս լսելուն պէս Քորթէզ չհաւնն զինուորով ինքնակալին պալատը գնաց, Մոնթէզուման բռնեց իր պալատը տարաւ, ու սպսպեց որ Քասթիլիոյ Թագաւորին հպատակի, և անոր տարեկան տուրք տայ:

1 Ան միջոցին Քուպայի կուսակալը վէլասքէս իր փոխանորդին փառացը վրայ նախանձելով, խրկեց անոր դէմ ուժը հարիւր հեռևակ զրք, ուժաւն ձիաւոր ու տասուերկու Թնդանօթ: Քորթէզ քիչ մը մարդ ձգեց Մէքսիքոյ, իր հայրենակիցներուն դէմ գնաց ու զանոնք իր կողմը դարձուց: Քաղաքն որ դարձաւ, տեսաւ որ բոլոր քաղաքացիք զէնք առեր են. վասն զի Մէքսի-

---

1 Քուպայի կուսակալին զօրացը ինչպէս յաղթեց:

քացնէք գնացէր Մոնթէզումայի պահպանութիւն ընող զինուորները չորս դիէն պաշարեր էին։ Քորթէզ ուզեց որ ինքնակալը պարսպին վրայ ելլէ ու ժողովուրդը հանդարտեցնէ. բայց երբոր ան խելքէ թագաւորը իր հպատակներուն հետ կը խօսէր, քար մը եկաւ յանկարծակի գլխուն, ինքն ալ իր թշնամիները անիծելով մեռաւ։ Քորթէզ տեսնելով որ պաշարումը կը սաստկանայ, Մէքսիքոյէն ելաւ. բայց երբոր Մէքսիքացիք եւս էն ընկած սկսան զինքը հալածել, Օթունապայի դաշտին մէջ դարձաւ Քորթէզ, անոնց հետ պատերազմեցաւ, ու երկար ատեն կռուբտեցին եւս, թշնամեաց մէջէն ճղքեց անցաւ, իր ձեռքովը անոնց գրօշակը կործանեց, բոլորովին յաղթեց, ու Մէքսիքոյի վրայ գնաց։ Ձէն ալ անցնելու համար ինը հատ նաւակ շինել տուաւ թլատքալաննեբուն. Մէքսիքացիք ալ իրենց կողմանէ քանի մը հազար նաւակ պատրաստեցին, բայց անոնք Սպանիացոց թնդանօթներէն չարդուբուրդ եղան։

Մոնթէզումայի յաջորդը Կաթիմոզին քանի մը պատերազմներէ ետքը բռնուեցաւ. և որով հետև չէր ուզեր իմացընել թէ ձէն ուր կողմը նետեր է իր հարստութիւնները, վառ կրակի վրայ դրին զինքը Սպանիացիք։ Անոր քրմապետն ալ նոյն տանջանքին դատապարտուած ըլլալով, յաւէն կը կանչուրտեր։ Կաթիմոզին ըսաւ անոր. "Հապա ես ինծի վարդ անկողնի վրայ պառկեր եմ,,։ Քորթէզ դահիճներուն ձեռքէն ազա-

---

Մոնթէզումայի յաջորդին հետ ինչպէս վարուեցաւ Քորթէզ։

տեց ինքնակալը • բայց քիչ առենէն երբոր Մէքսիքացիք նորէն ոտք ելան, Գորթէզ սոսկալի անգթութիւններով պատժեց զանոնք, կամիմոզինն ալ կախեց : Ասանկով մեռաւ Մէքսիքոյի վերջին Թագաւորը :

1 Մէքսիքոյի առմամբը բոլոր ան երկիրն ալ Սպանիացւոց ձեռքն անցաւ (1521) : Գորթէզ Սպանիա դարձաւ, բայց քիչ պատիւ ունեցաւ, մանաւանդ թէ հարկ եղաւ որ դատաստանով իր ստացուածքը զրպարտիչներուն ձեռքէն ազատէ : Հաղիւ կրցաւ մէկ անգամ մը Թագաւորին հետ տեսնուիլ : Օր մը բազմութեան մէջէն անցաւ ու կայսերական կառաց դռնակին դիմացը եկաւ . հարցուց Կարոլոս Հինգերորդ " թէ ո՞վ է ան մարդը ,, . Գորթէզ ալ քաջութեամբ պատասխան տուաւ . " Ան մարդն է որ քեզի այնչափ գաւառներ տուաւ՝ որչափ քու հայրերդ քեզի քաղաք չէին տուած ,, : Գորթէզ ալ Գրիստափոր Գոլոմպոսին պէս շատ հալածանքներ քաշեց ու խեղճութեան մէջ մեռաւ, թէպէտ և շատ մը պատուոյ նշաններ ունէր :

2 Սպանիացիք Մէքսիքոյի տիրելէն ետքը օր մը երբոր քանի մը ոսկիի կտորներ մէջերնին բաժնելու հետ էին, հնդիկին մէկը զարկաւ թափեց անոնց կշիռքը, և հասկրցուց որ հարուստին կոզմերը այնպիսի երկիր մը կայ, ուր հասարակ բաներ շինելու համար ալ ոսկի կը գործածեն : Ան առենը Ֆրանչիսկոս Փիզարրոյ (որ առենով իսոզա-

---

1 Գորթէզին վերջը ինչպէս եղաւ :

2 Փէրուն ինչպէս գտնուեցաւ :

րած էր) ու Ալմակրոյ անունով անձնան մարդը՝ Ճամբայ ելան ան երկիրները երթալու, որոնց եաքը Սպանիացիք Փէրու անունը դրին։

։ Ան ընդարձակ երկիրները որ երեսուն տա-ախճանի միջոց բռնած են, մանաւոր ցեղի մը իշխանութեանը տակն էին, և ան ցեղին գլխաւորները Ինքա կ'ըսուէին։ Ա՛ս ինքնակալներուն տա-ջինը Մանքոյ-Քափաք, արեգական որդի կը սե-պուէր, և անիկայ իր հպատակցուցը օրէնքներ դնելով՝ մէջերնին կրթութիւն ու քաղաքականու-թիւն մտցուցեր էր. այնպէս որ Փէրուցիք ան ա-ւեններէն Ամերիկայի ամենէն յառաջադէմ ու Ճարտար ազգը սեպուած էին։ Տարւոյն այլևայլ ժամանակները որոշելու համար կոթողներ ու ա-րեւու ժամացոյցներ կը գործածէին. գրի սեղ իրարու մէջ անցուցած չուաններ կը բանեցընէին և իրենց պատմութեան գլխաւոր կարծրները անոնց-մով որգւոց որդի կ'աւանդէին. ան չուաններուն այլևայլ գոյներով ու հանգոյցներով ալ իրարմէ կը զանազանէին։ Ինքաներուն վերջինը իր աերու-թիւնը աւելի մեծցուցեր էր՝ Քիթոյ կամ Քուի-թոյ քաղաքին տիրելով, որ Քուսքոյէն եաքը ա-մենէն հռչակաւորն էր։ Ա՛ս երկու քաղաքէն իրա-րու երթալու համար ճամբայ մը կար՝ երկու հա-րիւր քառասունկու րիւրամեթր երկայնութեամբ, որ ժայռերու ու փուսերու մէջէ կ'անցնէր. և ամէն մէկ երկու հազար մեթրին մանաւոր մարդիկ դրուած էին, որ թագաւորին հրամաններուն մէկ քաղաքէն մէկալը կը հասցընէին։

։ Ո՞ւչ վիճակի մէջ էր Փէրուի երկիրը։

1 Փիլարետ և իր ընկերները մաքրելին դրին որ աս երկրին վրայ սիրտ ունենան. մէյմին ալ յանկարծ Փանամայի կուսակալը վրանին նախանձեցավ Փիլարետն ետ կանչեց: Մեկ չբրաւ Փիլարետ. տանըվեց հաւատարիմ զինուորով անբնակ կղզի մը քաշուեցաւ ու հինգ ամիս հնարեզը անանձև նեղութիւններէ քաշեց, ինչուան որ նաւ մը եկաւ զինքը անկէց ազատեց: Ան առեն դէպ ի հարաւ առաջ երթալով Թումպէս ըսուած մեծ քաղաքը եկաւ, ուր ոսկին այնչափ հասարակ բան էր որ ինչուան գետին հերկելու գործիքները անկէց կը շինէին: Եւ որովհետև բաւական զօրք չունէր ան երկրին տիրելու, Սպանիա գարձաւ ու Կարոլոս կայսրը համոզեց որ իրեն օգնէ. ան ալ բոլոր տիրելու երկիրներուն փոխարքայանուանեց զինքը:

2 Փիլարետ իրեք պզտիկ նաւով, երեսունվեց հետևակ զօրքով ու հարիւր չիսունչորս հեռևակ զօրքով գնաց ինչուան Փերուի մէջտեղը հասաւ ամենայն դիւրութեամբ. վասն զի ան առեն Փերուցիք քաղաքական պատերազմի մէջ էին: Հուէսքար ըսուած ինքան իր Ատահուալփա եղբօրմէն զօրկանք քաշած ըլլալով Սպանիացւոցմէ օգնութիւն ուզեց, որովհետև անոնց անունը օրէ օր մեծնալու վրայ էր. աւանդութիւն մըն ալ կայ երկրին մէջ թէ առենով արևելքէն մորուաւոր մարդիկ պիտի գան՝ ձեռնունին կայծակ բռնած ու ոսկալի կենդանիներու վրայ հեծած: Ատահուալփա

---

1 Փիլարետ ինչ նեղութիւն քաշեց Փանամայի կուսակալին ձեռքէն:

2 Ի՞նչ կերպով Փիլարետ Փերու գարձաւ:

աեանելով որ ան պատգամները կատարուեցան՝ սարսափեցաւ, ու միտքը դրաւ որ ան օտարականները իրմէ վրէժխնդրութիւն ընելու եկեր էն, մեծամեծ ընծաներ խրկեց անոնց ու աղաչեց որ երկրէն դուրս ելլեն: Բայց Սպանիացիք անդադար առաջ երթալով Քախամարքա ըսուած քաղաքը հասան, ուր Ատահուալիան քառասուն հազար ռազմիկներով զօրքով կեցեր էր: Փիզարրոյ ուզեց որ անոր հետ տեսնուի. ան ալ ոսկիե աթոռի մը վրայ նստած, ու պատուական քարերով զարդարուած՝ ինքզինքը Փիզարրոյին առջեւը բերել տուաւ: Ան Ճոխութեան վրայ Սպանիացւոց արծաթասիրութիւնը բորբոքեցաւ: Քահանային մէկը աստուածաշունչը ձեռքը բռնած գնաց ինքային ըսաւ որ "Ա գիրքը ինչ որ զուրցէ՝ պէտք է որ հաւատաս": Ինքան մօտեցաւ, ականջ դրաւ, ու բան մը չլսելով առաւ գիրքը գետինը զարկաւ: Ասոր վրայ Փիզարրոյ մէկէն հրամայեց որ հրացաններուն պարպեն, ու պատերազմը սկսաւ: Փերուցիք սարսափեցան Սպանիացւոց կրակէն, խեղճերէն չորս հազար հոգի մեռան, ինքան ալ գերի բռնուեցաւ: Խոստացաւ Սպանիացւոց որ եթէ զինքը արձակեն, իր պալատին սրահներէն մէկը օրչափ ոսկի որ առնէ մարդաչափ բարձրութեամբ, այնչափ ոսկի տայ իրենց, ու խօսքին վրայ կեցաւ. և ան ոսկւոյն շատութիւնը անկէց ալ կ'իմացուի որ Փիզարրոյ իրեն պահած մասէն ու Կարոլոս Հինգերորդին խրկածէն զատ, ամէն ձիաւոր վաթսուն քիլոկրամ* զուտ ոսկի առաւ, ամէն հետեւակ

* Մէկ ֆիւնտը 311½ գրամ է:

զինուոր ալ քառասուն քիլոկրամ։ Բայց ուրիշ խարդախութեամբ մը ինքան ալէկոծուս տեղը դատաստանի կանչեցին զինքը իբրև եղբօրը դէմ յանցաւոր ու՝ ի մահ դատապարտեցին։

1 Ան միջոցին որ Փիզարրոյ Լիմա քաղաքը կը կանգնէր Հարաւային Ովկիանոսի եզերքը (1535), Ալմակրոյ ինչուան Չիլի կամ Ճիլի ըսուած երկիրը գնաց, որուն բնակիչները չատ դէմ կեցան իրեն. եաքը խնդրալով որ Փերուցիք Գուսքոյին սիրել կ'ուզեն, դարձաւ իրեն հայրենակցացը օգնութեան հասաւ։ Ապստամբները յրուեցին եւս քաղաքը մնաւ ու կ'ուզէր սիրապետել. բայց Փիզարրոյի եղբայրները քաղաքական պատերազմ հանեցին, զինուորներն ալ խումբ խումբ բաժնուեցան։ Գուսքոյին քովը սաստիկ պատերազմ մը եղաւ. Ալմակրոն բռնուեցաւ ու Փիզարրոն զինքը խղդել տուաւ. քիչ առենէն Ալմակրոյին զինուորներն ալ Փիզարրոն սպաննեցին։ Ան առնը Սպանիայէն Փերոյ Կաբրա անունով մէկը իրեն դատաւոր եկաւ, խռովարարներուն մէկ քանին իր կողմը ձգեց, մէկալնունք հալածեց ու Փերուն խաղաղեցուց։ Ան միջոցին Վալտիվիա Չիլիին սիրեց ու 1538ին առենները Սանթիակոյ քաղաքը շինեց։

2 Կարոլոս Հինգերորդին Թագաւորութեան վերջերը նոր երկիր մը չգտնուեցաւ։ Անոր յաջորդին, այսինքն Փիլիպպոս Երկրորդին առենը

---

1 Ալմակրոյին վերջը ինչպէս եղաւ։

2 Սպանիացիք ուրիշ ինչ նոր երկիրներու սիրեցին։

Փիլիպպեան կղզիները՝ որ արդէն Մակեդոնիոյ գաւառ էր, բոլորովին Սպանիացւոց ձեռքն անցան (1568), և Լուսոն կղզւոյն մէջ՝ որ ամենէն մեծն էր՝ Մանիլիա քաղաքը շինուեցաւ ու Սպանիացւոց վաճառականութեանը գլխաւոր համբարձնոցն եղաւ (1571)։ Անկէց ետքը Սպանիացիք սկսան Ամերիկայի գանձերը անդադար Եւրոպա կրել. որով Սպանիան ԺԶ դարուն մէջ Եւրոպայի առաջին հարուստ ու զօրաւոր տէրութիւնը եղաւ, բայց երկրագործութիւնն ու արուեստներն ալ երեսի վրայ ձնալով՝ երկրին ու մայրաքաղաքին կործանումները պատճառ եղան։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Գաղղիոյ և Ավստրիոյ հակառակութիւնները՝ Նոյոնի դաշնագրութենէն ինչուան Մադրիտի դաշնագրութիւնը (1516–1526)։

Ֆրանսուա Ա և կարլոս Հինգերորդ. — Կարլոս Հինգերորդին Սպանիա երթալը. — Ադրիանոսի խնամակալութիւնը. — Քսիմենէսի մահը. — Կայսերութեան եփնէ եղող իրեւ անյինի. — Կարլոս Հինգերորդին կայսր անուանուիլը. — Սպանիացոց ապստամբութիւնը. — Գաղղիացոց հիւսիսային իտալիոյ նուաճելը. — Գաղղիացոց Լոմպարդիա ունեցած յաջորդութիւնները. — Պուրպոնի էշխանին մասնութիւնը. — Պայառ ասպետին մահը. — Փաւիոյ պատերազմը. — Ֆրանսուա առաջնոյն գերի իյնալը. — Մադրիտի դաշնագրութիւնը։

Երբոր Նոյոնի դաշնագրութիւնը ըրին (1516) Գաղղիոյ Ֆրանսուա Ա թագաւորը և Աւստրիոյ Կարլոս արքիդուքսը (որ ետքը Կարլոս Հինգերորդ ըսուեցաւ), քիչ մը առեն Եւրոպայի պատերազմները դադրեցան։ Ան միջոցին առ երկու հակառակորդները պատրաստութիւն կը տեսնէին ան առակալի պատերազմը սկսելու՝ որ Եւրոպան առնուազն պիտի ընէր ու իրենց մահուամբը հարկ պիտի դադրէր։ Ֆրանսուա Ա ան կէս բարբարոս ժամանակին համար խիստ շատ կատա-

---

1 Նոյոնի դաշնագրութենէն ետքը Գաղղիա և Աւստրիա քանչ վիճակի մէջ էին։

բելութիւններ ունեցող Թագաւոր մըն էր. հասակը վեհիասքի (ինչպէս որ կ'երևնայ նաև ահագին զրահէն որ ինչուան հիմա պահուած է), տարիքը երիտասարդ, բնութեամբ փառասէր ու քաջասիրտ: Իսկ Ալսարիոյ արշիդուքսը կարծես աւելի հիմակուան Թագաւորներուն կը նմանէր. վասն զի չորս դէմ խելացի մարդիկ ու քաջ վենուորականներ ժողված, ինքը խիստ քիչ անգամ պատերազմի կ'ելլէր, և իր պալատը կեցած՝ ամէն կառավարութիւն կ'ընէր: Թէպէտ և ամէն կողմէն նեղութիւն ունեցաւ թէ Ֆիանարայի (Պելճիա) ապստամբներէն, թէ Գերմանիոյ նորադանդներէն և թէ սուլթան Սիւլէյմանի արշաւանքներէն, բայց ամենուն ալ յաղթեց:

Գալլիոյ Թագաւորին հետ հաշտութիւն ընելէն առքը, կարծես Սպանիա գնաց՝ Թագադրութիւն ընելու համար: Քսիմենէսի ձեռքէն քահանայութիւնը առաւ ու Ադրիանոս Ուտրեքթին տուաւ՝ որ առեներ իր դաստիարակը եղած էր ու հոքը պապ ալ եղաւ. բայց Քսիմենէս իր իշխանութիւնը չկորսընցուց. քանի մը ապրատամբ իշխաններ նուաճեց, քաղաքական զինուորութիւն մը հաստատեց Թոշակով ու տուրքէ ազատ, և ուրիշ շատ օգուտներ ըրաւ տէրութեան: Կարծես իր հետը շատ մը Ֆիանարացիներ բերեր էր որ ամէն պաշտօն ու պատիւ իրենց կ'ուզէին առնել և Քսիմենէսի կընախանձէին: Ան մեծ մարդը քիչ մը առեն անոնց նենգութեանցը դէմ

---

1 Կարծես Հինգերորդ Լինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ Սպանիոյ մէջ:

կհնազանդէին եւս՝ իշխանութենէն ձգուելուս . և այս քանիս վրայ այնպէս սաստիկ ցաւ ունեցաւ կ'ըսեն, որ Թագաւորին վերջին հրամանը առնելուն պէս քանի մը ժամէն մեռաւ (1515) : Կարոլոս Հինգերորդ Քաստիլիայէն Արագոն գնաց, ու երբոր Սարագոսա քալաքին մէջն էր, գաղղիոյ Թագաւորէն դեսպաններ եկան որ Նաւարրան եա կ'ուզէին . Կարոլոս պատասխան չտուաւ, միայն ըսաւ Թէ " Ֆրանսուա Ա կրնայ ինքզինքը ազատ սեպել Նոյոնի գաշնագրութենէն " : Ուրիշ դեսպան մըն ալ պատահելով, երկու Թագաւորները իրարու հետ բոլորովին աւրուեցան :

Նոյն տարին (1519) Մաքսիմիլիանոս Ա կայսրը մեռաւ, և իրեք հոգի կայսերութեան եւս էին, այսինքն գաղղիոյ, Սպանիոյ և Անգղիոյ Թագաւորները : Կայսրընտիրք * տարակուսեր էին, վասն զի կը վախնային որ իրենց գլուխը զօրաւոր Թագաւոր մը չդրուի . անոնցմէ մէկը այսինքն Սաքսոնիոյ կայսրընտիրը Փրեդերիկոս Զգօն քիչ մնաց որ կայսր ալիսի ընտրուէր . բայց ինքը հրաժարեցաւ ու ժամինքը հաւանեցուց որ Սպանիոյ Կարոլոս Հինգերորդ Թագաւորը կայսր ընտրեն . վասն զի իրեք Թագաւորաց մէջ ինքը միայն էր որ Թէ հարստութեամբ և Թէ երկրին դրիցը պատճառաւ

՝ Կարոլոս Ինչ կերպով կայսր ընտրուեցաւ :

* Կայսերական իշխանութիւնը ոչ թէ ոչ ժառանգական էր անոնք, հապա տուի մը Գերմանացի մեծամեծ իշխանները ժողովէ իրենց ուզած մարդը կայսր կ'ընտրէին. անոր համար այնպէս կայսրընտիր կ'ըսուէր :

կրնար Գերմանիան պաշտպանել Օսմանցւոց դէմ. որովհետեւ սուլթան Սէլիմ սուլթան Մհմէտին պէս սաստիկ վախ ձգեր էր բոլոր Եւրոպացւոց սիրտը :

Աւստրիոյ ցեղը որ արդէն Պուրկոյնի դքսերուն ժառանգութեամբը և Սպանիոյ Թագաւորութեամբը հարբասացեր էր, Գերմանիոյ կայսրութիւնն ալ ձեռք առնելով շատ մեծցաւ. ուստի սաստիկ նշնամութիւն մը ընկաւ Գաղղիոյ Թագաւորին ու Կարոլոս Հինգերորդին մէջ : Երկու կողմէն ալ պատերազմողները զօրաւոր էին. Կարոլոսի երկիրը աւելի ընդարձակ էր, բայց իշխանութիւնը չափաւորուած. զօրքն ալ քաջութեան կողմանէ Գաղղիացւոց զօրքէն վար չէր մնար. Անգղիոյ Թագաւորը Հենրիկոս Ը կրնար ան երկուքին մէջտեղը անտարբեր կենալ. բայց՝ի սկզբան Աւստրիոյ ցեղին մեծնալուն շատ օգնեց, ու այս պիսի խօսք մըն ալ գրեց իր նշանակութեան վրայ. "Որուն որ ես կը պաշտպանեմ՝ ան է աէր ,, : Կարոլոս ու Ֆրանսուա նոյնպէս եաեւէ էլան որ Անգղիոյ Թագաւորին շուտ բարեկամանան, և երկուքն ալ անոր Մարիամ աղջիկը հարս խնդրեցին. Գաղղիոյ Թագաւորը իր որդւոյն համար, կայսրն ալ իրեն համար : Ուշի կարգինալը որ Անգղիոյ Թագաւորին մեծ խորհրդականն էր, երկուքին առաջարկութիւնն ալ սիրով ընդունեցաւ, բայց Հէնրի ալ չտուաւ Մարիամը :

՝ Գաղղիոյ Թագաւորին ու Կարոլոսի մէջ ընկած նշնամութեանը պատճառ ինչ էր :

1 Վէրջապէս Ֆրանսուա Ա Անգլոյ Թագաւորին հետ առնուվել ուզելով՝ Քալէի մօտ, անխոհեմութեամբ իր պալատին հարստութիւնն ու զեղուութիւնը ուզեց ցուցընել. անոր համար ան Ժողովը ըսուեցաւ Բառոյ ոսկի դիպակի: Կարծես Հինգերորդ աւելի խորագէտ գտնուելով՝ նայեցաւ որ Հենրիկոսի նախանձը չարժէ. Անգլիա գնաց հետը առնուելու համար: Ուզեր կարդինալին յոյս տուաւ որ պապ կընայ ըլլալ, և Թագաւորին հետ վէնսորի դաշնագրութիւնն ըրաւ, ու դարձաւ Աքուիտկրանա՝ կայսր պատկուեցաւ (1520):

2 Ան առեղծուածը Սպանիոյ մէջ տպաւորութիւն մը ելաւ մէկ քանի տգնուականաց ըրած բռնութիւններուն համար: Ժողովուրդը քանի մը երեսփոխաններ ընտրեց ու Կարոլոսին խրկեց որ իրենց գանգատները անոր պատմեն. Կարոլոս ալ զանոնք սիրով ընդունելուն համար՝ տգնուականները բարկացան, խորհուրդ ըրին որ Թագաւորին դէմ ելլեն. մէկ դիէն ալ քաղաքները իրար հետ դաշնակցութիւն կընէին: Ան դաշնակիցները Տոն Գէարոյ կիրան զօրավարին առաջնորդութեամբը գնացին Թորտէսիլէաս բերդին տիրեցին: Կարոլոս ան միջոցին չկարենալով Սպանիա դառնալ, միաքը դրաւ որ քաղցրութիւն բանեցընէ. խոստացաւ որ Թողութիւն տայ զէնքը վար գնողներուն, և անկէց հաքը հաստարակաց պաշտօնները օտարականաց ջոյց. բայց ապստամբ-

---

1 Ոսկեդիպակի բանակը ինչ էր:

2 Սպանիոյ խռովութիւնը ինչպէս գագրեցաւ Կարոլոս:

նեըը պահանջէցին որ ազնուականաց արտօնու-
թիւններն ալ վերցուին ու ժողովրդեան ազատու-
թիւնը հաստատուի : Ին տաեն կայսրը ազնուա-
կանաց կողմը բռնեց . անոնք ալ զինք տաւին ու
դաշնակից քաղաքներուն վրայ երթալով յաղթե-
ցին անոնց , որով երկիրն ալ խաղաղացաւ :

1 Ֆրանսուա Ա ան խռովութիւնները տաւիթ
տալով՝ ուզեց Նաւարրայի տիրել . բայց իր զօր-
քերը ուշ հասան , ու Փամփէլոնա քաղաքին քով
յաղթուեցաւ : Կայսրը սա բանիս վրէժն առնե-
լու համար՝ Գաղղիոյ հիւսիսային կողմէն գնաց
երկիրը տանակոխ ըրաւ : Պայտա քալ տասկեալ
Մէզիէր քաղաքին մէջ ամրացած՝ Գերմանացւոց
դէմ կեցաւ որ չկարենան առաջ գալ . անով տաեն
տուաւ Ազանսոնի դքսին որ իրեն օգնութեան
հասնի . Գերմանացիք ալ ետ քաշուեցան :

2 Բայց նոյն միջոցին Գաղղիացի Լոթրէք զօ-
րավարը Գերմանացւոցմէ յաղթուելով Լոմպար-
տիոյ մէկ մասը Թողուց . յաջորդ տարին ալ
տէրն ձախորդութիւններ ունեցաւ . վասն զի
Ջուիցերացի զօրքը ոտք կոխեցին ու խնդրեցին
իրմէ որ կամ տասակ տայ իրենց , կամ պատերազմ
ընել տայ և կամ տէրնէրնին արձակէ : Լոթրէք Մի-
լանի քով պատերազմ ըրաւ , յաղթուեցաւ ու
Միլանի դաւառէն բոլորովին դուրս քշուեցաւ :

3 Երբոր Ֆրանսուա Ա կը մտածէր որ տա ձա-

---

1 Գաղղիացիք կրցան տիրել Նաւարրայի :
2 Միլանի քով ինչպէս յաղթուեցան Գաղղիացիք :
3 Երբոր դաշնակից ազգերը միտակ Թողուցին
Գաղղիացիքը , Ֆրանսուա Ա ինչ ըրաւ :

խորհուրդները կերպով մը յաջողութեան գալ-
ձընէ, եկան իմացուցին իրեն թէ Անգղիոյ թա-
գաւորը Հենրիկոս Ը. Գաղղիոյ դէմ պատերազմ
բացեր է. Ֆրանսուա առենեին չվհատեցաւ. շուտ
մը այլևայլ հնարքներով առաք ժողվեց, որոյն
Մարտինոսի գերեզմանին չորս դին եղած թափ-
ծուռ արծրվիժ վանդակին ալ հալեցուց, ու մեծ
բանակ մը կազմեց: Բայց գաշնակից ազգ չունէր.
վասն զի Վենետկեցիք՝ Փորթոկալացւոց ու Սպա-
նիացւոց ըրած գիւտերովը շատ հնաոտած՝ չու-
զեցին ան պատերազմին մէջ խառնուիլ. ձէ-
նովացիք կայսեր կողմը անցան. Ադրիանոս Զ
պապն ալ՝ որ Սպանիոյ հնտամեկան էր, Գաղղիոյ
Թշնամիներուն հետ միացաւ: Սակայն Թագաւորը
առանց յուսահատելու միտքը դրաւ որ անձամբ
երթայ Միլանու երկիրը ձեռք ձգէ, իր Թշնամի-
ներուն չարժեցնէն առաջ:

Ան միջոցին իր ընտանեացը մէջ դաւակցու-
թիւն մը եղելով Ճամբորդութիւնը արգելք եղաւ
ու Գաղղիան մեծ վտանգի մէջ ձգեց. վասն զի
Պուրպոնեան զօրավարը կամ դունդապետը Թա-
գաւորին մօրը անկրաւ տեղ տեսնի ըլլալով (որ
չէր ուզած զինքը երեն կին առնուլ), երբոր տե-
սաւ ալ որ Թագուհին իր երկիրներուն կէսը գրա-
ւել կ'ուզէ, բոլոր իր պարտքերը մոռցած՝ կայսեր
հետ ծածուկ գաշնակցութիւն ընել սկսաւ: Կայս-
րը իր Նէոնորա քոյրը խոստացաւ անոր, ու
միանգամայն յոյս տուաւ որ Փռովանսի Թագա-

---

1 Պուրպոնեան զօրավարին ապստամբութիւնը
ինչ էր: — Ինչպէս մեռաւ Պայարտ:

ւորութիւնը նորէն կանգնէ. զօրավարն ալ յանձն առաւ որ իր հպատակները ոտք չհանէ ու Թագաւորը Ալպեան լեռնէրէն անդին անցնելուն պէս՝ ինքը Պուրկոյնի երկիրը վազէ։ Նոյն միջոցին Հենրիկոս Ը. Փիլբարթայէն Գաղղիա պիտի մտնէր, կայսրն ալ Պիրենեան լեռնէրէն։ Ֆրանսուա Ա աս դաւակցութիւնը առաջուց իմանալով՝ ուզեց որ քաղցրութեամբ չհաշի Պուրպոնը. բայց ուշ էր. վասն զի անիկայ Խոտլիա փախեր ու կայսեր զօրացը սպարապետ եղեր էր։ Թագաւորը անոր դէմ հանեց Պոննիվէ ծովակալը, որ քանի մը անգամ յաղթուեցաւ Պուրպոնէն։ Ան պատերազմներէն մէկուն մէջ պայտառ քալ ասպետն ալ սաստիկ վէրք առաւ, ու երբոր կռնակը ծառի մը առած մեռնելու վրայ էր, Պուրպոնեան զօրավարը անկէց անցնելով խղճաց վրան. "Պէտք չէ որ իմ վրաս յաւխա, ըսաւ գիւցազն Պայտառը, քու վրադ յաւելուէ որ Թագաւորիդ ու հայրենեացդ դէմ կը պատերազմիս"։ Աս ըսաւ ու քրիստոնէական մեռաւ։

Ան առէնները Ադրիանոս Զ պապը վախճանեցաւ, և անոր յաջորդը կղեմէս Է ուզեց միջնորդ ըլլալ որ Թագաւորաց մէջ հաշտութիւն ըլլայ, բայց անօգուտ. Անգղիացիք Գաղղիա մտած ըլլալով ինչուան Ռազ գետին եզերքը հասան. Կիզ դուքսն ալ Գերմանացիները վանեց՝ որ Մէօզ գետէն ատկին անցեր էին. կայսեր ուրիշ գունդերն ալ Մարսիլիայի քով յաղթուեցան ու Ալպեան լեռնէրէն անդին փախան։ Ան միջոցին

---

1 Ֆրանսուա Ա ինչ կերպով ձեռք ընկաւ։

Ֆրանսուա Ա գնաց Միլան մնաւ, անկէց փաւիա քաղաքն ալ պաշարեց, բայց տասուերկու հազար հոգի Նէապօլսոյ Թագաւորութեանը վրայ խրկելով զօրքը տկարացուց. քանի զօրավարները Լափալիս ու Լաթրէմուլլընկան մեռան, Նաւարրայի Թագաւորը ու Մոնմորանսի դուքան ալ գերի ընկան: Իսկ ինքը Ֆրանսուա դեռ կը պատերազմէր, Թէպէեւ ձին սպաննուեր էր ու երկաթապատ զրահը ծակ ծակ եղեր էր: Վերջապէս Պուրպոն ճանչցաւ Թագաւորը, եկաւ զինքը ազատելու. բայց անկայ չուզեց գաւաճան մարդու մը ձեռք կիյնալ, ու Նէապօլսոյ փոխարքան կանչել տուաւ. ան ալ եկաւ, Ֆրանսուայի առջեւը ծունկ չոքեցաւ, Թուրը ձեռքէն առաւ ու զինքը գերի բռնեց, Ֆրանսուա ան իրիկունը գրեց մօրը. "Դշխոյ մայր, ամէն բան կորաւ, միայն պատիւը մնաց" (1525):

1 Կարոլոս Հինգերորդ դեռ վախնալով Գաղղիացոց զօրութենէն, վերհանձնութեամբ չվարուեցաւ Թագաւորին հետ. Սպանիա տարաւ զինքն ու մտածեց որ ինչուան որ շատ ոսկի չտանէ Թագաւորը չարձակէ: Տարի մը անցնելէն հետը տեսնելով որ Թագաւորը ծանր հիւանդացաւ, հաւանեցաւ կայսրը զինքը արձակելու և ծանր ծանր պայմաններ գրաւ վրան Մատրիսի մէջ:

2 Մատրիսի դաշնագրութեամբը Ֆրանսուա Առաջին Իտալիոյ վրայ ունեցած իրաւունքներէն հրաժարեցաւ, Գիանարա ու Բրեթուա գաւառները կայսեր Թողուց, Պուրպոնի գունդատապալին

---

1 Ինչպէս ազատեցաւ Ֆրանսուա Ա:

2 Մատրիսի դաշնագրութեան պայմանները ինչ էին:

ալ իր ամէն պաշտօններէն ու առացուածքը դարձուց։ Կարոլոսի քոյրը իրեն կին առաւ, Պուրկոյն գաւառը ձգեց, իր երկու որդիքը պատանդ խրկեց ու խօսք տուաւ որ ան դաշնագրութիւնը իր մեծամեծներուն ստորագրել տայ, և թէ որ պայմանները ամբողջ չկատարուին՝ նորէն Մատրիտ դառնայ (1526)։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Գաղղիոյ և Աւստրիոյ պատերազմները՝ Մարիոյի դաշնադրութիւնէն մինչև Քամբրէզիի դաշնագրութիւնը (1526-1559)։

Կայսեր դէմ նիզակակցութիւն. — Պուրպոնի մահը. — Հռոմայ առնութիւնն ու խղճապոտիզը. — Կարոլոս Հինգերորդ. — Լուիզէ զբաղուիրը. — Անդրեաս Տորիա. — Քամբրէի հաւաքութիւնը. — Կարոլոս Հինգերորդ թոնոզը կը զարնէ. — Կայսեր նորէն առջեւը Գաղղիոյ թափառելու հէպ. — Կայսերական փոռվանա կը մտնէն. — Նէյոյի զինադադարը. — Կանիէցոց ապստամբութիւնը. — Կարոլոսի խաբէութիւնը. — Պապերազմին նորէն սկսիլը. — Քրէմիի հաշտութիւնը. — Ֆրանսուայի մահը. — Հենրիկոս Բ. — Կարոլոս կայսեր հրաժարիլը. — Մահը. — Նշանաւոր խօսքերը. — Փիլիպպոս Բ. — Քառոյ-Քամբրէզիի դաշնադրութիւնը. — Հենրիկոս Երկրորդին մահը. — Ֆրանսուա առաջնոյն ապէնի անուանի ճակատները։

[1] Ֆրանսուա Ա Մատրիտէն ելլելուն պէս իր խոստմունքները մոռցաւ, ու Պուրկոյնի խորհրդա-

---

[1] Ֆրանսուա Ա Մատրիտի դաշնագրութեան պայմանները պահեց։

բանին հրաժարակել տուաւ թէ Թագաւորը իրա-
ւունք չունէր Գաղղիան կտոր կտոր բաժնելու։
Կարծես Հինգերորդ Յողքեց Թագաւորին խար-
դախութեանը դէմ, բայց անիկայ մտիկ չըրաւ,
մանաւանդ թէ գրեց իրեն որ պատրաստ եմ քեզի
դէմ պատերազմելու։ Նոյն միջոցին ահագին դաշ-
նակցութիւն մըն ալ եղաւ կայսեր դէմ. վասն զի
Հենրիկոս Ը. Փաւիայի յաղթութիւնը տեսնելով
Գաղղիոյ հետ միացաւ. պապը, Վենետիկեցիք,
Փլորենտացիք ու Միլանի դուքսն ալ կայսեր զօր-
քերէն ձանձրացած՝ Գաղղիացիները Իտալիա հրա-
ւիրեցին։

Իրաւցընէ ան այլայլելու ու այլակրօն գեր-
մանացի զօրքերը իրենց անկիրթ բնաւորու-
թեամբը բոլոր Իտալիան տակնուվրայ կ՚ընէին,
ու Թոշակ չունենալով քաղաքները կը կողոպ-
տէին։ Տասնըչորս հազար Գերմանացիք Ալպեան
լեռներէն Իտալիա անցան, և իրենց առաջնորդն
էր Ֆրունտսպերկ Լուտերականը, որ ոսկի շղթայ
մը ունէր վիզը, և սուր պապը սիրտ խղդեմ կ՚ը-
ուէր։ Ան բարբարոսները իրենց նախնեաց այսինքն
Գոթացւոց ձամբան բռնելով Հռոմի մօտեցան։
Ասոնց մէջն էր նաև Պուրպոն զօրավարը։ Կղե-
մէս Է. Թշնամեաց մօտենալը լսելով իր զօրքերը ցրուեց,
յուսալով որ Թշնամիք Հռոմը առանց զէնքի տես-
նեն նէ՝ աւելի պատկառին. բայց յոյսը պարապ
ելաւ։ Բոլոր քաղաքը պաշարուեցաւ. ամէն տեղ
սարսափը սկսաւ։ Հռոմայեցի կարիճները զէնք

։ Գերմանացիք ինչպէս կը վարուէին Իտալացւոց
հետ։

առնին հայրենիքը պաշտպանելու. բայց զինք չար-
ժելու վարժ ջլլալով շուտ յուսահատեցան։
Պուրպոն իրենները ձանչցուելու համար, ձեր-
մակներ հագած՝ հասարակ զինուորի մը պէս պա-
տերազմեցաւ. սանգուին մը դրաւ ու ամենէն ա-
ռաջ ինքը պարսպին վրայ կ'ուզէր ելլել. բայց
հռովմայեցի մը հրացանով զարկաւ զինքը վար
ձգեց։ Մահուան առնին ալ Պուրպոն իր քաջու-
թիւնը ցուցընելով վրան ձգուած վէրարկուին
մէկ ծայրը վեր վերուց, ու երբոր զինուորները
կը հարցընէին թէ զօրապետնիս ո՞ւր է, ինչպէս
է, ըսաւ "Պուրպոն առաջ կը քալէ"։

Ձօրքը իրենց զօրապետին մահուան վրէժն
առնելու մտքով յուսահատաբար յարձակեցան,
քաղաքը մտան ու առջի օրը ութսուն հազար հռո-
մայեցի ջարդեցին։ Աչարիկոսի զինուորներէն ալ
կառաղի գանուելով ան լուսերականները, վան-
քերը կողոպտեցին, եկեղեցիները պղծեցին, գե-
ղեցիկ չէնքերը կործանեցին, գերեզմանները բա-
ցին ու մեռելներու ոսկորները ցրուեցին։ Ջի-
նուորներէն ոմանք քահանայական զգեստներ
հագած՝ Թափօրներ ըրին, ամէն տեսակ անկարգ
ծաղրածուվիւններով, ու Աչմարիա քահանաները
բռնութեամբ ու ծեծով իրենց եաւէն քաշելով։
Ալաչէլի կտրիճնաէն ալ բռնեցին, գագաղի մը
մէջ դրին ու վրան Թաղման հանդէս կատարե-
ցին։ Քահանայապետը Ճարը հատած՝ գաչնա-
դրութիւն ըրաւ հեռերնին, խոսք տալով որ իրենց

---

1 Հռոմը առնելէն եաւ ինչ անցքեր ըրին Գերմանացիք։

ձեռքը գերի ճնայ Ինչուան որ չորս հարիւր հազար տուքսեր հաւաքեցանէ , ու Փարմա , Փիաչէնցա և Մոտենա քաղաքներն ալ կայսեր դարձնէ :

1 Կարոլոս Հինգերորդ որ աս վայրենի զօրքերը արձրկեր էր Խտալիոյ վրայ ու չէր մտածած անոնց ընելու մեծամեծ վնասները , պապին ազատութեանը համար աղօթքներ ապսպրելով ու սուգ մանելով՝ կանաց ինքզինքը արդարացընել միկալ ահերութեանց առջեւը : Բայց մէկ կողմանէ ալ պապին վրայ դրուած աուրքէն աասակ մը չէր ուզեր պահանջընել :

2 Իակ Եւրոպայի մէջ ամէն տեղ երբոր լսուեցաւ Հռոմայ կողոպտուիլն ու քահանայապետին գերութիւնը , աասանիկ բարկացան . Ֆրանսուա Ա երեսուն հազար զօրքով Լոմբրէք զօրավարը խրկեց , որ շուտ մը Ալպեան լեռներէն անցաւ ու Հռոմի վրայ սկսաւ քալել : Իրեն գալուն համբաւը քաղաքին մէջ տարածուած աաեները , կղեմէս Է ծրագրեալ փախաւ Հռոմէն : Ան աաեները Լոմբրէք զօրքը Նէապօլսոյ վրայ դարձուց . բայց Ֆրանսուա աասակ չհաասց իրեն , փոխադրական հիւանդութիւն մըն ալ իյնալով զօրացը մէջ՝ զինքն ալ մեռուց , իրեն զօրացն ալ մեծ մասը :

3 Ան միջոցին նաև Անդրէաս Տորիա , որ իր գործն հռչակաւոր ծովապետներէն մէկն էր ,

---

1 Կարոլոս Հինգերորդ երբոր լսեց իր զօրաց ըրածները , ինչ պայման ըրաւ :

2 Եւրոպայի ուրիշ ազգերը ինչ ըրին Հռոմայ վնասակը լսելով :

3 Անդրէաս Տորիա ինչ քաջութիւն ըրաւ :

կայսեր ձեռքէն ձէնովա քաղաքը առնելէն եաև, երբոր տեսաւ որ Ֆրանսուային իշխանները վրան կը նախանձին, Ֆրանսուան ձգեց ու կայսեր կողմը անցաւ, առ պայմանով որ իր հայրենիքը ձէնովա ինքնիշխան մնայ: Նոյն առեններըը մեծ անուն հաներ էին ծովուն վրայ Տրաղուէթ ծովահէնը ու Խայրէտտին Պառպարոսա թուրնուզին և ձէզայիրի իշխանը, որ Կարոլոս Հինգերորդին շատ նեղութիւն տուին ու Տորիա ծովակալին ալ յաղթեցին:

1 Քառասրէի հաշտութեամբը 1529ին, Գաղղիոյ ու Աւստրիոյ պատերազմները քիչ մը առեն դադրեցան: Կայսրը Գերմանիոյ կրօնական խռովութիւնները տեսնելով, մեկ դիէն ալ սուլդան Սիւլէյմանին արշաւանքներէն սարսափելով (որ ինչուան Վէննա հասեր էր) միտքը դրաւ որ անոր դէմ ելլէ. վասն զի Հռոդոսի առտեանները որ Մալթա կղզւոյն մէջ հաստատուեր էին՝ այնչափ ուժ չունէին որ Օսմանցւոց ու ձէզայիրցւոց նաւերուն դէմ կենան: Կարոլոս ձէզայիրի վրայ երթալ ուզելով հինգ հարիւր նաւ պատրաստեց հրեսուն հազար հոգւով. պապէն ու Փորթուգալի թագաւորէն ալ օգնութիւն առաւ և Ընդրէաս Տորիային մեծամեծ նաւերովը ինքը անձամբ Ափրիկէ գնաց, թուրնուզը առաւ ու քանի հազար քրիստոնեայ գերութենէն ազատեց:

2 Ընոր ներհակ, Գաղղիոյ թագաւորը սուլթան Սիւլէյմանին հետ, ինչպէս նաև Անգղիոյ

---

1 Կարոլոս Հինգերորդ ինչպէս տիրեց թուրնուզին:

2 Գաղղիոյ թագաւորը օգնութիւն գտաւ ուրիշ տերութիւններէն:

Թագաւորին ու Գերմանիոյ լուտերականներուն հետ դաշնակցութիւններ ըրաւ. բայց անոնցմէ մէկն ալ իրեն չօգնեցին: Նորագանդները չէին կրնար վստահիլ ան Թագաւորին վրայ որ իրենց հաւատակիցները այրել տուեր էր Փարիզու մէջ. Հենրիկոս Ը. ալ խելքը գարձած՝ իր տերութեանը մէջի անուանի մարդիկը գլխատելու եռանդ էր: Կարոլոս Հինգերորդ իր նախանձորդին հնարքները իմանալով հրապարակաւ կ'ըսէր Հռոմին մէջ. "Թէ որ ես Գաղղիոյ Թագաւորէն աւելի կարողութիւն չունենայի, մէկէն ի մէկ ձեռուընես կապած՝ վիզս չուան ձգած՝ կ'երթայի ոտքը կ'իյնայի ու կը խնդրէի որ ինծի խնայէ":

Քիչ ատենէն կայսեր զօրքերը Գաղղիոյ Փոռվանա ու Փիքարթիա գաւառները ոտնակոխ ըրին: Մոնմորանսի զօրավարը (որ Փռովանսի կուսակալ էր) միտքը դրաւ որ Թշնամւոյն կերակուր գտնել չտայ. ուստի գեղերը, քաղաքները, ջրանցքները կործանեց ու գնաց անառիկ տեղ մը ամրացաւ՝ Ռոն ու Տիւրանս գետերուն մէջտեղը: Կարոլոսի զօրքերը այն անապատ երկրին մէջ ամենևին կերակուր չգտնելով, հիւանդութիւններէ ալ ջարդուելով, սկսան ետ դառնալու. և Կարոլոս իր բանակին կէսը կորսնցնելէն ետքը՝ սմօԹով Սպանիա քաշուեցաւ:

Ան միջոցին Փիլմոնթի երկրին մէջ պատերազմը չէր դադրած. 1538ին Մոնմառանսի Թա-

---

1 Կարոլոսի Գաղղիա ըրած արշաւանքը ինչ կերպով փճացաւ:

2 Նիցցայի ժողովը ինչպէս եղաւ:

գուհին (որ Սոսրին Նահանգաց ինամակալն էր) ու Գաղղիոյ Թագուհին միջնորդ ելան որ հաշտութիւն ըլլայ: Պօղոս Գ. պապն ալ մէջ մտաւ ու երկու թշնամիները հաշտեցընել ուզեց. սակայն կէց որ Նիցցա քաղաքը Ժողվուին ու խորհուրդ մը ընեն. ինքն ալ առանց ծերութեանը նայելու ելաւ հոն գնաց: Բայց ան Ժողովով ատոր տրուան համար միայն վնասագատուծիւն եղաւ:

1 Պէլճիայի կանթ քաղաքին բնակիչները իրենց վրայ դրուած նոր նոր տուրքերը վճարել չուզելով Կարոլոսի դէմ գլուխ վերուցին: Պատրաստուեցաւ Կարոլոս որ երթայ զնրենք նուաճէ, բայց Գաղղիոյ Թագաւորէն հրաման ուզեց որ Գաղղիացին անցնի: Ֆրանսուա Ա. հրամանը տուաւ, ու մեծ պէր և հիւրընկալութիւն ցցուց անոր: Իր խորհրդականները կ'ըսէին իրեն որ ան առթով զկայսրը բռնէ արգիլէ, բայց Թագաւորը այնպիսի խարդախութիւն չանձն չառաւ. միայն ատ խոստումնքը ընդունեցաւ Կարոլոսէն որ Միլանի գաւառը նորէն Գաղղիոյ Թագաւորին դարձնէ: Կարոլոս կանխեցաւ ապստամբութիւնը նուաճելէն առքը՝ իր խօսքը չպահեց, ու Միլանի գաւառը իր Փիլիպպոս որդւոյն և անոր յաջորդացը իբրև մշանջենաւոր պարգև մը ըրաւ: Ա խաղդախութեան վրայ բարկացաւ Ֆրանսուա ու պատերազմը նորէն սկսաւ:

2 Նոյն ժամանակի մէջ Գաղղիացւոց հինգ բա-

---

1 Կանթի ապստամբութիւնը ինչ կերպով նուաճեց Կարոլոս:

2 Քրէսիի հաշտութիւնը ինչպէս եղաւ:

նակը մեկէն յարձակեցան Ռուսիլլիոն, Լուքսեմպուրկ, Արթուա, Փիէմոնթ ու Ֆիանարա գաւառները: Ֆրանսուա դաշնակցութիւն ըրաւ սուլթան Սիւլէյմանին հետ, ու Օսմանեանց և Գաղղիացոց նաւատորմիղները գնացին Նիցցայի բերդը գարկին, բայց չկրցան առնուլ: Եւրոպայի ուրիշ ազգերը տեսնելով Գաղղիացոց սա կերպով Տաճկաց հետ միաբանիլը՝ բարկացան, կարծես Հինգերորդ ալ անկէց առիթ առնելով Անգղիոյ Հենրիկոս Թագաւորին հետ բարեկամութեան դաշինք գրաւ, ու ամէն կողմէն նորէն Գաղղիոյ վրայ յարձակեցաւ: Ան միջոցին որ Անկիւնի գուքսը Իտալիոյ մէջ յաղթութիւններ կ'ընէր, Հենրիկոս Ը Գաղղիոյ Պուլոյն ու Մոնրէյլ քաղաքները պաշարեց, կարծես Հինգերորդ ալ Շամփայն գաւառը մնաւ: Ան գաւառին Սէն–Տիզիէ քաղաքը երկար առեն պաշարման դիմանալով, Գաղղիոյ Թագաւորը առեն ունեցաւ ալէկ բանակ մը կազմելու. կարծես Հինգերորդ ալ վախնալով որ ան օտար երկրին մէջ յանկարծ չպաշարուի, հաշտութիւն խնդրեց, ու 1544ին Գաղղիոյ Քրէսիի ըսուած քաղաքը հաշտութիւնը եղաւ սա պայմանով որ Նիցցայի զինադադարմանէն առքը երկու կողմէն առնուած երկիրները իրարու դարձուին, կարծես Հինգերորդ Պուրկոյն գաւառէն ձեռքը քաշէ, Ֆրանսուա ալ Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը վրայ անկէց առքը պահանջմունք չընէ: Երկու տարի առքը Անգղիոյ Թագաւորն ալ Գաղղիոյ հետ հաշտուեցաւ ու 1546ին Թէ Հենրիկոս Ը և Թէ Ֆրանսուա Ա մեռան:

։ Ֆրանսուայի յաջորդեց իր որդին Հենրիկոս Բ, և առջի բերան շատ յաջողութիւններ ունեցաւ։ Անգլիացւոցմէ Պուլոյն քաղաքը դնեց, Կիւյէն գաւառին մէջ եղած ապստամբութիւնը նուաճեց, ու Կիզ դքսին ձեռքովը հարիւր հազար կայսերական զօրաց դէմ յաղթութիւն ըրաւ Մէց քաղաքին քովը։ Կարոլոս Ե ուրիշ անգամ ալ յաղթուեցաւ Ռանթի քաղաքին քով, ու սկսաւ ըսել դանդաղելով թէ "Բախտը ծերութեան բարեկամ չէ,,։ Ինքն ալ սրտին ցաւէն ու զանազան հիւանդութիւններէն տկարացած՝ Սպանիոյ թագաւորութիւնը իր Փիլիպպոս Բ որդւոյն տուաւ, Գերմանիոյ կայսերութիւնն ալ Ֆերդինանտոս Բ եղբօրը, ու Սպանիոյ մէջ վանք մը քաշուեցաւ, և հոն սկսաւ իր պզտիկ պարտէզը մշակել ու մեքենականութեան և հոգևոր բաներու հետ ըլլալ։ Կ'ըսեն թէ օր մը երկու ժամացոյց իրարու յարմարցընել չկարենալով բերնէն ասիթօսքս հանեց. "Երկու ժամացոյցի նոյն չարժումնքը չեմ կրնար տալ, և սակայն ուղեցի որ ամէն մարդիկ նոյն կարծիքը ունենան,,։ Տեսնելով որ ալ աշխարհք իր վրայ չմտածէր, ուզեց դեռ ջեռած իր թոռնին հանդէսը կատարել, դաշտին մը մէջ պառկեցաւ, ու վրան փառաւոր յուղարկաւորութեան հանդէսը կատարելէն ետքը քանի մը օրէն իրօք ալ ան դաշտին մէջ մտաւ յիսունըմէկ տարեկան (1558). և ան տեղն կայսերական փառաւորութիւնը նորէն սկսաւ երևնալ։ Իր հո-

---

։ Ֆրանսուայի ալ յաջորդեց։ — Կարոլոս Հինգերորդ ինչպէս մեռաւ։

գեղջն համար վաճառականները հազար պատարագ ըսուեցաւ :

1 Կարոլոս կայսրը պատմութեան մէջ յիշատակուած նշանաւոր մարդկանց մէկն եղաւ : Անպաճոյճ կեանք կ'անցընէր , գինեմոլութիւնը կ'ատէր , ուրիշն վրայ քիչ կը վատահէր , գիւրագրգիռ էր բնութեամբ ու յամառ , և ամենևին չէր ուզեր որ խօսքին դէմ առնեն : Բնաւորութեամբ պատերազմասէր չէր , այնչափ պատերազմ ալ որ ըրաւ՝ միայն Ֆրանսուա առաջնոյն դէմ կռնալու համար էր : Կայսր պահուեցէն եաքը Պարտելոնա քաղաքը մնալու աաեն , քաղաքին նուիրականները հարցուցին իրեն Թէ ինչպէս կ'ուզես ընդունուիլ . " Առջինին պէս , ըսաւ . իմ առջեւս Պարտելոնայի կոմսը Հռովմայեցի կայսր մը կ'արժէ ,, : — Ձեզայիրի վրայ երթալու աաեն , եղանակին գեշութեանը համար շաս չանաց Անդրէաս Տորիա ծովակալն որ համոզէ զինքը չերթալու , ու կ'ըսէր իրեն . " Թէ որ ձամբայ ելլենք՝ ծովուն տակը կ'երթանք ,, : Պատասխան տուաւ իրեն Կարոլոս . " Այո , բայց դուն եսթանասուն ու երկու տարի ապրելէդ եաքը , եա ալ քսանուերկու տարի կայսերութիւն ընելէս եաեւ ,, : — Կարոլոս սաստիկ ոռնացաւ ունէր որ երբեմն կը բռնէր . օր մը երբոր նորէն բռներ էր ու ցաւէն կը կաղար , Պուրէն կոմսը՝ որ հեռը շաս ընտանութեամբ կը վարուէր՝ ըսաւ իրեն . " Կայսերութիւնը կը կաղայ : — Ոտուընեբս չեն կառավա-

---

1 Կարոլոս Հինգերորդին վրայ ինչ նշանաւոր խօսքեր կը պատմուին :

բուլթիւն ընողը, պատասխանեց, Հասկա պէտք է ,, : — Շատ կը սիրէր Կարոլոս Թուխիդիդէսի պատմագիրքը կարդալ : Օր մը Կուիչչիարտինի անունով հռչակաւոր պատմաբանին հետ երկար աաեն խօսքի բռնուելուն վրայ երբոր իր պալատականքը ժպտոհութիւն ցուցուցին, ըսաւ իրենց Կարոլոս . ,, Մէյմը աչքս բանամ գոցեմ, կրնամ ձեզի պէս հարիւր մեծամեծներ ընտրել. բայց Աստուած միայն կրնայ մէկ Կուիչչիարտինի մը սաեղծել ,, : — Ինաանի Թխլիանոյ պատկերահանը երբոր կայսեր կենդանագիրը կը քաշէր՝ ձեռքէն վրձինը վար ընկաւ . մէկէն ծունկաւ վերուց Կարոլոս ու ըսաւ . ,, Թխլիանոյ արժանի է որ կայսր մը իրեն ծառայէ : Ա երբորդ անգամն էր որ ինծի անմահութիւն կուտար ,, : Անգամ մըն ալ սեսեր է Կարոլոս որ հռչակաւոր Միքէլ-Անձէլոյ պատկերահանին ու Ճարտարապետը կուգայ, մէկէն ոտք ելլեր ու ըսեր է . ,, Կայսերք շատ կան, բայց քեզի պէս արուեստաւոր չկայ ,, : — Օր մըն ալ Կարոլոս սա խօսքը ըսեր է . ,, Ուսումնական մարդիկ պիս կը կրթեն, վաճառականք պիս կը հարստացընեն, մեծամեծները պիս կը մեծցընեն ,, :

Կարոլոսի հրաժարելէն ետքը Պօղոս Գ. պապը Գաղղիացիներէն իսանիա հրաւիրեց . բայց անոնք քիչ անգամ յաղթեցին ու շատ անգամ յաղթուեցան : Ան միջոցին Փիլիպպոս Բ Անգլիացւոց հետ միաբանած՝ Փիքարտիա գաւառը մուսաւ, վանեսաւն

---

1 Վանեցի—Վանայլէզիսի գաչնագրութեան սատճառն ինչ էր :

հալար Սպանիացի և տասուերկու հազար Ընդ-
ղնացի զօրքով Սէն–Քանթէն քաղաքը պաշարեց
ու առաւ (1557)։ Գաղղիացիք Կիզ դուքսը կան-
չեցին Խամպայէն ու սպարապետ դրին. ան ալ
գնաց ուժը օրուան մէջ Քալէ քաղաքին տիրեց,
որով Թշնամիք ալ խոնարհեցան հաշտութիւն ընե-
լու։ Մոնմորանսի իշխանը Սպանիացւոց ձեռքը
գերի ընկած ըլլալով, Քաթոյ–Քամպրէզիս քա-
ղաքին մէջ Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ Թագաւորին
հետ դաշնագրութիւն ըրաւ որ Գաղղիոյ նախա-
պինք էր։ Ան միջոցին Հենրիկոս Բ Թագաւորին
աղջիկը Սաւոյայի գքսին հետ կարգուելով երթոր
հանդիսաներ կ'ըլլային, անոնց մէջ Թագաւորն ալ
ձիու վրայ հեծած նիզակախաղութիւն ըրած ա-
տենը, նիզակով մը տասակ վիրաւորուեցաւ ու
քառասունըմէկ տարեկան մեռաւ 1559ին։

Այս դարուն մէջ Կարոլոս Հինգերորդին ու
Ֆրանսուա առաջինէն զատ՝ Եւրոպայի ուրիշ
Թագաւորներն ալ մեծանուն մարդիկ էին, ինչ-
պէս Օսմանեանց Թագաւորը Գանունի սուլթան
Սիւլէյման, Լէհն ի պատը, Լեհաստանի Թա-
գաւորը Սիկիսմոնտ Ա, Շուեթի Թագաւորը Կուս-
տաւոս Վազա, և Ռուսաց Թագաւորը Իւան Գ։
Կանանց մէջ ալ հռչակաւոր էզան՝ Ֆրանսուա
առաջնոյն քոյրը Մարգարիտա՝ Նաւարրայի Թա-
գուհին, և Սիկիսմոնտ Թագաւորին աղջիկը Իզա-
պէլ. ասիկայ երթոր իրենները գաւառնանու-
Թեամբը ասիպուեցաւ որ Թագաւորութիւնը Աս-

---

1 Ան առեններըը Եւրոպայի մէջ ուրիշ ինչ անուա-
նի Թագաւորներ ու Թագուհիներ կային։

արիոյ արշիդքսին Թոզու , առ նշանաւոր խօսքերս ըսաւ իր որդւոյն . “ Որդեակ , առաքինութեան համար Թագ չպակսիր , և ով որ մարդ կը վինաւէ երջանկացընելու համար՝ անոր հպատակ չպակսիր . մոռցիր քու արքայորդի ըլլալդ , ու առ միայն մտածէ որ մենք Թէպէտ և փառքէ զրկուեցանք , բայց մեր հայրենեաց խեղճութիւններն սլ դադրեցան ,, :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

Գերմանո-Հռոմէական , Գիտութիւնք և Դպրութիւնք , կայսրանդնուպօլսոյ առնուելէն ինչուան վերծին հաստատութիւնը (1453–1648) : — ԻՏԱԼԻԱ . — ԳԱՂԴԻԱ . — ԱՆԳԼԻԱ . — ՍԿՈՎՏԻԱ . — ՀՈԼԱՆՏԱ . — ՍՊԱՆԻԱ . — ՓՈՐԹՈԿԱԼ . — ԳԵՐՄԱՆԻԱ :

Կայսրանդնուպօլսոյ առնուելէն եռքը շատ մը գրագէտ Յոյներ Իտալիա գնացին , գալրոցներ բացին ու սկսան իրենց լեզուին հետ գիտութիւնները տարածել Եւրոպացւոց : Ա գրագէտաց մէջ անուանիներն են Դեմետրիոս Կինոդաղին , Մանուէլ Քրիսոլորաս , Բեսարիոն կարդինալը , Թէոդորոս Գազացին , Գէորգ Տրապիզոնցին , Յովհաննէս Արգիրոպուղոս , Դեմետրիոս Քաղկոնդիլաս : Ան միջոցին տպագրութեան հրաշալի գիւտն ալ հնարուելով գիտութիւնները ու մատենագրութիւնները քիչ ատենի մէջ ծաղկե-

---

Եւրոպայի մէջ Երբ ու ինչ կերպով սկսան ծաղկիլ գիտութիւնները ու մատենագրութիւնը :

յան ու Եւրոպայի ամէն կողմը տարած ուշադրութեան։ Փլորենտիոյ Ժոլովոյն մէջ ուրիշ շատ իմաստուն մարդիկներէ զատ, Բեսարիոն իր ճարտասանութեամբը զամէնքը զարմացուց։ Պէսպէսոյ ձեմարանը, որ Ալֆոնսոս Ա թագաւորին հիմնածն էր, նմանապէս Փլորենտիոյ և Վենետիկոյ գպրոցները՝ իմաստասիրական ու պատմական տեղեկութիւնները շատ ծաղկեցուցին։ Յունաց և Լատինացւոց հին հեղինակներուն գլխաւոր գործքերը, որ գրեթէ մոռցուած էին, սկսան ամէն տեղ փընտռուիլ ու կարդացուիլ։ Արիստոտէլի ու Թէոփրաստի գրուածները լատիներէն թարգմանուեցան, Հոմերոսի բանաստեղծութիւնները ու Դեմոսթենեսի ճառերը հրատարակուած դատ տրուեցան։

1 ԻՏԱԼԻԱ. — Իտալիա կրծնական կռիւներէ ազատ ըլլալով, գեղարուեստից, գիտութեանց ու գպրութեանց մէջ ուրիշ ազգերէն շատ աւելի առաջ գնաց, մեծամեծ մարդիկ ունեցաւ, և ԺԶ. դարը իր Ոսկեղէն դարը եղաւ։

2 ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ. — Երեքլի բանաստեղծներն են Պոյարդոյ (1494*), իր Տրէ-

---

1 Իտալիա մինչ պատճառաւ ուրիշ ազգերէն աւելի յառաջադիմութիւն ունեցաւ գեղարուեստից ու գիտութեանց մէջ։

2 Բանաստեղծութեան մէջ անուանի Իտալացիներն որոնք են։

* Ա՛ս թուականները հեղինակոյ մեռած տարին կընշանակեն։

Օրլանդոյ քերթուածովը, որ Թէսպէա բոլորովին չէր ալ ըմբռնած՝ մեծ անուն հանեց։ — Արիոստոյ (1533), իր Մոլեգին Օրլանդոյ, և Թասսոյ (1596) իր Երուսաղէմ ապաթեալ գիւցազներգութիւններովը անմահացան։ — Թրիսսինոյ (1550) ու Կուարինի (1619) ծաղկեցուցին հովուերգութիւնն ու երգիծաբանութիւնը, և Վիտա (1566) Քրէմոնայի ըսուած գեղեցիկ գիւցազներգութեամբը արքեպիսկոպոսութեան աստիճանին հասաւ։

1 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պատմութեան մէջ այնպիսի անուանի մարդիկ ունեցաւ Իտալիա, որ հին աւեղի հռչակաւոր պատմաբաններուն մօտեցան, ինչպիսի են

Մաքիավէլլի	1529
Կուիչչիարտինի	1540
Պէմպոյ	1547
Պօղոս Յովիոս	1552
Բարոնիոս	1607

2 ՀՄՏՈՒԹԻՒՆ. — Հին լեզուներու ու մաթեմատիկան հմտութեանց մէջ անուանի եղան

Փոձիոյ	1449
Յովհաննէս Արիսպա	1460
Գրիգոր Տիփերնաս	1466
Փիլելփոս	1480
Անձէլոյ Փոլիցիանոյ	1494
Պոնտանոս	1503

---

1 Անուանի պատմիչներն որո՞նք են։
2 Երեւելի բազմահմուտները որո՞նք են։

Ալոյ Մանուկիոյ . . . 1516
Սաննազար 1530
Լաքարիա 1535
Սահակ Էթէմ 1547
Գրաքահեթոյ 1553
Յուլիոս Կեսար Սկալիգեր . . 1558
Վիտա 1563
Պօղոս Մանուկիոյ և . . . 1574
Ալոյ Մանուկիոյ՝ առաջնոյն որդիքը 1597

1 ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏՔ . — *Գեղարուեստից կոչ-մանէ ալ Իտալիոյ ամէնէն փառաւոր ժամանակն և ի՛նչ գարը: Հինելը արձանագործուեթեան մէջ աննման մեսցին . բայց ճարտարապետուեթեան մէջ անոնց հասան Իտալացիք ու նկարչուեթեան մէջ անցան :*

2 ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ . — *Հռովմէական գպրոցը մեծ անուն հանեց ուրուագրուեթեան կատարելուեթեամբը, և զինքը փառաւորող պատկերահաններն էզան*

Լէոնարդոյ տա Վինչի . . . 1518
Ռաֆայէլ Ուրպինացի . . . 1520
Անդրէաս տէլ Սարթոյ Փլորենտիացին 1530
Քոռէճճիոյ 1534
Փարմիճիանոյ 1534

---

1 *Գեղարուեստները ի՛նչ ասոնճանի ծագկեցան Իտալացւոց մէջ և ի՛նչ գարուն առեննելը :*

2 *Հռովմէական գպրոցէն ի՛նչ անուն նկարիչներ էզան :*

Յուլիոս Հռովմայեցին . . . 1546
Միքել-Անձելոյ 1564
Քարաւաճիոյ 1609

1 Վէնեւակեան գպրոցը անուանի ըրին իրենց նկարուցը գոյներուն գեղազանց բաղադրութիւնը

Ճիորճիոնէ 1511
Յովհաննէս Ուսինեցին . . . 1564
Թիցիանոյ 1576
Փաւլոյ Վէրոնէզէ 1588
Թինթորէթոյ 1594

2 Պոլոնիոյ գպրոցն ալ հռչակեցին բնութեան ճարտար նմանողութեամբ

Փրիմաթիչչիոյ 1564
Օգոստինոս Քառաչչիոյ . . 1601
Աննիբալ Քառաչչիոյ . . . 1609
Լուգովիկոս Քառաչչիոյ . . 1619

3 ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ . — Ճարտարապետութեան մէջ հռչակաւորներն են, և իրենց գեղեցիկ շէնքերը ինչուան հիմայ Իտալիոյ քաղաքներուն զարդարանք են

Պրամանթէ 1514
Միքել-Անձելոյ 1564

---

1 Վէնեւակոյ գպրոցին անուանի նկարիչները որո՞նք են:

2 Պոլոնիոյ գպրոցին երեւելի նկարիչները որո՞նք են:

3 Իտալիոյ անուանի ճարտարապետները որո՞նք են:

Փրիմաթիչչիոյ 1564
Պալլադիոս 1568

---

1 Խոալիոյ մէջ այսպիսի հանճարներուն մեծ քաջալերութիւն տուողն էր Մէխիչեանց ազգատոհմը. անոր մէջ ալ ամենէն աւելի յիշատակի արժանի են Կոզմաս ու Լաւրենտիոս Մէխիչի, և Լաւրենտիոսի որդին Լէոն ժ. պապը, որ Ռաֆայէլի ու Միքել-Անճէլոյի նկարել տուաւ Վատիկանու պալատին գեղեցիկ պատկերներն ու Սրբոյն Պետրոսի հոյակապ եկեղեցին շինել տուաւ, և ըսուեցաւ Նորոգող Դպրոցին:

2 ԳԱՂԼԻԱ. — Նոյն միջոցին Գաղղիոյ Թագաւորը Ֆրանսուա Ա վիճակեցավ որ Եւրոպայի վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ունենայ, առատ պարգևներով գիտուն մարդիկը խրախուսեց ու իր կողմը քաշել ջանաց: Ընտանի յոյն Յովհաննէս Լասքարիսը քովը կանչեց, ու անոր յանձնեց որ Գուլիելմոս Բուդէոս անունով Գաղղիացւոյն հետ Փոնթիկնըալոյի գրատունը կարգաւորէ, և անոր համար շատ ձեռագիրներ գնեց: Անկէ զատ, Թագաւորական Տպարանը շինեց, Գաղղիոյ վարժարանը հիմնեց (Քոլէժ տը Ֆրանս), համալսարանին մէջ եբրայեցերէնի, Յունաց մատենագրութեան, լատին պերճախօսութեան և չափա-

---

1 Ո՞վ եղաւ Խոալացւոց մէջ գիտուններն ու ճարտասանութիւնները քաջալերող:

2 Գաղղիոյ մէջ գիտութեանց սէրը ինչ կերպով սկսաւ ծագիլ:

բերական ուսմանց համար գասատուներ հաստատեց, և ըսուեցաւ Հայր Դպրոցներուն։

1 Ֆրանսուա Ա պատուեց նաև Թիւկիանոն, ուր Լէոնարդոյ տա վ Լինչին, և Փրիմաթիչչիոն գաղղիա բերել տուաւ՝ Ֆոնթէնըպլոյի պալատը զարդարելու։ Գաղղիացիներն ալ դիտուԹեանց մէջ առաջ տանելու համար ամէն ջանք ըրաւ. Յովհաննէս Մարոյ (1544) բանաստեղծը, Պէլէ աշնուով երկու եղբարքը (1543, 1560) որ վաճառական ու պատմաբան էին միանգամայն, Սէնժըլէն (1559) որ գաղղիոյ ՈՒիդէոս ըսուեցաւ, և ուրիշ շատերը խրախուսեց։ Իր ժամանակը ծաղկեցան նաև Յովհաննէս Քուզէն (1589) պատկերահանը, Ժէրմէն Փիլոն (1590), Փիլիպէր տը Լ'Օրմ (1577), Յովհաննէս Կուժոն (1572) արձանագործներն ու Ճարտարապետները. Տուռնեբիոս (1565) և Մուրէտոս (1585) բազմահմուտները. Հենրիկոս Ստեփանոս (1598) հռչակաւոր տպագրիչը, և Տիւմուլէն (1566) ու Կոյաս (Փիժաս 1590) մեծանուն իրաւագէտները։

2 Ֆրանսուայի ԹագաւորուԹենէն հաքը Ռոնսար (1585) բանաստեղծը առժամանակեայ հռչակ մը ունեցաւ, Թուլուզի խղճանները արծըԹէ Թափծու ԱլԹենասայ արձան մը իրեն խրկեցին, Մարիամ Սիժուարէն ալ բանտին մէջէն արծըԹէ պառնաս մը իրեն պարգևեց։ Բայց ՄոնԹէյն

---

1 Ֆրանսուա առաջինոյն տաեղը լինչ դրագէտներ էզան անուանի։

2 Ֆրանսուայի տաեղէն հաքը ծաղկած մտաեղապիրները որոնք էզան։

(1592) և Ամիոյ (1593) գաղղիացւոց լեզուին նոր կերպարանք մը տուողներն եղան։ Իսկ Ֆրանսուա Մալերպ (1625) գաղղիական քնարերգակ բանաստեղծութիւնը հնարեց ու կենդանութեանը առեն Քերթող Իշխանաց ու Իշխան Բերթողաց ըսուեցաւ։ Վիկտոս կամ Վիկթ (1603) չափաբերութիւնը շատ ծաղկեցուց, ինքը առաջին եղաւ որ մտածեց գրահաշիւը երկրաչափութեան գործածել, և ամենագժուար կարծուած առաջարկութիւնները այնպիսի դիւրութեամբ կը լուծէր, որ ինչուան սկսան զինքը կախարդ անուանել։

Անգլիա. Սկովտիա. Հոլանտա. — Եւրոպայի մեկալ կողմերն ալ արուեստներն ու գիտութիւնները չափաւորապէս ծաղկեցան։ Անգլիոյ մէջ մեծ անուն հանեցին Սփենսըր (1598), որ մանր քերթուածներ գրած է, և Շէքսփիր (1616) թատերգակ բանաստեղծը որ Մեղրոբոյ ընդունելու արժանի եղաւ։ — Սկովտիոյ մէջ եղաւ Պուքանան (Պիւքէնըն, 1582) պատմաբանը և Նէփիր չափաբանը (1617), որ Լոգարիթմաց գտնողն է (Լոկարիթմ) գտաւ։ — Իսկ Հոլանտայի մէջ բազմահմուտ Յուստոս Լիպսիոսը (1616) շատ անուն հանեց. — Յակոբ Արմին (1609) հերետիկոսը հնարեց. բայց մարդու մը խղճմտանքը զելով ըրած գիւտին վատն ալ հետը ասպրաւ. Իսկ Տրեպսկել (1634) անուանի բնագէտն ու մեքենագործը մանրացոյցն ու ընդարձակը գտաւ։

---

[2] Ժէ գալուն առեններըը Եւրոպայի ուրիշ կողմերը գիտութիւնք ինչ վիճակի մէջ էին։

1 ՍՊԱՆԻԱ. ՓՈՐԹՈԿԱԼ. — Սպանիա ու Փորթոկալ յիշատակի արժանի մեծամեծ մարդիկ ունեցան. Սպանիացի էին Փռնգա ու Լէոնէ (1591), քնարերգակ բանաստեղծը, Միքայէլ Ցերվանթէս (1616) անուանի Տոն Քիշոթին հեղինակը, և Լուիս ու Կամ (1645) թատերերգակ բանաստեղծ Սոնէթից ընտրեալը: — Փորթոկալացոց մէջ ամենէն անուանին էզաս Քամոէնս (1579) Լուսիադ ըսուած դիւցազներգութեան մատենագիրը:

2 ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Գերմանիոյ անուանի մարդկանց մէջ կը թուենք Լութեր (1546), Հանս-Ջաքս (1576) կոշկակար բանաստեղծը, Ալբերտ Տուրէր (1528) պատկերահանը, և Ղուկաս Քրանախ պատկերահանն ու փորագրողը (1553):

3 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Հնգետասաներորդ դարուն մէջ քաղաքակրթութիւնը (որ գէթ շատ չէր ընդարձակուած) վիճակուած էր միայն կղերականաց ու պալատականաց: Աշխարհական ազնուականք ու ռամիկք կը մնային (1543) տգիտութեան խաւարին մէջ,

---

1 Սպանիա և Փորթոկալ ինչ կրնան ընել մատենագիրներ ունենալն:

2 Գերմանիոյ հռչակաւոր մարդիկը որո՞նք էրան ան առենները:

3 Ե՛ն գարուն գիտութիւնները ինչ վիճակի մէջ էին:

Գալիլէոս Խաալացին ալ (1642) բնաբանութիւնը. Պարակէլսոս Զուիցերացին (1541), Փալլոպիոս Մոտենացին (1563) ու Վէզալ Պրուսէլցին (1564) անդամոլնութիւնը. Կոնրադոս Կեսներ Գերմանացին (1565) ու Վան-Հէլմոնթ Պրուսէլցին (1644) բժշկութիւնը, և Ամբրոսիոս Փարէ Գաղղիացին վիրաբուժութիւնը: Ամենէն ետքն ալ Պաքոն կամ Պէքըն (1626) Անգղիացի խմաստասէրը փորձառական ոճը հրաժարակելով բնական փիլիսոփայութեան ծաղկեալն ընդարձակ ճամբայ մը բացաւ:

2 ԽՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — *Խմաստասիրաց մէջ անուանելիներն են*

Երասմոս Գերմանացին . . .	1536
Վիվէս Սպանիացին . . .	1540
Ռամպէ Գաղղիացին . . .	1553
Կարդանոս կամ Քարտան Փաւիացին, որ քաջ չափաբան էր միանգամայն .	1576
Տեղեսիոս Նէապօլսեցին . .	1588
Մոնթայն Գաղղիացին . . .	1592
Ճիորտանոյ Պրունոյ Նէապօլսեցին .	1600
Շաուն Գաղղիացին . . .	1603
Պէկոնթերոնոս Թոսքանացին . .	1621
Պէօհմ Պոհեմիացին . . .	1625
Քամփանէլլա Քալապրացին . .	1639

3 ՎԱՂԱԺԱՄԱՏՈՒԹԻՒՆ. — *Քաղաքագիտութիւնը Մաքիավէլլիին հետ սկսաւ, բայց մեծ յա-*

---

1 Խմաստասիրաց մէջ անուանելիներն որոնք են:

2 Քաղաքագիտութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր:

առջապիմութիւն մը ջունեցաւ : Գլխաւոր քաղաքագէտներն էն

Մաքիավէլլի Իտալացին . .	1529
Թովմաս Մորուս Անգլիացին . .	1533
Պոտէն Գաղղիացին . . .	1596

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ներապանդութեան պատմութիւնը՝ Գերմանիոյ. Զուինգլիի եւ Գալղինի մէջ : (1513–1564) :

Ներողութիւն. — Լութեր. — Իր առաջին փորձութիւնները. — Վորմսի ժողովը. — Լութերի պաշտպանները. — Քարլոսդիատ և Թովմաս Մունցեր. — Խորհրդականք և Կրինախոնականք. — Կարլոս Հինգերորդին Ներապանդիոյ դէմ պատերազմը. — Սմալքալտի դաշնակցութիւնը. — Յովհաննէս Էյպոյի. — Միւլպերկի պատերազմը. — Ա-խոպուրկի հաշտութիւնը. — Լութերի մահը. — Զուինգլիոս. — Զուինգլիի խոստովանութիւնները. — Կալվին :

1 Լեւտն ժ. պատը սուրգան Սելիմ առաջնոյն Թագաւորութեան ժամանակը Օսմանեան տէրութեան օրէ օր մեծնալը տեսնելով միտք ունէր Եւրոպացիները անոր դէմ հանելու, և միանգամայն որբոյն Պետրոսի եկեղեցւոյն շինքը լմընցնելու՝ որ Յուլիոս Բ պատը հիմներ էր : Բայց որովհետեւ դանձին մէջը առատ չկար, ակաա քրիստոնէից համար տուրք և ողորմութիւն ժողվել տալ, և

---

1 Ինչ պատճառաւ ակաա եկեղեցւոյ մեծ հիմնադրութիւնը :

միանգամայն ներողութիւն բաժնել ան հաւատացեալց որ այսպիսի բարեգործութեան մասնակից կ'ըլլան՝ ուրիշ հոգևոր պարտքերնին կատարելէն առաջ: Եւ որովհետև աս քարոզութիւնը ան աւետեարը Դոմինիկեան կրօնաւորաց յանձնուած էր, Մարտինոս Լուտեր անունով Օգոստինեան կրօնաւորը ուզեց որ իր կրօնակցացը անցնի ան քարոզութիւնը. անոր համար մեծամեծ կռիւներու և ահապին հերձուածի պատճառ եղաւ:

Լուտեր Գերմանիոյ Այսլեպէն քաղաքը ծնած էր 1483ին: Օր մը իր ուսումնակիցներէն մէկուն հետ պարաելու ատեն, ընկերը կայծակէ զարնուելեալ մեռաւ. Լուտեր՝ սակէ սարսափած գնաց Օգոստինեանց վանքը մնաւ, ու իր տագանդովը փիլիսոփայութեան և աստուածաբանութեան դասատու եղաւ Սաքսոնիոյ կայսրընտրին հիմնած համալսարանին մէջ: Երբոր ատեսաւ Լուտեր որ պապը Դոմինիկեանց ձեռքէն ներողութիւն բաժնելու իշխանութիւնը չառաւ, ներողութեանց դէմ կռիւ հանեց. անով կամաց կամաց պապին ալ, Եկեղեցւոյ ալ իշխանութեան ու վարդապետութեանցը դէմ եղաւ ու սուրբ գիրքը միայն իրեն առաջնորդ կը ճանչնար. և երբոր լսեց թէ Լէւոն ժ. իր գրուածները դատապարտեր է, ինքն ալ պապին դէմ նզովք հանեց: Վերի թէմպէրկ քաղաքին մէջ 1520ին կրակ մը վառեց ու քահանայապետաց օրէնքները և պապին բանադրանաց կոնդակը անոր մէջ ձգելով ըսաւ ամբարտաւանութեամբ. "Որովհետև դուն խռովե-

---

1 Ովէր Լուտեր:

յիր զաւրքն Ասուածոյ, յաւիտենական կրակին մատնուիս ,, :

1 Կարոլոս Հինգերորդ կայսրը պատճն նուիրական յորդորանօք գառաստաճի կանչեց Լուտերը Վորմսի ժողովոյն մէջ. Լուտերին բարեկամները խորհուրդ կուտային իրեն որ չերթայ. բայց ինքը հարիւր ասպետով ու շատ ժողովրդով դնաց ու իր մոլորութիւնները ջանաց հաստատել. ժողովն ալ զինքը գառապարտեց որ Գերմանիոյ կայսերութեան մէջէն դուրս ելլէ: Փարիզու համալսարանը Լուտերին դէմ վճիռ հանեց, Ընդլիոյ Հենրիկոս Ը. Թագաւորն ալ գիրք մը հրատարակեց Լուտերի վարդապետութիւնը դէմ: Բայց աղանդապետին պաշտպանողները ալ շատ եղան Գերմանիոյ մէջ, որոնց գլխաւորն էր Սաքսոնիոյ կայսրնաիրը Փրետերիկոս: Անիկայ զինքը բռնեց ու Վարտուրկ քաղաքին մէջ ապահով տեղ մը վռկեց որ ուրիշներուս ձեռք չերթայ. բայց Լուտեր անթիւ գրուածներով իր վարդապետութիւնները Գերմանիոյ ամէն կողմը տարածեց. այնպէս որ աշխարհականք եկեղեցականաց ու վանքերու ամէն սահմանադրութիւն վրայ ձեռք դրին. Տեսանեան սպասաւորութիւնը որ կէս մը հոգևոր կարգ կը սեպուէր՝ անկէց եօքը բոլորովին աշխարհական իշխանութիւն դարձաւ. պաշտաման մեծ սահմանց դէմ ունեցած սպասաւորութիւնը սկսաւ բորբոքեցաւ, գերդաստանները՝ գերիներն ու հասարակ ժողովուրդը ազատութեան ու

---

1 Վորմսի ժողովն ինչպէս եղաւ: — Լուտերի հետևողները շատ եղան:

հաւատալու Թէան խօսքերը լսելով մոքերնին դրին Թէ սասպուածք ունենալը չուենցողներուն սասպուածքը գողնալ է. գիտուԹիւն, գիրք, պատկեր և սոսկ նման բաները ամէնն ալ սասանայական գիւտեր են։

։ Ան միջոցին որ Լուսեր իր ՃարտասանուԹեամբը կարծէր Թէ օգտակար նորոգուԹիւններ պիտի ընէ, աշակերտներէն ոմանք ուրիշ Ճամբաներով ժողովուրդը ոտք կը հանէին։ Օրինակի համար, ՔարլոշԹատ անունով կատարել էրիտասարդը քաղաքէ քաղաք կ'երԹար ու գպրոցներու աշակերտները կը յորդորէր որ գրքերնին այրեն. ասիկայ Խոհէֆան+ ըսուած նոր աղանդաւորպայ գլուխ եղաւ, որովհետև սուրբ հաղորդուԹեան խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի Տեառն մերոյ ներկայուԹիւնը կ'ուրանար։ Թովմաս Մունցէր անունով մէկն ալ եկեղեցիները կը մանէր ու պատկերները և Լուսերի Թողուցած ուղղափառ եկեղեցւոյ ուրիշ սպասները կը կործանէր ու կը վճարէր. "Մենք ամէնքս եղբայր ենք, կ'ըսէր ժողովրդեան, ամէնքս հաւասար, ամէնքս աղատ, ոչ Թագաւոր կայ, ոչ արհուական, ոչ հարուսա. ամէնային բարիք հասարակայ պիտի ըլլայ ինչուան նաև կանայք,,։ Իր պաշտօնեաներն ալ իրեն պէս կատաղի, գեղերը ցրուեցան՝ ժողովուրդը ոտք հանեցին. Մունցէր քառասուն հազար հոգւով Սուապիայի մէջ սկսաւ պատերազմ, և իր աշակերտները Կրնաքնուած+ ըսուեցան. վասն զի սա աղանդը

։ Լուսերի սկսած աշակերտները Ինչ խռովուԹիւններ հանեցին։

ընդունելէն եաքը նորէն կը մկրտուէին : Վէրջապէս ասոնք իրենց պատիժը գտան . Մունցէր Միւհլհաուզէն քաղաքին մէջ գլխատուեցաւ 1525ին, Կրինակինոնքնեբն ալ ազնուականաց ձիւսուրնեբուն սակը կոխկրտուելով ջարդուեցան :

Այն առեններբը երկու գաշնակցութիւններ եղան Գերմանիոյ մէջ . մէկը Համիլպոնա , մեկալը Թորկաւ քաղաքներբը . առաջինը ուղղափառաց կողմն էր , երկրորդը նորազանդից . և կարծես Հինգերորդ կը յուսար որ անով նորազանդները ջնջէ : Բայց երբոր լսեց սուլդան Սիւլէյմանին յաղթութիւնները , որ Պելկրատին ու Հռոդոսին տիրելէն եաքը՝ Մոհաչի պատերազմին մէջ ալ Մաճառներուն յաղթելով եկեր վէննա քաղաքը պաշարեր էր , ամէն բան թողուց , անոր դէմ ուզեց երթալ : Իսկ Օսմանեանց վէննայէն ետ քաշուիլն որ լսեցաւ , Սփիր քաղաքին մէջ ազգային ժողով մը ըրաւ (1529) և հոն Լութերականաց անունը բռնեցաւ Փրոթեսթանթ կամ Բողոքականք , որովհետև չուզեցին հնազանդիլ անվճռոյն որ կը սահմաներ զկրօնք ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանը հաւատալու , և անոր դէմ բողոքեցին : Աւհսպուրկ քաղաքին մէջ (1530) նորէն ժողով մը եղաւ , և բողոքականք իրենք զիրենք կրկնակինոնք ազանդաւորներէն որոշելու համար դաւանանք մը հանեցին : Ուղղափառք անոր ալ չհաւնեցան , և կայսրը ուզեց անկէց եաքը խաղաղութեամբ վարուիլ նորազանդից հետ . անոնք

---

1 Կարծես Հինգերորդ ինչ ժողովքներ ըրաւ Լութերականաց դէմ :

ալ Սմալքալդա քաղաքը Ժողովուեցան ու հոն դաշնակցութիւն մը ըրին իրարու հետ ուղղափառաց դէմ։

1 Ան միջոցին կրկնակնուքները առջինէն աւելի կատաղի կերպով ոտք ելան։ Յովհաննէս Լէյատացի անուանով դերձակ մը՝ իր քարոզութիւններովը շատ մը աշակերտ Ժողվեցէն եաև, տասուերկու առաքեալ ընտրեց ու նոր Երուսաղէմ մը պիտի կանգնեմ կ'ըսէր։ Ասոնք Միւնտէր քաղաքը առին ու սոսկալի անգթութիւններ ըրին մէջը. բայց քաղաքին եպիսկոպոսը ան դերձակը բռնեց ու քանի մը ընկերներովը քովի երկիրները պատըժեցնելէն եաև մեռցնել տուաւ։

2 Նորալանդները Սմալքալդի դաշնակցութիւը զօրացած՝ վ. Լրթեմպէրկի երկրէն Աւստրիացիները քշեցին և ուժաուն հազար հոգի եղան՝ Սաքսոնիոյ կայսրընտրին ու Հասիոյ Լանտկրաւին կամ կոմսին առաջնորդութեանը տակ։ Կարոլոս կայսրը Թշնամեաց զօրանալը առանելով մէջերնին երկպառակութիւններ ձգեց, յանկարծակի Սաքսոնիոյ դքսին վրայ յարձակեցաւ ու յաղթեց անոր (1547)։ Սալանիացի զօրավարաց խորհրդովը ըզկայսրընտրը՝ ի մահ դատապարտեց, ու եաքը թէպէտ կենացը խնայեց՝ բայց ծանր պայմաններ դրաւ վրան, կայսրընտրութիւնն ալ ձեռքէն առաւ, ուրիշի տուաւ։

---

1 Յովհաննէս Լէյատացին ոմն էր։

2 Սմալքալդի դաշնակցութեան դէմ ինչ ըրաւ Կարոլոս Հինգերորդ։

Անկէց ետքը կարդաս աւելի համառօտաբեթեան առնելով, թէ ազանդաւորաց և թէ ուղղափառաց անհաճոյ հրովարտակ մը հանեց, [1] ուզելը երկու կողմը հաշտեցընել, ու նոր նոր խռովութեանց պատճառ եղաւ: Սաքսոնիոյ նոր կայսրընտիրը Մօրիկ իրեն դէմ պատերազմի ելաւ, այնպէս որ կայսրը սաստիկ անձրևի առեն սոխպուէցաւ Ինսփրուք քաղաքէն փախչելու ու Ալպեան լեռներէն խաչիոյ կողմը անցնելու: Անկէց ետքը նորայանդիոյ հետ Ակսպուրկի հաշտութիւնը ըրաւ (1555), որով նորայանդները ազատութիւն ունեցան իրենց դաւանանքը պաշտելու և իրենց եկեղեցական սահմանադրութիւնը սէր ըլլալու:

Ան յեղափոխութեանց ժամանակը Լութեր մեռաւ 1546ին իր ծնած քաղաքին մէջ վաթսուն ու երեք տարեկան, ու Վիրթեմպերկի եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ: Երբոր կարդաս յաղթանակաւ Վիրթեմպերկ մնաս, ամենք խորհուրդ տուին իրեն որ Լութերի ոսկորները գերեզմանէն հանէ, պատասխան տուաւ կայսրը. "Ես մեռելներուն հետ պատերազմ չունիմ, թող հանգիստ առնէ կենայ. արդէն իր դատաւորին առջևն է":

Արիասիրտ մարդ էր Լութեր, նրբամիտ ու գրածնունեայ, բայց կիրքերով ու անձնական առելութիւններով կուրցած՝ ազատութեան հանելու ըսած ժողովուրդը առջինէն աւելի ծանր գերութեան մէջ ձգեց, ինչպէս որ կ'ըսէ նաև իր ժամանակակիցն ու բարեկամն Մելանքթոն գերմա-

---

[1] Ակսպուրկի հաշտութիւնն ինչ էր:

[2] Լութեր երբ մեռաւ և ո՞ւր թաղուեցաւ:

նային, թէ Լուտեր վայել լուծին աւելը՝ էրկաթէ լուծ գրաւ իրեն հեռանալներուն վիզը։

Գերմանիոյ կրօնական խռովութեանց առեներ Զուինգլեացիք ալ շատ շփոթութեան մէջ էին. վասն զի իրենց մէջ ալ ելաւ Զուինկլիոս անունով ժողովրդապետը, որ Լուտերի պէս առաջ նեղութիւնց դէմ կռուելով սկսաւ, եաքը կրօնաւորները վերուց, անկէց եաքը պատարագը, եկեղեցւոց արծաթեղէնները ու զարդերն ալ կողոպտեց։ Ան հարստութիւններով շատ մը դպրոցներ, հիւանդանոցներ ու աղքատանոցներ բացաւ, որով ուսմունքը Զուինգլեացւոց մէջ սկսաւ ծաղկիլ. բայց խնամ շատ գառամրկ ու աւազակաբարոյ մարդիկ ալ սկսան ան պատրուակով սոսկալի բռնութիւններ ընել ազնուականաց, քահանայից ու հարստահարութեամբ. այնպէս որ սէաք եղաւ անոնց դիմադրելը բռնել ու մէրը սպաննել՝ որն ալ բանտ դնել։ Զուինգլիի ջոջ գաւառները, այսինքն Ցուրիկ, Պազիլեա, Շաֆֆուզ ու Պէռնա, բոլորովին նորատանգ եղան, իսկ մեկալ եօթը գաւառները ուղղափառ մնացին. երկու կողմն ալ դաշնակցութիւններ ըրին որ իրենց հաւատքը պաշտպանեն. ատով մէջերնին մեծ պատերազմ մը բացուեցաւ։ Զուինկլիոս առաջ ուզեց որ հաշտութիւն ըլլայ. բայց եաքը քանի հազար հոգւով պատերազմի գնաց, որուն մէջ ուղղափառները յաղթեցին ու Զուինկլիոս զարնուեցաւ մեռաւ։ Սակայն քիչ աւեներն Ճինեւրայի խռովութեան

Զուինգլիի մէջ կրօնական խնդիրները ինչ վիճակի մէջ էին։

պատճառաւը Նորապանդխց կոմսը շատ աւելի զօրացաւ։

։ Գաղղիոյ մէջ 1519ին՝ ի վեր Լուսաւորչի կարծիքները տարածուեր էին. անոր հետեւողներուն մէջ ամենէն համբաւաւորն եղաւ Յովհաննէս Կալվին, որ Նոյոն քաղաքը ծնած էր։ Երբոր Գաղղիոյ մէջէն Նորապանդները սկսան հալածուիլ, Կալվին Ձինեւրա գնաց ու հոն սկսաւ իր վարդապետութիւնը քարոզել (1537)։ Մէկ անդամ մը աքսորուելէն ետև, երբ տարին Նորէն հոն դարձաւ յաղթականակով ու իր ազանդին պաշտօնեաներն ու աքսորողութիւնները կարգաւորեց։ Իր կարծեացը դէմ խօսողներէն մը կ՚աքսորէր, մը կը մեռցնէր. ինչպէս Միքայէլ Սերվեթ կամ Սեբաստոս Սաքենացին ողջ ողջ այրել տուաւ. կաստալեան անուանով գիտուն մարդն ալ Ձինեւրացին աքսորեց։ Ան ալ էրաս է որ Կալվին ուսանող և ապագրութեան ծաղկելուն շատ պատճառ եղաւ, ու երբոր 1564ին մեռաւ՝ իր թաղմանը ծախքը հազիւ եղաւ քովէն։

։ Գաղղիոյ մէջ Լուսաւորչի ազանդը ինչ կերպով տարածուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Պատմութիւն հիւսիսային Իբէի քաղաքականութենէն, Վալմարի դաշնագրութենէն առաջելէն մինչեւ Քրիստոսեան Գ. և Կոպենհագէն վաղը (1397–1600)։

Մարգարիտայի յաջորդները. — Էրիկ ԺԳ և Քրիստոֆոր. — Կարոլոս Պոնտ. — Տանիմարկայի քաղաքը Քրիստոսեան. — Սիւենան Սիւոր՝ Շուէդի կուսակալը. — Քրիստոսեանոսի դէմ պատերազմը. — Սիւենոնի բարերարութիւնները. — Յովհաննէս. — Սվանի Սիւոր. — Սիւենոն Սիւոր Կրպսեղն. — Քրիստոսեանոս Բ. — Ոխտալի արքեպիսկոպոսին ապստամբութիւնը. — Քրիստոսեանոսի անգիւռութիւնները. — Կոպենհագէն վաղը. — Իր գերութիւնն ու ազատիլը. — Շուէդի քաղաքը ընկերութիւնը. — Ընծայ բարեկարգութիւնները. — Քրիստոսեանոսի քաղաքութենէն յիշատիլը. — Փրեդերիկոս. — Քրիստոսեանոս Գ։

Վալմարի հռչակաւոր միաբանութեամբը (1397) Մարգարիտա թագուհին իրեք թագաւորութիւնները ալ իրեն առեր էր, այսինքն Տանիմարկան, Շուէտն ու Նորվեկիան. բայց կ'ուզէր միանգամայն իր ազգականը Էրիկ ԺԳ իրեն յաջորդեցնել ամենուն առջի եղած անգթութեանն ու ախտաւոր բարուցը համար և բոլոր թագաւորութիւնը կորսընցնուց։ Ամենէն առաջ իրեն դէմ եղողը Ինկէբորկա–Պրեհա շուէտացին եղաւ. Էրիկ

Վալմարի միաբանութենէն ետքը Շուէտի թագաւորութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր։

ալ քիչ մը առաւն գէմ կենալէն առաջ՝ դնաց Փռ-
մերանիա գաւառը քաշուելու ու հոն խնդու-
թեամբ մեռաւ :

1 Մարգարիտայի վերջին յաջորդը Բրիտաս-
փոր Թագաւորն եղաւ, որ քիչ մը առաւն իրեք
Թագաւորութիւններուն տիրեց. առաջ մահա-
նուանը կէղէ Թագաւոր դրեր էին իրեն զօրքերը,
որովհետև առիւ մը առաւն ծառի կէզև միայն ու-
առելով կրցեր էին ապրիլ: Բրիտասփորի մեռնելէն
ետքը Շուէտները Կարոլոս Պոնա անուանով ապա-
րատեաը իրենց Թագաւոր ընտրեցին, որ քանի
մը տարիէ՛ի վեր իր բերդերէն միւսուն մէջ քա-
շուած՝ բարեկամներուն ձեռքով մարգարէու-
թիւններ կը հրատարակէր Հարատարութեամբ,
որոնց մէջ ըսուած էր Թէ Թագաւորութիւնը իր
ցեղին պիտի անցնի: Ուստի Թագաւորին մահը
յարմար առիթ առնելով, քիչ զօրքով Սմոքոլմ
դնաց. ան միջոցին յորդ անձրև մը եկաւ, և որով
հետև շատ ժամանակէ՛ի վեր բնակիչները առատիկ
ցամաքութենէն նեղութեան մէջ էին, ան գի-
պուածը հրաշքի տեղ դրին. որով Կարոլոս ալ
դիւրաւ կրցաւ ինքզինքը Թագաւոր ընտրել տալ
ամենուականներուն, Լօմանատուն հոգւոյ մէջէն
վանաուներկուքը իր կողմը ձգելով: Քիչ առա-
ւէն Նորվեկիայի ալ Թագաւոր ընտրուեցաւ :

2 Տանիմարքացիք նոյն առաւն իրենց Թագաւոր
դրին Բրիտասանոս կամ Բրիտէոն Օլաֆնպուրկի

---

1 Կարոլոս Պոնա Ի՞նչ կերպով Թագաւորեց :

2 Տանիմարքային ու Շուեսի մէջ բացուած պա-
տերազմը Ի՞նչպէս եղաւ :

դուքսը, որ Նոլվեկիոյ ալ Թագաւոր կ'ուզէր ըլլալ. ուստի Տանիմարքային ու Շուէտին մէջ պատերազմ բացուելու։ Կարոլոս զօրք ժողվեց, քանի Մնգաեսի բալեխրնեբու վրայ դրաւ ու դէպ 'ի Տանիմարքա վազեց. բայց Ժանուարեան ու սովը իր զօրացը շատ վնաս ըրին, այնպէս որ դարձաւ Սմօքոյմ ամրացաւ, և անոնք նեղութեան առնելը եկեղեցականաց առաջնորդը վրայ ձեռք դրաւ անխոհեմութեամբ։ Ա՛ս որ լսեց Ուփսալի արքեպիսկոպոսը, որ բոլոր Շուէտի եկեղեցին նախագահ էր, հանեց իր քահանայական հագուստը, մոյր եկեղեցւոյն առաջ սեղանին վրայ դրաւ, պատերազմական զգեստ հագաւ ու Կարոլոսի դէմ պատերազմ հրատարակեց։ Եւ որովհետև Կարոլոս իր զօրավարներուն մէջ շատ մը Տանիմարքացի ունէր՝ անոնց վրայ վստահութիւնը կորսնցուց, իր գանձերը ապահով տեղ մը պահել, ու գնդապետաց նաև մնաս, Տանցիկ քաղաքը փոխադրեց։ Սմօքոյմ երեսուն օր պաշարուած կենալէն ետև՝ անձնատուր եղաւ. ան ատեն Քրիստիանոս ալ նաւերով դնաց Ուփսալի մէջ Թագ դրաւ (1457), ու եկեղեցականաց արտօնութիւնները նորէն հաստատեց։

Ա՛ս նոր Թագաւորը մեկէն սկսաւ ծանր տուրքեր դնել ժողովրդեան վրայ. անոր համար գեղացիները իր անունը Օ՛ֆ տօֆ գրին։ Քիչ ատենէն ապստամբեցան, ու Քրիստիանոսի զօրացը յաղթելէն ետև՝ իրենց առջև

---

1 Քրիստիանոս ինչ խռովութեանց պատճառ եղաւ։

Թագաւորը եւս կանչէցին : Իրեք տարի Շուէտի երկիրը պատերազմով ու խռովութիւններով տանուվայ եղաւ : Կարոլոս քանի մը յաջողութիւն ու ձախորդութիւն ունենալէն ետքը Վինէանախա գաւառը քաշուեր էր . մեծամեծները կ'ուզէին Թագաւորութիւնը կտոր կտոր բաժնել , բայց գէղացիները գէմ կելան : Վերջապէս Կարոլոս՝ երկոտղ անգամ Թագաւորէց , ու 1470ին մեռաւ վանեսունըմէկ տարեկան : Իր իշխանութիւնը Թոզսց Սթէնան Սթուր անունով կղբօրորդւոյն . բայց խրատ տուաւ անոր որ Թագաւորութեան անունը չընդունի :

Սթէնան Սթուր Թէպէտ և քաղաքացւոցմէ ձանչցուեցաւ իբրև աէրութեան խնամակալ , բայց ազնուականները զինքը չէին ուզեր . Քրիստիանոս ալ որ միշտ Շուէտի Թագաւորութեանը վրայ աչք անկած էր՝ նաւերով գնաց նորէն Սթոքհոլմին դիմացը եկաւ : Սթէնան Տանիմարքացիները դարձեցնելու համար սկսաւ հետերնին հաշտութեան վրայ խօսիլ , բայց մէկ կողմանէ ալ զօրք կը ժողվէր Ոստրոգոթիա գաւառէն , ինչպէս որ իր հաւատարիմ բարեկամին ալ՝ Նիլս Սթուր Տալեքարլիա գաւառին մէջ զօրաժողով կ'ընէր : Քրիստիանոս այն պատրուակութիւնները չգիտնալով Շուէտի երկրին տիրելը դիւրին բան մը կը սեպէր . " Միայն անոր կը ցաւիմ , կ'ըսէր , որ խեղճ Սթէնանը ձեծէ աղաս մնալու համար անտառները փախեր է ,, : Բայց Սթէնան և Նիլս քիչ առնէն վրայ հասան ,

---

Սթէնան Սթուր ինչ ըրաւ Քրիստիանոսի դէմ :

ու Քրիստիանոս չվոխեցաւ՝ պատերազմի պատրաստուեցաւ։

1 Շուէանները Սթէնոնին հետ մեկտեղ բոլոր դիշերը ալեծքով անցուցին, ամէնքն ալ խոստովանեցան, ու առաւստանց մեծ քաջութեամբ Թշնամեաց վրայ յարձակեցան։ Պատերազմին առեներ Սթէնոն միշտ վտանգաւոր տեղուանքը կը պատերազմէր. բայց գեղացի մը, որուն մահացնուները Աէջ Խ-Է-Վ էր, ազատասպեսին քովէն չհեռացաւ, ու շատ անգամ զանիկայ մահուընէ ազատեց։ Ան միջոցին Սթոքհոլմի քաղաքացիները դուրս յարձակեցան, դրսէն ալ Նիլսը վրայ հասաւ, ու Շուէանները յաղթեցին, իսկ Քրիստիանոս վերաւորուած՝ քիչ զօրքով հազիւ կրցաւ նաւ մտնալ ու փախչիլ։ Այս պատերազմը աւելի անով ալ նշանաւոր է, որ նեռով ու կացինով միայն պատերազմող գեղացիները ամբողջ տասնեակ բանակի մը յաղթեցին, որ ամէն տեսակ զէնքերէն զատ Թնդանօթներ ալ ունէին (1471)։ Քրիստիանոս անկէց հոգը տասը տարի ալ տպրեցաւ, բայց մէյմըն ալ Շուեդի վրայ չյարձակեցաւ։

2 Սթէնոն ան խաղաղութեան ժամանակը շատ մը բարեկարգութիւններ ըրաւ. տուրքերը քիչ ցոյց, քաղաքական իշխանութիւնները դէմոնացւոց ձեռքէն առաւ՝ Շուեռնեբուն տուաւ, Ուփսալի համալսարանին ալ հիմը ձգեց։

---

1 Քրիստիանոսի Շուեռաց դէմ ըրած պատերազմը քանի՞ տարի տեւեցաւ։

2 Ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Սթէնոն։

1 Ան միջոցին Քրիստիանոս մեռաւ (1481), և իր որդին Յովհաննէս իրեք տէրութիւնից Թագաւոր անուանեցաւ, երդուընալով որ պաշտօնները ազնուականաց տայ ու եկեղեցւոյ ազատութիւնները ամբողջ պահէ։ Ան առանելով Շուէտի ազնուականները, որ Սթէնոնին թշնամի էին, Յովհաննէսը Սթոքհոլմ հրաւիրեցին, և Սթէնոն զրկը առած գնաց որ քաղաքը անոր պաշտպանէն ազատէ. բայց Յովհաննէս յաղթող ելաւ ու Սթոքհոլմ մտաւ, Սթէնոն քանի մը օրէն Յովհաննէսը Թագաւոր Ճանչցաւ. Յովհաննէս ալ զինքը մեծ հաղորդակից անուանեց, ու Շուէտի չորս կուսակալութիւնից մէկը անոր տուաւ։ Նիլսի որդին Սուանթէ Սթուր ալ սպարապետ դրուեցաւ։

2 Յովհաննէս Թագաւորը Սթոքհոլմէն երթալուն պէս, Սթէնոն ոտք ելաւ, իշխանութիւնը ձեռք առաւ, Տանիմարքացիները Շուէտի երկրէն դուրս հանեց, և իր իշխանութեանը մէջ հաստատ ձեաց ինչուան մահը, որ եղաւ 1503ին։ Իր յաջորդը Սուանթէ Սթուր Տանիմարքայի Թագաւորին ամէն գաւառնանութիւններէն ազատեցաւ ու Շուէտը ինք տարի կառավարելով թէ զօրաց և թէ ժողովրդեան սիրելի եղաւ։ Տէրը անցաւ Սթէնոն Սթուր Կրտսեր ըսուած որդին։

3 Քանի մը ամիս ետքը Տանիմարքայի Յովհան-

---

1 Յովհաննէս Թագաւորը ինչպէս յաղթեց Սթէնոնին։

2 Սթէնոնի ոճ յաջորդեց։

3 Յովհաննէսի ոճ յաջորդեց։

նէս Թագաւորը մեռաւ ու անոր յաջորդեց իր որդին Քրիստեան կամ Քրիստափանոս Բ., որ Նէրսէս հէսխոյ ըսուեցաւ, Նէրսէսի պէս Թագաւորութեան սկիզբը շատ առաքինութիւններ ցուցնելուն համար. վասն զի երկրագործութիւնը կը ծաղկեցնէր, ու իր հպատակացը հետ հօր պէս կը վարուէր, ինչպէս որ սկսաւ անոնց դահիճ ու բռնաւոր ըլլալ:

1 Որովհետեւ Քրիստափանոս ալ Շուէոյ Թագաւորութիւնը ձեռք ձգել կ'ուզէր, Ափսալի արքեպիսկոպոսը Կուստաւոս Թրոլ՝ Քրիստափանոսը գրգռեց Սմէնոնին դէմ. ինքն ալ պատերազմի գնաց անոր վրայ: Սմէնոն պաշարեց ու առաւ Սմէլք բերդը՝ ուր որ արքեպիսկոպոսը ամրացեր էր, և անոր ալ ազնուականաց ձեռքովը խլանաւթիւնէն ձգեց վինքը խլուն ապստամբ և մահնիչ հայհոյեցաւ: Ուրիշ պատերազմի մը մէջ Սմէնոն Տանիմարքացւոցմէ յաղթուեցաւ, վիրաւորուեցաւ ու փախչելու առներ Մէլար լճին առուծ ջրերուն վրայէն անցած ժամանակը բալ խիրին մէջ մեռաւ:

2 Սմէնոնի մահուամբը Տանիմարքացիք շատ զօրացան. և Թէպէտ Սմոքոլմ քաղաքին բնակիչները քիչ մը առեն քաջութեամբ դէմ կեցան, բայց հաքը անձնատուր եղան, և Քրիստիանոս հանդիսով մտաւ Շուէոյ մայրաքաղաքը: Առջի բերան քաղցրութեամբ վարուեցաւ ժողովրդեան

---

1 Սմէնոն կրասեր Ինչ կերպով մեռաւ:

2 Քրիստիանոս Ինչպէս մտաւ Սմոքոլմ, ու Ինչ անգթութիւններ ըրաւ:

հետ. բայց Թագաւորութեան հանդիսէն երկու օր ետքը հրամայեց որ Կուստաւոս Թրոյը սրբեալիսկոպոսական իշխանութենէն հագուները բռնեն բանտ դրուին, ետքը զանոնք՝ ի մահ ալ դատապարտեց ու Շուէտի մեծամեծներէն ինները սունըչորս հոգի հրապարակաւ գլխատուեցան. նոյն պատիժը քաշեցին նաև անոնք որ կերպով մը խղճալ ցուցուցին մեռնողներուն վրայ: Քրիստիանոս հրամայեց որ Սթենոն Սթուրին մարմինն ալ գերեզմանէն հանեն ու հրապարակին մէջ այրեն. ետքը զամէնքն ալ սարսափեցընելու մտքով ելաւ երկրին մէջ պտըտեցաւ՝ հետը դահիճներ առած, ու որչափ մարդկանց վրայ որ կասկած մը ունէր՝ սպաննել տուաւ: Ասանկով վեց հարիւր հոգի սպաննուեցան, և գլխաւոր կոտորածը պատմութեան մէջ մնաց Արէան ա՜ջան անունով:

Բայց քիչ տեւեն Քրիստիանոս երկրորդին բռնութիւններէն ազատեցաւ Շուէտի երկիրը, և ազատողն եղաւ Կուստաւոս Վազա: Անիկայ խարդախութեամբ Տանիմարքա տարուած ու քաղցր բերդը փակուած էր. հոն կերպով մը Սթենոնի մահը ու Տանիմարքացւոց յաջողութիւնները լսելով փախաւ բերդէն ու Գերմանիոյ Լյուպէք քաղաքը գնաց. ան քաղաքին գլխաւորները օգնեցին իրեն որ կարենայ Շուէտի երկիրը երթալ: Առջի բերան Շուէտները անոր գլուխը բերողին շատ տուակ խոստացան. բայց ինքը ամէն օր նոր նոր հագուստներ հագնելով ազատեցաւ ու Սու-

---

1 Կուստաւոս Վազա ինչ պանդխտութիւններ քաշեց:

ահմանիա գաւառին մէջ գեղացիի մը քով քա-
շուեցաւ որ առնով իր հօրը ծառան եղած էր:
Հոն երբոր լսեց Վաղա իննաուընչորս մեծամեծ-
ներուն մահը, որոնց մէջ էր նաև իր հայրը, միտքը
դրաւ որ անոնց վրէժը հանէ: Տալէքարլիա գա-
ւառը գնացած առենը՝ Ջամբան իր առաջնորդին
կողոպտուեցաւ, ու պէտք եղաւ որ օրական հացը
դանելու համար գեղացիի մը քով ծառայութեան
մտնէ. ինչուան հինա Շուէտի գեղացիները պար-
ծենալով կը ցուցընեն անոր վրայ կոտրած ու
ցրուն ձեծած առղուանքը: Օր մը գեղացի կնիկան
մէկը առաւ որ Կուստաւոսին շապկին օձիքը բա-
նուած է. անով Ջանչցաւ իրեն ոմն ըլլալը, աչքն
ալ չուզեց անկէց հոքը որ Կուստաւոս իր առնը
կենայ: Ուրիշ անգամ մըն ալ խոսի գէզի մը մէջ
պահուրտած ըլլալով, զինքը փնտռող զինուորնե-
րուն վրայ հասան ու սկզբով ապտնել ուզեցին, և
գրեթէ հրաշքով մը մահուընէ ազատուեցաւ: Բայց
Կուստաւոս առանելով որ պահուրտելու Ջար
չկայ, միտքը դրաւ որ ինքզինքը յայտնէ:

Ծննդեան տնեն օրը շատ ժողովուրդ գնա-
ցած էր Տալէքարլիայի Մուռա քաղաքը. Կուս-
տաւոս գուրս ելաւ, ժողովրդեան քաշտծնելը
առջնեն գրաւ ու յարգարեց որ տաք ելլեն: Եր-
կու հարիւր Տալէքարլիացիք առեն գնացին, ու
հետզհետէ իրենց կուտակիցները շատցուցին.
Թրոլ ալքեպիսկոպոսը ու Փրիտահանոսի բարե-
կամները վեց հազար հոգւով ապատամբնելուն
դէմ գնացին: Տանիմարքացի էպիսկոպոս մը հար-

---

1 Ինչ կերպով յայտնեց ինքզինքը:

ցուց թէ "գէղացիները քանի հոգի են", պատասխան տուին իրեն թէ "Տալէքարլիացւոց ոչ էլած ժողովուրդը քան հազար հոգի էն: — Առնքինչով կ'ապրին" ըսաւ. պատասխան տուին թէ "ջուր խմելով ու ծառի կեղեւ շինած հաց ուտելով. — Եղբայրք, կանչեց եպիսկոպոսը, սատանան ալ բան մը չկրնար ընել անոնց դէմ որ փայտ ուտելով ու ջուր խմելով կ'ապրին. մեզի Թողունք աս պատերազմը": Բայց ուշ էր. Կուստաւոս իրեն Տալէքարլիացիներուն յաղթել Շուէտներուն, եւ քը Վէսթերաս և Ուփսալ քաղաքներն ալ առաւ. որով ապուստականներն ալ իր կողմը անցան, ու անոնցմէ հօմանուսուն հոգի ուզեցին Կուստաւոսը Թագաւոր դնել. բայց ինքը գոհ էղաւ որ խնամակալ Թագաւորութեան միայն ըսուի:

1 Տանիմարքացւոց Յեռքը 1522ին սկիզբը իրենք քաղաք միայն ձեռքերը էր. Ազոյ, Քալմար և Սէօքհոլմ. վերջինը երկու տարի դէմ կեցաւ Շուէտներուն. բայց եւ քը երբոր նաւատորմիջով մը ծովէն զաւուեցաւ, անձնատուր էղաւ. Կուստաւոս ալ ան տեղը յանձն առաւ Շուէտի Թագաւոր ըսուիլ, ու անկէց եւ քը աշխատեցաւ որ քաղաքական պատերազմէն առաջ եկած անկարգութիւնները վերցնէ:

2 Ան տեղները Տանիմարքացիք ալ ձանձրացեր էին իրենց Քրիստիանոս Թագաւորին չարագործ-

---

1 Կարծես ինչպէս ակրեց Սէօքհոլմի:

2 Քրիստիանոս ինչպէս հրաժարեցաւ Թագաւորութենէն:

ծուխներէն ու ձախորդութիւններէն. ուստի եկեղեցականք ու աշխուժականք անոր դէմ էլան, և Հոլոխէյնի գլխին Փրեզբիկոսի ծածուկ խորհրդովը առաջարկեցին Թագաւորին որ իշխանութիւնն հրաժարի. ան ալ առանց դէմ կենալու Ֆիանարա քաշուեցաւ՝ կարծելոս Հինգերորդին երկիրը, ու Փրեզբիկոսի Թողուց Տանիմարքացի, Նորվեկիոյ ու Շուէտի Թագաւորութիւնները:

1 Սակայն ուրիշներուն Շուէտի Թագաւոր բառիը սոսկ անուն մըն էր. վասն զի Կուստաւոս օրէ օր ան երկրին մէջ իր իշխանութիւնը հաստատեց, եկեղեցականաց ազդեցութիւնը կտրելու համար՝ Լութերի աշակերտներէը սկսաւ ընդունեցաւ իր երկրին մէջ. անով լուսերականութիւնն ալ Վէսթերաս քաղաքին մէջը եզած մեծ ժողովքովը ընդունելի եղաւ Շուէտացւոց 1527ին. Էպիսկոպոսներուն բերդերը Թագաւորին ձեռքը անցան, և Թագաւորը եկեղեցականաց Թոշակ կապեց:

2 Ընկերք եղբը Կուստաւոս նայեցաւ որ վաճառականութիւնը ծաղկեցնէ, որով Շուէտի երկիրը շատ հարստացաւ, Պալթիկ ծովուն վրայ նաւեր չինեց, գիներուրականութեան մէջ կարգ դրաւ ու հաստատուն զօրք պահելու սովորութիւնը իրեն իրեն հաստատեց: Ազգային ժողովով Շուէտացիները որոշեցին որ իրենց Թագաւորու-

---

1 Կարծելոս ինչ կերպով լուսերականութիւնը մտցուց Շուէտաց մէջ:

2 Ի՞նչ կարգաւորութիւններ բրաւ, ու քանի տարի կան ձեռաւ:

թիւնը որդւոյ որդի ժառանգութեամբ անոր ցեղին մէջ մնայ: Կուսաւոս վ. աղա մեռաւ 1560ին հօթանասուն տարեկան, ու իրեն յաջորդեց որդին Երիկ Ա.:

Քրիսաֆանոս Թագաւորը տասը տարի դուրս կենալէն ետև ուզեց նորէն Տանիմարքայի Թագաւորութիւնը ձեռք ձգել. բայց ուզածը չյաջողեցաւ. յաղթուեցաւ, ու Ալսէն կղզւոյն բերդին մէջ բանտ դրուեցաւ, ուր մնաց քսանըհօթը տարի: Փրեդերիկոս Ա. անոր ձեռքէն աղատելէն ետքը Սմալքալտի դաշնակցութեանը մէջ մտաւ, և Օտենսէ քաղաքին մէջ ազգային ժողով մը ըրաւ որ Տանիմարքայի լուտերական հաւատքը կարգի դնէ. բայց մահը վրայ հասնելով բան չկրցաւ ընել: Ազնուականները շատ զօրացած ըլլալով չուզեցին Փրեդերիկոսի անդրանիկ որդին Քրիստիանոս երկրորդը Թագաւորեցընել. մանաւանդ ան էր որ Թագաւորութիւնը այլևայլ մաս բաժնեն: Ան առեն Լուպեքայի կոմսը Քրիստոֆոր Օլեմպուրկ պատերազմով Տանիմարքա մտաւ ու գեղացիները ազնուականաց դէմ հանեց, ուղղափառներն ալ նորադաւանդից դէմ: Ա խռովութեան անկարգութիւններն ու թշուառութիւնները այնչափ սաստիկ էին, որ կոմսին պատերազմը ըսելը առակ եղած է ինչուան հիմա ան երկիրներուն մէջ: Վերջապէս մեծամեծները ան խռովութիւններէն ձանձրացած՝ Քրիստիանոս

---

1 Քրիստիանոս կրցաւ նորէն Թագաւորել Տանիմարքայի վրայ:

Էլիզաբեթին դիմելին. ան ալ Լկաւ Թշնամիները Հալածելու ու խաղաղութեան Թագաւորել Տալ Նմանութեան ու Նորվեկիոյ վրայ (1600):

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Պաշտօնեաները Անգլիոյ՝ Հենրիկոս ութերորդին ներգործութենէն մինչեւ Եդուարդ Զ. — Կրօնական ֆոխտութիւնը (1509–1553):

Աննա Պուլէն. — Թովմաս Ուլսի. — Հենրիկոս ութերորդին ու կաթոլիկ եկեղեցւոյն իրարմէ բաժնուիլը. — Ուլսի կարդինալին մեծութիւնը. — Թովմաս Քրէնմըր. — Թագաւորին բանագրութիւնը. — Անգլիական հերձուածը. — Թովմաս Մորուս ու Յովհաննէս Ֆիշըր. — Անոնց մահը. — Հինգհոգեան կոմսութիւններուն ապստամբիլը. — Աննա Պուլէնին պսակութիւնը. — Յովհաննա Սէմըր. — Հենրիկոս ութերորդին անգլուհիները. — Օրէնք արեան. — Աննա Քլէէան. — Քրոմուէլ. — Կաթոլիկներ հաւատք ու կաթոլիկներ փարը. — Իռլանդայի հանդարտիլը. — Սկովտիոյ պատերազմը. — Հենրիկոս ութերորդին մահը. — Եդուարդ Զ. — Սըմըրսէթի դուքսը. — Լորտ Սըմըր. — Ոարվիք կոմսը. — Եդուարդ վեցերորդին մահը:

---

1 *Հենրիկոս եօթներորդին յաջորդեց 1509ին Հենրիկոս Ը՝ տասնըութը տարեկան պատանի, գործունեայ, ուսումնասէր և գեղասէր: Առջի տասը տարին խաղաղ պատերազմներուն մէջ ու*

---

1 Հենրիկոս եօթներորդին ալ յաջորդեց:

Կարոլոս կայսեր և Գաղղիոյ Թագաւորին կռիւ նեղուն մէջ մտնելով անցուց, ինչպէս որ առաջ ակնարկ:

1 Հենրիկոս Ը. իրեն կին առեր էր 1502ին Արթուր թագաւորի դեղէն կատարինէն, որ իր Արթուր եղբօրը այրին էր. և անկէց ունեցած զաւկընեբէն մէկ աղջիկ մը միայն մնաց՝ Մարիամ թիւդորը անունով, որ հօրը Թագուհի եղաւ: Թագաւորը քանի տարիէն եաև սկսաւ խնդճ ընել, կամ այնպէս ձևացուց, աս իրեն ամուսնութեան վրայ, և ուզեց որ կատարինէն բաժնուի:

2 Ան առեներ կատարինէի պալատին մէջ Աննա Պըլլին անունով խնամեալ ու սիրով աղջիկ մը կար. Հենրիկոս ուզելով անիկայ իրեն Թագուհի ընել, կսմէս Ի պատճէն հրամայեց որ առջի կինը արձակէ: Պապը ան միջոցին կարոլոս Հինգերորդին զօրացը ձեռքը գերի ըլլալով, Ուլսի կարդինալին յանձնեց որ ան խնդիրը քննէ. ու երբոր ազատեցաւ, անոր տուած իշխանութիւնը եաև առաւ, ու այնպիսի ծանր խնդրոյն դատաստանը իրեն պահեց: Հենրիկոս տեսնելով որ ուզածը կ'ուշանայ, իր բարկութիւնը Ուլսի կարդինալին վրայ թափեց. տասցուածքներն ու իշխանութիւնը ձեռքէն առաւ, ու զինքը Եորք խրկեց՝ երբև պարզ արքեպիսկոպոս. անով ալ գոհ չըլլալով բռնել տուաւ զինքը, Լընտրայի աշտարակը փակեց որ վրան դատաստան ըլլայ. բայց անիկայ

---

1 Հենրիկոս Ը. ինչ պատճառաւ ուզեց բաժնուիլ իր առջի կնկանէն:

2 Ուլսի կարդինալին հետ ինչպէս վարուեցաւ:

Համբան հիւանդացաւ մեռաւ, ոտտիկ ցաւելով որ այնչափ եռանդով Հենրիկոսի ծառայելու տեղ՝ կրնար Աստուծոյ ծառայել ու հարիւրապետիկ վարձքը առնուլ։

1 Թովմաս Ովքսի որ առաջ հասարակ քահանայ մըն էր, Եորքի արքեպիսկոպոս եղաւ ու քիչ առենէն ալ կարդինալական աստիճանի հասաւ, սէրուեցաւ առենադպիրը ու Հենրիկոսի պատահցին ու առաջին իշխանն եղաւ, և այնպիսի հեղինակութիւն ունէր որ ինչուան համարձակ կ'ըսէր թէ "թագաւորը ես այսպէս կ'ուզեմ,,։ Մեծ գործունէութիւն ունէր Ովքսի, դիւրահասց էր, ճարտարամիտ ու ընչասէր։ Խոլոր Եւրոպայի գործողութեանցը մէջ ձեռք ունէր։ Իր պալատին մէջ թագաւորական պերճութիւն մը կը վայլէր ու վեց հարիւր պատուոր ունէր։ Ամէն օր իրիք անգամ վառարար սեղան կուտար այնպիսի մեծահարուստ ամանիներով, որոնց նմանը Եւրոպայի մէկ արքունեացը մէջ ալ չէր տեսնուեր։ Ամէն օր մատանը մէջ տասնըվեց քահանայ պատարագ կ'ըսէին քաղցրանուագ երաժշտութիւններով։

2 Թագաւորը Ովքսի կարդինալին ձեռքէն առնուէլէն ետքը, ինքզինքը ամէն անկարգութեան տուաւ. Պըլինի ցեղին դրան երկց Թովմաս Քըէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոս ըրաւ, և անոր խորհրդովը Եւրոպայի քանի մը համալսարաններէն վճիռներ բերել տուաւ, Պատարինէէն բաժնուե-

---

1 Ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր Ովքսի։

2 Հենրիկոս Բ. ինչպէս բանագրուեցաւ պապէն։

յաւ, Ընկա Պրլինին հետ կարգուելու ու անիկայ Թագուհի պսակել։ Պատը Բրլինցիները վճիռը փճացուց, ու ապառնացաւ որ Թագաւորը բանադրէ՝ եթէ որ անիկայ առջի կինը նորէն ջառնէ։ և երբոր Հէնրիկոս պատասխան չտուաւ, պատը զինքը բանադրեց։

Ան առնէն Հէնրիկոս Ը. ուզեց իր ժողովուրդը Հռոմայ եկեղեցին բաժնել. Ընդհոյ խորհրդարանն ալ Ընկայի ամուսնութիւնը վաւերացուց ու վճռեց որ անոր զաւկընկերը ազատին օրինաւոր ժառանգ Թագաւորութեան, Էսկէտ և բուն իրաւունքը Մարիամ Թիւտորինն էր։ Ան միջոցին Ընկա աղջիկ զաւակ մըն ալ ունեցաւ որ էր Եղիսաբեթ Թագուհին, և անոնէն դրին Իւնուհի կապէնի։ Շատ մարդիկ դէմ կեցան այս փոփոխութիւններուն. անոնց մէջ ալ ուրիշներէն աւելի քաջութիւն ցուցընողներն էզան Թոմմաս Մորուս կամ Մոր առնադպիրը և Ռոչըսթըրի էպիսկոպոսը Յովհաննէս Ֆիշըր ուԹանասեայ ծերոնին, որ չուզելով ազօրինաւոր վճիռ մը առարկել՝ մեռնելնաւոր բանտ դրուեցան։

Երբոր լսեց Հէնրիկոս որ Պօղոս Գ. պատը Ֆիշըրին կարդինալական գլխարկ մը խրկեր է, կանչեց. "Ուրեմն ես ալ անոնկ ընեմ որ ան գլխարկը դնելու գլուխ մը չգտնուի", ու Ֆիշըրը տանջանքի խրկեց. անոր հետևէն ալ տառնադպիրը։ Երբոր Թոմմաս Մորուսին կինը եկեր կ'ուզա-

---

1 Հէնրիկոս ուԹերցին ըրածներուն իր հպատակները գոհ էին։

2 Թոմմաս Մոր ինչ կերպով սպանուեցաւ։

չէր իրեն որ կեանքը ազատելու համար խոնարհի, Թագաւորին կամքը կատարէ, "Սիրելիդ իմ Նոռդովիկ, ըսաւ Թոմմաս, ասկէց հոգը ծրչամի առնէն պիտի կարենամ ապրիլ. շատ շատ՝ տասը կամ քսան տարի. բայց այսչափ ժամանակը ինչ է որ մարդ յաւիտենականութեան հետ փոխանակէ,,: Երբոր ձեռքին գրիչն ու Թղթերն առին որ չկարենայ անունին գրել կարդալ, գնաց բանտին պատուհանին փեղկերը գոցեց ու ըսաւ. "Աղրանքը կոտրընցընելէն հոգը խանութին ալ գոցելու է,,: Վերջապէս մահուան դատակնիքը եղաւ որ գինքը վանդակի մէջ դրած բոլոր քաղաքին մէջ պտըտցընելէն առև կախեն՝ ինչպէս որ կէս մը մեռնի, հոգը վար առնուի, մարմինը կտոր կտոր կտրուի, փորը բացուի, փորոտիքը այրուի, մարմնոյն ջրա կտորը քաղաքին պլխաւոր ջրա Թաղերուն դնելը կախուին, պլուխն ալ Նոտրայի կամրջին վրայ դրուի: Երբոր եկան իմացուցին Թոմմասին որ Թագաւորը իրեն շնորհք մը ընելով ան վճիռը փոխեց ու որոշեց որ պարզ պլխատուի, կանչեց Թոմմաս. "Ատուածդ, ազատ պահէ իմ բարեկամներս Թագաւորին դէմ ելնելէն, և զաւկընեցս անոր Թոզուելուն տալէն,,:

Քիչ առնէն հոգը Հենրիկոս վանքերը վերցուց, անոնց առաջնորդները ու եկամուտները առաւ և շահագործութեամբ վատնեց: Կորուստներուն հետևելով՝ առատաձեռնութիւնը ամենքին լեզուով Թարգմանել տուաւ և անպիտան եկե-

---

1 Եկեղեցական արտօնութեան մէջ ինչ փոփոխութիւններ ըրաւ Հենրիկոս:

վիշտն վարպապետութեանն ու արարողութեանցը մէջ շատ փոփոխութիւններ մնան։ Ազնուականներն ու երկրի ամէն մարդիկ մեծ ժողովուրդն ցուցուցին առ բանիւրուս վրայ. հիւանդացին գաւառներն ալ իրենց հին հաւատքին վրայ հաստատուն կենալով ոտք էրան ու երեսուն հազար հոգի Ղնեարայի վրայ քալեցին։ Հենրիկոս ան առներն զրպք չունենալով՝ իսպ առաւ անոնց որ պանգաներն քննէ. հոգը երբոր բաւական զրպք ժողվեց, գնաց ան բազմութիւնը ցրուեց ու ձեռքը ընկածները չարաչար ապաներց։

Բայց նաև ան կինը՝ որուն համար Թագաւորը իր ամէն պարտքերը ոտքի տակ առեր էր, անոր կառոզի հաճոյքը զոհ էզաւ. վասն զի Հենրիկոս Ղնեա Պրլինեն վրայ էզած ամբաստանութիւններուն մեկին բնեղով՝ ի մահ դատապարտեց զինքը։ Թագուհին ապստամբած՝ ծունկի վրայ եկաւ ու կանչեց. "Տէր Աստուած, պարծիչ իմ, Հզօր աստուածութիւն և կեանք, դուն գիտես որ ես անմեղ եմ"։ Երբոր իր բողոքանացը մեկ բնոզ չէզաւ, յիշեց Ղնեա՝ Կառապետին գլուխը եկած Հշտաւորութիւնն ու առանց պանգաներ մահուան պարտաւորեցաւ. "Հատարակ մարդ ոչ իկ էի ես, կ'ըսէր, Հենրիկոս վա մարդիկուն ըրաւ, հոգին ալ Թագուհի. անկից առնլի բարեգործներ առնել չդանալով կ'ուզէ վա ալ երկինք խրկել"։ Երբոր տեսաւ որ բովիններէրուն սիրտը կը կոտրի Թէ գլխատման առնը ինչ առաջկ ցաւ պիտի

---

1 Ղնեա Պրլինեն վերջը Ինչպէս եզաւ։

քաշէ, բուռ առնոյց Աննա. "ա՛խ կախուրդ է, գահիճն ալ չատ վարժ է,,։

Երկրորդ օրը Հենրիկոս ուրախութեան նշան՝ ձեռնհներ հագաւ ու պարապի ուրիշ կանոնոյ մէկը առաւ որ կ'բռնէր Յովհաննա Աէմբր։ Աննա պըլինին ազջիկը Եղիսաբեթ, Մարիամ Թիւդըրին սէս Թագուհիքեան իրաւունքին դուրս ձգուելուն, և խորհրդարանը որոշեց որ ան իրաւունքը Աէմբրի զաւակացը անցնի։

Աննէկց եղբը Հենրիկոս խորհրդարանին առաջարկեց ան հրովարտակը՝ որով անգղիական եկեղեցոյ գլխաւոր վարդապետութիւնները կը հաստատէր, որ շատ բանի կարմանել Գերմանիոյ մէջ եղած ազանդներէն տարբեր էր. բայց որովհետև մէջի մէկ քանի հաստատներուն չհաւատացողին պատիժը ողջ ողջ այրիլ էր, անոր համար Օրէնքէն ընտրեցաւ ան հրովարտակը։ Թագուհոյը իր անկարութեանը հետ կռուելէր ալ ըլլալով, երբեմն ատոնց պատասխանելու հետ անձամբ կը կռուէր, ինչպէս մէկ անգամ մը հինգ ժամ միտկերպ վէճ ըրաւ Լամպըրթի անունով վարժապետի մը հետ իր նոր հնարած հաւատքին մէկ մասին վրայ. եղբը յոգնած ըլլալով "Քնելի կը մոռնամ, ըսաւ, որ կամ խօսքիս հաւանիս և կամ մինչ յանձն առնուս,,։ Լամպըրթի մարտիրոսանալ

---

1 Աննա պըլինին եղբը Հենրիկոս գոմ առաւ իրեն Թագուհի։

2 Օրէնք արեան բառացը ինչ էր։ — Լամպըրթի ինչ պատճառաւ ու ինչ կերպով սպանուելու։

ուղեց, ու կամաց կամաց կրակի վրայ այրելով մեռաւ։ Ակնէց ալ ամբարիշտ և միանգամայն այլանդակ դառաստան էր որ Հենրիկոս ըրաւ որբոյն Թովմայի՝ Քէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոսին վրայ. անիկայ 1170ին մեռած էր. ամբաստանուեցաւ իբրև մահնիչ, ու իբր թէ պատասխան չկարենալով տալ՝ դատապարտուեցաւ. հանեցին դէրեզմանէն ոսկորնէրն ու կրակի մէջ ձգեցին այրեցին։

Հենրիկոս Ը 1540ին չորրորդ անգամ ալ կնութեան, վասն զի Յովհաննա Սէմըր Եդուարդ անուանով մանչ զաւակ մը Թողեր ու մեռեր էր։ Նոր Թագուհին Աննա Քլեւեան՝ քիչ առեղն Թագաւորին աչքէն ելաւ. և որովհետև Քրոմուէլ իշխանը խորհուրդ տուեր էր անոր իրեն հետ կարգուելու, Թագաւորը Քրոմուէլին վրայ Թափեց իր բարկութիւնը։ Ա՛ս Քրոմուէլը անհնար ցեղէ մարդ մըն էր իր աշխատանքովը առաջ եկած. Թագաւորը ամբաստանեց զինքը իբրև հերետիկոս և մահնիչ, Ընդհակառակ խորհրդարանէրուն առջեւը դատաստանի կանչեց ու՝ ի մահ դատապարտելով գլխատեց։ Ընկէց էտքը Թագաւորը ան կինն ալ ձգեց ու Կատարինէ Հաուարդ առաւ, էտքը անոր գլուխն ալ կտրել տուաւ և տեղը առաւ Կատարինէ Փարր անուանով մէկը։ Քիչ մնաց որ անիկայ ալ Թագաւորին բարկութեանը պիտի հանդիպէր, բայց անոր դէմ ըսած խօսքերուն համար Թողութիւն խնդրելով ազատեցաւ։

---

1 Չորրորդ ու հինգերորդ անգամ ինչու համար կարգուեցաւ Հենրիկոս։

[1] Հենրիկոսի վերջին տարիները Իւլանտայի մէջ տագնապութեան մը եղաւ. վասն զի Իւլանտացիք իրենց ուղղափառ հաւատքը փոխել չուզելով ոտք էլան, Օ'Նիլ անունով մէկուն առաջնորդութեամբը. բայց Անգլիացի Լորտ կրէ զօրապետն յաղթուեցան. Հենրիկոս ալ խաղաղութեան տեղը ան անգամուն գթութիւն բանեցընելով Իւլանտայի խաղաղեցուց ու Թագաւորութեան պատիւ տուաւ ան երկրին (1543): Ուզեց Հենրիկոս որ Սկովտիոյ Յակոբ Ե Թագաւորն ալ իրեն ըրած կրօնական փոխոխութիւնները յանձն առնու. բայց Սկովտիացիք իրենց ուղղափառ դաւանանքը չուզեցին թողուլ. մանաւանդ որ բնական առելութիւն մին ալ ունէին Անգլիացւոց դէմ. Հենրիկոս ալ պատերազմ բացաւ Սկովտիացւոց վրայ: Բայց Յակոբ Թագաւորը ան միջոցին մեռաւ ու Ժառանգ Թողուց իր Մարիամ Սթուարթ աղջիկը՝ որ ան առեն նոր ծնած էր, և Սրբան կոմսը անոր խնամակալ եղաւ:

[2] Վերջապէս 1547ին մեռաւ Հենրիկոս Ը. յիսունչորս օրէն տարեկան, երեսունչորս տարի աթոռնստելու խաղալից Թագաւորութիւն մը ընծէլն եոքը: Իր առեղը Կալէսի կամ Ուէլսի երկիրը, որ ինչուան ան առեղը կալուածական կառավարութեամբ կը վարուէր, Անգլիոյ Թագաւորու-

---

[1] Իւլանտա և Սկովտիա Հենրիկոս ութերորդին առեղը ինչ վիճակի մէջ էին:

[2] Քանի՞ տարի Թագաւորեց Հենրիկոս Ը: — Իր առեղը Կալէսի երկիրը ինչ վիճակի մէջ էր:

թէանը հետ միացաւ ու սկսաւ նոյն օրէնքներով կառավարուիլ։

1 Եդուարդ Ջ. սասը սարեկան տղայ էր երբոր իր հօրը յաջորդեց, և որոշուած էր որ ինչուան տասներուեերորդ տարին իր մօրեղբօրը Սէմըրին խնամակալուեեանը տակ ըլլայ։ Սէմըր՝ որ անկէց եաքը Սըմըրսեեթի դուքս ըսուեցաւ, նորազանգից կողմը ըլլալով ամէն չանք ըրաւ որ ուղղափառուեիւնը չնջէ. պատերազմ մըն ալ ըրաւ ուղղափառաց դէմ Սկովտիոյ մէջ ու յաղթեց անոնց։ Բայց ինքն ալ շատ թշնամիներ ունեցաւ, որոնց մէջ էր նաև իր եղբայրը Լորտ Սէմըր, որ խնամակալուեեան եաևէ էր։ Ուարուիքի կոմսը ուզելով երկու եղբայրներն ալ կոծանել, Սըմըրսեեթին խորհուրդ տուաւ որ իր Սէմըր եղբայրը խորհրդականին առջևը ամբաստանէ իբրև մտանիչ տէրուեեան, Սէմըր ալ դատապարտուեցաւ ու գլխատուեցաւ։ Ըն առեն Ուարուիք իր կուսակիցներովը սկսաւ Սըմըրսեեթին անունը աւրել. այնչափ որ անիկայ իշխանուեիւնը ձգեց ու ոտքն ընկած աղաչեց որ կենացը խնայէ։ Ուարուիք անոր իշխանուեիւնեն առաւ ու վրան սասակ տուգանք դրաւ, բայց անկէց եաքը վախ չունենալով այնպիսի թշնամիէ՝ խորհրդականաց կարգը անցուց զինքը։

2 Ուարուիք խնամակալ ըլլալուն սկս Գաղղիոյ

---

1 Հենրիկոսի մէվ յաջորդեց։ — Սըմըրսեեթի դքսին վրայ ինչ գիտեելիք կայ։

2 Ուարուիքի կոմսը ինչ ըրաւ իր խնամակալուեեան սասենը։ — Եդուարդ Ջ. քանի՞ սարեկան մեռաւ։

հետ դաշնակցութիւն մը ըրաւ, որով Պուլոնեը քաղաքը Հենրիկոս Երկրորդին ձախէց ու եաքը սկսաւ ուղղափառաց դէմ հալածանքը սաստկացընել։ Երբոր Նորմանտիոյ դուքս անուանեցաւ, սկսաւ թագաւորութեան վրայ ալ աչք ձգել։ Եդուարդ Զ մանչուկ մակալ էր, և թէպէտ երկու քոյր ունէր, բայց որովհետև անունք խորհրդարանին վճռովը թագաւորելու իրաւունքէն զրկուած էին, Ուարվիք համոզեց Եդուարդը որ իրեն յաջորդ անուանէ Տորսըթ մարգիզին ժառանգները, ու շուտ մը Տորսըթին Յովհաննա կրկ աղջիկը իր ջորջորդ որդւոյն հարս առաւ։ Քիչ տաեներն եաքը Եդուարդ Զ մեռաւ տասներեց տարեկան (1553)։

ԳԼՈՒԽ ԺՐ.

Ընգղէոյ, Սկովտիոյ և Իտալիոյ պատմութիւնը՝ Մարիամ ու Եղիսաբեթի թագուհիներուն ժամանակը (1553-1603):

Յովհաննա Կրէ. — Մարիամ թագուհի. — Ո-ղջոյնաս հաստատոյ նորէն պայծառանալը. — Յովհաննա Կրէին մահը. — Մարիամու մահը. — Եղիսաբեթի թագաւորելը. — Նորաղանդութեան հաստատութիւնը. — Սկովտիոյ խռովութիւնները. — Յովհաննէս Նոքս. — Երիտասարդ եկեղեցւոյ սկիզբը. — Մարիամ Սթուարտ. — Հենրիկոս Տառնլի. — Ռիտցիոյ. — Պոթուէլ նոմը. — Մարիամ Սթուարտին բանտ դրուիլը. — Ընգղէոյ մէջ գերի իյնալը. — Նորֆըլքի դուքսը. — Աննա Սթուարտին դատապարտութիւնն ու մահը. — Փիլիպպոս Երկրորդին պատերազմի պատրաստութիւնները. — Իր նաւերուն խորտակիլը. — Իտալիոյ խռովութիւնը. — Էսսէքսի կոմսին մահը. — Եղիսաբեթի մահը. — Ընծայ կարգաւորութիւնները:

---

1 Էդուարդ Զ մեռնելուն պէս (1553), Նորթըմպըրլընտ եաւէ եղաւ որ Յովհաննա Կրէին թագաւորելուն դէմ ապստամբեցաւ. անիկայ ալ ակամայ յանձն առաւ իշխանութիւնը, գիտնալով որ շատ թշուառութենէ պատճառ պիտի ըլլայ երեն. որով հետև յաջորդութեան իրաւունքը նախ Մարիամ Թիւտորին կ'իյնար, եաքը Եղիսաբեթին ու անկէց եաքը երեն: Իրաւցնէ ալ Մարիամ երեն

---

1 Նորթըմպըրլընտ վերջը ինչպէս եղաւ:

իրաւունքը պաշտպանել ուզելով՝ զօրք ժողվեց, Նորթըմպըրլընտին դէմ գնաց, յաղթեց ու զինքը գերի բռնեց. եօքը վրան գառնասան եղաւ ու ի մահ գառապարտուեցաւ: Յովհաննա կրէ և իր երիկը կիլֆըրտ Ջրալի Լանարայի աշտարակը ապրուեցան իբրև մահապարտ, բայց իրենց գլխատումը ուշացաւ:

1 Մարիամ Թիւտըը ուղղափառ դաւանանքը նորէն կանգնել ուզելով իշխանութենէն ձգուած եպիսկոպոսները իրենց աթոռները դարձուց. մէկ կողմանէ ալ կարոլոս Հինգերորդին փիլիպոս Բ որդւոյն հետ կարգուելով (որ Սպանիոյ թագաւոր էր) իր դաւանութիւնը աւելի ուզեց հաստատել: Ամուսնութեան պայմանները ասոնք էին. իշխանութիւնը թագուհւոյն ձեռքը մնայ, օտար մարդ թագաւորութեան պաշտօններուն չհանի, և ծնանելու որդիքը Ժառանգ ըլլան Անգլիոյ, Պուրկոյնի և Սաորին նահանգաց: Փիլիպոս Բ Անգլիա գնաց, ու Անգլիացւոց սիրտը վաստակելու համար ան դաշնադրութիւնները յանձն առնելէն զատ՝ ուրիշ շատ կերպով ալ աշխատեցաւ. բայց անոնք չյարմարեցան հետը. ու քիչ առենէն այլևայլ խռովութիւններով իրենց միտքը յայտնեցին:

2 Ան խռովութիւնները պատճառ առնելով Մարիամ, որոշեց որ Յովհաննա կրէն ու անոր երիկը սպաննէ, և Յովհաննա իր վերջի առեններըը մեծ քաջասրտութիւն ցուցուց: Հրաման տուին

---

1 Մարիամ Թիւտըը որոճն հետ ամուսնացաւ:
2 Յովհաննա կրէ բնչպէս սպաննուեցաւ:

իրեն որ երթայ իր երկանը վերջի բարևը տայ. յանձն չառաւ Յովհաննա ու ըսաւ. "Քիչ առեն զինքը Աստուծոյ քով անմահից բնակարանը պիտի գանեմ, ու սրտերնիս անբաժանելի կերպով իրարու հետ պիտի կապուին":

1 Սահակով խռովութիւնը դադրեցաւ, բայց Անգղնացւոց սիրտը աւելի պաղեցաւ. Մարիամ ու Փիլիպպոս ալ առիթ գտան ուղղափառ հաւատքը աւելի ջանքով մը հաստատելու. խորհրդարանն ալ անոնց հետ միաբանեցաւ ու հալածանք հանեցին Նորպաղանդից դէմ: Առաքինի կարգինալն Փոլա Խռալեայէն եկաւ ու պապին կոչմանէ շատ յորդորեց Թագուհին որ գթութեամբ վարուի իր հպատակացը հետ. բայց Թագուհին աւելի մոխիկ ընելով Կարտինեա անուանով ցած եկեղեցականին գրգռութեանցը՝ հալածանքները սաստկացուց, որով ութը հարիւր հոգի կրակի մէջ այրեցան:

2 Այսպէս անխոհեմ կերպերով Թագուհին օրէ օր աւելի ատելի եղաւ. ինքն ալ խմացաւ ու սկսաւ մաղձոտիլ, և սրտին ցաւը աւելցաւ՝ երբոր Փիլիպպոս Ե Սպանիա գնաց: Գաղղիոյ պատերազմին առեն 1558ին իր երկանը տասը հազար հոգի խրկեց Գաղղիացւոց դէմ. բայց պատերազմին վախճանն ան եղաւ որ Կիզ դուքսը Քալէ քաղաքը Անգլիացւոց ձեռքէն առաւ՝ երկու հա-

---

1 Մարիամ Թիւդորը և Փիլիպպոս Ինչ հալածանք հանեցին Նորպաղանդից դէմ:

2 Մարիամ Թիւդորին վերջը Ինչպէս եղաւ, ու տեղն ով անցաւ:

լիւր տարի անոնց ձեռքը մնալէն եաև : Ա ձա-
խորդութիւնը, և միանգամայն Մարիամ Սթուար-
ղին գաղղիոյ ալքայորդւոյն Ֆրանսուա երկրոր-
դին հետ պսակուելը լսելով, Անգղիոյ Թագուհին
որ արդէն տկարացած էր՝ բոլորովին մեղամաղ-
ձոտ եղաւ ու մեռաւ 1558ին. յաջորդ Թոդուց
Եղիսաբեթ խորթ քոյրը, որ իրեն տաեղի եղած
ու երկար տաեն զինքը բանտ ալ դրած էր :

1 Ըննա Պըլինին աղջիկը Եղիսաբեթ Թագաւո-
րութիւնը ձեռք առնելուն պէս՝ նայեցաւ որ
Մարիամ Թիւտորին ըրածները աւրէ ու նոր-
ադանդից դաւանանքը նորէն հաստատէ Անգղիոյ
մէջ : Խորհրդարանին ձեռքովը անգղիական եկե-
ղեցւոյն դաւանանքը հրատարակեց՝ ինչպէս որ է
ինչուան հիմա, կալուինական եկեղեցւոյն ուղ-
ղափառ քահանայական դասակարգութիւնը հետ
մէկ տեղ, ինքզինքը անգղիական եկեղեցւոյ գլուխ
անուանեց, տէրութեան մէջ եպիսկոպոսներ
դնելու իշխանութիւնը իրեն պահեց, և աս փո-
փոխութիւններուն դէմ կեցող եպիսկոպոսները
պաշտօնէն ձգեց :

2 Եղիսաբեթ աս բաներուս հետ զբաղած ա-
տեն, Սկովտիացի ազանդաւորները Յովհաննէս
Նոքս անունով կատաղի մարդուն խօսքերէն յոր-
դորուած՝ սոսկալի անկարգութիւններ ըրին ուղ-
ղափառաց դէմ : Մարիամ Սթուարթ, որ ան ա-

---

1 Եղիսաբեթի ինչ փոփոխութիւններ ըրաւ ան-
գղիական եկեղեցւոյն մէջ :

2 Մարիամ Սթուարթին հետ ինչպէս վարուե-
ցաւ :

աեղը Սկովտիոյ խնամակալ էր, զոր ժողովից որ ապստամբները նուաճէ. անոնք ալ դաշնագրութիւն մը ըրին միջերնին ու միկիկ միկիկ երգուցին ցան իրենց աղանդը պաշտպանելու. Եղիսաբեթէն ալ օգնութիւն խնդրեցին: Ընիկայ ալ Մարիամ Սթուարթին թշնամի ըլլալով, որովհետև անիկայ ինքզինքը Սկովտիոյ և Անգղիոյ թագուհի կ'անուանէր, զոր իրկեց Սկովտիա որ Մարիամու կողմը տակաւացընէ. իսկ Մարիամ ան օրերը երկանը մեռնելովը այրի ալ մնացած ըլլալով՝ Գաղղիա քաշուեցաւ, ու Ռէնա քաղաքը կեցած՝ հեռուանց կը ցաւէր իր թագաւորութեանը մէջ եղած խռովութիւններուն վրայ:

Սկովտիացիք Անգղիոյ խորհրդարանին հետևելով՝ իրենց եկեղեցւոյն համար ալ դաւանանք մը շինեցին, և ան աեղը հաստատուեցաւ Եբէյհան կոչուած աղանդը, որուն դլխաւորները հաստատակ եկեղեցականներ էին՝ ամէնքն ալ իրարու հաւասար. 1561ին վանքերը, մայր եկեղեցիները, դրքատուները բոլոր վերցին Սկովտիայէն, որպէս զի ուղղափառութեան հետքն ալ չմնայ. ան բարբարոսութիւններէն ետքը մարդ իրկեցին Մարիամ Սթուարթ թագուհւոյն և աղաչեցին որ Սկովտիա դառնայ. անիկայ ալ ակամայ կամք Գաղղիայէն եկաւ. Եղիսաբեթէն հրամանագիր մը խնդրեց որ ապահով կերպով կարենայ Սկովտիա անցնիլ. բայց անիկայ չտուաւ, և Մարիամ իր թշնամեացը նաւերուն ձեռքէն հալիլ կրցաւ ազատիլ՝ ծովուն վրայ իջած մշուշին պատճառաւը:

---

1 Երիցականաց աղանդը ինչ կերպով սկսաւ:

1 Սկովիա հասնելէն եաքը Մարիամ Սթուարթ սկսաւ ամէն բան իր եղբօրը խորհրդովը ընել, որուն անունը դրաւ Կոմս Մըրրի, և նորազանգից հետ խոհեմութեամբ վարուեցաւ։ Բայց իր հպատակները նոյն յարիւսրութիւնը չունեցան, վասն զի երբոր օրը քիչ մնաց որ իր պալատի քահանան սպան էին, և կառապն Ղոքս ազանգատեաը համարձակ սկսաւ Թագուհւոյն յեղաբեկ կանչել։ Խեղճ Թագուհին անօգնական ու դրեթէ անտասցուած մնացած՝ մոռցեց որ Եղիսաբեթին հետ բարեկամանայ, և սա միայն խնդրեց անկէ որ զինքը իրեն ժառանգ ճանչնայ, բայց անիկայ մերժեց խնդիրքը։

2 Անկէց եաքը Հենրիկոս Տառնլի անունով երիտասարդին հետ կարգուեցաւ որ իր ազգականն էր, ու Թագաւորի պատուանուն առաւ անոր։ Բայց Տառնլի կասկածոտ ու անգութ մարդ մը ըլլալով սկսաւ նախանձիլ Ռիցցիոյ անունով փիէմոնթեցիի մը վրայ, որ Մարիամու առեղապետն էր. Թագուհւոյն աչքին առջևը սպաննել տուաւ զինքը՝ առանց անոր ազաչանքներուն ու արցունքներուն նայելու։ Մարիամ՝ պոռթուըլ կոմսին ձեռքովը զինքը սպաննել ուզողներուն ձեռքէն ազատելով Տուժլար քաղաքը փախաւ, ու երկու ամիս եաքը զաւակ մը ունեցաւ Յակոբ Սթուարթ անունով, որ եաքը Ընդլոյ Սթուարթեանք ըսուած Թագաւորական ցեղին գլուխն եղաւ։ Պոռթուըլ, որ

---

1 Մարիամ Սթուարթ Սկովիա գառնալէն եաքը ինչ ըրաւ։

2 Ո՞վ էր Տառնլի ու ինչպէս մեռաւ։

անվախ ու յանդուգն մարդ մըն էր, ինկ գիշեր մը Տառնելի տանը կրակ տուաւ ու ապաննեց զինքը. հոգը Թագուհին առաւ Տումպարին մէջ բանտ դրաւ ու բռնադատեց որ զինքը իրեն փեսայ ձանչնայ. Թագուհին ալ ան չարագործին կամքը կատարելով՝ կասկած տուաւ Թէ ինքն ալ Տառնելի սպանութեանը դործակից եղած էր։

Պոիթուբլ իր վախճանին հասնելէն հոգը հաւէ եղաւ որ Յակոբ Ալթուարթ ալ ձեռք ձգէ, բայց ազնուականներէն վախնալով որ անիկայ ալ չսպաննէ, զինք առին Պոիթուբլին դէմ։ Պոիթուբլ և Մարիամ Ալթուարթ ապատամբներուն դէմ դնացին, բայց երբոր իրենց զօրքերը քովերնէն հեռացան, Պոիթուբլ Արկադեան կղզիները փախաւ ու հոն սկսաւ աւազակութիւն ընել. հոգն ալ Նորվեկիա անցաւ ու նոյն արուեստը երկար տաեն ընելէն հաւ՝ բանտին մէջ մեռաւ։ Իսկ Մարիամ գաշնակցաց ձեռքը անձնատուր եղաւ ու Էմիմ պուրկ տարուեցաւ։ Բէրդի մը մէջ փակեցին զինքը՝ քովը պահապան իրեն կերուխուրը դնելով, ու սպասեցին որ Թագաւորութիւնը որդւոյն Յոդոյ՝ որ ան տաեներս մէկ տարեկան էր, Մըրմի կոմսն ալ խնամակալ ըլլայ. Թագուհին հնարքով մը բանտէն փախաւ, ու վեց հարիւր հոգւով ուզեց նորէն իշխանութիւնը ձեռք ձգել. բայց յաղթուեցաւ ու իր հպատակացը ձեռքն իյնալուս առջը՝ Էդինաբուրկին վերհանձնութեանը սպաւե-

---

Պոիթուբլի վերջը ինչպէս եղաւ։ — Մարիամ Ալթուարթ ինչ կերպով Էդինաբուրկի ձեռքն ընկաւ։

նէցաւ։ Ընդվեց հասնելուն պէս ուզէց Թագուհոյն հետ տեսնուիլ. բայց Եղիսաբէթ պատասխան խրկեց իրեն թէ դուն քու էրիկդ սպասած կը սեպուխս, անոր համար պէտք է ինքզինքդ արդարացընես. ասանկով գէրի բռնեց զինքը՝ մարդկութեան օրինացը դէմ։

։ Եղիսաբէթ ան առիւծները Ընդվեոյ տէրութիւնը զօրացընելու ու փառաւորելու գործած՝ չանձն չէր առներ զինքը ուզող Թագաւորացուն ներքին մէկուն հետ կարգուիլ. մէկ կողմանէ ալ տեսնելով որ պալատին իշխաններէն Մարիամ Սթուարթին վրայ կը խոշնան՝ կը բարկանար։ Նորֆըլքի դուքսը Սպանիոյ Թագաւորէն ու պապէն ան խեղճ Թագուհոյն համար օգնութիւն իրեն գրած ըլլալուն պատճառաւ, Եղիսաբէթի հրամանով գլխատուեցաւ։ Մարիամու վրայ ալ խըստութիւններէն աւելցան։ Դաւակցութիւն մըն ալ եղաւ ան միջոցին (1586), և Եղիսաբէթ նայեցաւ որ ան առթով Մարիամին կեանքը վերջնէ։ Խորհրդարանէն քառասունուերկու հոգի՝ հինգ ալ դատաւոր գնացին որ բանտին մէջ Թագուհոյն գատաստանը քննեն. և առանց անոր բողոքանաց մասիկ ընելու, առանց Գաղղիոյ դեսպանին միջնորդութիւնն ալ ընդունելու՝ ի մահ դատապարտեցին զինքը։ Լսեց Սթուարթ իր դատակնիքը, պարմացաւ ու ատկաց. “ Իմ յանցանքս է, բաւ, ծնունդս, ինծի ըրած թշնամութիւններին, և ուղղափառ կրօնքս։ Աղջնին համար կը պարծենամ,

---

։ Մարիամ Սթուարթ ինչպէս ի մահ դատապարտուեցաւ։

սած կ'երևնային, բայց Անգղիացւոց անհաշտ թշնամի էին միշտ. Եղիսաբեթ նորէն սկսաւ վախնալ անոնցմէ, և Էսսէքսի կոմսը հոն խրկեց իբրև փոխարքայ. եաքը տեսնելով որ անիկայ չկրցաւ բոլորովին Իռլանտացիները նուաճել, երեսէ ձգեց զինքը. Էսսէքս ալ սկսաւ Սկովտիոյ Թագաւորին հետ ծածուկ թղթակցութիւն ընել: Եղիսաբեթ սա գաւակցութիւնը իմանալուն պէս՝ Էսսէքսը ի մահ դատապարտեց ու գլխատել տուաւ զինքը (1601): Ան տեղէն եաքը Թագուհին դառն տրտմութեան մէջ ընկղմեցաւ. անկէց հիւանդութիւն մըն ալ եկաւ վրան, ու 1603ին մեռաւ եօթանասուն տարեկան:

Եղիսաբեթի տեղը Անգղիոյ Թագաւորութիւնը շատ զօրացեր էր: Ինքը երկրագործութիւնն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցուց, տէրութեան եկամտիցը ու ծախքերուն կարգ դրաւ, Անգղիացւոց ծովային զօրութիւնն ալ սկսաւ աճեցընել: Բայց իրեն մեծ պակասութիւնը ունայնամիտ փառասիրութիւնն էր, վըէժխընդրութեան ոգին և ուղղափառ հաւատոյ դէմ ըրած արիւնահեղ հալածանքները:

Եղիսաբեթի տեղն ինչ վիճակի մէջ էր Անգղիա:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Պաշտօնէութիւն Գաղղիոյ՝ Ֆրանսուա երկրորդին ենթարկուած Հենրիկոս երկրորդին թագաւորելը։ (1559–1574)։

Ֆրանսուա երկրորդին թագաւորելը. — Կիզէանց զբաղանալը. — Ամպոասէի դաւադրութիւնը. — Կարդինալ Լորենի թ. — Կաթարինէ Մէտիչիին խառնվարութիւնը. — Վասսիի կոտորածը. — Քալվինեան խռիսները. — Տրէօյի պաշարումը. — Կիզ դէսին սպանութիւնը. — Լանգիէմայի հալածութիւնը. — Ժառանգի ու Մոնգոնթուրի պաշարումները. — Սէն Ժէրմէնի հաշտութիւնը. — Քուլինէի ծովակալին սպանութիւնը. — Սբ Բարթուղիմէոսի կոտորածը. — Ռոշէլի պաշարումը. — Կարլոս իններորդին մահը. — Հենրիկոս երրորդին թագաւորելը։

Հենրիկոս երկրորդին որդին Ֆրանսուա Բ. ասանկվեց տարեկան էր երբոր հօրը յաջորդեց (1559)։ Ան առեն Գաղղիոյ արքունեաց մէջ երեք կուսակցութիւն կար իրարու հակառակ. մէյմը Լորենի իշխանները, որ էին Կիզ գուքսը և իր եղբայրը Կարոլոս կարդինալը. երկրորդ՝ Նաւարրայի թագաւորը Անտոն Պուրպոնեան և իր եղբայրը Լուդովիկոս Գոնտէ իշխանը. երրորդ՝ ծեր զօրավարը Մոնմորանսի։ Ֆրանսուա Բ. Լորենի իշխաններուն կողմը բռնեց, ինչպէս նաև իր մայրը Կաթարինէ Մէտիչի։

---

1 Ֆրանսուա երկրորդին առեն[ը] ինչ կուսակցութիւններ կային Գաղղիոյ մէջ։

1 Տէրութեան մէջ որչափ որ ժամգոհ մարդիկ կային, մանաւանդ Կալվինականք, ոսոք էրան որ Կիզեանքը ջնջէն և Թագաւորը անոնց ձեռքէն ազատեն: Ա՛ս գաւակցութեան գլխաւորներն էին Գոնտէ իշխանը և Գոլինեի Ծովակալը, որ Լա-Ռըշնոսի անունով յանգուգն մարդուն յանձնեցին իրենց գիտաւորութեան կատարումը: Երբոր ամէն բան պատրաստ էր, Լա-Ռըշնոսին բարեկամներէն մէկը Լորենի իշխաններուն յայտնեց դաւաճանութիւնը: Կիզ դուքսը սիրա տուաւ Թագաւորին ու պատրաստուեցաւ դաւակիցներուն դէմ. իսկ անոնք չգիտնալով որ ամէն բան իմացուեր է՝ որոշուած օրը Ամպուազ քաղաքին բերդին վրայ վազեցին, ուր որ ամրացեր էր Թագաւորը, Լա-Ռըշնոսի սպաննուեցաւ, անոր ընկերներն ալ կրուեցան, ու քիչ առենէն ձեռք կինալով որը բերդին պատէն կախուեցաւ, որը Լուար գետին մէջ խզդուեցաւ:

2 Քիչ առենէն էաքը Կիզեանք բռնեցին նաև Գոնտէ իշխանը և անոր եղբայրը. Գոնտէ գտաւ պարտուեցաւ որ գլխատուի. ու երբոր մեռնելու կը պատրաստուէր, Ֆրանսուա Բ մեռաւ (1560), Գոնտէ ազատեցաւ ու Կիզեանք չմոռնեցան: Ֆրանսուայի այրին էր Մարիամ Ստուարթ:

3 Կարծես թ՝ տասը տարեկան էր՝ երբոր իր եղբօրը յաջորդեց. ուստի խնամակալութիւնը

---

1 Կիզեանքին ձեռքով զօրացան Գոնտեանց դէմ:
2 Ինչպէս ազատեցաւ Գոնտէ մեռնելէն:
3 Կատարին Մէտիչի ինչ չանք ըրաւ կուսակցութիւնները վերջնելու համար:

ձեռք առաւ անոր մայրը կաոտարինէ Մէտիչի։ Ա փառասէր կինը կուսակցութեանց խռովութիւնը դադրեցնելու մտքով զամէնքն ալ ուղեց շահիլ։ Նաւարրայի Թագաւորը ընդհանուր տեղակալ անուանեց, Գոնտէ իշխանը իբրև անմեղ՝ հանեց բանտէն, Մոնմորանսին ալ նորէն պաշտօնի հաստուց։ բայց ինքը ամենէն աւելի կիզեանց վրայ համարում ունէր ու շատ բան Գոլինիի ծովակալին խորհրդովը կ՚ընէր։ Ընչափ զօրաւոր նախանձորդներն իրարու հետ միաբանելը անկարելի բան էր։ և Թէպէտ Միքայէլ Օփիթալ անուն առաքինի ու գիտուն պետական շատ աշխատեցաւ որ ան հերձուածները վերցնէ, բայց ձար չեղաւ։ Թէ ուղղափառաց և Թէ նորադարձից կողմէն ատոնց ծաղրաբանները Թագաւորին ու մեծամեծաց առջև իրենց վարդապետութիւնները յայտնելին, և շատ անօգուտ վիճաբանութիւններէ հետը երկու կողմն ալ իրարու դէմ առջինէն աւելի Թշնամացած ցրուեցան։

Կաոտարինէ Մէտիչի անկէց հետը միտքը դրած ըլլալով որ տիրապետելու համար բաժնել պէտք է, կիզեանց շատ մեծնալէն ալ վախնալով, 1562ին հրովարտակ մը հանեց, որով Կալվինականք ազատութիւն կ՚ունենային քաղաքներէն դուրս տեղանք իրենց հաւատքը պահելու։ Ուղղափառք ատ բանիս դէմ կենալ ուզելով կիզ դուքսը օգնութեան կանչեցին, որ ան միջոցին իր երկիրները քաշուած էր։ անիկայ ալ շատ մը զինեալ ազնուականներով, զինուորներով ու ծառաներով եկաւ

՚ Վասի քաղաքին կաոտրածը որն է։

Փարիզ եկաւ : Շամիսայն գաւառին մէջ վատի քաղաքէն անցնելու առնը՝ իր քովիններէը տեսնելով որ քանի մը նորադանդներ ցորեննոցի մը մէջ իրենց պաշտամունքը կը կատարեն, սկսան նախատել զանոնք. անկէց կռիւ բացուեցաւ, ու վաճառն նորադանդէն աւելի ապանուեցան. անանկով սկսաւ քաղաքական պատերազմը :

1 Ան միջոցին որ Կիզ դուքսը յաղթանակով Փարիզ կը մտնէր, Վռնաէ իշխանը այլեայլ քաղաքներու տիրեց, ու Գաղղիոյ ամէն կողմերը մատնաւոր կռիւներ ու պատերազմներ կ'ըլլային : Կիւյէնի կուսակալը Մոնլիւք՝ հետը դահիճներ առած՝ գաւառին մէջ կը պտըտէր ու ձեռք ձգած նորադանդները ճամբուն վրայ ծառերէն կը կախէր կամ ջրհորներու մէջ կը ձգէր : Տօֆինէ գաւառին մէջ ալ Ալարէթ անունով նորադանդը որջան որ ուղղափառներէն գերի կը բռնէր՝ աշտարակի մը ծայրէն իր գինուորացը ակռերուն վրայ կը նետէր :

2 Կիզ դուքսը Վռնաէ իշխանին դէմ պատերազմի պատրաստուեցաւ Տրէօ քաղաքին դաշտին մէջ. Կիզին կողմն էին Մոնմորանսի զօրավարը ու Սէնթ–Անտրէ ապարատէսը. Վռնաէի կողմն էին Վոլինեի, և անոր եղբայրը Տանվըլլը : Երկար ժամ քշեց պատերազմը սոսկալի կատաղութեամբ. Սէնթ–Անտրէ ապարատէսը մեռաւ, Մոնմորանսին Վռնաէի զինուորներէն գերի բռնուեցաւ,

---

1 Ան առէններէը ինչ մանուկան պատերազմներ եղան :

2 Տրէօյի պատերազմը ինչպէս եղաւ :

Քոնաէն ալ կիզեանց ձեռքն ընկաւ, և ուղղափառները յաղթող ելան։ Սանկով կիզ դուքսը բոլորովին զօրացած՝ սկսաւ Թագաւորի պէս վարուիլ. բայց երբոր Օռլէան քաղաքը առնելու վրայ էր, նորադանդներէն մէկը սարձանակով զարկաւ ղինքը սպաննեց։ Կիզ մեռնելէն առաջ վեհանձնութեամբ ներեց ղինքը սպաննողին։

Լանժիւմոյ քաղաքին մէջ երկու կողմէն հաշտութիւն եղաւ 1568ին. բայց աս հաշտութիւնը քիչ տաեն քշելուն համար Կաղ ըսուեցաւ. վասն զի վրան քանի մը ամիս հազիւ թէ անցեր էր, նորէն պատերազմը սկսաւ։ Նաւարրոյի Թագաւորին այրին Յովհաննա Ալպրեթ զօրքով ու սոլկով տասնըվեցերորդ տարեկան Հենրիկոս Պէառն որդին (որ ետքը Հենրիկոս Դ. ըսուեցաւ) հետն առած՝ նորադանդից օգնութեան եկաւ։ Անով ալ նորադանդները Ժառնաք ու Մոնքոնթուր քաղաքներուն քով երկու անգամ յաղթուեցան, ուրկից Ֆազարէն աւելի մարդ ու բոլոր Թնդանօթները կորսնցուցին. Քոնաէ իշխանն ալ գերի բռնուեցաւ ու սպաննուեցաւ։ Բայց աս ձախորդութեանց վրայ ամենևին չվհատեցաւ Քոլինեի. միշտ յաղթուելէն ետքը աւելի ահաւոր դառնալով գնաց Ուռնէ–լը–Տիւք քաղաքին քով բանակը դրաւ ու փարիզի վրայ սկսաւ սպառնալ։ Կատարինէ Մէտիչի տեսնելով որ պիտի չկարենայ պատերազմով յաղթել Կալվինեականաց, հետերնին Սէն Ժերմէնի հաշտութիւնը ըրաւ (1570), ընդ-

---

1 Ժառնաքի ու Մոնքոնթուրի պատերազմները Ֆինչպէս եղան։

հանուր նեղութեան սպասով անոնց, կրօնքնին պաշտպանելու ազատութիւն, քանի մըն ալ քաղաք:

1 Քոլինեի և ուրիշ քանի մը նորապատգից գլխաւորները փարիզ եկան, և 1572ին Սեպտեմբերի Թագաւորին փառաւոր հարսնիքը կատարեցին: Քոլինեի երիկունը Լուվրի պալատէն ելլելու ատեն՝ Մորվել անունով մէկը կիզ դքսէն կաշառուած՝ սարձանակով մը զինքը զարկաւ վիրաւորեց: Թագաւորը կարծես սաստիկ բարկացած՝ վազեց ծովակալին տունը գնաց, լալով զինքը գըրկեց և խոստացաւ անոր որ սաստիկ վրէժխնդրութիւն ընէ. "Հայր իմ, կ'ըսէր, վէրքը դուն ունիր, բայց ցաւը ես կը քաշեմ,,: Կատարինէն և Ընժուի դուքսը Թագաւորին Քոլինեի վրայ սպացուցած սիրոյն դէմ հնարանքը մտածելով, չկրնացին որ Քոլինեին անոր աչքէն հանեն. և կարծելու թ որ ամէն բան առանց սկզբան կ'ընէր և ամէն կիրք վրան կատարութիւն կը գտնար, շտապով համոզուեցաւ անոնց ըսածին, ու միտքը դրաւ որ բոլոր նորապատգները թրէ անցընէ:

2 Օգոստոսի 24ին 1572ին Բարթուղիմէոս առաքելոյն ծնունդին օրը առաւօտը ժամը երկուքին սրբոյն Գերմանոսի եկեղեցւոյն զանգակը զարնուեցաւ. ան նշանով ամէն կողմէն սկսաւ ասձայները լսուիլ. "Զարկէք, զարկէք, վերացէք նորապատգները,,: Կիզ դքսին որդին Հենրիկոս իր հօրը վրէժն առնելու մտքով Քոլինեին անկող-

---

1 Քոլինեի ծովակալին վիրաւորութիւնը ինչպէս եղաւ:

2 Սուրբ Բարթուղիմէոսի կոտորածը որն է:

նին մէջ սպաննել տուաւ : Ագնիւ ծերունին մեռնե-
լէն առաջ ըսեր էր անոր . " Պէտք էր որ հիւան-
դութիւններէս պատկառէիր , սակայն ատով դուն
իմ կեանքս աւելի չէս կարճեցներ " : Չինուոր-
ներէն մէկը Թուրը ծովակալին կուրծքին զարկաւ ,
մէկալնունք ալ անոր հաւատարիմ ծառաները
սպաննելէն ետքը , նոյն նիզակներով զինքն ալ
զարկին մեռուցին : Հենրիկոս Կիզ բակին մէջը
կեցած՝ կանչէց Թէ " Լմընցուցէք " . զինուոր-
ներն ալ պատասխան տալու տեղ , Քալինեխին
մարմինը պատուհանէն դուրս նետեցին . ան ա-
տեն կիզ ըսաւ իրեններուն . " Մի վախնաք ,
աղէկ սկսանք , հիմա ուրիշներուն երթանք " :
Գունդ գունդ ան աւազակները քաղաքին փողոց-
ները բաժնուեցան , ան գիշերը և իրենք օր սով-
կալի ջարդ ըրին , ու տասը հազար հոգի մեռուցին :
Կ'ըսեն Թէ Կարոլոս Թ իր պալատին պատուհա-
նէն հրացան մը պարպեց նորաղանդից վրայ որ
գետին դիմացի կողմէն կը փախչէին :

Կոտորածը Փարիզէն դրսի գաւառներուն մէջ ալ տարածուեցաւ , շատ քաղաքներ կողոպ-
տուեցան ու քանդուեցան , և շատ բարեբարոյ մարդիկ սպաննուեցան . բայց քանի մը քաղաք ալ իրենց խոհեմ ու քաջ քաղաքապետներուն և զօրապետաց հնարքովը ազատ մնացին : Ա՛ս չար-
դով ուղղափառք բան մը չշահեցան . վասն զի նոր-
ադանդները ոտք ելան ամէն տեղ . Լա-Ռոշէլ քաղաքը հատարակապետութիւն ձևացաւ , ու Ան-
ժուի դքսին և Թագաւորական զօրաց դէմ ելաւ .

Դրսի քաղաքներն ալ կոտորած եղաւ :

ինը անգամ անոնց յարձակումը փշացուց, և ա-
նոնցմէ քառասուն հազար հոգի մեռնելուն պատ-
ճառ եղաւ։

Երբոյն Բարթուղիմէոսի կոտորածէն ետքը Կարոլոս Թ կարգէ դուրս հիւանդութիւն մը ու-
նեցաւ, ու սաստիկ ջերմով արիւնը մարմնոյն
ամէն ծակոտիքէն դուրս կ՚ելլէր. մէկ կողմանէ ալ
խղճմտանքէն տանջուելով ամենևին հանգստու-
թիւն չունէր։ Իսկ վերջի գիշերը երբոր քովը
միայն իր դայեակը մնացեր էր, անկողնոյն քովը
կանչեց զինքն ու լալով և հեկեկալով ըսաւ. "Ա՜հ
դայեակ իմ, դայեակ իմ, ո՛րչափ արիւն, ո՛րչափ
սպանութիւն. ա՜հ, ան ինչ չար խորհուրդ էր որ
ես մտիկ ըրի։ Տէր Աստուած, ներէ ինծի և ողոր-
մէ,,։ Ան առեն դայեակը ըսաւ. "Տէր արքայ,
արիւնն ու սպանութիւնները անոնց գլուխն ըլլայ
որ քեզի ան խորհուրդը տուին. գիտցիր որ Աս-
տուած անունը քեզմէ չպահանջէր՝ եթէ որ սրտանց
Թողութիւն խնդրես,,։ Կարոլոս Թ մեռաւ 1574ին
քսանութրէք տարեկան, և խնամակալութիւնը
իր մօրը Թողուց՝ ինչպէս որ իր եղբայրը այսինքն
Չժոսէլ գուքսը հասաւ, որ գեռ նոր Թագաւո-
րէր էր Լեհաստանի վրայ, ու երբոր Գաղղիա
դարձաւ՝ ըսուեցաւ Հենրիկոս Գ։

---

1 Ինչ կերպով մեռաւ Կարոլոս Թ։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Պապա-Ռիթա Գաղղիոյ՝ Հենրիկոս երրորդեն ինքնա-
հենրիկոս չորրորդին սպանութիւնը: (1574–1610):

Հենրիկոս Գ. ու մայրը կապարինէ Մեթիւէ. — Սրբազան Նիկաիոյութիւն. — Քուրնէյի պաթերազմը. — Հենրիկոս Պուրպոնեան. — Հենրիկոս Կիզեան. — Փարիզու ապստամբութիւնը. — Կին դէսին սպանութիւնը. — Հենրիկոս երրորդեն սպանութիւնը. — Հենրիկոս Գ. — Անժէ պաթերազմը. — Իվրիի պաթերազմը. — Փարիզու պաշարումը. — Հենրիկոսի դարձը. — Փարիզ մտնելը. — Մայեն. — Սպանիոյ դէմ պաթերազմը. — Սպանիացւոց Ամիենի փրելը. — Նանրիի հրովարտակը. — Հենրիկոսի աշխարհաշինութիւնները. — Սիւլլի. — Ազարիոյ դէմ պաթերազմ հրաթարկութիւնը. — Հենրիկոս չորրորդին սպանութիւնը. — Կաթոլիկութիւնները:

1 Կատարինէ Մէտիչիին քիչ առնէ ինամակալութեան ժամանակը քաղաքական պատերազմ մը երթալով սատակացաւ. վասն զի Նորպանդիոնը օրէ օր կը զօրանայէին. շատ մը մեծամեծներ ալ առանց անոնց կարծիքնեղութեան հետևելու, կը զանց վատասիրութենէն վախնալով կ'օգնէին անոնց:

2 Հենրիկոս Գ. ան միջոցին իր պալատին մէջ

---

1 Կատարինէ Մէտիչիին ինամակալութեան առնը Գաղղիա երկ վիճակի մէջ էր:

2 Սրբազան Նիկաիկացութեան պատճառն էր:

դոցուած՝ ինքզինքը զարդարելու և զուարճութեանց եաւէ էր. սէրուբէեան սոակնեբին ալ առաստապէս իր բարեկամներուն կը բաժնէր։ Վերջապէս տեսնելով որ պատերազմը իր զուարճութիւններուն արգելք կ'ըլլայ, մօրը յանձնեց որ ինչ կերպով ալ ըլլայ նէ հաշտութիւն ընեն. ան ալ հաշտութիւնը ըրաւ, որով շատ ազատութիւններ ստուեցան նորագանդից։ Ան գաշնադրութեան վերայ ուղղափառները բարկացան, ու Սրբոյն Նիկոլաոս-ին ըսուած ընկերութիւն մը հաստատեցին նորագանդից դէմ, և անոնց գլուխ կեցաւ Հենրիկոս Կիզեան դուքսը։

Թագաւորը ատ պատրաստութիւնները տեսնելով[1] Թմրութենէն արթնցաւ, ու զեղութիւն ներէն քիչ մը եաւ կեցաւ. բայց փոխանակ գաշնակցութիւնը զօրքով նուաճելու՝ նայեցաւ որ գաշնակցաց հետ հաշտութիւն ընէ, ատ պայմանով որ ինչուան ան ատենը ինչ ազատութիւններ որ տուեր էին նորագանդից՝ եաւ կանչուին, և նորագանդութեան պաշտօնը կատարողը ապաննուի ու ատացուածքը յափշտակուի։ Ատ գաշնագրութեան վերայ բոլոր նորագանդները զէնք առին, և սկսաւ ուժերորդ քաղաքական պատերազմը, որ ըսուեցաւ Պոփերաղ էրէց Հենրիկոսեանց, որովհետև իրենք գլխաւորներուն անունն ալ Հենրիկոս էր, Հենրիկոս Վալուա Թագաւորը, Հենրիկոս Կիզեան, Հենրիկոս Պուրպոն Կաստրոցին։ Մեծ դուքսը՝ որ Հենրիկոս երրորդին բարեկամներէն մէկն էր՝ Թագաւորական զօրաց գլուխ

---

[1] Փարիզի պատերազմը ինչպէս եղաւ։

դրուեցաւ որ Նաւարրայի Թագաւորին հետ պիտի պատերազմէր : Փոմերկ քաղաքին քով երկու զօրքը Ճակատեցան . Հենրիկոս Պուրբոն Նաւարրայի Թագաւորը պատերազմի մանելու առեղը առիթքա ըսաւ Գոնտէ իշխանին և Սուասոնի կոմսին . " Մէկ բան մը միայն լսեմ քեզի . դուք Պուրբոնեան էք , Աստուած վկայ ըլլայ որ պիտի յուշնեմ թէ ես ձեր անդրանիկ եղբայրն եմ ,, : Ճարասար զօրավարի ու արիասիրտ զինուորի պէս պատերազմեցաւ Պուրբոն , բոլորովին յաղթեց Թշնամեաց , և Յուայէօզ ապաննուեցաւ :

Ան միջոցին Գերմանիայէն Նորտլանդից օգնութեան կուգային . առջևնին եղաւ Կիզ դուքը , զարկաւ փախուց զաժինքը : Առաջ դաշնակցաց աչքը մնաւ Կիզ , բայց Հենրիկոս Գ. սկսաւ վախնալ և արգիլեց իրեն որ Փարիզ չմտնայ : Մարկ ջրաւ Կիզ , մնաւ քաղաքը , ու ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ զինքը ընդունեցաւ : Թագաւորը սարսափած՝ վեց հազար զինուոր բերել տուաւ որ զինքը խռովարարներուն դէմ պաշտպանեն . ատոր վրայ քաղաքացիք ոտք ելան , զէնք առին , փողոցներուն գլուխը շղթաներով պատեցին , ամէն տեղ մարտկոցներ (պաբիւտ) շինեցին , անոնց պատուհաններէն սկսան Թագաւորական զօրաց հետ պատերազմիլ , անոնց մէկ մասը սպաննեցին , մնացածներուն ձեռքէն զէնքերն առին ու Լուվրին մէջ Թագաւորը պաշարեցին :

---

1 Կիզ ինչ յաղթութիւն ըրաւ Գերմանիոյ Նորտլանդից դէմ , ու ինչ կերպով մնաւ Փարիզ :

Ամէնքը կարծէին որ ալ Հենրիկոս էրթալէն բանը լմընցաւ. բայց Կիզ դքսին քիչ մը առնն գանգատելովը ազատեցաւ Հենրիկոս։ Էրթալ առաջ կուգար կ'ուշանար Կիզ պալատին վրայ յարձակելու, կասարինէ Մէտիչի գնաց ղինքը խօսքի բռնելց, ինչուան որ Թագաւորը առնն գանելով փարիզէն փախաւ՝ Շարթր քաղաքը գնաց։ Ինքնիշխան տէր մնաց Կիզ քաղաքին, ու սկսաւ Թագաւորի իշխանութիւն բանեցընել, գասաւորները փոխեց, զինարանին ու Պասթիլլի բերդին տիրեց։ Ան միջոցին իր քոյրը Մանիփանիէ դքսուհին ոսկիէ մկրատը պատրաստեր էր ու կ'ըսէր թէ առով Վալուէան ցեղին վերջին Թագաւորը պիտի խուզեմ, բայց Կիզ ուզելով որ իրեն Թագաւորելը ազգին ընտրութեամբը ըլլայ, ժողովուրդը օգք հանելը յանձն չառաւ, մանաւանդ որ խորհրդապանին գահերեցը Աքիւլէս Հարլէ ըսեր էր իրեն. "Ո՛վ իշխան, մեծ խելքութիւն է երբոր ծառան իր տէրը անկէն դուրս քշէ. սակայն իմ հոգիս Աստուծոյ ձեռքն է, սիրտս Թագաւորին, մարմինս ջարդարծաց,,։ Հաշտուեցաւ Կիզ Հենրիկոսին հետ. ան ալ ապարատեա անուանեց ղինքն ու խօսք առաւ որ Պլուա քաղաքին մէջ ազգային ժողով մը ընէ, կարծելով թէ ան ժողովին մէջ Կիզը գասասպարտուի։ Բայց որովհետև ժողովին մեծ մասը գաշնակցաց մէջէն էին, Կիզը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ հոն, ու Թագաւորը շատ նախատինքներ լսեց։

՝ Կիզ դքսին զօրանալը ինչպէս եղաւ։

Մտածեց Հենրիկոս որ Կիզը մեռցնէ ու ազատի ձեռքէն։ Դեկտեմբերի 23ին պալատը կանչուեցաւ Կիզ, ու նեղը մանելուն պէս՝ դռնեըը գոցելին որ Թիկնապահները նեղը չմանեն. Կիզ առանց չվոմֆելու դէպ ի խորհրդարանը սկսաւ երթալ. բայց ան միջոցին պահուըտած մարդիկ վրան Թափեցան, ու չորս դիէն Թրերով զարկին զինքը։ Կիզին ձայնէն Թագաւորը դուրս ելաւ, տեսաւ որ Կիզ մեռած գետինը փռուեր է, ոտքովը հրեց զանիկայ և ուշադրութեամբ վրան նայելով ըսաւ. "Բաբէ, ինչ մեծ մարդ է. մեռած առեները աւելի մեծ կ'երևնայ քան թէ ողջ առեները"։ Երկրորդ օրը Կիզին կարգինալ եղբայրն ալ չորս զինուոր հրացանով սպաննեցին։

Կիզ դքսին մահը լսուելուն պէս՝ ժողովուրդը սուգ մտաւ, քահանաներն ալ սկսան արձակում չտալ անոնց որ Հենրիկոսը դեռ երեկոյ Թագաւոր կը ձանչնային. Սեքսաոս էր պատը բանագրեց զինքը, Սորպոնեան աստուածաբաններըը յայտարարութիւն մը ըրին՝ որով զինքը աթոռէն ընկած կը ձանչնային ու հպատակներըը հաւատարմութեան երդմունքէն ազատ. և Մայէնի դուքսը որ Կիզեանց եղբայրն էր՝ նիզակակցութեան դլուխ ձանչցուեցաւ և ընդհանուր փոխարքայ։ Պաղղիոյ ուրիշ մեծ քաղաքներն ալ փարիզու օրինակին հետևեցան. Ռուան, Տիժոն, Լիոն, Թուլուզ, ամենքն ալ Թագաւորին դէմ ելան։

---

1 Ինչ կերպով մեռաւ Կիզ։

2 Կիզին մահուանը համար ինչ ըրին Պաղղիացիք։

1 Հենրիկոսի Ձայրը Տաճած՝ Նաւարրայի Թագաւորին ապաւինեցաւ, և անոր հետ մեկտեղ եկաւ որ Փարիզը պաշարէ ու Ընդհակառնեները նուաճէ. բայց դեռ անիկայ Փարիզ չմտած՝ Յակոբ Կղեմէս անուանով կրօնաւոր մը՝ Թագաւորին Թուղթ մը ունիմ տալու ըսելով քովը մտաւ ու դանակով մը փորուն զարկաւ սպաննեց զինքը օգոստոսի 2ին 1589ին: Հենրիկոս մեռնելէն առաջ՝ Նաւարրայի Թագաւորը իւրեն ժառանգ դրաւ, յորդորելով զինքը որ դառնայ նորէն ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ մտնայ: Հենրիկոսի հետ վերջացաւ Վալուեանց ցեղը, ուսկից երկու հարիւր վաթսունըմեկ տարուան մէջ տասուերեք Թագաւոր ունեցեր էին Գաղղիացիք:

2 Նաւարրայի Հենրիկոս Պուրպոն Թագաւորին կ'ըլնար Գաղղիոյ Թագաւորութիւնը. Ընդհակառնեցութիւնը և Փիլիպպոս Բ Սպանիոյ Թագաւորը իւրեն դէմ էին, պատը զինքը նզովեր էր և Սորպոնեան տասուածաբաններըը Թագաւորութեան անկարող հրատարակեր էին, նորազանդ ըլլալուն համար: Փարիզու մէջ մեծ ուրախութեամբ լսեց ժողովուրդը Հենրիկոսի մահը, ու տիրապետան Կղեմեսին պատկերը եկեղեցւոյ մէջ դրին իբրև արբոյ ու մարտիրոսի պատկեր մը, և առջևն ընկած "Սուրբ Կղեմէս, բարեխոսեա վասն մեր,, կը կանչէին: Մայրը ընդհանուր տեղապահ Թագաւորութեան գրուեցաւ, և ծեր Պուրպոն կարդինալը Թագաւոր հրատարակեցին Կարոլոս Ժ ա-

---

1 Հենրիկոս Գ ինչպէս մեռաւ:

2 Ազգի յաղթութիւնը ինչպէս ըրաւ Հենրիկոս:

նունով: Ան միջոցին բանակին մէջ ալ բոլոր ուզ-
զախառ իշխաններէն սկսան Հենրիկոսի քովէն հե-
ռանալ, ու քանի մը հաւատարիմ ազնուականներ
միայն մնացին քովը: Չէր կրնար Հենրիկոս ունե-
ցած վեց հազար զօրքովը մեծ գործ մը տեսնել.
Փարիզու պաշարումը վերուց ու Նորմանտիա քա-
շուեցաւ: Եաւէն գնաց Մայէն, և կը պարծենար
որ ձեռքը ու ոտքը կապած պիտի բերեմ ձինքը.
բայց Արք աւանին քով յաղթուեցաւ, և նոյն իրի-
կունը Թագաւորը գրեց իր հաւատարիմ Քրիլիոն
բարեկամին. "Ափսո՛ս քեզի քաջդ Քրիլիոն,
յաղթեցինք մենք Արքին քով, և դուն հոն չէիր":
Յաջորդ տարին աւելի փառաւոր յաղթու-
թիւն մը ըրաւ Հենրիկոս: Երբոր գնացեր Տրէօ
քաղաքը պաշարեր էր, Մայէն օգնութեան հա-
սաւ քաղաքին: Երկու բանակները Իվրի գեղին
քովը ձակատեցան (1590): Պատերազմը չսկսած՝
ձեռուընները ամիսովեց Հենրիկոս, գլուխը բացաւ
ու աչուընէրն երկինքը վերուցած, "Տէր Աս-
տուած, կանչեց, դուն որ սրտիս ծածուկը գի-
տես, թէ որ օգտակար է ժողովրդեանս իմ Թա-
գաւորելս՝ յաջողութիւն տուր զէնքերուս. ապա
թէ ոչ՝ անանկ ըրէ՝ որ աս իմ քաջ զօրքերուս առ-
ջև որ իրենց կեանքը ինձի համար դրեր են, իյնամ
մեռնիմ": Ան սրտաշարժ խօսքերուն ուրախական
ձայներով պատասխան տուաւ զօրքը: Ան աւուն
Հենրիկոս գնաց զօրքը աչքէ անցուց, խրախուսեց
զանոնք ու ըսաւ. "Չինուորակիցք իմ, դուք
Գաղղիացիք էք, և ես ձեր Թագաւորն եմ, ահա

---

1 Իվրի պատերազմը ինչպէս եղաւ:

Թշնամին : Որդեակք , ձեզի հետ կ՚ուզեմ յաղթել կամ մեռնիլ : Թէ որ դրօշնիդ կորսընցընելու ըլլաք , գլուխս ձերմակ փետուրին եաւէն եկէք , ինչուան որ արեանս վերջի կաթիլը թափուի , ա նիկայ զձեզ պատուոյ ու փառաց ճամբուն մէջ կ՚առաջնորդէ : — կեցցէ արքայ ,, կանչելով զօրքը բանակը հնչեցուց , և պատերազմը սկսաւ : Կոտորածը սաստկացաւ , Թագաւորին դրօշակիրը զարնուեցաւ , եւս պատերազմէն , զօրքն ալ անոր եաւէն սկսան ետ քաշուիլ : Թագաւորը կեցուց զանոնք կանչելով . “ Ադին դարձէք . Թէ որ պատերազմիլ ալ չէք ուզեր , դէթ մեռնիլս տեսէք ,, . ա ըսաւ ու նետուեցաւ Թշնամեաց վրայ , բոլոր զօրքն ալ իր ձերմակ փետուրին եաւէն վազեցին : Ալ յաղթութեան վրայ տարակոյս չմնաց . Սպանիացիք ու դաշնակիցք ցրուեցան փախան : Թուրերը քաշած եաւնին ընկան Թագաւորականք “ Սպաննեցէք , սպաննեցէք ,, կանչելով : Երբոր տեսաւ Հենրիկոս Գաղղիացւոց սաստիկ կոտորածը՝ սկսաւ կանչել իր զօրացը . “ Ազատեցէք Գաղղիացիքը ,, , և պատերազմը ինչպէս որ սկսաւ՝ անանկ ալ վերջացաւ , “ կեցցէ արքայ ,, ձայնովը :

Ան յաղթութենէն ետքը Անգղիացւոցմէ օգնութիւն առած քառասուն հազար զօրքով գնաց Հենրիկոս Փարիզը պաշարեց : Քաղաքացիք դաշնակցաց գլխաւորներէն դրդուած՝ պատրաստուեցան որ ամենայն կերպով դէմ կենան . բայց քիչ աւենէն սոսկալի սովին հետ (որ ինչուան սկսան գերեզմաններէն մեռելները հանել ուտել)

՚ Ո՞նչ կերպով գարձաւ Հենրիկոս Դ :

Սպանիացի զօրաց բռնութիւններն ալ սաստկացան. կ'ուզէին Հենրիկոսին անձնատուր ըլլալ, բայց քանի որ կը մտածէին թէ անիկայ կալվինական է՝ սրտերնին առաջ չէր երթար: Հասկըցաւ Թագաւորը որ առանց Փարիզը անսպասա դարձընելու չկրնար տիրել անոր. միտքը դրաւ որ ուղղափառութիւնը ընդունի՝ որուն ձգմարտութեանը արդէն համոզեալ էր, և նոյն իսկ նոր աղանդ իշխաններըս աս բանիս կը յորդորէին ղինքը: Գնաց Հենրիկոս Սէն-Տընիին մայր եկեղեցւոյն դուռը զարկաւ. դուռը բացուեցաւ, Պուրժի արքեպիսկոպոսը առջևն ելաւ, հարցուց իրեն թէ ո՞վ ես. "Ես Թագաւորն եմ, ըսաւ Հենրիկոս, և եկեր եմ առաքելական ու հռովմէական ուղղափառ եկեղեցւոյն մէջ մտնելու,,: Բարձր ձայնով դաւանանքը ըրաւ, խորանին առջևը սաստարագ մը լսեց, Ջէէ Ասթոօթ գովաբանէմ երգը երգեցին, ժողովուրդն ալ դիզուած "կեցցէ արքայ,, կը կանչէր (25 յուլիս 1593):

1 Նիզակակցաց Թագաւորութեան ժամանակը անցաւ, ազգը աչքը բացաւ, ու կամաց կամաց սկսաւ հնազանդիլ. Փարիզ մայրաքաղաքն ալ դռները բացաւ, և Հենրիկոս Դ (22 մարտ 1594ին) յաղթանակաւ Փարիզ մտաւ, չուտակ գնաց մայր եկեղեցին, ընդհակառակ եղաւ Աստուծոյ, վե հանձնութեամբ ալ ամենուն նեբեց:

2 Գաղղիոյ մեկալ քաղաքներն ալ Փարիզոյ օրինակին հետևեցան. այլևայլ իշխաններ որ մեյ

---

1 Ինչպէս մտաւ Փարիզ:

2 Մայէն ինչպէս հպատակեցաւ Հենրիկոսի:

մէկ գաւառ քաշուած՝ կը յուսային երէց ան-
կախութիւնը ձեռք ձգելու՝ եկան հպատակեցան
Հէնրիկոսի։ Միայն Մայէն դուքսը Պուրկոյնի
մէջ կեցած՝ դեռ չէր ուզեր հպատակիլ։ Հէնրի-
կոսի Պէրոն զօրապետը վրան գնաց. ինքը Հէնրի-
կոս ալ Փիլիպպոս Էրկրտրդին դէմ պատերազմ
հրատարակեց։ Տասնըչորս հազար Սպանիացիք
Քաթոլիկ զօրավարին առաջնորդութեամբը Մայ-
նին օգնութեան եկան։ Պէրոնին զօրքը քիչ ըլլա-
լուն՝ մեծ վտանգի մէջ էր. յունիսի 5ին 1593ին
պատերազմը սկսաւ, Պէրոն վիրաւորուեցաւ ու
զօրքովը եւս քաշուեցաւ. խմացաւ Թադաւորը,
երեք հարիւր ձիաւորով վազեց անոր օգնութեան
հասաւ, յարձակեցաւ Սպանիացւոց վրայ, և զա-
մինքը ցրուեց փախուց։ Քիչ առեն Մայէն ալ
եկաւ հպատակեցաւ, և Թադաւորը նեբեց երկեն։

Անկէց ետքը Հէնրիկոսի կը ձեռք Սպանիա-
ցւոց ալ յաղթել, որ Գաղղիացւոց շատ առեւ-
րուն արգելք էին. բայց սակայն ջունէր. Գաղղիոյ
գանձը պարպուեր էր։ Ա բանիս համար մը ընելու
համար ազնուականները ժողվեց Հէնրիկոս ու
անոնց առջև յորդոր մը խօսեցաւ, որուն վերջի
խօսքերը սոսկալի էին. "Ես զձեզ անոր համար
չկանչեցի հոս որ իմ կամքս կատարելու սիրեմ,
ինչպէս որ իմ նախորդները կ'ընէին. անոր հա-
մար ժողվեցի զձեզ որ ձեզմէ խորհուրդ հարցը-
նեմ, հաւատամ ձեզի և խօսքերնիդ կատարեմ. մէկ
խօսքով ինքզինքս ըլլորովին ձեր ձեռքը տամ։

---

1 Սպանիացւոց դէմ երկար պատերազմ ըրաւ Հէն-
րիկոս։

Ակիկայ այնպիսի փափաք մըն է որ սովորաբար ինձի պէս Թագաւորներըը, ալեհառն մօրուք ունեցողներն ու յաղթականներըը չեն ունենար. բայց իմ հպատակացս վրայ ունեցած սէրս ամէն բան դիւրին, ամէն բան պատուաւոր կ'ընէ ինձի ,, : Ժողովը աս խօսքերէն շարժելով, պատերազմին ծախքերը հոգալու համար շատ տակ ժողվեց. բայց ան տակը չէր բաւեր : Երբոր Ամիէն քաղաքին առնուելն ալ լսուեցաւ, ազգին հայրենասիրութիւնը արթընցաւ. Մայրենի ալ ուրիշ ազնուականներն ալ կամաւորապէս շատ տակ հանեցին տուին, և փարիզու խորհրդարանը վճիռ մը հանեց, որով Թագաւորին օգնութիւն չհատնողը վատանուն կը սեպուէր : Հենրիկոս մեծ գործունէութեամբ քիչ տաեղի մէջ բան հազար մարդ ժողվեց, ու երկար տաեն պատերազմելէն ետքը Ամիէն քաղաքը Սպանիացւոց ձեռքէն բողոքովին առաւ :

1 Երկու կողմէն ալ խաղաղութեան կը փափաքէին. ուստի մայիսի 2ին 1598ին հաշտութիւն եղաւ : Անկէց տարի մը առաջ Թագաւորը Պրեթայն գաւառը խաղաղելու համար՝ Նանթ քաղաքէն հրովարտակ մը հանեց, որով քաղաքական պատերազմներըը վերջացան : Այն հռչակաւոր հրովարտակին մէջ նորատանդնեերուն ազատութիւն կը տրուէր որ իրենց դաւանութիւնը հրապարակաւ կարենան կատարել, ուրիշ քաղաքացւոց հաւասար իրաւունքներ ունենան, ամէն պաշտօնի կա-

---

1 Նանթի հրովարտակին ինչ էր :

բենան Համնիլ. և քանի մը ամսահով քաղաքները ունենան ձեռքերնին:

1 Հենրիկոս Դ իր քաջութեամբը Թագաւորութիւնը ձեռք ձգեր էր՝ բայց խեղճ վիճակի մէջ: Շատ քաղաքներ ու գեղեր անմարդի եղեր էին. արտերը, արհեստանները, վաճառականութիւնը երեսի վրայ ձնացեր էին. նաւարաններուը պարապ ու նաւերը կոտրտած էին: Հենրիկոս իր կենացը վերջին տասուերկու տարին բոլոր աս խեղճութեանց դարման ըրաւ: Գիշեր ցորեկ իր ժողովուրդը երջանկացընելու վրայ կը մտածէր. "Ան նանկ կ'ուզեմ ընել, կ'ըսեր, որ ամէն գեղացի կի րակի օրը իր սեղանին վրայ հաւ մը ունենայ": Մեծ օգնութիւն ըրաւ իրեն Սիւլլի դուքսը, որ տերութեան գանձը կարգի դրաւ, երկրագործութիւնն ալ բոլոր ջանքովը առաջ տարաւ. "Ան րօրն ու արօտը Գաղղիոյ երկու աչիկներն են կ'ըսեր, անոնցմով պիտի անանի": Հենրիկոս վաճառականութիւնն ու ձեռագործներն ալ ծաղկեցուց, Փարիզ քաղաքը գեղեցկացուց ու մեծցուց, և իր այլևայլ պալատները, մանաւանդ Լուվրը գրեթէ նորէն շինեց:

2 Շատ առենէ՝ի վեր Հենրիկոս Սիւլլիին հետ մէկտեղ կ'աշխատէր որ Աւստրիոյ ցեղին տէրատերութեան սերը պակսի և ուժը տկարանայ, անոր համար երկու մեծամեծ բանակներ կազմեց ամենայն պատրաստութեամբ ու Ճամբայ ելլելու վրայ

---

1 Հենրիկոս Դ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ տերութեանը մէջ:

2 Աւստրիոյ դէմ ինչ կը մտածէր:

էր · բայց իր մահուամբը Աստրիոյ տունը ազատեցաւ :

1 Օրերով առաջ Թագաւորը անհանգիստ էր, ու ակամայ տրտմութեան մը մէջ ընկած՝ կ'ըսէր Սիւլլիին . " Բարեկամ, գիս պիտի սպաննեն . ես քաղաքէն ես պիտի չկարենամ ելլել, հոս պիտի մեռնիմ ,, : Մայիսի 14ին 1610ին քանի մը աղնուականներու հետ կառքը մտաւ որ Սիւլլիին հիւանդասեսի երթայ : Փողոցի մը մէջէն գառնալու առեն՝ կառքին առջևը սայլեր ելան, արգելք ըրին . ան միջոցին կառապան կերպարանքով մարդուն մէկը որ Ռավայլեաք կ'ըսուէր , մէկ ոտքը անիւին մատուրներուն վրայ դրաւ , վեր ելաւ , դանակով մը զարկաւ Թագաւորին : " Չարնուեցայ ,, կանչեց Թագաւորը . բայց ան աւազակը առանց վախնալու նորէն քանի մը անգամ զարկաւ , սպաննեց զինքը , և առանց փախչելու կամ դանակը մէկդի ձգելու՝ հոն կեցաւ որ իր սոսկալի չարութեանը պտուղը ինքն ալ տեսնէ : Կը կարծէր որ Ժողովուրդը ծափահարութեամբ միաբերան պիտի գովէ զինքը . բայց անոնք ինչուան մահապարտութեան տեղը եանէն գնացին անդադար զինքը հայհոյելով ու անիծելով : Ասանկով մեռաւ Հենրիկոս Դ. յիսունըեօթը տարեկան , և բոլոր Ժողովուրդը լացաւ վրան , ինչպէս որ աւետնով Լուդովիկոս երկոտասաններորդին վրայ լացեր էր :

2 Անգամ մը երբոր կը յորդորէին Հենրիկոսը

---

1 Ի՞նչ կերպով մեռաւ Հենրիկոս Դ :

2 Հենրիկոսի բնաւորութեանը վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

որ Թշնամեացը հետ աւելի խաղաղութեամբ վարուի, պատասխան տուաւ. "Մարդուս վրէժխնդրութենէն զգացած ուրախութիւնը վայրկեան մը միայն կը տեւէ, իսկ գթութենէն առաջ եկած ուրախութիւնը մշտնջենաւոր է": — Սիրովնեբեց Հենրիկոս Մայէն դքսին որ Թագաւորութիւնը ձեռքէն առնելու այնչափ ջանացեր էր. և իրեն այսպիսի զուարճալի պատիժ մը միայն ուղեց տալ: Օր մը պարտէզի մէջ պարտէզբաւեն Մայէնին ձեռքէն բռնեց ու սկսաւ շուտ շուտ քալել. և որովհետև Մայէն սասիկ գէր էր, մէկէն յոգնեցաւ, բայց ձայն հանելու չէր համարձակեր: Խնացաւ Հենրիկոս ու ժպտելով մը ըսաւ. "կարծեմ քալուածքնիս քիչ մը շուտ է քեզի համար": Պատասխան տուաւ դուքսը. "Թէ որ Տէրութիւնդ քիչ մըն ալ առաջ երթայ՝ պիտի մեռնիմ: — Հաւատա, ըսաւ Հենրիկոս, որ սակէց զատ վրէժխնդրութիւն պիտի չգտնես ինծմէ": Սիւլլիին վրայ ամբաստանութիւններ լսեց Հենրիկոս, կանչեց զինքն ու պատմեց իրեն: Սիւլլի ինքզինքը արդարացուց, ու Թագաւորին բարութեանը վրայ սիրտը շարժած՝ ոտքն ընկաւ որ շնորհակալութիւն ընէ. "Ի՞նչ կ'ընես, կանչեց Հենրիկոս, տեսնողները կը կարծեն թէ ես քեզի Թոլութիւն կուտամ": — Տաճկի դեսպանը երբոր տեսաւ Հենրիկոսի Թիւինսպահաց քիչութիւնը՝ զարմացաւ. ըսաւ իրեն Հենրիկոս Թէ "Ուր որ արդարութիւնը կը Թագաւորէ, հոն բռնութեան կարօտութիւն չկայ": — Ուրդուոյը վրայ մեծ սէր ունէր. օր մը երբոր իր պըղպիկ որդին կռնակը առած՝ սենեկին մէջ կը պը-

ալացընել, յանկարծ Քաոլինկնոյ գեւապանը նեբա մնաւ. և երբոր կ'ուզեր քաշուիլ, "Որդեք ուշնա,, հարցուց կրնն Հենրիկոս. ու երբոր անիկայ "Այո,, ըսաւ, նորէն սկսաւ իր որդին պալացընել:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Պապմոնիէն Գաղղիոյ՝ Լուդովիկոս երէսփաւանէրորդին ժամանակը (1610–1643):

Լուդովիկոս ԺԳ. — Մարիամ Մէտիչիին նանամայրութիւնը. — Եւէոնորա Կալիկայի և իր երկիը Քանչինի. — Քաղաքական խոովութիւն. — Անգլիային ծողով. — Քանպէ իշխանին բանտարկութիւնը. — Քանչինի և Եւէոնորայի մահը. — Լիւյինի իշխանութիւնը. — Կալվինականաց դէմ պատերազմը. — Մոնթոպանի պաշարումը. — Ուիշելիէօյի իշխանութեան հաստիքը. — Շալէ կոմսը. — Լա-Ռոշէլի պաշարումն ու առումը. — Կինան. — Մարիամ Մէտիչի. — Մարիչաք եղբարց. — Կաստոն Օռլէանցին. — Սէն-Մար. — Ուիշելիէօյի մահը. — Լուդովիկոս երէսփաւանէրորդին մահը:

1 Երբոր Հենրիկոսի արիւնոտ մարմինը նոյն կառքին մէջը դրած պալատը կը բերէին, մեծամեծները Թագուհւոյն քովը վազեցին, որ էր Մարիամ Մէտիչի: Թագուհին անոնց գալը տեսնելուն պէս՝ հզած գժբաղդութիւնը գուշակելով մը կանչեց. "Վայ ինձ, Թագաւորը մեռեր է: — Չէ տիկին, ըսաւ անոնցմէ մէկը, Գաղղիոյ Թա-

---

1 Ո՞վ յայտորդեց Հենրիկոս չորրորդին:

գաւառը չմեռնիր ,, : Հենրիկոսի որդին Լուդովիկոս ԺԴ ինը տարեկան էր . ուստի խորհրդարանը Էվեռնոն դքսին սպառնալիքներէն շարժած (որ կ'ըսէր Թէ քանի որ Թուրը պատեանն է՝ փուճան իր կամքը կատարէն) Մարիամ Մէսիլին խնամակալ անուանեց . Սիւլլին ալ տեսնելով որ անիկայ Հենրիկոսի ձամբան չուզեր բռնել, բոլոր պաշտօններէն հրաժարեցաւ :

Մարիամ Մէսիլն մանաւոր բարեկամութեամբ մը վառահութիւն ունէր Եղէոնորա Կալիկայի անունով իտալացի կնոջ մը և անոր էրկանը վրայ՝ որ կ'ըսուէր Քոնչինի : Ա Քոնչինին սկսաւ մեկուն մեկալին պաշտօններ տալ, արտօնութիւններ շնորհել ու շատ սոսկ դիզեց : Սորկին հետ պատիւն ալ չսացընել ուզելով մարդիկ ըսուելու պատուանունը գնեց , քանի մը քաղաքներու և գաւառներու կուսակալութիւնն առաւ , ու Գալլիոյ ապարատեա անուանեցաւ՝ Թէպէտ և ոչ երբեք ձեռքը զէնք բռնած էր : Ազնուականաց գաւառներն ալ դադրեցընելու համար Թոզ տուաւ որ անոնք սէրուվեան գանձը վառնեն : Բայց երբոր գանձը պարպուեցաւ , սկսան գանգատիլ ու Սալինիոյ հետ եղած գաշնակցութիւնը առիթ առնելով պալատէն հեռացան , և ոսք կոխեցին որ ազգային ժողով ըլլայ . անոնց գլուխ կեցած էր Քոնտէ Իշանը : Թագաւորին կողմի մարդիկը յոյսնին գէմ կենալու սիրտ չընելով սկսան իշնա-

---

՝ Ո՞վ էր Քոնչինի ու ինչ խառնուածքի պատճառ եղաւ :

նաց հետ քաղցրութեամբ վարուիլ, ու պատժե-
լու աեղը վարձատրեցին զնրենք :

Ն Ան միջոցին խնամակալը յայտնեց խորհրդա-
րանին Թէ իր որդին Լուդովիկոս ԺԳ Թագաւո-
րելու հասակը առած է, ու քանի մը շաբաթ
ետքը հոկտեմբերի 10ին 1614ին ազդային ժողով
եղաւ. բայց ան ժողովին մէջ ամենևին օգտակար
բան մը չորոշուեցաւ : Ան աաեն ազնուականները
խօսք դրին որ Կոնչինին Թագուհւոյն քովէն հե-
ռացընեն, և կ'ուզէին Թագաւորը յանկարծ քո-
վիններէն բաժնել Պորտոյ գնացած ժամանակը,
բայց չկրցան : Ամենէն աւելի Կոնտէ իշխանը
սկսաւ յայտնի Թշնամութիւն ցուցընել Մարիամ
Մէտիչիին և մանաւանդ Կոնչինիին դէմ. ուստի
օր մը պալատը երթալու աաեն յանկարծ բըռ-
նուեցաւ ու բանտ դրուեցաւ, և զինքը բռնող
Թէմին դնդապետը, աս բանիս համար Գաղղիոյ
ազատապետ ըսուեցաւ : Բայց Կոնչինիին ալ
վերջը մօտեցեր էր : Լուդովիկոս ԺԳ անոր ձեռ-
քէն ձանձրացած՝ Վիթրի անունով մէկուն ազըս-
պրեց որ Կոնչինին բռնէ, ու դէմ կենալուն պէս
զինքը սպաննէ : Օր մը երբոր Կոնչինին պալատը
երթալու համար կամուրջէ մը կ'անցնէր, Վիթրի
առջևն եկաւ ու հրամայեց որ Թուրը իրեն տայ :
Երբոր Կոնչինին ձեռքը Թուրին տանելով քայլ
մը եաև քաշուեցաւ, շուտ մը իրեք ատրճանակ
պարպեցին վրան, հագուստները հանեցին, մատ-
նին ալ ձեռքէն առին. և Վիթրի նոյն վարձա-
տրութիւնը առաւ Կոնչինին սպաննելուն հա-

---

1 Կոնչինիին վերջը ինչպէս եղաւ :

մար՝ ինչ որ Թէմինը առեր էր Քոնսէն բռնելուն պատճառաւ, այսինքն Գաղղիոյ սպարապետ ըսուելու։ Քոնչինին մարմինը ժողովուրդը պատառ պատառ ըրաւ, խորհրդարանն ալ անոր անունը դատապարտեց։ Քոնչինին կինն ալ Ե-լէանորա իբրև կախարդ դատապարտուելով հրապարակաւ գլխատուեցաւ։

1 Թագաւորին մայրը՝ Պլուա քաղաքին բերդը քաշուեցաւ, Ռիշլիէօ եպիսկոպոսն ալ անոր հետ գնաց որ իր դրան երէցն էր. ուստի բոլոր կառավարութիւնը Ալպերը ու Լիւյին անունով իշխանին ձեռքն անցաւ, որ Քոնչինին ունեցածներուն ալ տիրեց, ու սկսաւ ամենուն առելի ըլլալ։ Ան միջոցին Թագաւորին մայրը՝ կորսընցուցած իշխանութիւնը ձեռք ձգելու մտքով Պլուայէն փախաւ գնաց Ընկուլէմ, և անկէց մէկ կողմանէ հպատակութեան թղթեր կը գրէր, մէկալ կողմանէ զօրք կը պատրաստէր դէմ կենալու։ Ռիշլիէօ աշխատեցաւ որ մայրը որդւոյն հետ հաշտեցընէ, ու շատ դժուարութիւններէ ետքը վախճանին հասաւ, որով կարգինալութեան պատիւն ալ առաւ։

2 Ան կռիւներուն առեն Թէալէա և Գաղղիոյ մէջ խաղաղութիւն էր, բայց նորազանգները տեսնելով որ Նանթի հրովարտակը չկատարուիր, Ա-ռջել քաղաքին մէջ ընդհանուր ժողով ըրին ու ազատ հասարակապետութիւն մը հրատարակեցին։ Լուդովիկոս ԺԳ Լիւյինին ձեռքով (որ

---

1 Ո՞վ անցաւ Քոնչինին տեղը։

2 Նանթի հրովարտակը ո՞րչափ հատատուեցաւ։

կենացը մէջ դեռ Թուր չէր բռնած) զօրք խրկեց անոնց վրայ , որ գնացին Մոնթոպան քաղաքը պաշարեցին . բայց ուժը հազար հոգի կորսընցնելէն ետքն ալ քաղաքը չկրցան առնել , և Լիւյին քիչ առենէն հիւանդացաւ մեռաւ (1621) : Երկու կողմէն ալ յոգնած ըլլալով հաշտութիւն ըրին Մոնփէլիէ քաղաքին մէջ ու Նանթի հրովարտակը նորէն հաստատուեցաւ :

Լիւյինի մահուընէն ետքը Թագաւորամայրը Մարիամ Մէտիչի նորէն որդւոյն աչքը մտնելով Ռիշելիէօն 1 եպիսկոպոսութեան առաջին իշխանը անուանեց , որ քիչ առենի մէջ Գաղղիան կերպարանափոխ ըրաւ : Լուդովիկոս զինքը չէր սիրեր ու իր մօրը Մարիամին կ'ըսէր . " Ա՛ս մարդուն վրայ մի խօսիր ինծի . փառասէր մըն է որ եթէ Թողուի՝ Թագաւորութիւնս պիտի ուտէ ,, : Բայց Ռիշելիէօն որ ահեղ կերպարանք մը ունէր , աղնուական քաղուածք , յստակ զուրցուածք , հաստատուն միտք ու մեծամեծ բաներ մտածելու կարողութիւն , Ճշմարիտ փառքը կը սիրէր՝ առանց անձնասիրութեան յաղթանակներն արհամարհելու : Ջամէնքը իր կամացը կը հնազանդեցընէր , ինչուան նաև Թագաւորը : Իրեն սխոյեան ամենևին մեծ մարդ մը չունենալով , իր Թշնամիներն արհամարհեց ու իշխանութեամբը զեղծաւ : Ալէկ ինքզինքը նկարագրեց ատ խօսքովս . " Բանի մը ձեռք չեմ զարներ ինչուան որ ալէկ մը վրան չմտածեմ . բայց մէյմը որ որոշեմ , չետակ վախճանիս կ'երթամ . կը կործանեմ , կը հնձեմ , եաքը ամէնն

---

1 Ռիշելիէօ ինչ բնաւորութեան տէր էր :

ալ կարմիր պատմուճանով կը ծածկեմ»։ Ասոր համար Մազխավելլի խոսլացոյն գլուխը միշտ կը դրսեւորանին վրայ ժամագլխին քովը կը պահէր։ Իր դաշնակիցներուը երբեւ գործիք կը բանեցընէր, և իմանալուն պէս որ ալ անոնցմէ իրեն օգուտ մը չկայ, մէկէն կը ձգէր զանոնք։ Մարիամ Մկռիչի երբոր գինքը կարգինալ անուանել տուաւ, ըսաւ իրեն Ռիշլիէօ. «Ա ծիրանին պիտի չկշեցընէ ինծի միշտ քու Մեծութեանդ երախտապէտ ըլլալուս պարտքը, և քու ծառայութեանդ համար արիւնս ալ թափելու պատրաստ պիտի ըլլամ»։ Հաւատաց Մարիամ. բայց քիչ ատենէն իմացաւ որ վառաստը մարդուն երախտապիտութեանը վրայ վստահիլ չըլլար։

1 Ա խորագէտ պաշտօնեային միտքը դրեր էր որ կալվինականները տկարացընէ, ազնուականաց իշխանութիւնը պակսեցընէ, Աւստրիոյ ցեղն ալ խոնարհեցընէ։ Ազնուականները Թագաւորին կատաղութեն էղբայրը ձեռք առնելով դաւակցութիւն մը ըրին որ կարգինալը սպաննեն. Ռիշլիէօ աս բանս իմանալով Շալէ կոմսը (որ դաւակցաց գլխաւորներէն մէկն էր) ի մահ դատապարտել տուաւ (1626)։

2 Լա Ռոշէլ քաղաքը նուաճելու համար Ռիշլիէօ նայեցաւ որ նախ ծովուն կողմէն նաւահանգիստը այնպէս գոցէ որ Անգլիացիք չկարենան քաղաքացւոց օգնութիւն հասցընել, ինչպէս որ 1627ին հարիւր կառը նաւ իրկեր էին։ Բայց Ռո-

---

1 Ռիշլիէօյի նպատակն ինչ էր։

2 Լա-Ռոշէլ քաղաքը ինչպէս առնուեցաւ։

չէզոքը իրենց Կիլիան անունով գլխաւորին առաջ նորդութեամբը քաջութեամբ դէմ կուգան։ Ախկոյ քաղաքապետ ընտրուած ժամանակը ըսեր էր իրենեսուն. "Որովհետեւ դուք կ'ուզէք, ես ձեզի գլուխ կ'ըլլամ, բայց սա պայմանով որ իշխանութիւն ունենամ սա Թուրս խոթելու ան մարդուն սիրտը որ առաջ ուզէ անձնասուր ըլլալ. Թէ որ ես զուրցեմ ան խօսքը՝ Թուրը ինծի դէմ բանեցուցէք,,։ Բայց վերջապէս առվին չդիմանալով, առանըչուս առնէն հաքը Ռոշէլցիք քաղաքին դռները բացին (1628)։ Ազատութիւն տուեցաւ իրենց որ դաւանանքնին համարձակ կատարեն, բայց իրենց ուրիշ պատճառութիւնները կտրիճցուցին և բերդերն ու պարիսպները քանդեցին։

Ան առիններդ Լուդովիկոս ԺԳ Իտալիա գնացեր էր Ռիշելիէօ կարդինալին հետ Սպանիացւոց դէմ. երբոր անկէց գարձաւ, իր մայրը Մարիամ Մէտիչի առջեն գնաց երթալ ու Ռիշելիէօ կարդինալը պաշտպանէն հանել, բայց Թագաւորը մտիկ ըրաւ, կարդինալն ալ Թագուհւոյն դէմ բան մը չկարենալով ընել, Մարիէնաք անունով երկու եղբայրքը՝ մահ գատապարտել տուաւ՝ որ Մարիամին հետ միացեր էին իրեն դէմ. առնցմէ մէկը որ Գաղղիոյ պատրաստեալ էր՝ սպանուեցաւ, իսկ մէկալը քշուեցաւ, ու եղբօրը մահը լսելէն հաքը սրտին ցաւէն մեռաւ։ Երբ առինէն Կասթոն նորէն Ռիշելիէօին դէմ ելաւ ու Լորէն գաւառը փախաւ. կարդինալն ալ առթով Թագաւորէն հրաման առաւ որ

---

1 Մարիամ Մէտիչի ինչպէս մեռաւ։

Մարիամ Մէտիչին բանտ դրուի. բայց Մարիամ զինքը բռնողներուն ձեռքէն փախաւ Պրուսէլ, անկէց Քոլոնիա, ու հոն խեղճութեամբ մեռաւ 1642ին:

1 Լուդովիկոս ԺԳ (1632) Լորէնի դքսին վրայ գնաց ու երկու տարիէն անոր երկրին մեծ մասին տիրեց: Ան միջոցին կասթոն Պրուսէլ փախեր էր ու անդադար թղթակցութեամբ Գաղղիոյ մեծամեծներուն մէջ խռովութիւն կը ձգէր. բայց վերջապէս զղջման թուղթ գրեց թագաւորին ու երդումնցաւ որ անկէց ետքը հաւատարիմ մնայ անոր: Սակայն Մոնմորանսի դուքսը որ կասթոնի խօսքով ոտք ելած էր ու քաջութեամբ դէմ կը կենար, բռնուեցաւ, Թուլուզի խորհրդարանէն՝ ի մահ դատապարտուեցաւ ու գլխատուեցաւ՝ երեսունըեօթը տարեկան (1632):

2 Ռիշլիէօ կարդինալը մէկ կողմանէ իր թշնամիները կը հալածէր, մէկալ կողմէն Աւստրիոյ կայսեր ու Սպանիոյ դէմ սկսուած երեսնամեայ պատերազմը բոլոր ջանքովը առաջ կը տանէր: Շատ մը յաջողութիւններէ ու ձախորդութիւններէ ետքը կարդինալին կամքը կատարուեցաւ, Սպանիոյ աէրութեան ոյժը կոտրեցաւ, Աւստրիոյ ցեղն ալ իր մեծութենէն ընկաւ:

3 Քիչ առէնէն նորէն դաւակցութիւն մը եղաւ

---

1 Լուդովիկոս ԺԳ ինչպէս յաղթեց Լորէնի դքսին, ու կասթոնը ինչպէս խռնարհեցուց:

2 Ռիշլիէօ ինչ կրցաւ ընել Սպանիոյ ու Աւստրիոյ դէմ:

3 Սէն-Մար ոմն էր ու ինչ վերջ ունեցաւ:

Ռիշլիէօ կարդինալին դէմ։ Սէն–Մար անունով է֊ րիտասարդը կարդինալին միջնորդութեամբը թա֊ գաւորին սիրելի եղեր էր. ասիկայ իր պաշտպանը վար ձգելու համար՝ Սպանիոյ տէրութեան հետ խօսք դրաւ, Օռլէանի դքսին ալ սիրտ տուաւ որ ոտք ելլէ. մէկ կողմանէ ալ ինքը թագաւորին խորհուրդ կուտար որ Ռիշլիէօ կարդինալին փա֊ ռասիրութեանը չափ դնելու համար՝ զինքը պա֊ տանէն հեռացընէ կամ սպաննել տայ։ Թագաւորը կ'ուզէր որ Ռիշլիէօն հեռացընէ, բայց կարդի֊ նալը իր գործակալներուն ձեռքովը Սէն–Մարին Սպանիացւոց հետ ըրած դաշնակցութեան մէկ օրինակը ձեռք ձգեց ու թագաւորին խրկեց։ Շուտ մը Սէն–Մար ու անոր բարեկամը Թու բռնուե֊ ցան. Ռիշլիէօ ան երկուքը Լիոն տարաւ և հոն հրապարակաւ գլխատել տուաւ 1642ին։ Բայց ինքն ալ յաղթանակաւ փարիզ դառնալէն եռքը՝ շատ չապրեցաւ ու կէս մը աշխատանքէ, կէս մըն ալ հիւանդութեամբ տկարացած՝ մեռաւ 1642ին դեկտեմբերի 4ին յիսունըրուք տարեկան, քսան տարի Գաղղիոյ տէրութիւնը կառավարելէն ու զօրացընելէն եռքը։ Մահուան անկողնին մէջ խոս֊ տովանահայրը կը յորդորէր զինքը որ թշնամեացը ներէ. "Տէրութեան թշնամիներէն զատ թշնամի չեմ ունեցած" ըսաւ կարդինալը։

Ռիշլիէօ իր ժամանակի մարդկանց մէջ ամե֊ նէն մեծն էր։ Տէրութիւն կառավարող իշխան մը ինչպէս որ պիտի ըլլայ՝ ինքզինքը օրինակ տուաւ Ռիշլիէօ, վասն զի ունէր ընտիր գաղափար, սուր

---

1 Ռիշլիէօ ինչ կատարելութիւններ ունէր։

միաք, ու մեծամեծ խորհուրդներէն ի գործ դնելու յարատեւութիւն։ Իր անբաւ հարստութիւնը առատաձեռնութեամբ ամենուն կը բաժնէր. փալիսիոսու մէջաեղը գեղեցիկ պալատ մը շինել տուեր էր որ կ'ըսուէր Փալէ–Քարթինալ. մեռնելու ատենը Թագաւորին Թողուց առ պալատը, որ էսքը Փալէ–Ռուայալ կամ Փալէ–Կասիոնալ ըսուեցաւ։ Ռիշելիէօյի պարծանքներէն մէկն ալ առ է որ Գաղղիոյ Ճեմարանը (Ակադեմի Ֆրանսէզ) ինքը հիմնեց, ու Քառնէյլ ողբերգակ բանաստեղծին շատ քաջալերութիւն տուաւ, ինչպէս նաև բոլոր գինքը գովող մտաւորականաց. վասն զի որչափ որ տարիքը կ'առնէր, այնչափ աւելի ախանջին անուշ կուգային փառաց ու գովեստից ձայները։

Յաջորդ տարին Լուդովիկոս ԺԴ ալ մեռաւ, որ իր Թագաւորութեան տասնը մեծամեծ գործողութիւններէ աւելի էր՝ գրեթէ առանց անոնց մէջ խառնուելու։

Ե՛րբ մեռաւ Լուդովիկոս ԺԴ։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Պապա-Ռիւն Ա կիւիոյ՝ Յակոբ Ա Թագաւորին ապէնէն ինկաւան կարուս առաջնոյն Թագաւորութեան սկիզբը (1603–1640):

Յակոբ Թագաւորին բնաւորութիւնը. — Ո-ղջախոհութիւն գէմ հանաք հալածանքը. — Դաւադրութեան վտօզդոյ. — Իրէ+ հոմանութեանց ապաստանիլը. — Ուորդըն Վրէր և Գէորգ Վիլլիըրս. — Իւլանդայի խաղաղութիւնը. — Արքային պատերազմը. — Յակոբայ առվորութիւնները. — Իր մահը. — Կարուս առաջնոյն Թագաւորելը. — Իր ամառանութիւնը. — Պըքինհըմի ապանութիւնը. — Կարուսի խոպոտիւնը. — Սիվիլիոյ ապստամբութիւնը. — Դաշնադրութիւն. — Ընծայարդիական ծառան:

---

1 Եղիսաբեթին յաջորդեց 1603ին Սկովտիոյ Թագաւորը Յակոբ Զ, որ Մարիամ Սթուարթին որդին էր, և բռնեցաւ Յակոբ Ա. իրմէ կը սկսի Սթուարթեանց ցեղը, և նոյնպէս իր առնէն սկսան խորհրդարանները Թագաւորին դէմ կենալ, և աս հակառակութիւնը Սթուարթեանց աքսորուելովը դադրեցաւ: Յակոբ Ա երեսունը եօթը տարեկան էր. զգուշաւորութիւնը ինչուան վախկոտութեան կ'երթար, խոհեմութիւնն ալ վատութեան. աւելի գիտութեանց ու առատաձեռնական վէճերու հետ եղաւ քան թէ ա-

բութիւնը աղէկ կառավարելու : Խռովութեան ու ապստամբութեան ձայները դադրեցնելու ու կալվինականաց կառաղութիւնը սանձելու տեղը, տարտամ կերպ մը կը բանեցընէր, ու Թուր մը տեսնար նէ՝ երեսին գոյնը կը նետէր : Ձորս դին Սկովտիացիները ժողված՝ ամէն պատիւ և իշխանութիւն անոնց կը բաժնէր . որով Անգղիացիք սկսան իրեն վրայ ծուռ նայիլ :

Յակոբ Ա Թագաւորելուն պէս հալածանք հանեց ուղղափառաց դէմ, և 1605ին բոլոր քարոզիչները աքսորեց : Հալածելոց մէջ Գէթսպի անունով մէկը կար, որ դաւակցութիւն մը ըրաւ Թագաւորին դէմ, և միտքը ան էր որ մէկ անգամով բոլոր Թագաւորական ցեղը, Թագաւորը, պալատականները ու երկու խորհրդարանները ու ժողովականները մեռցընէ : Քանի մը բարեկամներու հետ խօսք դրած՝ Վեսթմինսթրի պալատին քով տուն մը վարձեց ու երեսունըվեց տակառ վառօդ պատրաստեց ան սրահին տակը՝ ուր որ խորհրդարանները ժողով պիտի ընէին . այնպէս որ ան վառօդին կրակ տրուելուն պէս բոլոր ժողովը պիտի ջարդուէր : Երբոր ամէն բան պատրաստ էր, դաւակիցներէն մէկը անանուն Թուղթ մը գրեց իր բարեկամներէն մէկուն որ ան օրը խորհրդարանը չերթայ, ասկէց կասկածներ ելան, բոլոր սորերկրեայ տեղուանքը քննուեցան, ու խորհրդարանին տակի գետնափորին առջևը մէկը գտնուեցաւ որ քիչ մը ատեններն վառօդին կրակ պիտի տար . բռնեցին ղինքը ու չարչարելով գա-

---

Դաւակցութիւն վառօդոյ բառածն ինչ էր :

ակնյներուն անունները բերնէն առին : Փէթըսպի և իր ընկերները Լոնտրայէն ձգեցին փախան . բայց շատը ձեռք ինկալով գլխատուեցան : Ան դաւակցութիւնը պատմութեան մէջ ըսուեցաւ Դոսիկոթիւն վառօդոյ :

1 Իրեք տարի էր որ կը թագաւորէր Յակոբ Ա և իր անունը երթալով աւելի աւրուած էր ժողովրդեան առջևը : Բոլոր օրը որսորդութեամբ ու աքաղաղներ կռուեցընելով կ'անցընէր . իր թեթևութիւնը , անմիտ ծախքերը , կերուխումի եռանդը ըլլալը առաջի ըրեր էին զինքը հպատակներուն , ուսոր երկրին մէջ առղուանքը ապստամբութիւն մը եղաւ : — Հինգ հազար հոգւոյ չափ արք և կանայք ու տղաք ոտք եկան 1607ին Նորթհամփթոն , Ուորիք ու Լիսթըր կոմսութիւններուն մէջ . թագաւորը իր պահապանները շատցուց ու ազնուականները ժողվեց , ապստամբներուն վրայ խրկեց , անոնք ալ գնացին , գրեթէ զամէնքն ալ թրէ անցուցին :

2 Յակոբը խելքէ հանող մտերիմներուն մէջ անուանի էր Ռոպըրթ–Փէր անունով մէկը , որուն նախնիքը Մարիամ Սթուարթին պատճառաւ շատ նեղութիւններ քաշած էին , թագաւորն ալ մեծամեծ պատիւներ տուաւ իրեն : Բայց քիչ ատենէն ուրիշ մը թագաւորին աչքը մտաւ , որ էր Գէորգ Վիլլիըրս , որ եաքը Պըքինհըմ ըսուեցաւ . ասիկայ Փէրը վար ձգեց , տեղը անցաւ : Այնչափ

---

1 Յակոբ Թինչպէս նուաճեց երկրին մէջ եղած ապստամբութիւնը :

2 Ռոպըրթ–Փէր Թինչ մարդ էր :

զօրացաւ աս մարդը, որ ոչ միայն Յակոբ Թագաւորին, հապա նաև անոր յաջորդին Կարոլոսի վրայ ալ տիրեց. հետզհետէ պարոն, կոմս, մարգիզ, դուքս, մեծ ախոռապետ, մեծ ծովակալ ըլլալով, տէրութեան բոլոր մեծամեծ պաշտօնները ձեռք առաւ. անոնցմէ զատ՝ Յակոբ զինքը դրաւ նաև իր գործակիցներուն վերակացու և հաղարապետ:

1 Յակոբայ գովելի գործողութիւնը աս եղաւ որ Իռլանտան իր տէրութեանը հետ միացուց: Ան խեղճ երկիրը Եղիսաբեթի առեն անդադար կրծնական պատերազմներու մէջ էր ու չէր ուզեր նորալանդութիւնը ընդունիլ. ուստի Եղիսաբեթի մեռնելէն ետքը ուղղափառութիւնը նորէն հրապարակաւ հաստատուեցաւ: Իռլանտացիք տեսնելով որ Թագաւորը միտք ունի զիրենք բռնութեամբ նուաճելու, դէմ կենալու պատրաստուեցան. բայց Յակոբ քաղցրութեամբ զանոնք շահիլ ուզելով, նոր կուսակալ մը խրկեց ու ապստրեց անոր որ ամենևին խստութիւն չընէ. անիկայ ալ այնպիսի խոհեմութեամբ վարուեցաւ որ Իռլանտացիք կամաց կամաց հանդարտեցան ու Թագաւորին օրէնքներուն հնազանդեցան:

2 Քիչ առենէն ետքը արտաքին պատերազմը բացուեցաւ, և Յակոբ իր փեսին, այսինքն Պալատինեան կայսրընտրին պաշտպանութիւն ընելու համար Գերմանիոյ մէջ եղած խռովութիւններուն մասնակից եղաւ: Փերդինանտոս Բ կայսրը՝

---

1 Ինչ բարեկարգութիւն ըրաւ Յակոբ Ա:
2 Ինչ արտաքին պատերազմ ըրաւ:

կայսրընտրին ձեռքէն պոհեմիոյ Թագաւորու-
Թիւնն ու հայրենական գաւառները առեր էր.
անոր համար Անդրիացիք իրենց Թագաւորը ստի-
պեցին որ օգնութիւն խրկէ կայսրընտրին. բայց
ան օգնութիւնը բաւական չեղաւ:

1 Յակոբ Թագաւորը պատերազմին աւելի ուա-
մընք կը սիրէր և ուսումնական կ'ուզէր ըսուիլ:
Լատիներէն խօսիլ կը սիրէր, ու վիճաբանական
գրուածքներ կը հանէր ծիծաղական անուններով
ու այլանդակ ոճերով. աս պատճառաւ ալ շատ
մարդիկ իրեն դէմ խօսեցան ու գրեցին: Հէնրի-
կոս Դ. Գաղղիոյ Թագաւորը Յակոբ վերծապէս կ'ը-
սէր անոր. ժամանակակից հեղինակներէն մէկն
ալ այսպիսի վերոտառութիւն մը հանեց. "Թա-
գաւոր էր Եղիսաբեթ, Թագուհի էր Յակոբ":
Ան Թագաւորը մեռաւ 1625ին:

2 Կարոլոս Ա, Յակոբայ որդին, քանըհինգ
տարեկան էր երբոր իր հօրը յաջորդեց, և նշա-
նուած էր Գաղղիոյ Հէնրիկոս չորրորդին աղջկա-
նը հետ: Ինքն ալ բոլորովին Պըքինհըմին խորհըր-
դովը կը շարժէր. ուստի Թագաւորելուն պէս՝
Պըքինհըմը խրկեց որ իր Թագուհին առնէ բերէ.
երկրորդ օրը Կարոլոս ժողով մը ըրաւ ու տասակ
ուզեց խորհրդարանէն որ անով իր հարսանեացը
հանդէսները կատարէ և հօրը պարտքերը վճարէ:

3 Կարոլոս իր հօրմէն աւելի կրնար պատկա-
ռելի ու սիրելի ըլլալ ժողովրդեան. բայց Թա-

---

1 Ուսումնասիրութեանը վրայ ինչ կը պատմուի:
2 Յակոբ առաջնոյն մի յաջորդեց:
3 Կարոլոս կրցաւ սիրելի ըլլալ ժողովրդեան:

դաւթական իշխանութիւնը ան ատեն շատ տկարացած էր, և ամենուն միտքը հասարակապետութեան վրայ էր. մանաւանդ ժողովրդական խորհրդարանը շատ զօրացած էր, ու ինչուան ազատ նալեաք ալ կը վարուէր Թագաւորին ու անոր իշխանութեան հետ: Կարծես ուզէց որ նուաճէ՛ան խորհրդարանը, բայց չկրցաւ, ու պէտք եղաւ որ ինքը խնամարկի:

Խորհրդարանն առաջին անգամ որ ժողովեցաւ՝ քանի մը գանգատներ ըրաւ ու պահանջեց որ ժողովրդեան իրաւունքները նորէն հաստատուին: Երկրորդ ժողովին մէջ Պըքինհըմին դէմ ամբաստանութիւններ եղան, որ ան ատենները ուղղափառաց դէմ արշաւանք մը ըրեր ու յաղթեր էր: Երրորդ ժողովին մէջ ուրիշ մանաւոր վէճերը մէկդի ձգուելով ապստամբութեան ու ազատութեան ձայները լսուեցան, և խնդիրը իրա-անդ ըսուած առաջարկութեամբ բոլոր ան արտօնութիւնները պահանջուեցան, որ վաթսուն տարի էառքը սկսեր տրուէին: Թագաւորը յանձն առաւ որ իրաւանց խնդիրը ընդունի. բայց անկէց առաջ դալու հետևանքներուն պատասխանատու չէր ըսաւ: Ա՛ս յաղթութեամբ ժողովուրդը սիրտ առած՝ յայտնի զուրցեց Թագաւորին թէ հաստատակաց Թշուառութիւններուն պատճառ Պըքինհըմին չափազանց իշխանութիւնն է: Ան ատեն Կարծես խորհրդարանը քիչ մը ատենի համար գոյեց ու Պըքինհըմը նորէն պատերազմի խրկեց,

---

1 Խորհրդարանը ինչ կերպով սկսաւ համարձակիլ Կարծեսի դէմ:

որ երթայ յաղթութեամբ մը իր առջի ձախողութիւնը ծածկէ : Ճամբայ ելլելու առեն Պըքինհըմ իր սենեկին մէջ յանկարծ գանակով մը զարնուեցաւ . սպաննողը գանակը վերքին մէջ ձգեց փախաւ , դուքսը գանակը քաշեց հանեց ու քարէ սեղանի մը վրայ ընկաւ մեռաւ : Եղբը սպաննողը իմանալով որ անմեղ մարդիկ երեն աեղը կ'ամբաստանուին , ինքզինքը յայտնեց որ Իւլանտացի զինուորական մըն էր , և ըսաւ Թէ " Ամոր համար սպաննեցի Պըքինհըմը , որպէս զի իմ երկրիս բարիք մը ընեմ , և Անգլիան ազատելով Աստուծոյ առջեր վարձք առնեմ ,, :

Անկէց եղբը Թագաւորը տեսնելով ժողովրդեան համարձակութիւնը՝ բռնութեան ձեռք զարկաւ : Խորհրդարանի երեսփոխաններէն հինգ հոգի բռնեց ու Լոնտրայի աշտարակը դրաւ . և գիտնալով Թէ Թշնամեաց միտքը իր իշխանութիւնը ձեռքէն առնել է , ուզեց որ առանց երկու խորհրդարաններուն՝ ինքը միանակ կառավարէ երկիրը : Իր իշխաններուն մէկն էր ան առենը Թոմմաս Ուէնթվըրթ , որ եղբը Լորտ Սթրէֆֆըրտ ըսուեցաւ . Թագաւորը իր Լորտ բարեկամին ալ Քէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոս անուանեց , և սա երկու մարդիկը եղբը երեսէն արեամբը վճարեցին Թագաւորին բարեկամութիւնը :

Երբոր Կարոլոս Ա Գաղղիոյ ու Սպանիոյ հետ

---

1 Ինչպէս սկսաւ Կարոլոս խաղալ բանեցնել խորհրդարանին դէմ :

2 Նոր տուրքին պատճառաւ Կարոլոս ինչ խնդութիւն ըրաւ :

հաշտութիւն ըրաւ, քիչ մը առեն Անգլիա հան-
դարտեցաւ. բայց կռիւներու և առեւտուրի
արմատները միշտ կային, ու առիթ մը հարկաւոր
էր որ դուրս ելլէին: Թագաւորը 1634ին նոր
տուրք մը դրած ըլլալով՝ շատ մարդիկ չուզեցին
վճարել. ասոր վրայ ահռելութիւնը սկսաւ խառու-
թիւններ ընել և շատ Անգլիացիք Ամերիկա գնա-
ցին: Կարծես նայեցաւ որ արդիւնք զանոնք, Թող
չտուաւ Ամերիկա երթալու, ու երկու անգամ
նաւահանգստին մէջ բռնեց ան նաւը՝ որով Քրո-
մուէլ և իր ընտանիքը Ամերիկա պիտի երթային.
աս ան Քրոմուէլն է որ քանի մը տարի հաք Թա-
գաւորին գլուխը հրապարակաւ կտրել պիտի տար:

Քիչ առենէն փոթորիկը սկսաւ. Սկովտիա-
ցիք ոտք ելան, ու երդում ըրին որ իրենց կրօնքը,
օրինքներն ու ազատութիւնները պաշտպանեն ա-
մենուն դէմ, որովհետև Անգլոյ Թագաւորը
կ'ուզէր որ զանոնք ալ իրեն եկեղեցական օրինաց
տակ ձգէ: Տէրութեան գանձերուն տիրեցին,
նամանաւանդ բոլոր համբարանոցներն ու բերդերը
իրենք բռնեցին: Կարծես քսան հազար հեռաւա-
կով ու վեց հազար ձիաւորով Սկովտիոյ վրայ
գնաց. և Թէ որ մէկէն՝ի մէկ ապստամբներուն
վրայ վազէր՝ յաղթութիւնը իրեն էր. բայց երբ
որ տեսաւ Թէ Սկովտիացիք իրեն հպատակիլ կը
ձևացընեն, մէկէն զինջաւ, դաշնագրութիւն ըրաւ
հետերնին որ զինադադարութեան ըլլայ, ու իր զօրքը
արձակեց: Լմնարար դառնալէն հաքը տեսնելով որ
գանձը պարպուեր է, հարկադրեցաւ Հինգերորդ

---

1 Սկովտիացւոց հետ Լընճկէս վարուելցաւ:

անգամ խորհրդարանը ժողովի կանչելու. բայց ան ժողովին մէջ գրեթէ ամէնն ալ իրեն դէմ էլան։ Ա՛ս ժողովն է որ պատմութեան մէջ Մեծ կամ Երկար խորհրդարան կ՚ըսուի (1640)։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Պատմութիւն Անգլիոյ՝ Կարլոս առաջնոյն Թագաւորութեան վերջերը (1640–1649)։

Լա՛րտ Սթրէֆֆըրտին դատապարտութիւնն ու գլխատումը. — Լա՛րտ արշեպիսկոպոսը. — Խռովութեան մէջ Անգլիացոց կոպտութիւնը. — Կարլոս Ա. հաւաքութեան կերպը կ՚ուզէ փոխել. — Վրաստանի պատերազմ. — Ութերորս Հենրիքոս. — Էսսէքս կոմսը. — Անուշէր Վրմաութիւն. — Նիպուրկի պատերազմը. — Մընրոզ. — Ինվերկըրթոյ. — Նէզպիի պատերազմը. — Սկովթիոյ կարլոսը կը մատնեն. — Կարլոսի դատապարտութիւնն ու մահը։

1 Ազգային մեծ ժողովին մէջ (որ 1640ին էղաւ) շատ խելացի ու հաւատարիմ մարդիկ կային, որ թագաւորական իշխանութեանը չափ մը միայն կ՚ուզէին դնել, բայց գլխաւորներուն միտքը ան էր որ թագաւորութիւնը կործանեն։ Առնիք նախ սկսան Սթրէֆֆըրտ կոմսին վրայ յարձակիլ, որով հետև ինքը ամենայն չանք ըրած էր թագաւորութիւնը հաստատ պահելու. անոր համար ալ իրեն անունը դրեր էին Մեծ Ուրոյժ Իշխանը ժողովրդեան։

---

1 Սթրէֆֆըրտի գատաստանն ու մահ ը[illegible] էղաւ։

Հաստարակաց խորհրդարանին անդամներէն փիմ անունով կառաղի Հարտասանը մանաւոր առե-լութիւն մը ունէր ան առաքինի իշխանին դէմ, ուստի զինքը մահինչ հայրենեաց ամբաստանելէն ետև, լորտերու խորհրդարանին առաջարկեց որ չուտ մը Սթրէֆֆըրտ բանուի ու բանա դրուի: Ան միջոցին բոլոր Թշնամիները դուրս ելան ու խեղճ կոմսը մահապարտ վճռեցին, և Թագաւո-րին հաւանութիւնը առնելու համար՝ խառնիճա-ղանճ ժողովուրդը սէգերով, բրիչներով ու գա-ւազաններով պալատին չորս դին ժողվուեցան ու սկսան կառաղաբար կանչել Թէ Սթրէֆֆըրտին դլուխը կ'ուզենք: Կարծես չէր ուզեր ան վճիռը առորոշել. ան միջոցին վեհանձն իշխանը Թուղթ մը դրեց Թագաւորին, որուն մէջ կ'աղաչէր որ Թագաւորութեանն ու իր աղդատոհմին ազատու-Թեանը սիրոյն համար զինքը Թշնամեաց ձեռքը մատնէ. "Որովհետև ես եմ, կ'ըսէր, քեզմէ աս բանս խնդրողը, դուն Աստուծոյ առջևը կ'արդարանաս. ամենուն կը նեղեմ ես, և քեզմէ աս միայն կը խնդրեմ որ գԹուԹեամբ նայիս իմ խեղճ աղուս և անոր երեք քրուըտոցը վրայ": Թագուհին ալ այնչափ արցունք Թափեց որ վերջապէս Թագաւո-րը հրաման տուաւ իշխանաց իր կոմսին առորո-շելու, և Սթրէֆֆըրտ 1641ին մայիսի 12ին դլխատուեցաւ: Դլխատման տեղը երԹալու տեն հրաման խնդրեց որ Լոտ արքեպիսկոպոսը բան-տին պատուհանէն զինքը օրհնէ. բայց ան խեղճը կարծես Թէ չունեցաւ իր բարեկամին ան վերջի շնորհքը ընելու. վասն զի Սթրէֆֆըրտը զինուոր-ներուն մէջ առաջին պէս՝ մարեցաւ ընկաւ:

1 Սերկիփերոսին մահը Թագաւորին կենացը դէմ ալ ապառնալիք մըն էր։ Երկու խորհրդարանները մարդիկը սկսան Թագաւորին արտօնութիւնները պակսեցնել ու իրենց կարողութիւնը աճեցընել։ Ան միջոցին ձայն ելաւ թէ Անգլիացիք Իռլանտայի մէջ ջարդուեր են. ասոր վրայ նորապանդները աւելի կատղեցան, մանաւանդ որ լսեցին թէ Իռլանտացի ուղղափառները Թագուհւոյն ու Թագաւորին անունովը ոտք ելեր են։ Կարոլոս ինքզինքը արդարացընելու համար՝ խորհրդարանէն հրաման խնդրեց որ ան ապստամբութիւնը նուաճէ. բայց խորհրդարանը պատերազմ ընելու իշխանութիւնը Թագաւորին ձեռքէն հանեց, ու ինքիր վրայ առաւ զօրաժողով ընելն ու զօրավարները անուանելը։ Քիչ առենէն հասարակաց խորհրդարանն ալ սկսաւ լօրտերու խորհրդարանին դանդաղութեանը դէմ գանգատիլ, որոշեց որ անկէց ետքը միանակ գործ ութանէ, և հասարակաց օգտակար խորհուրդները ինքը որոշէ, թոյլ տալով որ պաշտօնականներէն ալ ուզողը իրեն հետ միանայ։

2 Թագաւորը հասարակաց խորհրդարանին չափազանց ապառնալիքները տեսնելով՝ ուզեց որ բռնութիւնը ձեռք առնէ։ Անճամբ գնաց խորհրդարանը որ ժողովականաց մէջէն հինգ հոգի բռնել տայ. բայց շատ ուշ էր. բան մը չկրցաւ ընել անոնց դէմ, ու շատ մը պաշտօնականներ հետն ա-

---

1 Իռլանտայի խռովութեան պատճառաւ Քինչ կռխները բացուեցան։

2 Կարոլոսի ու խորհրդարաններուն կարողութիւնը որչափ էր։

ուած՝ Լ՛ընարայէն գուրս էլաւ որ քաղաքական պատերազմը սկսի : Խորհրդարանին ուզածն ալ ան էր . վասն զի դիտէր որ պատերազմով միայն կրնար իր վախճանին հասնիլ , այսինքն բացարձակ իշխանութիւնը ձեռք առնել : Թէ խորհրդարանը և Թագաւորը իրենց իշխանութեանէն վեր բաներու ձեռք զարկեր էին . բայց ժողովուրդը աւելի Թագաւորին դէմ Թշնամութիւն կը ցուցնէր , վասն զի այնպէս կը հաւատցնէին իրեն Թէ Թագաւորը կ՛ուզէ զինքը նուաճել ու գերի ընել : Թագաւորին կողմը եղած ազնուականները քաղաքական ու կրօնական կարծիքներով իրարմէ շատ տարբեր էին , ու կը վախնային որ Թագաւորութեան օգտին համար իրենք իրենց վնաս չընեն : Խորհրդարանին զօրքը կրօնական ու քաղաքական մոլեգնութեամբ վառուած՝ ամէն բանի ձեռք կը զարնէր . Թագաւորը սակաւ չունէր , և բոլոր եկամուտները ու ազգութեան գանձերը խորհրդարանին ձեռքն էին : Թագաւորին կողմն էին Հոլանտացիք՝ իբրև հաւատարիմ ու գործունեայ նեղալկակիցներ . բայց նաւատորմիղն ու նաւահանգիստները խորհրդարանին ձեռքն ըլլալով կրնար խորհրդարանը ամէն սեռակ արտաքին օգնութիւն հեռացընել :

: Կարոլոս իր զօրացը սպարապետ դրաւ Փրէդերիկոս կայսրընտրին որդին Ռուբերտոս Ռուբերտ իշխանը . սակայ կարճ մարդ մըն էր , բայց չափէ դուրս տաքարիւն . ուստի Թագաւորը սա գործողութեամբ երկու սխալմունք մէկէն ըրաւ .

: Կարոլոս զիվ դրաւ իր զօրացը սպարապետ :

Ժէմը որ իր բաղդը այնպիսի զօրապետի յանձնեց, Ժէմին ալ որ անգլիացի զօրավարները օտարականի մը հրամանին տակը ձգեց։ Խորհրդարանին զօրադլուխը Էսէքս կոմսն էր։ Թագաւորականք քանի մը մանր յաղթութիւններով սկսա առած՝ Լոնդոնի վրայ գնացին ու Փինկհիլին քով պատերազմ մը ըրին որ երկու կողմին ալ անորոշ յաղթութեամբ մը լմընցաւ։ Էսէքս իր բանակովը Ուորվիք քաղաքը քաշուեցաւ, Կարոլոս ալ Օքսֆորտ քաղաքը, որովհետեւ սէրութեան մէջ ամենէն աւելի իրեն հաւատարիմ ժողովուրդը անիկայ էր։

Երբոր 1643ին Նիւքասթլ մարզիսը Անգլիոյ հիւսիսային կողմերը թագաւորական իշխանութիւնը հաստատելու հետ էր, անգլին Փրոմուէլ զօրավարը խորհրդարանին կողմը բռնելով շատ դաւաճանէր խորհրդարանին դէմ հանեց։ Ան Աւլվըր Փրոմուէլը քիչ առնի մէջ զօրապետութեան պաշտօնին հասած ըլլալով, իր ձեռքին տակը հազար հոգւոյ գունդ մը ունէր որ Գոտէ սրբոց կ'ըսուէր, և ան պնդին մէջն վնասուրնելը Ժէմին քարոզիչ կրօնաւորներուն պէս խիստ կը թութիւն մը ունէին։ Փրոմուէլի համ խորհրդարանին կողմի զօրքերը Կոնպ գլոխ կ'ըսուէին, որովհետեւ մազերնին կարճ կը թողուին. հակ թագաւորականք՝ Առպէթ կ'ըսուէին, իրենց հաւատարմութեանը նշան։

---

1 Փրոմուէլ քիչ պատրաստութիւն ունէր թագաւորականաց դէմ։

1 Նիւպուրկ քաղաքին քովը սեպտեմբերի 20ին (1643) պատերազմ մը եղաւ, որուն մէջ Ռուբերտ իշխանը Քրոմուէլէն յաղթուեցաւ. ան պատճառաւ Քրոմուէլի զինուորները իրենց անյաղթելի յամառութեանը համար Երկաթեայ ըսուեցան. Թշնամեաց դրօշակները պատրաստեցին, ու անոնցմով իրենց գաւակները ու թևերը զարդարեցին: Ողջ քաղաքը Թշնամեաց ձեռքը անցնելէն առաւ, Կարոլոսի Թագուհին Հենրիկէ կամ Հանրիէթ Գաղղիա փախաւ, որ քիչ մը առաջ Հոլանտայէն ղէնք ու սպառազէն իրկած էր իր էրկանը:

2 Քիչ մը առեն Թագաւորականք նորէն զօրանալու պէս եղան. վասն զի Էսեքս կոմսը Գոռնուայլի կողմերը հաշտութիւն ըրաւ անոնց հետ, Մընթրոզ մարգիզն ալ Սկովտիացի լեռնականները ողջ հանեց ապստամբաց դէմ, ու Էմիլիուրկի քով երկու անգամ յաղթեց խորհրդարանին զօրացը: Ընկերց Թագաւորական բանակը Լոնտրայի վրայ սկսաւ երթալ ու Ժողովուրդը խանութները կը գոցէր, աղօթքի ու ծոմապահութեան հետ կ'ըլլար. մէյմըն ալ լսեցին որ Թագաւորը Նիւպուրկին քով երկրորդ անգամ յաղթուեր է՝ առջինէն ալ սաստիկ կերպով:

3 Կարոլոսի Օքսֆորա քաշուած կեցած առնը, Քրոմուէլ կը նայէր որ իր հարստութիւնն ու իշխանութիւնը աւելցնէ Թագաւորական իշխա-

---

1 Նիւպուրկի պատերազմը ինչպէս եղաւ:
2 Երկրորդ անգամ ինչպէս յաղթուեցան Կարոլոսի զօրքերը:
3 Նեզպիի պատերազմը ինչ վերջ ունեցաւ:

նուիրեան տեղը։ Մէկ կողմանէ իր փառասիրութիւնը կրճնասիրութեամբ ու հայրենասիրութեամբ կը ծածկէր, մէկալ կողմանէ բոլոր զօրքը իր ձեռքին տակը առնելու կը մտածէր. և վերջապէս իր մեծիմաստ Ֆերֆաքս տապետը բոլոր զօրաց սպարապետ անուանել տուաւ։ Ան տանն ուզածին պէս զինուորական կարգերը փոխոխեց, և իր ընտրած մարդիկը զօրավարութեան տաճէանին հասուց։ Կարոլոս սկսեր էր խորհրդարանի կուսակիցներուն հետ հաշտութեան վրայ խօսիլ. բայց երբոր լսեց թէ Լոտ արքեպիսկոպոսը դատապարտուեր ու գլխատուելր է, նորին պատերազմեցաւ Նեզպի քաղաքին քովը (յունիսի 14ին 1645ին) և բոլորովին յաղթուեցաւ։ Սկովտիոյ մէջ ալ լեռնականները Մընթրոզ զօրավարին բաժնուեցան, ան ալ իրեն պէս քանի մը քաջ մարդիկ հետն առած իր հայրենիքին դարձ եղաւ։

1 Ան տաճէանը Կարոլոսի Թագուհին էնրիկէ Գաղղիայէն Անգլիա կ'երթար կուգար, որպէս զի իր էրկանը համար օգնութիւն գտնէ. Կարոլոս Գաղղիոյ դեսպանին խորհրդովը Սկովտիացոց ապաւինեցաւ, կարծելով թէ անոնք իր թշուառութիւններուն վրայ խղճալով իրենց հին ակն ու մեծարանքը նորին ձեռք կ'առնեն։

2 Սկովտիացիք խաբէութեամբ տէրն անոր ձեռքէն Օքսֆորտ քաղաքը և ուրիշ ամուր տեղեր, ու Անգլիոյ խորհրդարանին ծախեցին չորս հարիւր հազար տէրլինով։ Խորհրդարանը դարձ-

---

1 Դրանէն օգնութիւն մը ունենալու Կարոլոս։

2 Բռնութիւններով իր կողմը զօրացուց։

նանքի կողմանէ Երիցականէր, իսկ զօրաց մեծ մասը Քրոմուէլին հետևելով Ինքնագլուխ կ'ըսուէին. ուստի ասոնք չէին ուզեր որ խորհրդարանը բոլորովին ակրէ Թագաւորին վրայ։ Քրոմուէլ հասնեց Կարոլոսը ան տեղէն ուր որ խորհրդարանի գործակալները իրեն պահպանութիւն կ'ընէին, ու Համիլթոն քաղաքին մէջ եղած Համիլթոն–Քորթ ըսուած Թագաւորական պալատը վոխադրեց. եաքը իմանալով որ Երիցականք Թագաւորին հետ հաշտութիւն մը ընել կ'ուզեն, Քրոմուէլ ուրիշ ձեռքով խորհուրդ տուաւ Թագաւորին որ Ուայթ կղզին փախչի իբրև ապահով տեղ, որուն քաղաքապետը առաջուց որսացեր էր։ Հաւտաց Կարոլոս, ու հոն հասնելուն պէս՝ մէկէն քաղաքապետը բռնեց զինքը բանտ դրաւ։ Ան առեն ակաւ ըսել Քրոմուէլ. "Հիմա որ Թագաւորը ձեռքս ընկաւ, ալ խորհրդարանը ծոցս կը դնեմ"։ Ան միջոցին Կալէսի երկիրը քանի մը կոմսութիւններ և նաւահօրմղին մէկ մասը խորհրդարանէն ապրստամբեցան ու Թագաւորին կողմը անցան. ինչուան Սկովտիացիք ալ իրենց դաւաճանութիւնը սրբելու համար՝ խորհրդարանին դէմ զէնք առին. բայց Քրոմուէլ յաղթեց անոնց 1648ին ու անկէց եաքը նայեցաւ որ բոլորովին զԹագաւորը կործանէ։ Երբոր իմացաւ Թէ իր հոն չեղած առեն խորհրդարանը ուզեր է Կարոլոսի հետ հաշտուիլ պատրուակը մէկդի ձգեց, իր զօրքովը Լընտրա գնաց, խորհրդարանին բոլոր երիցական անդամները բռնեց ու միացածները ասկէց որ մէջերնէն երեսունըուքը հոգի ընտրեն, և անոնց յանձնեն Թագաւորին դատաստանը։

1 Յունուարի 20ին 1649ին Կարոլոս անօրէն դատաւորաց առջեւն ելաւ որ իր դատապարտութեան պատճառները լսէ, և ըսաւ անոնց. "Նախ օրհասերը հոս չեն. երկրորդ ես ալ խորհրդարանին մասն եմ, ուրեմն ես ամբաստանութիւնը օրինաւոր կերպով չէ" : Բայց մեկ չըրին, և իրեք անգամ ալ ինքը դատաստանին կանչելէն ետքը՝ ի մահ դատապարտեցին : Արիասիրտ թագաւորը ամենևին չխռովեցաւ. Վեսթմինսթրի գահլիճէն ելլելուատեն երբոր տեսաւ որ հոն կեցած զինուորները իրեն դէմ կ'աղաղակեն, "Խե՛ղճ մարդիկ, ըսաւ, քիչ մը ատրկի համար ոյն բանը կրնային ընել նաև իրենց գլխաւորներուն դէմ" : Երբոր ան զինուորներէն մէկը թագաւորին երեսը թքաւ, անիկայ ըսաւ քաղցրութեամբ թէ "Նաև Փրկիչն աշխարհի այսպիսի նախատինք կրեց" :

2 Դատապարտութենէն ինչուան մահը իրեք օր անցաւ. ան միջոցին շատ միջնորդութիւններ ըրին Գաղղիոյ և Հոլանտայի դեսպանները, նախ Սկովտիացւոց գործակալները. իր հաւատարիմ իշխաններէն ալ Ուիլմինթ, Հերթֆըրտ, ՍաուԹհԷմփթըն և Լինսի խնդրեցին որ իրենք մեռնին թագաւորին տեղը. բայց մեկ ընդունելաւ : Վերջի վայրկեաններուն Կարոլոս իր զաւկըները համբուրելէն ետև՝ անխռով կերպով գնաց գլխատուելու տեղը, և յունուարի 30ին 1649ին անբաւ բաղմութեան առջեւը գլուխը կտրեցին.

---

1 Ինչպէս դատապարտուեցաւ Կարոլոս :
2 Ինչ կերպով գլխատուեցաւ :

ժողովուրդն ալ լուռութեամբ ու ցաւովան ահաւոր տեսարանին վկայ եղաւ: Մարմինը դադաղը դնելէն ետքը, ՔրոմՒէլ մէյմըն ալ ուզեց իր մեռուցած թագաւորը տեսնել. վեր վերցուց գլուխը ու վայրենամիտ անզգայութեամբ մը ըսաւ. "Ըա՛ռ աղէկ կազմուածք ունի եղեր. կրնար դեռ երկար տեւեն ապրիլ,,:

SOUREN H. SARKISIAN
1628 RIDGE AVE.
EVANSTON, ILL.

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Պապմոնթան Սպանիոյ, Փորթուկալի և Սթուրին Նահանգաց՝ Քարլոյ Քամպրէզիոի հաղորդունենեն ինկուան ժէ դարուան մէջ պեղուածը (1558–1650)։

Փիլիպպոս Բ. — Սրբոցննդութիւն. — Սթուրին Նահանգաց ապստամբութիւնը. — Գուլիելմոս Նասսա. — Մուրոյնի. — Ալբայի դուքսը. — Ափեան արշաւ. — Տան Քարլոսի մահը. — Սթուրին Նահանգաց պատերազմը. — Սպանիոյ Աբսբուրկները. — Յովհաննէս Աւսթրիացին. — Եօրն հաղթեալ Նահանգք. — Փորթուկալի առանութիւը. — Գուլիելմոս Նասսացին մահը. — Իր որդւոյն սրտմտութիւը. — Անյաղթելի Նաւատորմիղը. — Մէթփնա Ծուվկուէը. — Հենրիկոս Ըրըրդին դէմ Փիլիպպոսի ղօրք կուգէը. — Փիլիպպոս երիրդին մահը. — Փիլիպպոս Գ. — Ալբուքարկի Սպանիայէն դուրսիլը. — Փիլիպպոս Դ. — Ալմինեանք և Գոմարեանք. — Պառնէվէլտ. — Մօրիս Նասսա. — Պառնէվէլտի ու որդւոյն սպանութիւնը. — Մխոնըներէ դաշնադրութիւնը. — Փորթուկալի ապստամբութիւնը. — Պրանդոյի դուքսը Յովհաննէս և իր հաղթապեթը Փինեոյ. — Փորթուկալի նահանգաւորութեան հաստատութիւը. — Օլիվարէս դքսին իշխանութենէ իյնալը։

---

1 *Կարոլոս Ե կայսրը մեռնելու առեն (1558) իր Փիլիպպոս որդւոյն Թողուց Սպանիոյ տէրութիւնը, Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը, Սիկիլիա*

---

1 Կարոլոս Հինգերորդին ոմէ յաջորդեց Սպանիոյ աթոռը։

ու Սարտէնիա կղզիները, Միլանու դքսութիւնը, Սաոյին Նահանգները ու Պուրկոյնի մէկ մասը. Ամերիկայի գաղթականները ալ իրեն հարկառու էին, այնպէս որ կերպով մը իրաւունք ունէր ըսելու թէ իր տէրութեանը մէջ արեւը ոչ երբէք մայրը կը մտնէր։ Աչինչափ զանազան ժողովուրդներ հանգարտ պահելու համար բազմաթիւ զօրք ալ ունէր Փիլիպպոս, ազէկ կրթուած, պատերազմի և յաղթութեան վարժած ու բոլոր Եւրոպայի դէմ կռնալու պատրաստ։

Փիլիպպոս Բ բնութեամբ տխուր էր ու կամացը վայ տասակ յամառ, Սպանիացւոց Քաթոլիկեան լեզուէն զատ ուրիշ լեզու չէր ուզեր խօսիլ, և ամէն տեղ կը ջանար Սպանիացւոց ծանր ու կանոնաւոր սովորութիւնները տարածել։ Քաթոլիկ Համլրկեվնի գաշնագրութեան մէկ պայմանովը (1559) Գաղղիոյ Հենրիկոս Բ Թագաւորին Ելիսաբեթ աղջիկը իրեն կին առեր էր։ Սպանիա գառնալուն պէս Սէն-Քանթէնի յաղթութեանը յիշատակ՝ Էսքուրիալ կոչուած հոյակապ վանքը շինեց, որ Թագաւորաց պալատ եղաւ։ Թէ ուղղափառ հաւատոյ պաշտպան ըլլալուն և թէ իր իշխանութիւնը հաստատ պահել ուզելուն համար՝ ամէն տեսակ նորամուծութեանց, և մանաւանդ նորադաւանութեան տասակ թշնամի էր. ան պատճառաւ Սրբաքննութեան տեսանը իրեն ժամանակը շատ զօրացաւ։ Ուզեց որ նոյն տեսանը Սաոյին Նահանգաց մէջ ալ հաստատուի. բայց անոնք երկրին տանջելօթը գաւառներն ալ դէմ կեցան։

։ Ինչ բնաւորութեան տէր էր Փիլիպպոս Բ։

1 Սաղմն Նահանգները ան առեն Փարմայի դքսուհւոյն Մարգարիտայի ձեռքը տուեր էր Փիլիպպոս, մանաւանդ թէ Կրանվէլ կարդինալին, որ Փիլիպպոսի հաճոյանալու համար սրբազնութիւնը ան երկիրներուն մէջ հաստատեց ու բնակչաց արուծնութիւնները ոտքի տակ առաւ, որով անոնք ալ ապստամբեցան Փիլիպպոսի դէմ: Ապստամբներուն գլուխ կեցան Գուլիելմոս Նասաւ՝ Հոլանտայի, Զէլանտայի և Ութրէքթի կոմսակալը, Էկմոնտ կոմսը, Հոռն ծովակալը և Գուլիելմոսի եղբայրը Լուդովիկոս Նասաւ. սոսկ Պրեսա քաղաքը ժողովուեցան ու խօսք դրին որ նորազանդից դէմ եղած հրովարտակները ջնջել տան: Մարգարիտայի իշխանութենէն մէկը աժգոհ ազնուականաց համար օր մը ըսեր էր անոր. "Ա մուրացկանութեու գնդէն մի վախնար,,. անոնք սա նախատինքը սիրով յանձն առին, ու մուրացիկ անունը սիրտնուն մը պէս Պրեսա քաղաքին դաշնակիցներուն վրայ ձգաց:

2 Մարգարիտա քիչ մը առենի համար հրովարտակներուն գործադրութիւնը արգիլեց. բայց Փիլիպպոս անոր հակառակ՝ Ալբայի դուքսը խրկեց որ երթայ Սաղմն Նահանգաց ապստամբները նուաճէ. վասն զի անոնք օրէ օր չատնալու վրայ էին, և իրենց նշան ընտրեր էին վրայէ գուշ կամ պնակ մը և քսակ մը. իրենք ալ իրենք մաս բաժնուած էին, Մուրացիկ ցամաքի, Մուրացիկ ծովու ե

---

1 Սաղմն Նահանգաց մէջ ինչ ապստամբութիւն եղաւ:

2 Ասիան ալեան բաւածն ինչ էր:

Ֆոլաղիֆ անպատոյ . Ալբայի դուքսը քանի հազար զօրքով երթար հասաւ , Մարգարիտա իր իշխանութենէն հրաժարեցաւ , որպէս զի ան կարգաւորութենէն առաջ եկած միջամտելուն պատասխանատու չըլլայ . Նորալանդնեբրէն ալ հարիւր հազար անուռոր էլան ուրիշ երկիրներ դնացին : Սպանիացի զօրավարը առեան մը հաստատեց որ բռնեցաւ Ախեան խռովարէնց . իսկ Հոլանտացիք Ախեան արեան անուանեցին զանիկայ : Ան առեանը տանըրութը հազար հոգի՝ ի մահ դատապարտեց , երեսուն հազար հոգւոյ ալ ստացուածքը գրաւեց . մեռնողներուն մէջ ամենէն երեւելին էրան Էգմոնտ և Հոռն կոմսերը , որ երկար ամիս բանտ կենալէն ետքը 1568ին գլխատուեցան , իսկ Գուլիէլմոս Նասաւ (որ Օռանժի իշխան ալ կ'ըսուէր) փախչելով ազատեցաւ ու առիթ կը սպասէր որ վրէժխնդրութիւն ընէ :

Ան միջոցին Փիլիպպոս ալ Սպանիոյ մէջ իր Տոն Քարլոս որդին՝ ի մահ դատապարտեց , և երեք ամիս ետքը Սպանիոյ Թագուհին՝ որ Փիլիպպոսի կինը ըլլալէն առաջ Տոն Քարլոսին հետ նշանուած էր՝ որուն ցաւէն , կամ Փիլիպպոսէն թունաւորուելով , մեռաւ : Տոն Քարլոսի մահուանը վրայ Սորբին Նահանգները աւելի գառնացան . Գուլիէլմոս Նասաւն ալ յարմար առիթ սպասեց անիկայ , ու երեն եղբօրը զօրքերովը Լուքսեմպուրկի գաւառը մտաւ : Առջի բերան ասոնք յաջողութիւն չունեցան , և Ալբայի դուքսը

---

1 Տոն Քարլոսի մահը ինչպէս եղաւ ու ինչ խառնուածքի պատճառով :

Պրուսել քաղաքին մէջ անոնցմէ առած Թնդանօթ-
ները ալձան մը կանգնեց՝ ոտքին տակը երկու
հոգի տարածուած, որ կը նշանակէին Ժողովուրդն
ու աշնուականները։ Գուլիէլմոս Նասաւ ցամաքի
վրայ զարնուելէն ետև՝ Սորբին Նահանգաց մէջ
նահատորմիլ մը պատրաստելու եռանդ եղաւ, Ծո-
վային մուրացկիներուն ձեռքովը շատ նահան-
գիսանները տիրեց, և ըսուեցաւ Ընդհանուր կամ
Կոմիսապահ Հոլանտա, Զէլանտա, Ֆրիզիա և
Ուտրէքթի գաւառներուն։

1 Գրեթէ նոյն առեններըը Սպանիոյ մէջ գըտ-
նուող Արաբացիք Փիլիպպոսի դէմ ոտք ելան, և
իրենց օգնութիւն խնդրեցին Օսմանցւոց ու Մա-
րոքի Թագաւորներէն. բայց երբոր անոնք չջար-
ժեցան, իրենք միևնակ երկու տարի տասնիկ պա-
տերազմեցին ետև՝ Փիլիպպոսի եղբօրմէն յաղ-
թուեցան, որ էր Յովհաննէս Աւստրիացին. ա-
նկէկայ Արաբացիները տարաբաղխա Քաստիլիա բնակե-
ցուց, ու քիչ առենէն եռքը Օսմանցւոց դէմ նա-
ւական պատերազմով Լէփանթոյի կամ Էնի-
պախթիի յաղթութիւնը ըրաւ (1571)։

2 Ալբայի դքսին յաջորդող զօրավարը տկար
մարդ մը ըլլալով, սպանիացի զօրքերն ալ չկրցաւ
կառավարել, ուստի Յովհաննէս Աւստրիացին ա-
նոր տեղը անցաւ ու Ճարտար հնարքներով զա-
մինքը հանդարտեցուց։ Բայց քիչ առենէն ապըս-
տամբները իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու

---

1 Սպանիա Արաբացիները Քնչպէս ոտք ելան ու նուաճուեցան։

2 Միացեալ Նահանգները որո՞նք էին։

համար Մաթիաս արշիդքահէն օգնութիւն խնդրեցին. Գուլիէլմոս Նասաւն ալ իր անձնական փառասիրութիւնը մէկդի դնելով Մաթիասին հետ միացաւ, և Յովհաննեսին յաղթեց: Քիչ առենէն եաքը մեռաւ Յովհաննէս, և կ'ըսեն թէ փիլիպպոս զինքը թունաւորել տուած է: Ան առեն Սպանիացւոց զօրապետ եղաւ Ալէքսանդր Փառնեզէ՝ Փարմայի դուքսը, որ մօր կողմանէ կարոլոս Հինգերորդին թոռն էր. ասիկայ հարաւային գաւառները նուաճեց, բայց հիւսիսայիններուն բան չկրցաւ ընել. վասն զի անոնք իրենց ազատութեան ձարտարութեամբը Սպանիայէն բաժնուած ու եօթը գաւառ մէկտեղ Միւդեալ Նահանգ անունով մէկ եղած՝ Ութրէքթ քաղաքին մէջ էր. դուբնցան որ մէյմէն ալ իրարմէ չբաժնուին:

Փիլիպպոս Թագաւորը ան եօթը նահանգին տեղը ուրիշ երկրի մը տէր եղաւ. վասն զի Փորթոկալի Թագաւորը Տոն Սեբաստիանոս՝ Արաբացւոց դէմ պատերազմի գնացած ըլլալով, Ափրիկէի մէջ մեռաւ (1578), և տեղը անցաւ իր հօրեղբայրը Տոն Հենրիկոս կարդինալը, ասիկայ որովհետև եօթանասուն տարեկան էր, իրեն յաջորդ մը ընտրելէն առաջ մեռաւ: Փիլիպպոս բռնութիւնը իրաւունքի տեղ բանեցընելով, Ալբայի դուքսը շատ զօրքով հոն խրկեց, ինքն ալ անձամբ Լիսպոնա գնաց որ բնակիչներուն հաւատարմութեան երդում առնու (1581): Հոն տեսնելով որ իր կեանքը վտանգի մէջ է, շատ մը կասկածելի

Փորթոկալի երկրին ինչպէս տիրեց Փիլիպպոս:

մարդիկ սպաննեց . եւ քը երկիրը այլեայլ կուսակալներու յանձնեց ու ինքը Սպանիա դարձաւ :

1 Յոյս ունէր Փիլիպպոս որ Սաորին նահանգներն ալ նոյնպիսի դիւրութեամբ մը նորէն ձեռք ձգէ . և Աղէքսանդր Փառնէզին առաջին յաջողութիւնները տեսնելով աւելի սիրտ առաւ : Ամէն բանէ առաջ նայեցաւ որ Գուվիէլմոս Նասաւը մէջ տեղէն վերցնէ . վասն զի գիտէր թէ անիկայ է իր գլխաւոր թշնամին . ուստի անոր գլուխը բերողին շատ մը սուակ խոստացաւ : Բաղտասար Գերարդոս անունով կատաղի մարդը Սպանիոյ Թագաւորին փափաքը կատարեց ու Տէլֆի քաղաքին մէջ Գուվիէլմոսը սպաննեց (1584) : Ան սպանութենէն շահ մը չեղաւ . վասն զի Գուվիէլմոսի որդին Մաւրիկիոս կամ Մօրիկ Նասաւ՝ մէկէն ի մէկ Հոլանտայի սթաթհուուդր անուանեցաւ , եւքն ալ եօթն Նահանգաց : Կանտ , Պրուսէլ , Մալին և Անվերսա քաղաքները դաշնակից գաւառաց ձեռքն ընկան , նոյն տաեներ նաև Անգլիոյ Թագուհին Եղիսաբեթ վեց հազար հոգի օգնութիւն խրկեց անոնց :

2 Ան տաեներն է որ Փիլիպպոս Անգլիոյ Թագուհիէն վրէժն առնելու համար , անոր դէմ Անյաղթելի ըսուած նաւատորմիղը խրկեց , և ան նաւերը փոթորիկով ջարդուեցան : Երբոր Ծովակալ Մէնինա դուքսը եկաւ Փիլիպպոսին իմացուց նաւա-

---

1 Փիլիպպոս ինչ հնարք բանեցուց Սաորին նահանգները նուաճելու համար :

2 Անյաղթելի ըսուած նաւատորմիղը երբ խրկեց Փիլիպպոս Անգլիոյ գէմ :

տոմսին վոնթորկէ ջարդուիլն ու տասը հազար հոգւոյն մահը, "Դուքս, ըսաւ Փիլիպպոս, զքեզ խրկեցի ես մարդկանց հետ պատերազմելու և ոչ եղէկ տարերց հետ. Աստուծոյ կամքն օրհնեալ ըլլայ": Ու սկսաւ դիմացի նամակը առաջ տանիլ: Ա՛ս զարմանալի բնաւորութիւնս ունէր Փիլիպպոս, այսինքն ձախորդութեան առեն ալ երկայնմտութիւն:

Ֆառնէզէ զօրավարին առաջնորդութեամբը Գաղղիա ալ զօրք խրկեց Փիլիպպոս՝ Հենրիկոս չորրորդին ձեռքէն փարիզը պաշտպանելու: Բայց յաղթեց Հենրիկոս Սպանիացւոց, մտաւ Փարիզ, ու Մխացեալ Նահանգաց հետ դաշնակցեցաւ: Հոլանտացիք ալ ան միջոցին այնչափ զօրացան որ 1598ին երբոր Գաղղիացիք ու Սպանիացիք հաշտութիւն ըրին, Հոլանտացիք միանակ ալ մնալով իրենց ինքնիշխանութիւնը կորզեցին: Ինչուան Փիլիպպոս ալ ձանձցած կ՚երևնայ իր ջանքին անօգուտ ըլլալը. ուստի Մաորին Նահանգաց սէրութիւնը անցուց իր Իզապէլ աղջկանը և անոր փեսին, որ էր Աւստրիոյ արշիդուքսը Ալպերթ: Միանգամայն ուզելով Հոլանտացւոց վաճառականութիւնը կործանել, որ Լիսպոնայէն կուգային Հնդկաստանի վաճառք կ՚առնէին, արգելք հանեց որ ամենևին Հոլանտացւոց նաւերը ան քաղաքին նաւահանգիստը չկարենան մտնել. բայց անով Ասիա եղած Սպանիացի գաղթականներուն մեծ վնաս ըրաւ, վասն զի Հոլանտացիք Եւրոպայի

---

1 Մաորին Նահանգները ինչ կերպով ազատ մնացին Փիլիպպոսի իշխանութենէն:

մէջ չգտաւծնին ակաան երթալ արևելեան Հնդկաստանէն բերել։ Փիլիպպոս Բ մեռաւ 1598ին և հետը տարաւ այնչափ ժողովրդոց անէծքն և իրեն տրուած մականունը, որ էր Դև հաբաւոյ, իսկ իրեն յաջորդ Թողուց իր Փիլիպպոս որդին։

1 Փիլիպպոս Գ. կառավարութեան բոլոր հոգը ուրիշներուն ձեռքը Թողուց, այսինքն Լերմոյի դքսին, որ ան ալ Ռոտրիկէզ Քալտերոն անունով խառնվարար մարդուն խորհրդովը կըընէր ամէն բան։ Ան Թագաւորին ժամանակն ալ Սաորին Նահանգաց պատերազմը չդադրեցաւ, և Ամբրոսիոս Սփինոլա Սպանիացի զօրապետը գնաց Ոսթենա քաղաքին տիրեց (1604)։ բայց Մօրիկ Նասաւ իր ձարտարութեամբը Հոլանտացիները հետզհետէ աւելի զօրացուց, և վաճառականութիւնին ծաղկեցուց։ Փիլիպպոս Թագաւորին հետ ալ զինադադարման անունով հաշտութիւն ըրաւ (1609), որով Միացեալ Նահանգները խաղաղութիւն գըտան, և Նասաւի ցեղը աւելի մեծցաւ։

2 Ան խաղաղութեան ժամանակը Փիլիպպոս Գ. ձեռացած Արաբացիները ալ Սպանիայէն դուրս ընելու մտքով հրաման հանեց որ երեսուն օրուան մէջ իր տէրութենէն դուրս չելլող արաբացին մահապարտ ըլլայ։ իրենց ստացուածքը ծախելու հրաման եղաւ սա պայմանով որ անոնց գինը արծաթ ստակ չըլլայ, հապա ուրիշ վաճառք գնեն

---

1 Փիլիպպոսի յաջորդին սաեղը ինչ վիճակ ունեցան Սաորին Նահանգները։

2 Փիլիպպոս Գ. ինչպէս դուրս հանեց Սպանիայէն Արաբացիները։

անով Էրկրին մէջ ու ան վաճառքը դուրս տանին։ Ասանկով քառասուն հազար Արտաշկէք պաս-րուէցան, ու կարծես թէ իրենց հետ առին տա-րին Էրկրագործութիւնը, վաճառականութիւնն ու արուեստները, այնպէս որ Սպանիա մեծ աղ-քատութեան մէջ ընկաւ, և Փիլիպպոս 1620ին հարկադրեցաւ մեծամեծ արտօնութիւններ խոս-տանալ Էրկրագործութիւնը ծաղկեցնելուն։ Յաջորդ տարին մեռաւ Փիլիպպոս քառասունե-րէք տարեկան, և իրեն յաջորդեց տասնըվեց տարեկան որդին Փիլիպպոս Դ, Օլիվարէս դքսին առաջնորդութեամբը կառավարելով իր տէրու-թիւնը։

Քիչ առենէն Սաորին նահանգները կրծնա-կան հակառակութիւններով սկսան նորէն տալն-ուվրայ ըլլալ. և ան պատճառաւ երկու նոր ա-զանգներ եղան, որ կ'ըսուէին Ընդհանուր և Գոմ-բէնան։ Արմինեանց գլխաւորն էր Պառնէվէլա անունով գիտուն մարդը, իսկ Գոմարեանցը Մո-րիկ Նասաւ սեթեվհուտը. ասիկայ Պառնէվէլ-ային վրէժ առնելու համար Տորտրէքթի քաղաքին մէջ ժողով մը ըրաւ, և ան ժողովին հրամանը պա-տի կատարեմ ըսելով Թուրը ձեռքը էօթը գառա-նէրուն մէջ պարսեցաւ, և իր ամէն Հետևմինները Արմինեան են ըսելով ծերը բանտ դրաւ, որը աք-սորեց, էտքն ալ Պառնէվէլային բռնեց, վրան ամ-բաստանութիւն ըրաւ թէ տէրութեան դէմ դա-ւակցութիւն կ'ընէ և՝ մահ դատապարտեց։ Պառ-

---

1 Արմինեանց ու Գոմարեանց պատճառաւը լինչ ապանութիւններ եղան։

նէվէլին երկու որդիքը իրենց հօրը վրէժն առնելու համար դաւակցութիւն մը ընին, որ իմացուեցաւ, անոնցմէ մէկը բռնուեցաւ ու՝ ի մահ դատապարտուեցաւ. և երբոր մայրը կ՚ազատէր Նասաւին որ նէրէ որդւոյն յանցանքը, անիկայ պատասխան տուաւ. "Կը զարմանամ որ ինչպէս որդւոյդ համար կը խնդրես ան բանն որ էրկանդ համար չխնդրեցիր": Կինը բարկութեամբ պատասխան տուաւ. "Էրկանս համար չխնդրեցի՝ վասն զի անմեղ էր, որդւոյս համար կը խնդրեմ, վասն զի յանցաւոր է":

1 Ջինադադարութիւն որոշուեցաւ, Սպանիոյ հետ պատերազմը նորէն սկսաւ: Օլիվարէս դուքսը միտքը դրած ըլլալով որ Սպանիա նորէն առջի մեծութեանը հասցնէ, նաև իր Թագաւորին Մեծ մականունը առնել տուաւ, ու Սիւինոլա ապարատեան ապստամբեց որ բոլոր ուժովը Սաորին Նահանգաց վրայ երթայ. բայց թէ հան, թէ Խասլիա, թէ Գաղղիա, թէ Գերմանիա և թէ ինչուան Հնդկաստան ալ Սպանիացիք շատ ձախորդութիւններ ունեցան: Վերջապէս 1648ին Փիլիպպոս Դ Մինանթիւլի դաշնագրութիւնը առորդրեց, որով Սաորին Նահանգները ինքնագլուխ Հանրապետութեան, Անվերապահ Նահանգաց Սպանիոյ դէմ դրուեցաւ, և Սաորին Նահանգաց հետ վաճառականութիւնները դարձեցաւ:

2 Ան ալ բաւական չէր, Փորթոկալի երկրին

---

1 Սաորին Նահանգները ինչ կերպով բոլորովին ինքնագլուխ Հանրապետութեան:

2 Փորթոկալի երկիրը ինչպէս բաժնուեցաւ Սպանիայէն:

մէջ գաւակցութիւն մը եղաւ, և բոլոր երկիրը ոտք ելաց՝ Սպանիայէն բաժնուելցաւ, ու իրեն դլուխ դրաւ Պրականցայի դուքսը Յովհաննէսը, որ հին Թագաւորական ցեղէն էր։ Ան գաւակցութեան հոգին Փիլիպոյ անունով Հարտարտամիա ու քաջ մարդն էր, որ Պրականցայի գլխին ալ հաղարապետն էր։ Դուքսը առջի բերան կը վախնար Թագաւորութիւնը յանձն առնելու. բայց կիները վերջապէս աս խօսքերով զինքը համոզեց. «Մարդիա մի երթար, ըսաւ, թէ որ իշխանը զքեզ հոն կանչէ՝ մեռցընելու համար է։ Իրաւ է որ կրնաս նաև Լիսաբոնայի մէջ սպանուիլ, բայց լաւ է մեռնիլ փառաւորապէս երբոր Թագաւոր քան թէ խեղճութեամբ երբոր դերի սպանուիլ»։ Մէկ օրուան մէջ եղաւ ան զարմանալի յեղափոխութիւնը. Փորթուգալի երկիրը Սպանիացւոց ձեռքէն ազատեցաւ, և Պրականցայի դուքսը՝ Յովհաննէս Դ. անունով Թագաւոր եղաւ։ Օլիվարէս աս բանս ծիծաղելով պատմեց իրեն Թագաւորին, բայց Փիլիպպոս այնպէս բարկացաւ որ զինքը երեսէ ձգեց ու աւերը գրաւ Տոն Լուդովիկոս Հայոյ իշխանը (1650)։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ·

Պապմոնթան Գերմանիոյ կարդինալ Հինգերդին հրաժարելէն ետքը Գերմանիոյ պապերազմին սկիզբը (1556–1619)։

Փերդինանդոս Ա կայսր· — Իր բնաւորութիւնը· — Պահը· — Մաքսիմիլիանոս Բ· — Զբինի· — Սիկիլիի պալարոմը ու առումը· — Մաքսիմիլիանոսի մահը· — Հոդոլֆոս Բ· — Օսմանցոց դէմ պատերազմը· — Հոդոլֆոսի վերազմանդը· — Աբեպարանական հրովիան· — Տիւան Պրահէ ապստամբաձնը· — Մաթիասի ապստամբութիւնը· — Ազոխրանա ու Տանավէրի գաղտնեցրան ապստամբիլը· — Քնէվ ու Եուլիւ գաւառանեցրան յաջորդութիւնը· — Մաթիասի կայսր ընտրուիլը· — Պոհեմիոյ ապստամբութիւնը· — Թուրան կոմսը· — Փրահայի խռովութիւնը· — Պատուհանընկեցութիւն Փրահայի· — Մանուֆելտ կոմսը· — Փերդինանդոսի կայսր ընտրուիլը։

[1] *Կարդինալ Հինգերդին մէկ մը սրտին ցաւէն՝ մէկ մըն ալ հիւանդութենանը պատճառաւ Սպանիոյ թագաւորութիւնը իր փիլիպպոս որդւոյն յանձնելէ էր (1556)· քանի մը ամիս ետքն ալ Գերմանիոյ կայսրութիւնը իր Փերդինանդոս Ա եղբօրը թողուց։ Ա Փերդինանդոսը միանգամայն կ'ընտրէր Թագաւոր Պոհեմիոյ և Մաճառաց և Թագաւոր Հռովմայեցւոց, ու 1558ին Գերմանիոյ կայսր պսակուեցաւ։*

---

[1] Կարդինալ Հինգերդին զմէ դրաւ Գերմանիոյ կայսր։

ի Բնութեամբ խաղաղասէր մարդ էր Փերդի-
նանտոս . ուստի նպէտք սեր ուզդուհանէլն ու
նորազանգնելը երարու հետ սկսաւ վարուիլ ։ Պա-
հէմացիք դիւրաւ հանդարտեցան . բայց Մա-
ճառնէլը շատ անհանգստութեան մէջ էին . ներ-
սէն քաղաքական պատերազմը , գրեթէ ալ Օս-
մանցիք շատ նեղութիւն կուտային իրենց ։ Փեր-
դինանտոս Հարստարութեամբ և խոհեմութեամբ
նեղքին խռովութիւնները դադրեցուց և Օսմա-
նեանց դէմ հանեց զերծնիք . անկէց ետքը ու-
ժեր ստրուան համար զինագադարութեամբ բռաւ Օսմանց-
ցոց հետ , և 1564ին մեռաւ ։ Իր կտակին մէջ
գրած էր որ աէրութիւնը իրեք որդուոյը մէջ բաժ-
նուի . անդրանիկը Մաքսիմիլիանոս Ռ առնու Ա-
ճառստանը , Պոհեմիան ու Աւստրիոյ արշիդքսու-
թիւնը . երկրորդը Փերդինանտոս առնու Թիրոլը ,
Ալսացիան ու Աւստրիական Սուապիան . երրոր-
դը Կարոլոս՝ ամէն ըլլայ Սթիրիա , Քարնիոլիա ու
Քառնիոլ գքսութիւններուն ։ Մաքսիմիլիանոս Բ
միանգամայն կայսերութեան ալ յաջորդ էր ։

ի Մաքսիմիլիանոս քաղցրաբարոյ և գթած մարդ
ըլլալով բոլոր ջանքը ան եղաւ որ իր ժողովուրդը
երջանկացընէ , և ուղղափառները չարդարէն
նորազանգնից դէմ խռովութիւն չընեն ։ Ա նեղքին
խաղաղութիւնը աւելի անոր համար ալ հարկաւոր
էր որ նոյն առնը սուլթան Սիւլէյման շատ զօ-

ի Փերդինանտոսի բնաւորութիւնն ինչպէս էր , ու ինչ կտակ ըրաւ ։

ի Մաքսիմիլիանոսի առնը ինչպէս եղաւ Սիկ-
ղեմ առաջը ։

քով Մահատաման Լիսած ու Սիկլեթ քաղաքը պաշարած էր։ Չբնեի անուամբ Մահատ կոմսը Սիկլեթին մէջ պաշարուած ըլլալով մեծ քաջութեամբ պաշտպանեց քաղաքը. երբոր անոնք որ վառօդը հատուս, վեց հարիւր հոգւով դուրս ելաւ ու թշնամւոյ բազմութենէն յարձակմամբ մեռաւ։ Օսմանցիք Սիկլեթը առնելու համար քանի հազար մարդ կորսնցուցին, և ուրիշներ Սիկլեթցիներ չկրցան իր յարձակութիւնը դադրեցնել, մինչև որ քաղաքին առնուելէն առաջ մեռաւ։

1 Մոքսիմիլիանոս 1575ին ընտրուելու նման Թագաւոր Լեհաստանի, բայց Թագաւոր չտրամադրուած վախճանելու, և Գերմանիոյ մէջ իր յիշատակը միշտ սիրելի մնայ, ու առնով Տիտոս կոչուելը արուած գովեստը իրեն ալ տուին, Երջանիւթեան մարդիկն ըսին։

2 Իր որդին ու յաջորդը Հոդոլփոս Բ. բնութեամբ սկար և անհոգ ըլլալով, պատճառ եղաւ Օսմանցւոց առանց արդելքի Մահատաման վարելուն։ Կայսերական դահէն այնպէս պարտուած էր որ սկսաւ ամէն նկելցնաց դրան առջեւը առակ ծռվել պատերազմին ծախքերուն համար։ Կայսեր գլխէն Մահատաման որ հատաւ՝ Օսմանցիք արդէն շատ առաջ երկրին սիրելի էին, ուստի բան չկրցան ընել անոնց, մանաւանդ որ ան առնելը Օսմանցւոց դէմ եղած բանակներէն ամէն ազգ դէմ ծռվուած գիտուրնեի էին, անկարգ ու անկեղծ։

---

1 Ի՞նչ գովեստ արուեցաւ Մոքսիմիլիանոսի։

2 Օսմանցւոց դէմ ի՞նչ պատերազմունեցաւ Հոդոլփոս Բ։

1 Հռոդոլփոս աւելի գիտուներէնց յարմարուելին ունէր քան թէ թագաւորական կառավարութեան. ուստի խելքը միտքը բնալուծութեան, աստղաբաշխութեան ու բնաբանութեան տուած՝ բոլոր ժամանակը կ'անցընէր զանազան ոգելից ջուրեր թորեցընելու, ազնիւ քարեր տաշելու և աստղաբաշխութիւն ընելու: Ա՛ս տեսնելով թէ իր հպատակները և թէ ազգականները սկսան զինքը արհամարհել: Ո՛ւսերականք տեսնելով որ կայսրը ոչ Գերմանիան կառավարելու փոյթ ունի և ոչ Օսմանցիները վռնտելու, սկսան իրենց առջի սիրասիրութեան սէրը ձեռք առնել. և 1608ին Ա՛ւէտարանական Միութիւն ըսուած դաշնակցութիւնը հաստատեցին, որուն գլուխն էր Փրեդերիկոս կայսրընտիրը, և պաշտպան՝ Գաղղիոյ թագաւորը: Անդիէն ուղղափառք ալ Վիրցպուրկ քաղաքը Ժողովեցան ու մէջերնին դաշնակցութիւն մը ըրին, որուն գլուխն էր Պաւէրայի դուքսը Մաքսիմիլիանոս, և պաշտպան՝ պապը ու Սպանիոյ թագաւորը Փիլիպպոս Բ:

2 Ա՛ն միջոցին Հռոդոլփոս կայսրը Տիքոն Պրահէ աստղաբաշխին հետ աստղերը զննելու զբաղած՝ սէրութեան վիճակին վրայ ամենևին փոյթ չունէր. և Տիքոն միտքը դրած ըլլալով թէ մոլորակաց ընթացքը զննելով մարդկանց գլուխը գալիքը կը գուշակէ՝ իրաւ տուեր էր կայսեր որ իր մօտ

---

1 Հռոդոլփոս Բ՛ինչ բնաւորութեան սէր էր:— Ի՞նչ գաշնակցութիւններ եղան իր առեն:

2 Տիքոն Պրահէ ի՛նչ իրաւ տուեր էր Հռոդոլփոսի:

ազգականներուն ալ չհաւատայ։ Անկէց ետև Հռոդուլփոս անդադար վախի մէջ ըլլալով, իր պալատը քաշուած ապրեցաւ ու ամենևին մարդու չէր երևնար։ Ան օտարականները որ զինքը կ'ուզէին տեսնել, ձիասանի հագուստով կայսեր ախոռներուն մէջ կը սպասէին. վասն զի կայսրը դեղեցիկ ձիեր շատ ունենալով երբեմն երբեմն զանոնք տեսնելու կ'իջնար։

1 Տիքոնի գուշակութիւնները կայսեր կասկածոտութեամբ կարծես թէ իրօք սկսան կատարուիլ. վասն զի Հռոդուլփոսի եղբայրը Մաթիաս արշիդուքսը ոտք ելաւ Փրեսպուրկ քաղաքին մէջ 1608ին, Մաճառի մեծամեծները ժողվեց, նորադանդից ազատութիւններ խոստացաւ, ուղղափառաց ալ նոր նոր արտօնութիւններ. ասանկով հարաւային Աւստրիոյ ու Պոհեմիոյ բնակիչները իրեն կողմը քաշեց։ Հռոդուլփոս ան ատեն Պոհեմիոյ Փրակա քաղաքին մէջն էր. հրաման հանեց որ շուտ մը զօրաժողով ըլլայ, բայց ուշ էր. վասն զի Մաթիաս քանի հազար հոգւով քաղաքին վրայ կուգար. ան ատեն կայսրը սոխուեցաւ որ անոր Թողու Մաճառաստանը, Աւստրիան ու Մորաւիան, Պոհեմիոյ Թագաւորութեանն ալ զինքը ձանձնայ ժառանգ։

2 Ան ատեններս Ա.քուիսկրանա քաղաքին մէջ ալ մեծ շփոթութիւններ եղան. վասն զի ան տեղի նորադանդները տեսնելով որ իրենց հաւատքը հա-

---

1 Մաթիաս ինչ կերպով զօրացաւ։

2 Ա.քուիսկրանայի, Տոնաւերթի ու Քոլոնիայի խռովութեանցը պատճառն ինչ էր։

մարձակ չէն կրնար պաշտել, բռնութեան ձեռք զարկին. կայսրն ալ չուտ աչխատեցին եռքը որ խաղաղեցընէ քաղաքը, երբոր տեսաւ որ ձար չկայ, քաղաքը պաշարել տուաւ ու բնակիչներուն ամէն ազատութիւններն ու արտօնութիւնները վերուց. քիչ առնէն մէջի նորադանդներն ալ աքսորեց: Նոյն պատճառներով Տոնավերթ քաղաքն ալ աւելի սաստիկ պատիժներ ունեցաւ. վասն զի Պաւերայի դուքսը Մաքսիմիլիանոս կայսեր հրամանովը նորադանդներուն ուղղափառաց դէմ ըրած նեղը քննելով, Տոնավերթին ամէն ազատութիւնները վերուց, ափրեց անոր ու Պաւերայի հասարակ քաղաքներուն կարգը անցուց: Նոյն առենը Քոլընիայի կամ Կոլոնիոյ կայսրընակը արքեպիսկոպոսը նորադանդից կողմը անցեր էր, որպէս զի իր երկրին ամէն իշխանութիւնները աշխարհականաց ձեռքը սայ. անոր համար իշխանութենէն ընկաւ, ու թէ նորադանդից և թէ ուղղափառաց երեսէն խնայելով դնաց օտար երկիրներ թշուառ կեանք մը անցուց:

Գերմանիոյ խռովութիւններուն նոր պատճառ մըն ալ եղաւ Քլէվ ու Եուլիք դքսութիւններուն յաջորդութիւնը. վասն զի երբոր ան գաւառներուն վերջի դուքսը անորդի մեռաւ, Պրանդէպուրկի կայսրընակիրը և ուրիշ մեծամեծներ իրարու ձեռքէ կ'ուզէին յափշտակել ան հարուստ երկիրը. աս պատճառաւ ալ ուղղափառաց և նորադանդից կռիւը նորէն սաստկացաւ: Նորադանդ-

---

1 Քլէվի ու Եուլիքի դքսութիւնները ինչ խռովութեան պատճառ եղան:

նելը Աւստրիոյ ցեղին դէմ (որ Եուլիքի ալրել կ'ուզէին) Գաղղիոյ Հենրիկոս Դ Թագաւորին դիմեցին. ան ալ տասը հազար հոգի խոստացաւ անոնց. բայց ոպանիոլներովը չկրցաւ խոստմունքը կատարել: Երկու տարիէն Հռոդուլփոս կայսրն ալ մեռաւ (1612), և իրեն յաջորդեց եղբայրը Մաթիաս՝ որ արդէն Պոհեմիոյ ալ Թագաւոր էր:

Մաթիաս կայսրը իր կեանքը ինչուան ան աստեղը խաղաղութեամբ անցուցած ըլլալով, անկէց ետքն ալ ևս առաւել անհանգիստ Թագաւորութիւն մը ունեցաւ: Սպանիացիք ու Հոլանտացիք դեռ նոր ալրեր էին Քլէվի ու Եուլիքի դքսութիւններուն. ան միջոցին Պոհեմիացիք ալ կայսեր մէկ հրովարտակին դէմ գանգատ ունենալով ոտք ելան: Թուրքն կոմսը անոնց գլուխ կեցած՝ մեծամեծները ժողովքի կանչեց ու ետքը կայսեր գնաց որ իրաւունք պահանջէ. երբոր Մաթիաս խիստ պատասխան մը տուաւ, Թուրքն կոմսը փրակա դարձաւ, մնաւ խորհրդարանը ու կայսեր վրայ անոր խորհրդարանին պատուհաններէն դուրս նրաժին մէջ նետեց, ըսելով թէ "Ահիկայ իմ ազգիս հին սովորութիւններէն մէկն է,,: Բայց ան փոխանորդները չվնասուեցան. վասն զի ժողովուրդը բարկացած աստեղը պատրաստած թղթերը ան փոսերուն մէջ լեցուցած ըլլալով, իշխանները անոնց վրայ ընկան: Ա՛ս դիպուածը պատմութեան մէջ կը յիշուի Պոպռհանընկեցութիւն Փրա-

---

1 Ի՞նչ է Պատուհանընկեցութիւն Փրակայի ըստուածը և Մանաֆելա ինչ անգթութիւններ ըրաւ:

կայ անունով։ Որչափ որ կայսրը հանդարտու-
թեամբ ուզեց վարուիլ, ապստամբները այնչափ
համարձակութիւն առին, ու Մորաւոյ և Ըլե-
զնոյ բնակիչները ալ հետեւելով չատցան։
Մանաւանդ կոմսը որ Եւրոպայի Ճարտար՝ բայց
անգութ զօրավարներէն մէկն էր, Թուռնէին ալեւ
ապստամբներուն գլուխ կեցաւ և Աւստրիոյ ցե-
զին մեծ թշնամի եղաւ, այնպէս որ սմանք Բէթո-
նէյ Ապոլլոս դրին անունը։ Ուղղափառները
կայսեր կողմը բռնեցին, և ան առենէն սկսաւ ան
հռչակաւոր պատերազմը, որ երեսուն տարի քշե-
լուն համար Եէհանամէյ պոպէրպէմ ըսուեցաւ և
բոլոր Գերմանիան տակնուվրայ ըրաւ։ Ա պա-
տերազմին գլխաւոր դիւցազուններն են Փերդի-
նանտոս Բ կայսրը, իր զօրավարը Վալլթէյն, և
Կուստաւոս Ատոլփոս՝ Շուեդի թագաւորը։

։ Ա թշուառութիւնները տեսնելով Մաթիաս
սրտին ցաւէն մեռաւ (1619)· և իրեն յաջորդ
Թողուց իր եղբօրորդին Փերդինանտոսը։

։ Մաթիասի ոճ յաջորդեց։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Ընդհանրական պատերազմին պատմութիւնը. — Պալատինեան ժամանակը. — Տանիմարքացոց ժամանակը. — Շուեթաց ժամանակը (1619–1648):

Փրեդերիկոս Ե պոհեմոց թագաւոր կը ճանչցուի. — Իր անհոգութիւնը. — Փերդինանդոս Բ. — Իր գործունէութիւնը. — Փրահայի պատերազմը. — Պոհեմոց նահատակութիւնը. — Մանուֆէլքի մահը. — Թիլլիի. — Վալընշտէյն. — Հափսպուրգեան հրովարտակը. — Կոսպատոս Անտուէոս. — Իր առաջին յաջողութիւնները. — Մաքսիմիլիանոս առնմը. — Թիլլիի մահը. — Լիխտէնայի պատերազմը. — Վալընշտէյնի նորէն իշխանութեան հասնիլը. — Լիւցընի պատերազմը. — Կոսպատոս Անտուէոսին մահը. — Վալընշտէյնի բռնաճ ճամբան ու սպանութիւնը. — Ռիշլիէօ կարտինալին Աւստրիոյ դէմ պատերազմ հրապարակելը. — Փերդինանդոս երկրորդին մահը. — Փերդինանդոս Գ. — Վեյմար, Պաննէր և Թուրընէնան զօրավարները ու Ընկինէնի դուքսը. — Վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը 1648ին:

---

1 Պոհեմիացիք ջուզէյին Փերդինանդոս երկրորդը ձանձնալ իրրև յաջորդ Մաթիասայ կայսեր, անոր առջի ընտրեցին Պալատինեան * կայսրընտրը Փրեդերիկոս հինգերորդը, որ Հեռնայեն բա-

1 Պոհեմիացիք զմեզ ձանչցան Մաթիասեն յաջորդ:

* Պալատինեան կոչուի կամ կայսրընտիր կ'ըսուէր՝ հայոց ներսեհապետքրան վերաբացուն:

գաւառը բռնեցաւ, որովհետև մէկ ձմեռ մը միայն Թագաւորեց և էր Անգղիոյ Յակոբ Ա Թագաւորին փեսան ու Հոլանտայի սեմաձհուարին եղբօրորդին։ Առջի բերան Փրեդերիկոս չուզեց յանձն առնուլ Թագաւորութիւնը. վասն զի գիտեր որ ան պատճառաւ շատ խռովութիւններ պիտի ելլան, և ինքն ալ պէտք եղած արիւթիւնը չունէր անոնց դէմ կենալու։ Թագաւոր ըլլալուն պէս, իր ջախազանց ծախքերուն ու Թէ՛ ուղղափառաց և Թէ՛ լուտերականաց դէմ հալածանքնեը հանելուն համար՝ իր հպատակներուն առելի եղաւ։ Աւետարանական գաշնակցութեան իշխաններըը իրեն կողմն էին. իսկ ուղղափառաց գաշնակցութիւնը Ֆերդինանտոս երկրորդին կողմը կը բռնէր։

Փրեդերիկոս Ե Փրեսպուրկ քաղաքը առնելէն եաքը, Աւստրիոյ մէջ Թուրն կոմսին հետ միացաւ ու անոր հետ մէկտեղ վաթսուն հազար զօրքով Վէննայի վրայ գնաց։ Ֆերդինանտոս ան վտանգին առեները զարմանալի քաջութիւն ցուցուց. Փրեդերիկոսի զօրքերն ալ ցուրտէն ու սովէն տանջուած՝ եա քաշուեցան։ Ան առեները Ֆերդինանտոս իր գաշնակիցներըը աւելցուց, լուտերականներն ալ Փրեդերիկոսէն զատեց ու իրեն հետ միացուց։ Իր զօրքերը Պոհեմիա արշաւեցին ու Փրակայի քով Փրեդերիկոսի զօրացը դէմ ճակատեցան. մէկ ժամուան մէջ պատերազմը լմնցաւ, ու Պոհեմիացիք յաղթուեցան (1620)։ Ան միջոցին Փրեդերիկոս անհոգութեամբ նստած կը

---

1 Փրեդերիկոս Ե ինչպէս յաղթուեցաւ Ֆերդինանտոսէն։

բակուր կ'ուսէր բերդին մէջ Անգղնացւոց դեռ պանին հետ. բայց երբոր յաղթուելը լսեց, ձգեց փախաւ։ Փերդինանտոս զինքը նշանուեցնել ձգեց, ու կայսրընտրուեան պաշտօնը Պաւէրայի դքսին անցուց. Փրեդերիկոս Հոլանտա փախաւ ու կ'ըսէր ինքնիրեն. "Հիմա հասկցայ Իմին ինչ ըլլալս. առաքինութիւններ կան որ թշուառութեամբ միայն կը տոկուին. և թագաւորները ան առեն իրենք զիրենք կը ճանչնան՝ երբոր բազդին ձախորդութեանցը հանդիպին"։ Փրեդերիկոսի համար եզած պատերազմին միջոցը իր անուշնոմը պալատինեան ժամանակ ըսուեցաւ։

Փերդինանտոս ի իր յաղթութիւնը սաստիկ խոտութեամբ լմընցուց. ապստամբներէն քառասունըսուը հոգի բանտ դրաւ ու քանուխրեքը գլխատեց. Թուրն կոմը փախչելով ազատեցաւ մահուընէ, բայց իր ստացուածքը գրաւեցաւ. Պոհեմիա Աւստրիոյ գաւառ դարձաւ, պատճառութիւնները վերցուեցան ու լուտերականաց գլխաւորները աքսորուեցան։ Կայսրընտրաց հետ ալ շատ խոտութեամբ վարուեցաւ Փերդինանտոս, ու զոյք խրկեց որ դնացին Պալատինեան գաւառը ռանուակոս ըրին ան միջոցին որ Մանսֆելտ կոմը շատ աւերմունքներ կ'ընէր հոն։ Ան կոմսին մահը զարմանալի կերպով մը եղաւ. գեղ տեղ մը հիւանդացած ըլլալով անկողնին մէջ ջուզեց մեռնիլ. իր հագուստներուն առենէն գեղեցիկները հագաւ, Թուրը մէջքը կապեց ու երկու ծառայի կռթը

---

1 Փերդինանտոս ինչ անգթութիւններ ըրաւ։ — Մանսֆելտի մահը ինչպէս եղաւ։

նած՝ ոսքի վրայ հոգին տուաւ։ Մանսֆէլտի պէս համբերող, անխոնջ ու չարքաշ զօրավար խիստ քիչ եղած է։

1 Ան առաւոտը Պրունսվիքի դուքսը (որ մականուամբ Թլուխ Ֆահանայից կ'ըսուէր) և Պատէնի իշխանը՝ Փերդինանտոսի դէմ ելան։ Պաւէրայի դուքսը անոնց դէմ Թիլլի կոմսը խրկեց զօրքով։ Թիլլի որ առաջնով Ցիսուսեան կրօնաւոր եղած էր ու եռքը զինուորութեան մէջ մտած, Պրունսվիքի դքսին բոլորովին չաղթեց, այնպէս որ շատ անգամ պէտք եղաւ իրեններուն ապսպրել որ դադրին թշնամիները ջարդելէն. չորս հազար հոգի պատերազմին մէջ մեռան, հինգ հազար ալ գերի՝ ոչխարի պէս քշուեցան դէպ 'ի Միւնսթեր քաղաքը։ Մահուընէ ու գերութենէ ազատած զինուորները Լորէն գաւառը քաշուեցան. ան կողմերն ալ նորէն չաղթուելով ինչուան Հոլանտա փախան ու առթի կը սպասէին որ նորէն պատերազմին։

2 Ան միջոցին նոր դաշնակցութիւն մը եղաւ Փերդինանտոս կայսեր դէմ. ան դաշնակցութեան գլուխն էր Տանիմարքայի Թագաւորը Քրիստիանոս Դ., Պրունսվիքի դուքսն ալ դաշնակիցներէն մէկն էր։ Փերդինանտոս չուզելով ուղղափառաց դաշնակցութեանը հետ կռուիլ՝ որուն գլուխ Պաւէրայի դուքսն էր, և զօրավար Թիլլի կոմսը, հաւանեցաւ իր զօրագլուխներէն մէկուն առա-

---

1 Թիլլի ինչ չաղթութիւն ըրաւ Պրունսվիքի դքսին դէմ։

2 Վալէնշէյն զօրավարին վրայ ինչ կը պատմուի։

ջարկութեանը, որ կ'ըսէր. "Եթէ վնաս բոլոր զօրաց սպարապետ անուանես՝ մէկէն կրնամ յիսուն հազար զօրք հաներ,,: Ան զօրադլուխն էր Վալէնթէյն կամ Վալէնշթէյն կոմսը, որ իսկոյն կատարեց, յիսուն հազար հոգի ժողվեց, անոնցմով գնաց Շլեզիան նորէն առաւ, և Ովկիանոսի, Պալթիկ ծովուն ու Էլպա գետին մէջտեղը ընկած բոլոր երկիրներուն տիրեց (1626): Նոյն միջոցին Թիլլի կոմսն ալ Տանիմարքացւոց զօրացը յաղթեց: Կայսրը ծանր պահանջմունքներով հարստութիւն ըրաւ Տանիմարքայի թագաւորին հետ, Վալէնթէյնի քաջութեանը փոխարէն Մէքլէմպուրկի երկու դքսութիւնները անոր տուաւ, և անուանեց զինքը Պաղտիական ջօրավար: Բայց Վալէնթէյնի զօրքը առանց լաւ որեն վարձատրութիւն մը չէղաւ, Գերմանիոյ մէկ մասին տիրեց, շատ երկիրներուն վրայ ծանր տուրքեր դրաւ, և քաղաքներ ու գեղեր աստիկ սովի մէջ ձգեց, այնպէս որ բնակիչները սկսան խոտ ուտել:

Փերդինանտոս Բ հրովարտակ մը հանեց ան միջոցին որով Նորագանգից կը հրամայէր որ 1555էն՝ի վեր որչափ կալուածներ որ եկեղեցականներէ առեր ու աշխարհականաց տուեր էին՝ ետ դարձընեն. աս հրովարտակ հոգոնման ըսուածը նորագանգից աստիկ բարկութեան պատճառ եղաւ. ուստի Լիմպիա քաղաքը ժողվուեցաւ (1630) ու Ռիշլիէօ կարդինալին խորհրդովը Շուեդի Կուստաւոս Ադոլփոս թագաւորը իրենց օգնութեան կանչեցին:

Հաւատոյման հրովարտակ ըսուածն ինչ էր:

Կայսրը առջի բերան Կուստաւոսի մօտենալ չկրնար ջուխացաւ. և Ալչիբէնին կոմսը ըսեր էր անոր համար "թէ որ ան աշակերտը համարձակի Գերմանիա մտնելու, ես զինքը գաւազանով կը վռնտեմ,,: Ուրիշներն ալ ծաղր ընելով կ'ըսէին Կուստաւոսի համար թէ "Ան ձիւներու թագաւորը՝ հարաւային արեգական դիմացը մկկէն կը հալի,,: Դեռ չէին ձանձնար Շուեւոի զօրաց քաջութիւնն ու չարքաշութիւնը: Կուստաւոս նախ Ռուկէն, Ոզոտմ և Վիլլին կղզիներուն տիրեց, որպէս զի Շուեւոի երկրին հետ հաղորդակցութիւնը չարգելուի. ետքը առաջ քալեց, Սթեթթին մտաւ՝ որ Փոմերանիոյ մայրաքաղաքն էր, ու քիչ օրուան մէջ բոլոր ան դքսութեան տիրեց: Սաստիկ արգիլած էր որ զինուորները բնակչաց ամենևին վնաս չընեն, մանաւանդ թէ ապքանութիւն հաց ալ բաժնեց. "Քաղաքի մը տիրելու համար՝ գթութիւնը ուժէն աւելի զօրաւոր է,, կ'ըսէր: Երկու տարի ու կէսուան մէջ Կուստաւոս Գերմանիոյ իրեք մասին երկուքին տիրեց, Վխթուլա գետէն ինչուան Դանուբ և Հռենոս գետերը:

Շուեւաներուն դէմ Ալչիբէնի տեղը Թիլլի կոմսը ապարապետ դրուեցաւ, որ Օտէր գետին քովի Փրանքֆորթ քաղաքին օգնելէն ետքը, Պրանտէպուրկը առաւ ու Մակէպուրկը պաշա-

---

1 Կուստաւոս Ադոլփոս ինչպէս տիրեց Գերմանիոյ մեծ մասին:

2 Մակէպուրկի առումը ինչպէս եղաւ: — Թիլլի ինչպէս մեռաւ:

րեց : Շուէտի Թագաւորը իր դաշնակիցներէն խաբուելով չկրցաւ առենին հասնիլ որ Մակդեպուրկը ազատէր . Թիլլի մայիսի 10ին 1631ին առաւ քաղաքը , բնակիչները Թրէ անցուց , տները կողոպտեց այրեց . ան սոսկալի անգթութենէն եաքը քաղաքը մնաւ , հանդիսով Ջէէ Աստուածածնայ գովքեանէմ երգել տուաւ , ու կայսեր գրեց Թէ Տրոյեոյ ու Երուսաղէմի առմանէն եաև անանկ հռչակաւոր առում չէ եղած : Բայց Թիլլիին յաջողութիւններն ալ ինչուան հոն էին . վասն զի Լիփսիայի պատերազմին մէջ չարաչար յաղթուեցաւ Կուստաւոսէն (1631) , մահացու վէրք առաւ , ու Ինկոլշտատ քաղաքին մէջ մեռաւ : Իր զօրքերուն շատ սիրելի էր . ինքն ալ անոնց վրայ ունեցած սէրը ատով ալ կ'իմացընէր , որ երբոր իրեն ամուսնութեան վրայ խօսք կը բանային , զանոնք ցուցընելով կ'ըսէր . " Մինէ բաւական որդիք չունիմ եա ,, : Թիլլիին մահուընէն քիչ մը առաջ Կուստաւոս իրեն դաշնակից ըրեր էր Սաքսոնիան ու Պրանտէպուրկը , ինչուան Ալսացիա մտեր , Տրեւիրի ու Մոգունտիոյ կայսրնստութիւնները նուաճեր ու Պաւէրայի և Պոհեմիոյ երկիրները ոտնակոխ ըրեր էր :

Փերդինանտոս նեղը մնած՝ հարկադրեցաւ նորէն Վալդէյնը ապարատեա դնելու . բայց ա նիկայ կայսրը խոնարհեցընելու համար ծանրէն քաշեց , ըսելով Թէ " Ես առանձնական կեանքը աւելի կը սիրեմ , և կայսրը ուրիշ մարդ կրնայ գըտնել ,, : Կայսրը այնչափ աղաչեց որ վերջապէս Վալ-

---

1 Կուստաւոս ինչ կերպով մեռաւ :

չէին յանձն առած սպարապետութիւնը, բայց այնպիսի իշխանութեամբ որ կայսեր իշխանութենէն վար չմնայ. "Հրամանատարութեանս մէջ հետս ընկեր չեմ ուզեր, կ'ըսէր, թէ և ան ընկերս աստուած մը ըլլայ": Ա կերպով Պոհեմիան ազատեց Վալշթէյն ու Ղուեսներուն դէմ գնաց: Սաքսոնիոյ կայսրընտիրը նեղը մնալով, Ղուեսի թագաւորը օգնութիւն կանչեց, Լիւցենի դաշտին մէջ երկու բանակները իրարու դէմ ճակատեցան, ու նոյեմբերի 16ին 1632ին պատերազմը սկսաւ: Կուստաւոս տեսնելով որ իրեն հետևակ զօրքը տկարանալու վրայ է, վազեց որ անոնց օգնութեան հասնի. և որովհետև օդը ամպոտ ու մութ էր, կայսերականաց ձիաւորներուն մէջ ընկաւ. գնտակ մը եկաւ իր թևին զարկաւ, եաքն ալ կուրծքէն զարնուեցաւ ու "Աստուած իմ, Աստուած իմ" կանչելով ընկաւ մեռաւ: Ա դժբաղդութեան վրայ Ղուեսներուն քաջութիւնը աւելի վառուեցաւ, այնպէս որ Վալշթէյն թնդանօթներն ու բանակը թողուց, ետ քաշուեցաւ: Ղուեսները Կուստաւոսի մարմինը շատ մը դիզուած դիակներու տակէն գտան, ու տարին իրենց երկիրը մեծ հանդիսով թաղեցին: Երեսունըրեք տարեկան էր Կուստաւոս, և իր մահուանը վրայ ինչուան թշնամիները ցաւեցան:

Կուստաւոսի մահուամբ նորագանգները սկսաւ երերիլ. բայց անոր տեղապահը Օքսէնշթիրն նորէն անոնց գլուխ կեցաւ, ու պատերազմը առաջ տանելով Գերմանիոյ թշուա-

---

Վալշթէյնի վերջը ինչպես եղաւ:

ուսութիւնները երկընցուց : Վալշթէյն , որ Աւստրիոյ ցեղին պատուար էղեր էր , քանի մը յաղթութիւններ ալ ըրաւ Թշնամեաց դէմ, ու եռքը Պոհեմիա քաշուեցաւ : Հոն ինքզինքը այնպիսի անհոգութեան մը տուաւ որ Փերդինանտոս ալ սկսաւ վախնալ. Փրակայի մէջ իր պալատը քաշուած , չորս դին շողոքորթ մարդիկ ժողված՝ թագաւորական պերճութիւն կը ծախէր . ամենևին չէր ծիծաղեր . իր զինուորներուն հետ ալ ան աւենը միայն կը խօսէր՝ երբոր պէտք ըլլար զանոնք ի մահ դատապարտել կամ պատուոյ հասցընել . ինչուան Թոլ կուտար որ զինքը Պոհեմիոյ Թագաւոր անուանեն : Փերդինանտոս անոր գաւաճանութեան դիմացը առնելու մտքով Վալշթէյնի բարիքը վայելող մարդիկներէն իրեք հոգի պատաւ , ու անոնց ձեռքովը սպաննեց զինքը :

1 Շուեհները Վալշթէյնի մահուամբը իրենց մեծ Թշնամւոյն ձեռքէն ազատեցան . բայց կայսեր սպարապետը Փիքքոլոմինի՝ Նորթլինկէն քաղաքին քովը մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Սաքս–Վէյմարի դքսին դէմ (1634) : Սաքսոնիոյ կայսրընակիցը Յովհաննէս՝ Փերդինանտոսին հետ հաշտութիւն ըրաւ. անով նորալանդներն ալ սկսան յուսահատիլ :

2 Միայն Հասսիա–Քասսէլի լանտկրաւը ծնայեր էր Շուեհներուն դաշնակից , և ան միջոցին որ Փերդինանտոս Բ յաղթանակեր էր ամենուն վրայ՝ Ռիշլիէօ կարդինալը Աւստրիոյ դէմ պա–

---

1 Փիքքոլոմինի սպարապետը Ինչ յաղթութիւն ըրաւ :

2 Ե՞րբ մեռաւ Փերդինանտոս Բ :

սեբաստ բացաւ : Բայց ան պատերազմին առիթը փերդինանտոս Բ մեռաւ (1637) : Ձախորդութեան առեն անդրդուելի էր փերդինանտոս. բայց յաջողութեան առեն ալ յանդուգն : Կ'ըսէր թէ “ Իրեք բան ամենեւին երկար չեն երեւցած ինծի. որարդութիւնը, իշխանացս հետ խօսիլը, ու աստուածային պաշտօնը ,, :

Փերդինանտոսի յաջորդեց որդին փերդինանտոս Գ, որ թէպէտ խաղաղասէր էր, բայց հարկադրեցաւ առաջ տանելու ան պատերազմը որ Եւրոպիոյ մէկ ծայրէն ինչուան մէկալը տարածուած էր : Բեռնարդոս Վէյմար զօրապետը, որ Կուստաւոս Ադոլփոսին աշակերտ կը սեպուէր, կայսերականաց վրայ եռանդ եռանդ չորս յաղթութիւն ընելէն ետքը մեռաւ, Գաղղիան ալ անոր զօրքը գնեց : Պաննէր զօրավարը Ռաթիսպոն քաղաքը պաշարեց, ուր որ կայսրը ազգային ժողով կ'ընէր. և ան առենէն սկսաւ Անկիէնի դուքսը, որ հետքը Մեծն Քոնտէ ըսուեցաւ, իր քաջութիւնները ցուցընել. Թիւրէնի հետ միացած՝ կայսեր Մէրսի սպարապետը հալածեց, Ֆիլիպսպուրկ, Մոգունտիա ու Տոնքէրք քաղաքները առաւ ու Լէնսի պատերազմին մէջ վերջի հարուածը տուաւ կայսերականաց, որոնց առաջնորդ էր Լէոփոլտ արշիդուքսը : Թորսթէնսոն շուետ զօրավարն ալ թէպէտ և անդամալոյծ էր, իր գործողութեանցը արագութեամբը բոլոր Եւրոպան

Փերդինանտոսի ՝ի յաջորդեց : — Իր առենը Գաղղիացիք ու Շուետները ինչ յաջողութիւններ ունեցան :

զարմացուց, Լիփսիայի քով փառաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ ու երկու անգամ Վէննան դուրս ցուց։

Փերդինանտոս Գ. այնչափ ձախորդութիւններ տեսնելով, վերջապէս խոնարհեցաւ, Վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը ըրաւ 1648ին։ Ան հաշտութեան երկու դաշնագիրները որ ստորագրուեցան Օսնապրուք և Միւնսթեր քաղաքներուն մէջ, երկար տաեն Գերմանիոյ կայսերութեան օրինաց գիրքը սեպուեցան։ Իսկ հաշտութեան գլխաւոր պայմաններն տանք էին որ նորայանդից ալ կրօնքի ու խղճմտանաց ազատութիւն տրուի. Ալսացիա գաւառը և իրեք Եպիսկոպոսարանները * Գաղղիացոց ձեռքը անցնին, Փոմերանիոյ ընտիր մասն ալ Շուեհներուն մնայ։ Ա կերպով վերջացաւ ան Երեսնամեայ պատերազմը՝ որուն մէջ շատ մեծամեծ դիպուածներ եղան, երևելի զօրավարներ մեծ անուն հանեցին ու Աւստրիոյ տունը Գերմանիոյ և Գաղղիոյ առջև իր ահաւորութիւնը կորսընցուց։

Վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը ինչպէս եղաւ։

* Իրեք Եպիսկոպոսարան կ'ըսուէին Լորէն գաղղիա մէս, թուլ ու վէրտէօն գաղտիները։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Պապմոնթիան Գաղղիոյ՝ Լուդովիկոս ԺԴ-ի տրամադրութեան ներքեւ մինչեւ Մազարէնին մահը (1643–1661)։

Լուդովիկոս ԺԴ. — Աննա Աւստրիացի թագուհին. — Մազարէն. — Ռիշելիէ. — Ուրբատոյի պատերազմը. — Վէնիճեանոյ հաշտութիւնը. — Ներքին ընդհարումները. — Պարտատոյի խռովութիւնը. — Ռիշելիէին բանտ դրուիլը. — Ռիշելիէ ու Թիւրէնի պատերազմները. — Պարտատոյի պատերազմին վերջը. — Արտաքին դիպուածները. — Լուդովիկոս ԺԴ-ի տարիքին յառաջացած առաջին փոխարկութիւնը. — Հաշտութիւն Պիրենէացոց. — Մազարէնին մահը։

Լուդովիկոս երեքտասաներորդին որդին ու յաջորդը Լուդովիկոս հինգ տարեկան տղայ էր. ուստի Փարիզու խորհրդարանը թագամակալ անուանեց անոր մայրը Աննա Աւստրիացին, որ Յուլիոս Մացցարինի կամ Մազարէն անունով Իտալացի կարդինալը խորհրդական առաւ իրեն ամէն գործողութեանցը մէջ։ Այս մարդը Ռիշելիէօ կարդինալին ձեռքովը պալատը մտեր ու եղբը անոր իշխանութեանը հասեր էր. իր ազահութեամբը, լեզուին ալ կէս իտալերէն ու գաղղիարէն ըլլալովը՝ Գաղղիացւոց առջևը պատիւ չունէր։ Բայց բաւական ձարտարութիւն ունեցաւ իր պաշտօնին մէջ հաստատ մնալու համար. և ան հինգ տարին

։ Լուդովիկոս երեքտասաներորդին մահ յաջորդեց։ — Ո՞վ էր Մազարէն։

որ խաղաղութեամբ անցաւ իր ժամանակը, նոյն աստեղ բանաստեղծներէն ոմէ՛ր ըսուեցաւ։ Ճարտարամիտ էր Մազարէն, կեղծել ազէկ գիտէր, ու խորագիտութեան հետ փորձառութիւն մըն ալ ունէր իրաց և մարդկան։ Բանով մը չէր վհատեր, ամենևին յոյսը չէր կտրեր. իրեն առակ ըրած էր ըսելը, ժամանակը և է։ Միտքը գրածն առաջ տանելու նայելով՝ ամենևին ուրիշներուն չարախօսութիւնը փոյթը չէր. "Թող ղուրցեն, կ'ըսէր, միայն թէ մեզի ալ թողուն որ գործենք"։

1 Սպանիացիք 1643ին հիւսիսային կողմէն Գաղղիոյ վրայ յարձակիլ կ'ուզէին։ Անկլիէնի դուքսը Քոնտէ, որ քաջութիւն մարեխան էր, անոնց դէմ գնաց ու Ռոքրուա քաղաքին քովը պատերազմի պատրաստուեցաւ։ Առջի իրիկուընէ այնպէս խրոխտ ու հանգիստ քնացաւ որ առաւօտը հարկ եղաւ զինքը արթընցնել՝ պատերազմը սկսելու համար։ Մեծամեծ քաջութիւններ ըրաւ Քոնտէ ան պատերազմին մէջ, ու բոլորովին յաղթեց Սպանիացւոց։ Յաջորդ տարին ուրիշ մեծամեծ յաղթութիւններ ալ ըրաւ կայսերականաց դէմ, ու Ֆրիպուրկ քաղաքը պաշարած ժամանակը իր զինուորացը սիրտ տալու համար ձեռքի գաւազանը թշնամեաց պատնէշներուն մէջը ձգեց, թողը ձեռքը անցաւ թշնամեաց կրակներուն մէջէն, գաւազանը առաւ՝ ետ դարձաւ։ Ասով քաջալերուեցան զինուորներն ու քաղաքն առին։

2 Էմիլիա Ա արշիդուքսը սպանիացի զօրքով

---

1 Ռոքրուայի պատերազմը ԺՇդէս եղաւ։
2 Էմիլիա Ա ԺՇդէս յաղթուեցաւ։

1648ին Գաղղիա յարձակեցաւ. Քոնտէ Քաթա-
լոնիայէն կանչուեցաւ ու յաղթեց Թշնամեաց, և
ուժը հազար հոգի և Տարիւր դրօշ կորսընցուցին:
Ա յաղթութեանց պատուղը ան եղաւ, որ Վեսթ-
Ֆալիոյ հաշտութեամբը Ալսացիա գաւառը Գաղ-
ղիոյ մնաց:

Ան միջոցին որ Գաղղիացիք դուրսը յաղթու-
թիւններ կ'ընէին, ներքին կառավարութիւնը
խռովութեան մէջ էր, վասն զի Մազարինը ան-
րութեան գանձը ինքը անձամբ կարգի դնելու
սեղ, իր բարեկամներէն Էմերի անունով մէկուն
յանձներ էր. ան ալ ծանր ծանր տուրքեր դրաւ
ժողովրդեան վրայ, որով ամէնքը սկսան գանգա-
տիլ ու քաղաքական պատերազմի պատրաստուիլ:
Սոսկ ժողվելու մտքով տէրութեան գլխաւոր ա-
տեաններէն բռնի վոխ առակ ուզեց՝ չորս տա-
րուան համար: Մնայն Փարիզու խորհրդարանը
առ պարտքէն ազատ էր. բայց անիկայ ալ մտանա-
ւոր վճռով մը յայտարարութիւն ըրաւ թէ մէկալ
խորհրդարաններուն հետ ինքն ալ կը բողոքէ առ
հարկապահանջութեան դէմ: Ան հռչակաւոր
վճիռն է որ ըսուեցաւ Վճիռ Հոբհանուէնն: Ան ա-
տեներ տէրութեան մէջ իրենք տեսակ հերձուած
ընկաւ, ոմանք Մազարինեան կ'ըսուէին որ Մազա-
րինին ու Թագաւորին կողմը կը բռնէին, ոմանք
Պուրսուրք՝ որ տէրութեան Թշնամի էին, ոմանք
ալ Ֆրոնտուրք՝ որ երկու հերձուածին մէջտեղը
կ'ուզէին մնալ:

---

1 Ան տաներուն Գաղղիոյ ներքին վիճակը ինչ-
պէս էր:

ւ Երբոր սէրուԹիւնը աս վիճակիս մէջ էր, Քոնաէին Լէոփոլտի դէմ ըլած յաղԹուԹեամբը Թագաւորին կողմը եղողները սիրտ առին։ Մազարէնն ալ առիԹ գտաւ իր Թշնամիներուն դէմ ելլելու. ուստի Պրուսէլ խորհրդականն ու Պլամենիլ նախագահը Մազարէնին հրամանովը բանտ դրուեցան։ Ժողովուրդը ոտք ելաւ, հարիւր հազար հոգի Թագաւորական պալատին վրայ գնացին առջինին մարտկոցները կանգնելով՝ որ ան երկու բանտարկեալց ազատուԹիւնը խնդրեն. խորհրդականը մէջ մտաւ, ու զինամակալը հազիւ համոզեց որ ան երկու իշխաններէրը ազատին. բայց անկէց ետքը խնամակալը Աննա՝ փարիզ չկարենալով կենալ, ուր զինքը անդադար կը նախատէին, 1649ին փարիզու մօտ Սէն–Ժէրմէն ըսուած գեղը քաշուեցաւ, հետն ալ Թագաւորը, անոր եղբայրը Օռլէանի դուքսը, Մազարէն և Քոնաէ՝ որ բանակէն կանչուեր էր։ Ա՛ս փախուստը այնպէս արտօրնօք եղաւ որ ամենևին բան մը պատրաստելու առեն չունեցան, և առջի գիշերը Թագաւորին ընտանիքը յարդի վրայ պառկեցան։

2 Ան առեն սկսաւ Պարռոպէի ըսուած քաղաքական պատերազմը։ Խռովարարներուն գլուխ կեցած էին Պոֆոր դուքսը, Քոնտէին եղբայրը Քոնթի, Լոնկուվիլ ու Պուլլիոն դքսերը, և մանաւանդ փառասէր Պօլտս Կոնտի՝ փարիզու արքեպիսկոպոսին օգնականը, որ կարդինալ Ռէս

ւ Մազարէնին խստուԹեանը պատճառաւ ինչ խռովուԹիւն եղաւ փարիզու մէջ։

2 Պարռոպէի պատերազմը ինչ էր։

ըսուեցաւ։ Ան պատերազմին մէջ այնպիսի գործուածներ հանդիսեցաւ որ աւելի ծաղրական եղաւ քան թէ արիւնալին։ Խորհրդարանը Մազարէնին վրայ ամբաստանութիւն ըրաւ՝ իբրև հասարակաց հանգստութիւնը խռովիչ, ու բանակ մը կազմեց Թագաւորին դէմ պատերազմելու։ և որովհետև ամէն ոտն որ կարթի դուռ ունէր՝ պարտական էր ձիաւոր մը տալու՝ ամէն պէտք եղած զինուքերովը, այն բանակին անունը ծաղրածութեամբ դրին Հէթէպոռնդ կոտամոտ տրանց։ Այսպիսով երկու կողմէն շատ ծաղրածութիւններով ու խաղեր հնարելով իրարու հետ կը պատերազմէին։

Կռռնաէ Փարիզը պաշարեց ու շատ անգամ քաղաքացիներուն հետ զարնուելէն եղբը՝ սակաւ մնաց գերուիլ որ անձնատուր ըլլան, և Մազարէն Թագաւորին ու խնամակալին հետ մէկտեղ ներս մտաւ։ Կռռնաէ իշխանը որ բնութեամբ գոռոզ ու բարկացող էր, ոչ միայն Մազարէնին ամէն կարգը չէր կատարեր, հապա նաև կ'ատէր ու կ'արհամարհէր զինքը, և ինչուան Աննա Թագուհւոյն դէմ ալ ապտառնալիք ու նախատինք ըրաւ. անոր համար թէ ինքը և թէ իր եղբայրը Կռռնէի՝ Լոնկուվիլ դքսին հետ մէկտեղ Լուվրի պալատին մէջ բանտ դրուեցան (1650), եղբը վէնտէնի բերդը, անկէց ալ Հաւր քաղաքը տարուեցան։ Ժողովուրդը առ բանիս պատճառը չգիտնալով, առջի բերան շատ ուրախութիւն ցուցուց. բայց Կռռ-

---

1 Կռռնաէ ինչքան բանտ դրուեցաւ ու ինչպէս ազատեցաւ բանաէն։

աէի կուսակիցները դրսի գաւառներուն մէջ խուզուելիւն ձգեցին : Թիւրէն կռնար՝ որ Պարսաւորայ կողմը անցեր էր , Սպանիացւոց հետ միացաւ , ու ինքզինքը փոխարքայ անուանելով Գաղղիոյ վրայ վազեց որ ան իրեք իշխանները ազատէ . բայց Ռէմէլ քաղաքին քովը Տիւիլէսիս–Փլաղէն ապստամբեալներն յաղթուեցաւ (1650) : Պարսաւորները ասա կէրպով յաղթուելով աւելի կատղեցան . խորհրդարանն ալ անոնց կողմը բռնեց , այնպէս որ Մազարէն հարկադրեցաւ զինքն ետ առնել և անձամբ գնաց իշխանները արձակեց , յուսալով որ ասով զանոնք իր կողմն ձգէ . երբոր վախճանին չհասաւ ու արհամարհուեցաւ , ուրիշ աւելի ապստամբով Քոնտէ քաղաքը քաշուեցաւ : Սակայն Թագուհւոյն վստահութիւնը այնչափ էր անոր վրայ , որ կրնայ ըսուիլ թէ Մազարէն իր ապստամբութեան ալ աչքուքիւնը կը կատարէր :

Քոնտէ իշխանը մեծ հանդիսով Փարիզ մտաւ , Պարսաւորայ հետ միացաւ , ու ան միջոցին որ Թիւրէն Թագաւորականաց կը մօտենար ու կը հպատակէր , ինքը Սպանիացւոց հետ սկսաւ բարեկամութիւն ընել : Ա երկու նախանձորդաց կռուոյն առնը՝ Մազարէն աւելի հազար հոգւով Գաղղիա մնաւ՝ հզօրագոյն ապստամբութեան առաջնորդութեամբը : Խորհրդարանը որ զկարդինալը ապստամբեր էր , անոր գլուխը բերողին շատ առակ խոստացաւ : Քոնտէն հզօրագոյն յաղթեց , բայց Թիւրէն ալ Թագաւորական զօրքով անոր առջևն

---

1 Մազարէն ինչ կերպով ապստամբելէն դարձաւ Գաղղիա :

եաւ ու զօրքը ցրուեց : Ան առեն Քոնաէ փախ-
ղու վրայ եկաւ , բայց աղէկ ընդունելութիւն
չգտաւ . Թիւրքին զօրքերն ալ զինքը պաշարեցին :
1 Փարիզու արուարձաններէն մէկուն մէջ նո-
րէն պատերազմ եղաւ և Քոնաէ ու Թիւրքին քիչ
զօրքով այնպիսի քաջութիւններ ըրին , որով ե-
կուքին անունն ալ աւելի մեծցաւ : Վերջապէս
Թիւրքին յաղթող ելաւ , ու քիչ մնաց որ քաղաքը
պիտի մտնէր , բայց Թագաւորին Կասթոն եղբօրը
աղջիկը Մոնփանսիէ դքսուհին՝ Թագաւորական
զօրաց վրայ Ընդհանօթ արձակել տուաւ Պասթիլլի
բերդէն ու հալածեց զանոնք : Խորհրդարանը
սպարապետ անուանեց Քոնաէն . բայց ժողովուր-
դը Քոնաէին գուռզուռթեանը չդիմացաւ , ու յայտ-
նի ըրաւ որ աւելի կ'ուզէ Թագաւորին կողմը բռն-
նել՝ քան Թէ Պարսաւորաց , միայն Թէ Մազարէ-
նին Թշնամի էր : Լուդովիկոս ԺԴ , որ ան առեն
չափահաս եղեր էր , համոզեց զկարդինալն որ
Սէտան քաղաքը քաշուի . անով մէկէն Փարիզա-
ցիք քաղաքը տուին , ու Պարսաւորաց պաշտպա-
նութիւն ընելէն ետ կեցան : Կասթոն Պլուա քա-
ղաքը քաշուեցաւ ու հոն մեռաւ . կարդինալ Ռէտ
ալ բռնուեցաւ ու Վէնսէնի բերդը բանտ դրուե-
ցաւ : Մազարէն տեսնելով որ խաղաղութիւն ե-
ղաւ , 1653ին նորէն դարձաւ Փարիզ ու մեծ հան-
դիսով ներս մտաւ , և ան ժողովուրդն որ քիչ մը
առաջ անոր մահը կ'ուզէր՝ մեծ ուրախութեամբ
ընդունեցաւ զինքը : Պարսաւորաց պատերազմը
իրեն դէմ սկսեր էր , և նոյն պատերազմը գրեթէ

---

1 Պարսաւորները իրենց յաղթուեցան :

հաստատեց զինքը իշխանութեանը մէջ ինչուան մահը :

1 Պարսաւորաց գլխաւորներէն միայն Քոնաէ իշխանը իր ապստամբութեան մէջ յամառեալ կեցաւ . մանաւանդ թէ Գաղղիոյ Թշնամեացը հետ միաբանած՝ Սպանիացի զօրքով Լէոփոլտ արշիդքսին հետ մէկտեղ Գաղղիոյ վրայ վազեց : Սակայն Թիւրէնն Թագաւորական բանակովը գնաց անոնց դէմ ու Թշնամեաց զօրքը ցրուեց : Ան միջոցին Լուդովիկոս ԺԴ ալ գնաց Գաղղիոյ մէջ Սէրընէ քաղաքը պաշարեց ու առաւ . անկէց ետ դառնալու առնը երբոր որսի երթալու վրայ էր , լսեց թէ խորհրդարանը ջուվէր իրեն մէկ քանի հրովարտակները հաստատել ու զինուորաց Թոշակին համար հանել էր . շիտակ խորհրդարանը գնաց , ու որսի հագուստով , ձեռքը խարազան նէրս մնաւ : Ժողովը անոր արքական նայուածքէն ու խօսքէն պատկառեցաւ ու հրամանը կատարեց :

2 Ան առենները Քրոմուէլ Ընգլիոյ կառավարութիւնը ձեռք առած էր . ուստի Սպանիացիք ու Գաղղիացիք իրարու դէմ անոր նիզակակցութիւնը կ'ուզէին . բայց Քրոմուէլ Գաղղիացւոց կողմը բռնեց , որով Սպանիացիք աւելի տկարացան , ու 1659ին հաշտութիւն խնդրեցին որ ըստ ընդունեցաւ Հաղորդիւն Պիրենէանց , և անով Արթուա գաւառը , Ֆիլանտրայի մէկ մասը և Ռու-

---

1 Քոնաէ հնազանդեցաւ Թագաւորին : — Լուդովիկոս ԺԴ առաջին անգամ ինչ քաջասրտութիւն ցուցուց :

2 Պիրենեանց հաշտութիւնը որն է :

սիլեան գաւառը Գաղղիացւոց տրուեցան, որով որոշուեցաւ որ Լուդովիկոս ԺԴ. Փիլիպպոս ջորդին Մարիամ Թերեզիա աղջիկը կին առնէ, Գոնառէ իշխանն ալ նոցին իր պաշտօններուն մէջ հաստատուի։

Այս փառաւոր հաշտութիւնը որով Գաղղիա Եւրոպայի առաջին տէրութենանց կարգը կ'անցնէր, Մազարէնին վերջին քաղաքական գործողութիւնը եղաւ, որ իր բացարձակ իշխանութիւնը ինչուան հոգը պահեց, ու 1661ին մեռաւ յիսունըմինը տարեկան։ Կ'ըսեն թէ երկու հարիւր միլիան ֆրանքի հարստութիւն էլաւ քովէն, և տէրութեան ան տաճկի կայսրութենէն աւելի յայտնի կ'ըլլայ իր տաստիկ ագահութիւնը։ Միայն թէ աս ալ կայ որ երկու միլիան ֆրանք Թոզուց կտակով՝ դպրոց մը հաստատելու համար, և ան դպրոցը ըսուեցաւ Մազարինեան վարժարան կամ Վարժարան ըրիդ ազգաց։ վասն զի անոր մէջ կարգացող տղաքը ան չորս գաւառներէն պիտի ըլլային՝ որ ինքը Գաղղիոյ հետ միացուցեր էր, այսինքն Ալսացիա, Արթուա, Ռուսիլիոն և Փինեէրոլ։

Մազարէն էրբ մեռաւ։

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Պարոն Անգլիոյ՝ Կարլոս առաջնոյն մահուընէն ետքը մինչեւ Գէորգ առաջնոյն թագաւորութիւնը (1649–1714):

Հասարակապետութեան հաստատութիւնը. — Կարլոս Բ. Սկովտիոյ մէջ կը թագաւորէ. — Տոմպարի ու Վորսըսթըրի պատերազմները. — Երկոյն խորհրդարանին լուծումը. — Քրոմուէլի նամակալութիւնը. — Մահը. — Հռիփարդոս Քրոմուէլ. — Լամպերթ. — Մընք. — Սեռաբրեանց նորէն հաստատութիւնը. — Կարլոս Բ. — Բնաւորութիւնը. — Իրեն դէմ եղած դաւակցութիւնները. — Մոնմըթ, Ուորուիք ու Սիդնէյ իշխանները. — Յակոբ Բ. — Գուիլհէլմոս Նասսու. — Գուիլհէլմոս Գ և իր կինը Մարիամ. — Աննա թագուհին. — Գաղղիոյ հնչ պատերազմը. — Ջերմեռ Մարլպերը ապարաղեփը. — Աննա թագուհւոյն մահը. — Գէորգ Ա:

---

1 Կարելոս առաջնոյն գլխատուելէն ետքը թագաւորական իշխանութիւնն ալ վերցուեցաւ, ու մարտի 17ին 1649ին հասարակաց խորհրդարանին վճռովը Անգլիա հասարակապետութիւն եղաւ. Թագաւորական նշանները վերցուեցան, ու թագաւորին կնքոյն տակը ուրիշ մը շինուեցաւ՝ որուն վրայ այս խօսքը գրած էր. "Առաջին ամ ազատութեանն Նորոգեալ օրինութեամբն Անգլիոյ,,: Յորժամ կամ ազնուականաց խորհրդ-

---

1 Անգլիա թիւնչ կենտրոնական հասարակապետութիւն եղաւ:

դարանը վերցուեցաւ, և երեսունըուԹը հոգւով առանձին առեան մը դրուեցաւ զինուորական պաշտօնատէրներով ձևացած, որոնց մէջ էին Ա-լըվըր Քրոմուէլ և իր հաւատարիմ բարեկամները:

1 Թալանատյի մէջ խռովուԹիւն էր. Քրոմուէլի յանձնուեցաւ որ երԹայ ան երկիրը նուաճէ. ան ալ քանի մը ամսուան մէջ իր պարտքը կատարեց: Բայց շուտով Անգղիա կանչուելով, սպարապետուԹիւնը իրեն ԷրլԹըն փեսին և Լըլոյ ասպետին Թողուց ու Լինարա դարձաւ: Ան միջոցին Սկովտիացիք կարծես առաջնոյն որդին կարծես երկրորդը իրենց Թագաւոր ձանչցան. ՄընԹրոզ մարգիզն ալ տասնըհինգ հազար հոգւով նոր Թագաւորին կողմանէ Որկադեան կղզիներուն դնաց տիրեց. բայց Անգղիացւոցմէ յաղԹուեցաւ, ու դէղացիի հագուստով ձահիճի մը մէջ պահուըտեցաւ. եաքը կերակուր գտնելու համար ինքզինքը Սկովտիացիի մը յայտնեց, որ աւետով իրեն ծառան եղած էր. անիկայ ալ ցածուԹեամբ մատնեց զինքը: ՄընԹրոզ Էտինպուրկ տարուեցաւ ու հոն վձիռ եղաւ իրեն համար, որ չորս կառը ընեն զինքը ու չորս քաղաքի դռներուն վրայ կախեն. քաջ զօրավարն ալ արիուԹեամբ յանձն առաւ այնպիսի մահը:

2 Քրոմուէլ նոր զօրքով Կարոլոս երկրորդին վրայ խրկուեցաւ ու Տումպար քաղաքին պատե-

---

1 Սկովտիացիք զինվ ձանչցան իրենց Թագաւոր: — ՄընԹրոզի մահը ինչպէս եղաւ:

2 Քրոմուէլ ո՞ւր և ինչպէս յաղԹեց Կարոլոս երկրորդին:

բազմին մէջ (1650) յաղթեց անոր։ Կարոլոս Թագաւոր պատերազմեցաւ ու 1651 ին Ուորսեսթըրի մօտ ալ յաղթուեցաւ ու Ֆրանսա փախաւ։ Ասկից ետքը Անգլիոյ Խորհուրդը Քրոմուէլ զրկեց Սկովտիա՝ Կարոլոսի դէմ։ Ան ալ Սկովտիոյ մէջ մտնելով՝ Էտինպուրկ առաւ ու Սկովտիոյ զօրքերը ջարդեց։ Ասկից ետքը Անգլիա դառնալով՝ Լոնտոնի Փարլամենտին ալ տիրացաւ ու զայն ալ ցրուեց։ Ասկից ետքը Իռլանտա երթալով՝ հոն ալ ամբողջ երկիրը հնազանդեցուց։ Ասոնք ըրած ատեն Անգլիոյ ծովային զօրութիւնն ալ շատ զարգացուց։ Ասոր համար Հոլանտացիներուն հետ պատերազմ մը ելաւ 1652 ին։ Հոլանտացիներուն ծովակալ Թրոմփ Անգլիոյ ծովակալ Ռոպերթ Բլէյքին հետ կռուելով՝ Անգլիացիները յաղթեցին։ Ասկից ետքը Քրոմուէլ Սպանիոյ հետ ալ պատերազմ մը ելաւ։ Ասոր համար Ճամայքա կղզին առաւ Սպանիոյ ձեռքէն։ Ասոնք ըրած ատեն Քրոմուէլ ամէն կողմէ յաղթութիւններ տանելով՝ Անգլիոյ անունը մեծցուց։ Ան ալ Անգլիոյ Փարլամենտին հետ միաբանելով՝ Անգլիոյ մէջ հաստատուն կառավարութիւն մը հաստատեց։ Ան ալ Անգլիոյ Փարլամենտին հետ միաբանելով՝ Անգլիոյ մէջ հաստատուն կառավարութիւն մը հաստատեց։

Ուորսեսթըրի պատերազմին Քրոմուէլ իր յաղթութիւնները պատկեց. ուստի սկսաւ վարչութիւնը աւելի յայտնել, ու զանոնք որ առաջ կը շողոքորթէր՝ սկսաւ արհամարհել, և անոնք որ առեղով կ'առէր՝ անոնց հետ բարեկամանալ։ 1651 ին ալ նաւորդութեան հրովարտակը հանեց, որով Անգլիացւոց նաւերը միայն պիտի կարենային Անգլիոյ նաւահանգիստները օտար երկրի բերքեր ու վաճառքներ բերել։ Այս գործողութիւնը որ հիմնակուան Անգլիացւոց ծովային յաջողութեանցը աղբիւր կը սեպուի, Քրոմուէլ Հոլանտացիներէն վրէժ խնդրելու համար ըրաւ. որովհետև անոնք Սթուարթեանց օգնութիւն ընելէն ետ չէին կենար։ Պատերազմ ալ բացուեցաւ

---

1 Հոլանտացւոց դէմ ինչ վրէժխնդրութիւն ըրաւ Քրոմուէլ։

ան երկու հասարակապետութեանց մէջ. բայց Անգղիացիք Պէրք ծովակալին առաջնորդութեամբ ընդհանրապէս յաղթող էլան։

1 Ան միջոցին որ հասարակապետութիւնը դուրս յաղթութիւններ կ'ընէր ; ներսը Անգղիոյ մէջ խռովութիւնը անպակաս էր. վասն զի զօրաց պաշտօնատէրները Քրոմուէլէն յորդորուած՝ աշխատեցան որ խորհրդարանը իրենց հրամանին տակը ձգեն, ու տեսնելով որ մեկ ընող չկայ, բռնութեան ձեռք զարկին։ Քրոմուէլ իրեք հարիւր զինուոր հետն առած՝ Վէսթմինսթըր գնաց, մտաւ գահլիճը և իր սովորական տեղը նստաւ, եաքը յանկարծ ելաւ ու ոտքը գետինը զարկաւ, ան ատեն իր մարդիկը մէկէն ժողովարանը մտան. Քրոմուէլ ալ ըսաւ խորհրդարանին մարդիկներուն. "Մէկդի գնացէք, ձեզմէ աւելի արժանաւորներուն տեղ տուէք. ասկէց եաքը Աստուած ձեր հետը չէ ,,։ Զինուորները կատարեցին հրամանը. և քանի որ խորհրդականները մէկիկ մէկիկ կ'ելլէին, Քրոմուէլ ծանր խօսքերով զանոնք կը նախատէր։ Ա բռնաւորութիւնը ուզեց Քրոմուէլ բարեպաշտութեան պատրուակովը ծածկել. ուստի կ'ըսէր թէ "Գիշեր ցորեկ խնդրեր եմ Աստուծմէ որ զիս ատ պաշտօնէս ազատէ ,,։ Երբոր գահլիճը պարպուեցաւ, դուռը գոցեց, բանալիքը գրպանը դրաւ ու Հուէյթհօլ պալատը քաշուեցաւ. ատանկով լմընցաւ Երկայն խորհրդարանը։ Քիչ ատենէն եաքը ուրիշ խորհրդարան

---

1 Երկայն խորհրդարանը ինչ կերպով վերցուեցաւ։

մը ժողվուեցաւ, ուր ան ալ նոյն կերպով լուծուեցաւ: Քրոմուէլ ալ կամաւ խորհրդարանը ատելի ընելով, ինքզինքը անուանել տուաւ "Պաշտպան կամ Նոմակալ Հասարակապետութեան Անգլիոյ, Սկովփոյ և Իռլանդիոյ: Դատաւորները ուր Լոնտրայի քաղաքատեղը հետն առած գեկտեմբերի 16ին, 1653ին Թագաւորական դիւանատունը գնաց ուր հոն ամենուն առջեւը ինքզինքը իմամակալ հրատարակելէն ետքը, գնաց Թագաւորական պալատը նստաւ:

1 Օտար ազգերը, մանաւանդ Գաղղիա ու Սպանիա, մեկէն սկսան Քրոմուէլի հետ դաշնակցութիւն ընել. իսկ անկէ յետոյ Գաղղիոյ դաշնակցութիւնն ընդունեցաւ և անոր օգնութեամբը Տանքերք քաղաքին տիրեց: Սպանիոյ դաշնակցութիւնն ալ ոչ միայն մերժեց, հապա նաև նաւեր խրկեց որ երթան Եամայքա կղզին Սպանիացւոց ձեռքէն առնեն: Հոլանտացիք ալ իրենց քանի մը անգամ յաղթուելը տեսնելով խնամարկեցան ու հաշտութիւն խնդրեցին Անգլիացւոցմէ:

2 Ալբվըր Քրոմուէլ Թէսէա և ինքնիշխան Թագաւորի մը պես իր երկրին ազատութիւնը վերուց, բայց անոր տեղը խաղաղացուց չորս դին և Անգլիացւոց անունը մեծցուց: Միայն թէ իրեն կենացը դէմ խիստ շատ դաւակցութիւններ եղան. անով ամենուն վրայ վտահութիւնը կորսնցուց

---

1 Օտար ազգաց հետ ինչպէս վարուեցաւ Քրոմուէլ:

2 Ինչ կերպով ու քանի տարի կան մեռաւ Քրոմուէլ:

ու առանց ներկայացնելու գործը չէր կարող։ Գաղութային ասկր միշտ պատճառ կը գտնէր, որ ազգայնականները ու գաղտնի կը պահէր։ միշտ միևնոյն կը լինուար և ամէն կիրակի անհանգիստ կը փոխէր։ Ազատութեան ամէնքանդելով չատ անգոհացաւ։ Բռնաւորեց, և յիսունհազար ապստամբ մեռաւ, սեպհական ունեցուածքը յափշտակուեցաւ։ Բռնաւորեցաւ պղծութեան և ամենայն գարշելութեան մէջ։

Բռնաւորէն ետքն Հռոմոս Բռնաւոր իր տղան անգլ անգամ[1] իշխանական անուամբ, բայց անոր ոչ քաղաքներ տուաւ և ոչ կիրճաւորութիւն։ Շատ գործակատարներուն մէջ չէր վստահեր բնաւորութեան համար։ Կարծես թագաւորական տոհմէն ոչ ոք կրնար ազնիւ միտքեր ունենալ։ Ասոր համար միշտ ստրուկներ կը բերէր և ոչ ուրիշ խնամատարներ։ Բիչ առնէն դրամներ իր իշխանութեան, ու մեկի քաղաքացի[2] առանձնական կեանք անցուց։

Հռոմոսի դրամատրէն հոգի Լուսիոյին գրամատրէ՝ որ Ազգայ Բռնաւորէն յետոյ կրնար կայսրութեան ու քաղաքացիական իշխանութեան հասնիլ կուսակիցներէն առնէ, և հաստատուած ատեանին դէմ խոշոր արուեստ գործէ։ Բայց Սկովտիոյ կուսակցութիւն Լուսիոյ

---

1. Ազգայ Բռնաւորէն մի յաջորդէ։
2. Քաղաքացիական իշխանութեան կիրառում հասանելու համար։ Ընդ միշտ մէջ։

նեբուն հրամայեցաւ, բայց ի ան գառաւորնե-
րէն որ Կարոլոս առաջինը սպաններ էին։

1 Քիչ առենէն երբոր սկսաւ անհամհեմ կառա-
վարութեան ձեռք զարնել, ամենքը իրմէ պզե-
տան. վասն զի Երիւցական ազանգաւորաց դէմ
սաստիկ հալածանք հանեց, Տոնքերք քաղաքը հինգ
միլեան ֆիտրինով Հուգովիկոս չորեքտասաներորդ-
դին ծախեց, Հոլանտացի դէմ ալ պատերազմ բա-
ցաւ ու յաղթուեցաւ։ Ետքն առնելը Վնեարա
քաղաքին մէջ ժանտախտ իյնալով, գրեթէ մի-
սուն հազար հոգի ջարդեր էր. անոր առէն կրակ
մըն ալ եղաւ որ գրեթէ բոլոր քաղաքը այրեց։
Ան միջոցին Հոլանտացի դէմ պատերազմ բացաւ
Կարոլոս, և թէպէտ եղբայրը Եղբի գուքսը շատ
քաջութիւն ցուցուց, բայց գարձեալ յաղթու-
թիւնը Հոլանտացւոց կողմն մնաց։

2 Ա՛ս ամէն պատճառները մէկտեղ գալով, իրեն
դէմ սկսաւ դաւակցութիւններ ըլլալ։ Մէկ դին
Մոնմըթի գուքսը Կարոլոսի անհարազատ որդին
ըլլալով՝ թագաւորութեան հաւէս էր. մէկ կող-
մանէ Լորա Ռըսըլ իշխանը կ՚աշխատէր որ Եղբի
գուքսը յաջորդութեան իրաւունքէն գուրս մնայ,
մէկալ կողմանէ ալ Սիանի իշխանը կ՚ուզեր որ հա-
սարակապետութիւնը նորէն հաստատուի։ Բայց
ատոնք ամենքն ալ իրենց վախճանին չհասան.
Ռըսըլ և Սիանի գլխատուեցան, և Մոնմըթ ան-

---

1 Ի՞նչ կերպով առնլի եղաւ իրենները Կարո-
լոս Բ։

2 Կարոլոս երկրորդին դէմ դվատուր դաւակից-
նեբը որո՞նք էին։

բուԹենեն գուբս քշուեցաւ, կարծես Ի 1685ին մեռաւ, և իր եղբայրը Էոլքի գուքսը տեղը Թագաւորեց՝ Յակոբ Ը անունով։

1 Յակոբայ ԹագաւորուԹեան սկիզբնեկրը ՄոնմըԹ գուքսը ապստամբուԹիւն մը հանեց, բայց յաղԹուեցաւ ու փախաւ։ Պառեքտզին երկու օր հոգը վնքը մացառներու մէջ պահուըտած գտան, Լընտրա տարին ու Թագաւորին հրամանովը գլխատեցին. իրեն գաւակիցներն ալ հետզհետէ բռնուեցան ու ապտնուեցան. բայց սա անգԹուԹիւններով Թագաւորը շատին սաԹլի եղաւ։

2 Ան միջոցին Գուլիելմոս Նասաւ՝ Օրանժի իշխանը որ Հոլանտայի սԹաԹհուդր՝ և Յակոբայ փեսան էր, Թագաւորին Թշնամիներէն Անգլիա հրաւիրեցաւ ու եկաւ որ իր անեկը սԹռուէն ձգէ։ Յակոբ Ը տեսնելով որ ամէնքը իրմէ հեռացան, ինչուան նաև իրմէ շատ բարիք տեսնող սիրելիները, քաշ իրեն ծառանելուն. "Ով որ հրամանատիր ուզէ Նասաւին կողմը անցնելու համար՝ ակով կուտամ, որպէս զի մատնուԹեան ամեԹը չքաշէ"։ Տեսնելով որ փախչելէն ուրիշ ձար չկայ, նաև մնաս ու Գաղղիա փախաւ՝ Լուդովիկոս ԺԴ-ին քով (1688)։ Երբոր Անգլեացւոց խորհրդարանը ժողովեցաւ,

---

1 Յակոբ երկրորդին ԹագաւորուԹեան սկիզբնեկրը Ժ-ին ապստամբուԹիւն եղաւ։

2 Գուլիելմոս Նասաւ Ժ-ին փեսան Անգլիոյ։ — Յակոբ երկրորդին տեղը ան եղաւ Անգլիոյ Թագաւոր։

Գուլիէլմոս Գ (որ Գուլիէլմոս Նասաւեան որդին էր) և իր կինը Մարիամ Թագաւոր ընտրուեցան և Յայտարարութեան որ ընծայուեցաւ Թիւնը ստորագրեցին, որուն մէջ Թագաւորին ու ազգին իրաւունքները գրուած էին: Սկովտիացիք ու Իւլանտացիք Յակոբ Բ Թագաւորին կողմը բռնեցին. անիկայ ալ Գաղղիոյ Թագաւորէն օգնութիւն առնելով Իւլանտա անցաւ, բայց պատերազմի մը մէջ յաղթուեցաւ ու փախաւ. և Փիլքանել քաղաքին քով եղած յաղթութենէն ետքը Իւլանտա բոլորովին նուաճուեցաւ (1691): Յակոբ Բ անկէց ետքը իր կեանքը Գաղղիոյ մէկ քաղաքը քաշուած անցուց՝ բարեպաշտութեան և ուսման հետ ըլլալով, Լուդովիկոս ԺԴ ալ Իւլանտայի մէջ Ուիլիք գեղը եղած դաշնագրութեամբ Գուլիէլմոս երրորդը Անգլիոյ Թագաւոր ճանչցաւ:

1 Անկէց ետքը Գուլիէլմոս Գ խաղաղութեամբ Թագաւորեց, բայց հասարակաց խորհրդարանին հետ շատ կռիւ ունեցաւ, որովհետև կ'ուզէին Թագաւորական արտօնութիւնները ամփոփել: Ինքը մեռաւ 1702ին. իսկ կինը Մարիամ չորս տարի առաջ մեռեր էր, և իրենց տեղը անցաւ Յակոբ երկրորդին աղջիկը Աննա Սթուարթ:

2 Ա՛ս Թագուհւոյն Թագաւորութեան ժամանակը սկսաւ երկու զօրաւոր կուսակցութեան

---

1 Գուլիէլմոսին ալ յաջորդեց:

2 Աննա Սթուարթին առեղը ինչ պատերազմներ եղան: — Ո՞վ էր ան առեղի հռչակաւոր ասպետը: — Աննայի ալ յաջորդեց:

կախը · սոնց մէկը Հ--ին կ'ըսուէր , մէկալը Թ--ի · երկուքն ալ սահմանադրութեան պաշտպան էին , միայն թէ Հուիկները աւելի ժողովրդեան ազատութիւնները կ'ուզին էին , իսկ Թորիները թագաւորին իրաւանցը պաշտպան : Սպանիոյ յաջորդութեանը համար գրեթէ բոլոր Եւրոպի թագաւորութեանը ժամանակին ալ Գաղղիոյ դէմ պատերազմով անցաւ , և ան պատերազմներուն մէջ մեծ անուն հանեց իր սպարապետը Ջըրջիլ , որ Մարլպըրըյի դուքս ալ կ'ըսուի · և Անգլիացիք յաղթող եղան Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին՝ ինչպէս որ 1713ին Ութրեքթի հաշտութեամբը պատերազմը վերջացաւ : Աննա թագուհւոյն ժամանակը Սկովտիան Անգլիոյ հետ բոլորովին միացաւ · իսկ ինքը մեռաւ 1714ին , ու տեղը յաջորդեց Գէորգ Պրունսվիք՝ Աննովերի կայսրնտիրը , որ Յակոբ առաջնոյն Թոռանը որդին էր :

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Պապա-Ին-Շա-եփ, Տանիմարթայի ու Եուվենիոյ, Երեսնամեայ պատերազմին սպիտներըն ինչուան ժէ դարուն վերջը (1560–1697):

Երիկ ԺԴ. — Յովհաննէս Գ. — Սիխմանիպ. — Կարոլոս Թ. — Կոսպատոս Ախուֆոս. — Իր բնաւորութիւնները. — Քրիսոփինէ. — Գիպրիէնոյ սերը. — Իշխանութիւնն հրաժարիլը. — Ճամբորդութիւնները. — Կարոլոս Կոսպատոս. — Տանիմարթայի վիճակը. — Քրիսոփհանոս Դ Տանիմարթայի նախագահը. — Ընծայ բարեկարգութիւնները. — Փրեդերիկոս Գ. — Քոփենհաւի պաշարումը. — Տանիմարթայի խաղաղութիւնը. — Քրիսոփհանոս Ե. — Կարոլոս ԺԱ. — Լհասպանի դէմ պատերազմը. — Վարսոյի պատերազմը. — Կարոլոս ԺԱ. — Շուէի խաղաղութիւնը. — Կարոլոս ԺԲ. — Բնաւորութիւնը:

Երիկ ԺԴ, կուսակալս Վազգէն որդին ու յաջորդը (1560), իր հօրը չհաւանեցաւ և ամէն բանի մէջ Թեթհամիա ու տարտամ երևցաւ: Անգլոյ Եղնաբեթ Թագուհին ուզեց երեն կին առնուլ. նմանապէս ուրիշ շատ իշխանուհիներ ուզեց՝ ամէն տեղ դեսպաններ ու ընծաներ խրկելով. և երբոր ատանկ իր հօրը դիպած գանձերը կը վատներ, երեն պատիւը այնչափ մոռցաւ որ իր Թիկնապահներէն մէկուն աղջիկը առաւ: Անկէց ետքը քովիններուն մէկուն խորհրդովը իր Յով-

---

1 Երիկ ԺԴ ինչպէս ըրաւ Թագաւորութիւնը:

1 Երիկ ԺԴ, կուսակալս Վազգէն որդին ու յաջորդը (1560), իր հօրը չհաւանեցաւ և ամէն բանի մէջ Թեթհամիա ու տարտամ երևցաւ: Անգլոյ Եղնաբեթ Թագուհին ուզեց երեն կին առնուլ. նմանապէս ուրիշ շատ իշխանուհիներ ուզեց՝ ամէն տեղ դեսպաններ ու ընծաներ խրկելով. և երբոր ատանկ իր հօրը դիպած գանձերը կը վատներ, երեն պատիւը այնչափ մոռցաւ որ իր Թիկնապահներէն մէկուն աղջիկը առաւ: Անկէց ետքը քովիններուն մէկուն խորհրդովը իր Յով-

հաննէս եղբայրը բռնեց ու հինգ տարի բանտի մէջ պահեց։ Յովհաննէս բանտէն ազատելուն պէս՝ ամենայն գիւրութեամբը խռովութիւն մը հանեց, Երիկ ալ Սիմոքոլին մէջ պաշարուելով՝ հարկադրեցաւ Թագաւորութենէն հրաժարելու, ու տասը տարի մէկ բանտէն մէկալը երթալէն ետև մեռաւ։

1 Յովհաննէս Գ ամէն բանէ առաջ խաղաղութեան ետևէ ըլլալով, Տանիմարքայի հետ հաշտութիւն ըրաւ, և իր կառավարիչ կնոջը յորդորանքովը (որ Լեհաստանի Սիկիսմոնտ Թագաւորին աղջիկն էր) չանաց որ Շուեդի երկրին մէջ ուղղափառ դաւանութիւնը նորէն հաստատէ՝ իր հօրը հանած հրովարտակին դէմ. բայց իր ակար ու տարտամ բնաւորութեամբը, մեծամեծներուն ժխդոհութեամբը և մանաւանդ Թագուհւոյն մեռնելովը նորէն լուտերականութեան դարձաւ՝ զոր գեռ նոր Թողուցեր էր. անով իրեն հպատակներն ալ նոյն աղանդին մէջ աւելի հաստատուեցան։

2 Երբոր Յովհաննէս Գ մեռաւ (1592), իր կառոլոս եղբայրը իննամեակալ դրուեցաւ մինչուան որ բուն ժառանգը, որ էր Սիկիսմոնտ, Լեհաստանէն գայ։ Ա՛ս Սիկիսմոնտը բոլորովին ուղղափառութեան կողմն էր. ուստի կարոլոս սկսաւ նորադաղանգները անոր դէմ գրգռել՝ ըսելով թէ Սիկիսմոնտ լուտերականաց դէմ միշտ հալածանք պիտի հանէ, և բուն Լեհաստանի Թագաւոր ընտրելով Շուեդէն հեռու պիտի ձնայ. անոնք ալ

---

1 Յովհաննէս Գ ինչպէս ըրաւ Թագաւորութիւնը։
2 Յովհաննէս երրորդին ոմն յաջորդեց։

զինքը Թագաւորեցուցին, և անունը դրին Կարոլոս Թ։ Ա յաջողութեամբ երկայն պատերազմ մը բացուեցաւ Լեհաստանի ու Շուեդի մէջ. երկու կողմն ալ յաջողութիւններ ու ձախողութիւններ եղան, շատ անգամ ալ զինադադարութեան ընելով պատերազմը ընդհատեցաւ։ Կարոլոս Թ խոհեմութեամբ ու քաջութեամբ կառավարեց Շուէտը և մեռաւ 1611ին, յաջորդ Թոզլով իրեն Կուստաւոս Ադոլփոս որդին, որ տասնըհինգ տարեկան էր։

Կուստաւոս Ադոլփոս պզտիկուց՝ի վեր իր հօրը հետ պատերազմի ու ճամբորդութեան վարժեր էր, և չալըքաշ վարքովը կարգէ դուրս քաջութիւն մըն ալ ունեցեր էր։ Թագաւորելուն պէս իր արիութիւնն ու գործունէութիւնը ցուցուց. երբոր Ռուսները, Տանիմարքացիք ու Լեհերը միանգամայն իր վրայ յարձակեցան, անոնց երկուքին հետ հաշտութիւն ըրաւ ու Լեհացիները ստիպեց որ Լիւոնիա գաւառէն դուրս ելլեն։ Անկէց ետքը Գերմանիոյ նորագանգից հետ գաշնակցութիւն ըրաւ կայսեր և ուրիշ ազգափառ իշխանաց դէմ, քիչ առնի մէջ իր քաջութիւնը ցուցնելէն ետև՝ Լիւցենի պատերազմին մէջ մեռաւ։ Իր բարեկամները երկու պակասութիւն կը դնեն վրան, բարկացողութիւն և յանդգնութիւն. իսկ ինքը սա կերպով ինքզինքը արդարացնել կը կարծէր. "Ես իմ հպատակներուս այնչափ պակասութիւններուն կը համբերեմ, կ'ըսէր, իրենք ալ

---

1 Կուստաւոս Ադոլփոս ինչպէս ըրաւ Թագաւորութիւնը։ — Ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր։

չէ՞ն կրնար իմ բնաւորութեանս տպաւորիչը ան-
ուղղակի ընել ,, : Դարձեալ “ Թագաւոր մը իր
Թագին արժանի չէ , կ՚ըսէր , երբոր պատերազմի
մէջ հասարակ զինուորի մը պէս պատերազմելու
դանդաղի ,, : Ինքը աղօթքներ ալ շարադրեր էր
իր զինուորացը համար , և կ՚ըսէր թէ “ Լաւ քրիս-
տոնեայք լաւ զինուորներ են ,, : Իր վրանին մէջ
ալ ամէն օր քիչ մը առէն առաջ դիրք կը կարդար :

Կռռոմուէլ Ազգիտոմին յաջորդեց իր աղջիկը
Ք.րիստինէ , որ հինգ տարեկան էր , և պզտիկուց
՚ի վեր իր պատմութիւնը յայտնի ըլլաս . ուր-
էր լեզու սորվեցաւ , գիտութեանց ու արուեստից
վրայ մեծ սէր ցուցուց , ու Եւրոպայի ամէն կող-
մերուն անուանի իմաստուններէն ալ իր քովը ժո-
ղովեց : Կրակոտ Հարտատանութիւն մը ունէր , կա-
ռավարութեան ալ մեծ յարմարութիւն . ուստի
աչքութիւնը իմաստութեամբ ու խոհեմութեամբ
խաղաղութեան մէջ հասուսաւ . բայց կարգուիլ
չուզեց , թէպէտ և մեծամեծները շատ կը յորդո-
րէին զինքը : Այնչափ մեծ սէր ունէր Ք.րիստինէ
ուսման և պատուութեան վրայ , որ միտքը դրաւ
որ եկեղեցութենէն հրաժարի ու հեռանայ ան
ժողովրդէն որ միայն քալ պատերազմիլ էր . բայց
ետքը տարի աս դիտաւորութիւնը պահեց , և ան
միջոցին Վեսթֆալիոյ դաշնագրութեամբը Փոմ-
բանիա նահանգը Շուէտին հետ միացուց (1648) :
Արուեստները ծաղկեցնելու համար քանի մը
հրովարտակներ հանելէն ետքը , 1650ին Թագու-

՚ Ք.րիստինէի Թագաւորութեանն ու բնաւորու-
թեանը վրայ ինչ կը պատմուի :

հի պատկուեցաւ . ջրոց տարի եօքն ալ բոլորովին հրաժարեցաւ , իրեն յաջորդ անուանելով իր եղբօրորդին Կարոլոս Կուսաուսոր : Իսկ ինքը քանի մը օր ետքը Շուեմի երկրէն ելաւ , դրսի երկիրներ ճամրորդութիւն ըրաւ : Պրուսել քաղաքն որ եկաւ , ուղղափառ դաւանութիւնը ընդունեցաւ . անկէց գնաց Խոսիրուք , Հոմ , Փաբիզ և Ֆոնթէնպլոյ . ամէն տեղ իր խնդքին ու գիտութեանը , ինչպէս նաև հագուստին ու կերպերուն վրայ զամէնքը զարմացընելով : Խաչխաչէն գառնալէն ետքը քիչ մը տաեն աշխատեցաւ որ նորէն Թագաւորութիւնը ձեռք ձգէ . բայց տեսնելով որ կուսակիցներ չունի , նորէն Հոմ գնաց ու հոն գիտութեանց ու արուեստից հետ զբաղած անցուց կեանքը :

ՙ Այն տաեներն որ Շուեմի երկիրը աս գործողութիւններս կ'ըլլային , Տանիմարքայի մէջ եւս բնաւ գիտցածներ խիստ քիչ էզան : Քաղաքացիներն պատերազմներով աչքերնին գանձը հաւաքեր էր . և ազնուականներէն հասարակ ժողովրդեան ու գեղացւոց վրայ բռնանալով գանձք երնից դէմ ոտք հանեցին . և որովհետև բոլոր երկիրը լուսերական էզեր էր , ազնուականներն ալ ուղղափառ եկեղեցականներուն վախը մէկդի դրած համարձակ ամէն չարիք կ'ընէին : Գլխաւորներն Գ ու Փրեդերիկոս Բ Թագաւորներուն տաեներ Տանիմարքացիք Շուեմներուն դէմ ծո-

---

ՙ Տանիմարքայի Թագաւորութիւնը ան տաեններ ը ինչ վիճակի մէջ էր : — Գլխաւորներ Գ . ինչ բարեկարգութիւններ բրաւ :

վոյին պատերազմներ ընելով ուելի ակարացան։ Ք. Բրիտանիոս Ս. Նորպաղնեցի գաշնակցութեանը գլուխ կեցողներէն մէկն էր։ Յաս անդամ Փեր. դինանոս երկրորդին գրքերէն յայտնուեցաւ, Լիսոկի հաշտութենէն ետքը (1629) իր երկիրը դարձաւ ու բարեկարգութեանց եռանդ եղաւ։ Գործարաններ չինեց, Շուէտի առեւտրագրութեան Ք. Բրիտանիոսի ու Կոմէպորկ քաղաքին հիմնեց, Նրսվեկիոյ մէջ ալ Ք. Բրիտանիոս քաղաքը։ վաճառականութիւնը ծաղկեցուց, նոր երկիրներ գտնելու համար եղած նաւորդութիւններուն օգնեց և արեւելեան Հնդկաստանի Թրանքեպար քաղաքը գաղթական մը իրկելու փորձը ըրաւ։ Իր հօրը Փրեդերիկոս երկրորդին պէս պիտութեանց և արուեստից ալ պաշտպանութիւն ընելով, Կոփէնհակ քաղաքին մէջ անկարանական պարտէզ մը, դիտանոց մը և մատենադարան մը չինեց։ Բայց իրեն այսչափ ջանքերուն չատ հասկանալութիւն ըրին ազնուականները, որով Յոզովրդն ալ սկսաւ գանգատ ուելի սաստկ ու Թագաւորին կողմէ զօրացնել։ Ք. Բրիտանիոս Շուէտի Թագաւորին հետ ալ հաշտութիւն ըրաւ, ու 1640ին մեռաւ յաջորդ Թողով իր Փրեդերիկոս որդին։

։ Փրեդերիկոս Գ. իր հօրը սկսած բարեկարգութիւնները կը ջանար առաջ տանիլ. բայց քիչ աուեղն պէտք եղաւ որ ինքզինքը պաշտպանելու համար զինք առնու. վասն զի Շուէտի Թագաւո-

---

։ Փրեդերիկոս երկրորդին Թագաւորութեան ա. տենը ինչ երեսէն փոխուածութիւն եղաւ։

ըը կարողաց կուսակալաց չար զօրքով գնաց Քո-
փէնհակ մայրաքաղաքը պաշարեց : Տանիմարքա-
ցիք քաջութեամբ պատերազմեցան , Հոլանտա-
ցւոց նաւերն ալ օգնութեան հասնելով թէ զօրք
և թէ պաշար բերին , որով Շուեաի թագաւորը
ան քաղաքին տիրելէն յոյսը կտրեց : Քիչ մը ա-
ետնէ եաքը մեծ խռովութիւն եղաւ Տանիմարքայի
մէջ . Փրեդերիկոս Գ 1660ին ազգային ընդհա-
նուր ժողով մը ըրաւ Քոփէնհակ քաղաքը՝ որ
պէտք եղած բարեկարգութեանց վրայ մտածուի .
հասարակ ժողովուրդն ու եկեղեցականները ազ-
նուականաց դէմ միաբանեցան , և երկու ծերու-
նիներու առաջնորդութեամբ , որ էին Ջէլանտ
կղզւոյն եպիսկոպոսը Սուան , և Քոփէնհակի քա-
ղաքապետը Նամսէն , ազնուականաց ձեռքէն ա-
մէն իշխանութիւնը առին՝ թագաւորին ձեռքը
տուին , և թագաւորութիւնը Փրեդերիկոսի ցեղին
մէջ ժառանգական ըրին , վասն զի ինչուան ան ա-
ետնը ազնուականները կ'ընտրէին ու կը հաստա-
տէին թագաւորին յաջորդը : Ա փոփոխութիւն-
ներուն վրայ սահմանադրութիւն մը գրուեցաւ
ու 1665ին հրատարակեցաւ , և անկէց եաքը ան
պիտի ըլլար Տանիմարքայի ու Նորվեկիոյ կառավա-
րութեան կանոնը : Փրեդերիկոս բոլորովին ինքն-
իշխան ըլլալէն եաքն ալ իր չափէն դուրս չելաւ ,
ու ժողովուրդը հայրաբար կառավարեցին եաև
մեռաւ 1670ին :

Անոր յաջորդին այսինքն Քրիստիանոս հին-

---

1 Քրիստիանոս Ե ինչպէս ըրաւ թագաւորու-
թիւնը :

գերդպին առեղը նորէն պատերազմ մը բացուեցաւ Տանիմարքացւոց ու Շուեհաց մէջ։ Տանիմարքացիք Լունտէն քաղաքին քովի պատերազմին մէջ յաղթուեցան ու եօթը հազար մարդ կորսընցուցին (1675)։ Ընկէց եռքը հաշտութիւն եղաւ, ու Քրիստիանոս սկսաւ իր սերունդեան կառավարութեանը ուշ դնել։ Նորվեկիոյ համար քաղաքական օրինաց գիրք մը հանեց, Հնդկաստանի նոր ընկերութիւն մը հաստատեց, վաճառականութիւնը ծաղկեցուց և Քոփէնհակը զարդարեց։ Իր թագաւորութեան առեղը նորէն սկսան ազնուականաց պատուանունները շահիլ ու կոչել և պարոններ գրուեցան, որոնց անուններըը ինչուան ան առեղը Տանիմարքայի մէջ չկային։ Քրիստիանոս մեռաւ 1699ին, և անոր յաջորդեց որդին Փրեդերիկոս Դ։

Շուեհի մէջ Քրիստինէին յաջորդեր էր Կարոլոս Կուստաւոսը՝ Կարոլոս ԺԱ անունով, որ պատերազմասէր ու գործունեայ թագաւոր մըն էր։ Իր բնաւորութեանը համար Շուեհները սիրեցին զինքը. և Թէպէտ Երեմնամեայ պատերազմով ակարացեր էին, սակայն նոր պատերազմներու ձեռք զարնելէն ետ չկեցան։ Առաջ Լեհաստանի Յովհաննէս Քազիմիր թագաւորին դէմ գնացին. անիկայ տեսնելով որ բաւական ուժ չունի Շուեհները հեռացընելու, Ըլեզիա քաշուեցաւ, և հոն խազախներէն ու թաթարներէն օգնութիւն առնելով նորէն Լեհաստան անցաւ ու Վարսաւիա

---

1 Կարոլոս Կուստաւոս լինչ պատերազմ ունեցաւ Լեհացւոց հետ։

քաղաքին քովը պատերազմ մը ըրաւ, որ կրնաք ը քշէց (1656)։ Յաղթուեցան Լեհացիք, բայց իրենց ամուսականները ոտք էլան որ Թագաւորին իշխանութիւնն ու պատիւը պահեն. որով Կարոլոս Կուստաւոս Լեհաստանէն առած երկիրները ետ դարձուց, և ինքը մեռաւ 1660ին։

Կարոլոս Կուստաւոսի որդին Կարոլոս ԺԱ հինգ տարեկան էր երբոր իր հօրը յաջորդեց. իսկ կառավարութիւնը 1672ին ձեռքը առաւ։ Առջի տարիները Տանիմարքացւոց դէմ պատերազմ ըրաւ ու երկու անգամ յաղթեց անոնց. բայց շատ բերդեր ալ կորսնցուց, որ ետքը Հոլանտացի Նիմէկ քաղաքը եղած հաշտութեամբ նորէն ձեռք ձգեց (1679)։ Նոյն տարին Տանիմարքայի խռովութեան նման խռովութիւն մը Շուեդի մէջ ալ էլաւ. վասն զի Սմոքհոլմի ամուսականները Թագաւորին իշխանութիւնը շատ մեծցուցին, անիկայ ալ իր երկիրը չկնճռնելու աւելի սերտ առաւ, նէրքին կառավարութիւնը կարգի դրաւ, վճռաւորականութիւնը կարգաւորեց, պրուէսանները, նաւամատուցութիւնն ու գիտութիւնները ծաղկեցուց, և ան տարին որ Եւրոպայի մէկալ ազգութիւնները զինքը ընտրեցին Ոխմիքի հաշտութեան միջնորդ, ինքն ալ մեռաւ (1697)։ Իրեն յաջորդեց տասներհինգ տարեկան որդին Հռչակաւոր Կարոլոս ԺԲ։

Կարոլոս ԺԱ ինչպէս ըրաւ Թագաւորութիւնը։ — Իր տարին մինչ յեղափոխութիւն եղաւ Շուեդի մէջ։

։ Կարոլոս ԺԲ պատերազմի վայր ունեցած աչքը պզտիկուց յայտնի էր. Կովինհոսա Կուրտիոսի գրած Մեծին Ալէքսանդրի պատմութիւնը կարդալով սիրտը կը վառուէր, ի՛ուզէր ինքն ալ այնպիսի պատմութեան մը դիւցազն ըլլալ. և երբոր իրեն կ՚ըսէին թէ Ալէքսանդր երիտասարդ մեռաւ, պատասխան կուտար. "Բայց Թագաւորութիւններ ալ նուաճեց,,: Օր մը աշխարհացոյցի մը վրայ տեսաւ որ Մաճառստանի քաղաքներն մէկուն տակը Յոյայ գրքին սա խօսքը գրուած էր՝ Գերմանիոյ կայսեր բերնէն. "Տէր եա և Տէր էառ. եղիցին կամք Տեառն օրհնեալ,,. ինքն ալ Լիմնիոյ աշխարհացոյցին տակը գրեց. "Տէր եա, և գնն ոչ առյէ զսա յինէն,,: Մայրը որդւոյն սա կրակոտ բնաւորութիւնը տեսնելով շատ կը վախնար, ուստի մեռնելու առեներ քովը կանչէց Կարոլոսն ու ըսաւ. "Որդեակ իմ, սիրէ խաղաղութիւնը, սիրէ զմարդիկ. Թէ որ զանոնք երջանիկ ընես, դուն ալ հետերնին երջանիկ կ՚ըլլաս,,: Մօրը սն խօսքին վրայ սն առեներ Կարոլոսի սիրտը շարժեցաւ. բայց Թագաւորական աթոռն որ եւս՝ ժխմին ալ չկրնար սն խօսքը, և քանի տարի իր յաղթութեանցն ու ձախորդութեանցը վրայ բոլոր Եւրոպան զարմացուց:

։ Կարոլոս երկոտասաներորդին մանկութեանը վրայ բնչ կը պատմուի:

ԳԼՈՒԽ Լ.

Պապմոնիէան Ութսոյ և Լէհոյ, ժԹ դարէն մինչեւ ժԻ դարուն վերջը (1382–1696):

Քրուիէր Դ. — Յովհաննէս Ալպերի. — Աղեքսանդր. — Սիգիսմոնդ Ա. — Կլինոտի կոմսը. — Սիգիսմոնդ առաջնոյն ըրած պատերազմները. — Սիգիսմոնդ Բ Օգոստոս. — Վալիէր Մագիսթրոսը. — Կոնարպոս Քեքիւէր. — Իւան Գ. — Վասիլ Դ. — Իւան Դ Գոռոզն. — Նիկողայոս Ռաժիվիլ. — Եակէլոնեանց ցեղին վերջանալը. — Հենրիկոս Վալուա. — Սթեֆանոս Պաթորի. — Սիգիսմոնդ Գ. — Ֆէոդոր. — Պորիս Կոդունով. — Սուպանսուան Դեմեթր. — Վասիլ Շույսքի. — Միխայէլ Ֆէոդորովիչ. — Ալէքս և Ֆէոդոր Գ. — Իրենց ըրած նորոգութիւնները. — Իւան և Սոֆիա. — Մեծին Պէտրոսի նախապատրաստելը. — Սիգիսմոնդ Գ. — Ուրիէն Վլոդիսլաս. — Յովհաննէս Քազիմիր. — Միխայէլ Վիշնեվիցքի. — Յովհաննէս Սոպէսքի:

[1] *Երբոր Վլադիսլաս Եակելոն Լէհաստանը Լիթուանիոյ հետ միացուց (1382), իր տէրութիւնը հիւսիսային կողմի ամենէն մեծ թագաւորութիւնն եղաւ: Վլադիսլաւի երկրորդ որդին Քազիմիր Դ, որ 1445ին թագաւորեց, Տեւտոնեան սպասեանները նուաճեց, ու Թոռն քաղաքին դաշնագրութեամբ Փոմերանիա նահանգը և Պրու-*

---

[1] Վլադիսլաս Եակելոնին առեղը Լէհաստան *Քնչ վիճակի մէջ էր: — Քազիմիր Դ ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը:*

չև երկրին արևմտեան մասը իր տէրութեանը հետ միացուց : Ի հայկ գանդատ կ'ընէին որ Քաղիմիր Ի նիւանիացւոց օգուտը աւելի կը մտածէ քան թէ իրենը . ուստի կ'ըսէին թէ " Ձմեռը , գարունն ու աշունը Ի նիւանիա կ'անցընէ ,, :

1 Քառասունըեօթը տարի թագաւորելէն ետև 1492ին մեռաւ Քաղիմիր , և իրեն յաջորդ Թոդրուց երկրորդ որդին Յովհաննէս Ալպերթը . վասն զի անդրանիկը Վլատիսլաւ՝ Պոհեմիոյ և Մաճառաստանի թագաւոր ընտրուած էր : Յովհաննէս Ալպերթ քանի մը տարի միայն թագաւորեց , և տէրը անցաւ եղբայրը Ալեքսանդր . սակայն հանճարեղ մարդ էր , բայց ջախէ դուրս առաստաձեան , այնպէս որ մեծամեծները հարկադրեցան արդիլելու որ առանց ազգային ժողովին հրամանին՝ տէրութեան գանձը չբանեցընէ : Երբոր թաթարները Ի հաստանի վրայ արշաւելու միտք ունէին , թագաւորը անոնց դէմ խրկեց Ի նիւանիոյ կուսակալը . ինքն ալ Լեհաստ և կաթուածէ զարնուած ու կէս մեռած էր , ինքզինքը բանակը տանել տուաւ , և հոն մեռաւ՝ փառք տալով Աստուծոյ Ի հայոց ըրած յաղթութեանը համար :

2 Ալեքսանդրի յաջորդեց Սիկիսմոնտ Ա , որ Ի հաստանի անուանի թագաւորներէն մէկը եղաւ : Կնոջը կոչը՝ որ Ի նիւանիոյ կուսակալն

---

1 Քաղիմիրի ոմն յաջորդեց : — Ալեքսանդր ինչպէս մեռաւ :

2 Սիկիսմոնտ Ա ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը : — Ալեքսի իշխանին դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ :

էր, ան ժիջոցին ուզեց Կոնսթանդիոսի ըլլալ. ու երբ որ Լամպատ Թէ ժէկը զինքը Լեհաստանի ծերակուտին ամբաստաներ է, սպաննեց զանիկայ ու Ռուսաստան փախաւ: Սիկիսմոնտ ուզեց որ Կվինքին իր ձեռքը տրուի, և ան պատճառաւ Ռուսաց Վասիլ Դ Թագաւորին դէմ պատերազմ բացաւ, բայց յաղթուեցաւ: Ազգի յայտնութիւն գտաւ ան պատերազմին մէջ որ Պրանտէնպուրկի Ալպերթ իշխանին դէմ ըրաւ. Ալպերթ, որ Տեւտոնեան սպասուց գլուխն էր, գեռ նոր լուտերական եղեր էր. Սիկիսմոնտ զինքը ստիպեց որ Լեհաստանի հպատակի: Քրաքովիոյ դաշնագրութեամբը երկու կողմն ալ հաւանեցան որ Պրուշի դքսութիւնը Ալպերթի մանչ ժառանգներուն անցնի, ու երբոր անոր ցեղին մէջ ժառանգ չմնայ՝ ան դքսութիւնը Լեհերուն տրուի: Սիկիսմոնտ Օստանցւոց ու Ռուսաց հետ հաշտութիւն ըրաւ, Լեհացւոց վաճառականութիւնը ինչուան Սեւ ծովը տարածեց, և իր կենդանութեանը տեղն իրեն յաջորդ Թագաւոր պատկեց իր որդին Սիկիսմոնտ Օգոստոսը:

1 Սիկիսմոնտ Օգոստոս 1548ին հօրը տեղ անցնելով՝ չկրցաց անոր վաստկած փառքը անարատ պահել: Իր տեղը Լիվոնիա գաւառին մէջ խռովութիւն մը եղաւ՝ Պրուշի խռովութեանը նման: Այս գաւառը քանի մը դարերէ 'ի վեր Տեւտոնեաց կարգին իշխանութեանը տակն էին. բայց

---

1 Սիկիսմոնտ Օգոստոսին տեղը Լիվոնիոյ մէջ ինչ պատահեցաւ:

Սուլեյմանոս մեծ Մագիսարոսը վ՚ալեմէր՝ իր ճարտարութեամբն ու քաջութեամբը Տեւտոնեանցմէ գլուխ քաշէր էր (1521)։ Վ՚ալեմէր որդւոց որդի Լ՚իլ-Ատանիոյ դուքս ճանչցուեցաւ, Գերմանական կայսերութեան իշխան ըսուեցաւ, ու Լ՚իլ-Ատանիոյ մէջ լուսերական աղանդը մոցուց։ Անոր յաջորդ Կոթարոս Քեթլէրին աւեւնը 1558ին պատերազմ մը բացուեցաւ Ռուսաց ու Լ՚էհաց մէջ։ Ռուսաստան հնգետասաներորդ դարուն վերջերը սկսաւ մեծնալ ու Եւրոպայի ինքնիշխան տէրութեանց մէջ երեւելի ըլլալ։ Իւան Գ Մոսքուայի Մեծ դուքս դրուեցին եաքը՝ Նովկորոտ անունով մեծ քաղաքին տիրեց, և անոր իշխաններն ու արուեստաւորները վերուց։ Ինչպէս մեծ էր ան քաղաքը որ Ռուսաց մէջ առակ եղած էր ըսելը. "Ո՞վ կրնայ դէմ կենալ Աստուծոյ և մեծին Նովկորոտայ"։ Ան միջոցին փոքով քաղաքներ ալ ինքիրմէ հնազանդեցաւ Իւանին, որ Խրիմի խանին հետ դաշնակցութիւն մը ընելով ալ անկէց եաքը չուզեց վճարել թաթարներուն անտուրքը որ իր նախորդները կուտային։ Տիրեց նաև Թվեր, Ռոսթով ու Եարոսլաւ քաղաքներուն, որ մէյմէկ զատ զատ իշխանութիւններ էին. և Պալէոլոգեան ցեղէն Սոփիա Թագուհին իրեն կին առնելով իր նշանին մէջ Յունաց կայսերութեան երկգլխի արծիւը դրաւ։ Ինքը առջինը եղաւ որ Ձար կամ Թագաւոր ըսուեցաւ. ապնուա-

---

1 Ռուսաստան ինչ վիճակի մէջ էր հնգետասաներորդ դարուն վերջերը։

կանաց ալ կալուածներ տուաւ ան պայմանով որ իրենք վինուորական ըլլան :

1 *Իւան ուրիշ շատ բարեկարգութիւններ ընե-ղեր է եաքը, 1482ին դեսպաններ իրկեց Մաճառի Մաթիաս Քորվին թագաւորին և անկէց վինուո-րական ձարտարապետներ ու թնդանօթ թափող-ներ խնդրեց. եաքը յոյն և իտալացի ձարտարա-պետներ կանչեց Մոսքուա, ու Վէրափոխման ե-կեղեցին և Քրեմլին ըսուած պալատը կամ բերդը շինեց : Քալաքներուն մէջ բարեկարգութեան համար խիստ ոստիկանութիւն մը դրաւ, ձամբա-ներուն վրայ ալ իջևաններ շինել տուաւ, ուր ոչ միայն ձի կը գտնէին ձամբորդները, այլ նաև ձրի կերակուր ինչպէս որ իրենց հրամանագիրներուն վրայ նշանած կ'ըլլար : Ինքը կանոնեց նաև Իւան-կորտա բերդը ան տեղը՝ ուր որ եաքը Փեթրոպոլիս քաղաքը պիտի շինուէր. Ռուսաստանի հին օ-րէնքներն ալ հաւաքեց ու հրատարակել տուաւ 1497ին :*

2 *Իւանին յաջորդեց որդին Վասիլ Դ (1505), որ իր թագաւորութեան ժամանակին մեծ մասը Լէհացւոց հետ պատերազմելով անցուց, և անոնց ձեռքէն Սմոլենսք քաղաքը առաւ 1514ին : Եաքը Տեւտոնեան կարգին հետ բարեկամացաւ, բայց չկրցաւ արգիլել Լէհացւոց որ Պրուշի երկիրը չնուաճեն. ինքը մեռաւ 1534ին և Ժառանգ Թո-*

---

1 Իւան Դ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

2 Իւան երրորդին ալ յաջորդեց : — Իւան Դ ինչ քաջութիւններ ըրաւ Թաթարաց ու Ղուբաց դէմ :

զուց ջորս տարեկան որդին Իւան Դ, և անոր խնամակալ դրաւ տղուն մօրը Հեղինէ։ Աղնուական-ներուն Թագուհւոյն դէմ դաւակցութիւն մը ընելով, մեծ կռիւ մը բացուեցաւ մէջերնին, ու դաւակիցներէն շատը սպաննուեցան, Ռուսաստան ալ երկար տարի դրեթէ անիշխանութեան մէջ էր, ինչուան որ Իւան տասնըչորս տարեկան ըլլալով յայտնեց թէ ինքը կ'ուզէ թագաւորել. և ան տարիէն այնպիսի արիութիւն մը ցուցուց, որ իրեն Գոռոզկամ Անուանը տուին։ Իւան նեղքին խռովութիւնները դադրեցընելէն և Ռուս աղնուականները նուաճելէն ետքը, կանոնաւոր կենսաւորութիւն մը հաստատեց, և կենսաւորներուն անունը դրաւ Սրբեալ, որ նեռոզ կամ աղեղնաւոր ըսել է։ Անոնցմով գնաց Խազանի Թաթարներուն դէմ. ութը տարի անոնց մայրաքաղաքին, ու ափրու-թիւններն վերուց. նոյնպէս նուաճեց նաև Աժ-ափրխանի Թաթարները։ Խրիմի խանը վախնալով որ կարգը իրեն չգայ, ինքիրմէ պատերազմ բացաւ Իւանին դէմ և յաղթուեցաւ անկէց. բայց Իւան դէպ'ի արեւմուտք կանչուելով Խրիմի վրայ չգնաց։ Ան միջոցին Նուստուս վազա Լիվոնիացւոց պաշտպանութիւն ընելու համար Ռուսաց դէմ պատերազմ բացաւ, Ֆինլանտիոյ մէջ վխտուրկ քաղաքին քովը յաղթուեցաւ ու քառասուն տա-րուան համար հաշտութիւն ըրաւ։ Ան տարին Իւան Դ բոլոր իր ոյժը Լիվոնիոյ դէմ դարձուց, և Նուսեբրակիր տասներորդ մեծ Մագիստրոս Գու-լիելմոս Ֆիւրսթենմպերկը գերի ըրաւ. բայց անոր յաջորդը Կոթարտոս փէթլէր Լիվոնացւոց պաշտ-պանութեանը տակ մտաւ ու զանոնք Ռուսաց դէմ հանեց։

Սիկիսմոնա Օգոստոս Լ. Հայց Թագաւորը Սուլեթակիը ապստամբեցաւ պաշտպանելու համար շատ զօրք ժողվեց ու Նիկոպոլիս Ռածխվիլ անուանով ապարանքեն հետ Ռուսաց վրայ խրկեց. Ռուսները բոլորովին յաղթուեցան ու պատերազմին մէջ քանդհինգ հազար մարդ կորընցուցին (1564): Սիկիսմոնա իր Թագաւորութեան վերջն սարինելը Լիթուանիոյ մեծ դքսութիւնը բոլորովին միացուց Լեհաստանի հետ. ու երբոր 1572ին մեռաւ, իրեն հետ վերջացաւ նաև Եակելլոնեանց սերապետութիւնը, որ երկու հարիւր տարուընէ ի վեր Լեհաստանի վրայ Թագաւորեր էին. Լեհաց երջանկութիւնն ալ ան վտանգաւոր ազգատոհմին հետ դադրեցաւ:

Ընկէց հոգը Թագաւորութիւնը սկսաւ ընտրութեամբ արուիլ, որ ինչուան ան ատենը ժառանգական էր. ատ պատճառաւ ամէն անգամ որ նոր Թագաւոր մը պիտի դրուէր, մեծամեծ խռովութիւններ կ'ելլէին երկրին մէջ: Շատ մը իշխաններ Սիկիսմոնային յաջորդելու հաւակ եղան. ընտրուողն եղաւ Գաղղիոյ Կարոլոս ԺԱ Թագաւորին եղբայրը Հենրիկոս Վալուա՝ Ընժոյի դուքսը. սակայն անիկայ Լեհաստանի օդին ու սովորութիւններուն չկարենալով վարժիլ, իր եղբօրը մահը լսելուն պէս Գաղղիա դարձաւ: Ան ատեն Լեհացիք իրենց Թագաւոր ընտրեցին Թրանսիլվանիոյ քաջ իշխանը Սթեփանոս Պաթորի:

---

1 Եակելլոնաց ցեղը ինչպէս վերջացաւ:
2 Սիկիսմոնա Օգոստոսին մահ յաջորդեց:

1 Իսան Դ Լ հասաւանի խռովութիւնները առնելով Լիմնիան նորէն առաւ ու Խրիմի Թաթարներուն յաղթեց. ան միջոցին Երմակ անուամբ խազախ մը Սիպէրիա կամ Սիպիր բառած ընդարձակ երկիրը գտաւ ու անոր տիրեց: Սահմանոս Պաթորի Շուեանեբուն ու Օսմանցւոց հետ միաբանած՝ Ռուսաստանի սահմանը յարձակեցաւ ու սոսկալի աւերմունքներ ըրաւ. Իսան ալ հարկադրեցաւ հաշտութիւն ընել, և Լիմնիա գաւառը թողուցին Լեհացւոց Թողուց (1582): Ա՛ս ձախողումեանց հետ միևոյն երթոր Իսանին Թագուհին ալ մեռաւ, սկսաւ աւելի անգթութիւններ ընել, մինչեան 1584ին ինքն ալ մեռաւ: Իսան վարչականութիւնը ծագկեցուց, Մոսքուայի մէջ տպարան մը բացաւ, Ալքանկել քաղաքը հիմնեց, Ռուսաց համար ալ օրինաց գիրք մը հրատարակեց: Երեն յաջորդեց որդին Փէոտոր, որ Բիւրիքի ցեղին վերջինն էր:

2 Սահմանոս Պաթորի խոպանութեան առնը Խազախներուն բարքը կոկելու աշխատեցաւ. զանոնք գեղերու մէջ ժողվեց բնակեցուց, և միջերնին վարչականութեան ու երկրապահութեան սկիզբ մացուց: Լիհասաւանի մէջ ալ շատ բարեկարգութիւններ կ՚ուզէր ընել. բայց մահը վրայ հասնելով չկրցաւ (1586): Ընոր մահուընէն հոգը Լիհացիք երեսից Թագաւոր ընտրեցին Շուեաի

---

1 Իսան չորրորդին Թագաւորութեան վերջի տարիները ինչ դիպուածներ եղան:

2 Սահմանոս Պաթորի ինչ կարգաւորութիւնները ըրաւ: — Երեն ալ յաջորդեց:

Յովհաննէս Գ. Թագաւորին որդին Սիկիսմոնա երկրորդը։ Ասարիոյ Մաքսիմիլիանոս արշիդուքսը շատ աշխատեցաւ որ ան Թագաւորութիւնը ինքը առնէ. բայց չյաղթուեցաւ, և պատերազմին մէջ դէմ բռնուելով իր պահանջմունքներէն հրաժարեցաւ ու անով ազատեցաւ։ Սիկիսմոնա երկայն ու ձախորդ պատերազմ մը ունեցաւ իր հօրեղբօրը դէմ, որ Շուեդի Թագաւորութիւնը չափշտակեր էր։ Վերջապէս չյաղթուեցաւ, Թագաւորութենէն ընկաւ ու 1632ին Կուստաւոս Ատոլփին հետ զինադադարութիւն ընելէն ետքը մեռաւ։

Ան տեղները սոսկալի դիպուածներ կըլլային Ռուսաստանի մէջ։ Փէոտոր Թագաւորը սակաւ մարդ ըլլալով, իր Թագուհւոյն ազգականները Պորիս Կոտունով[1] անէրութեան ամէն գործողութիւններուն սիրած էր։ Ասիկայ Փէոտորէն ետքը ինքը Թագաւորել ուզելով, անոր մէկհատիկ Դեմեար անունով եղբայրը սպաննեց, որ գէռ եօթը տարեկան էր. աս սպանութիւնը ծածկելու համար մեղքնել տուաւ ան իշխանը որ զԴեմեար սպաններ էր, ուսկից ըստաց բերդն ալ քանդեց՝ սպանութիւնը հոն ըլլալուն համար։ Ան միջոցին Փէոտոր մեռաւ (1598), և Կոտունով անոր աեղը անցաւ։ Անոր վրայ տասնըհինգ տարի մեծամեծ խռովութիւններ եղան Ռուսաստանի մէջ, և շատ մարդիկ եղան որ Կոտունովին ձեռքէն իշխանութիւնը կ'ուզէին առնել։ Ընծոց մէջ առաջինն եղաւ ռուս կրօնաւոր մը Գրիգոր կամ Կրիչքա Օթ-

---

1 Պորիս Կոտունով ալ էր։ — Սուտանուն Դեմեար ալ էր։

բէվիկէվ անունով, որ ինքզինքը Դեմեթր կ'անուա-
նէր և կ'ըսէր թէ Ֆէոդորին եղբայրն եմ: Լեհա-
յից անկէց առիթ առնելով ան սուտ Դեմեթրին
կողմը բռնեցին, ինչպէս նաև Տոն գետին քովերը
բնակող խազախները:

1 Կոտունով սկսաւ պատերազմի պատրաս-
տուիլ. բայց զարնուելէն առաջ մեռաւ, ու ան-
րուքեան պրէթէ բոլոր գաւառները սուտանուն
Դեմեթրը իրենց թագաւոր ճանչցան: Միայն Մոս-
քուա քաղաքը հաւատարիմ մնաց Կոտունովին,
ու անոր Ֆէոդոր որդին թագաւորեցուց. բայց
մանչին մէկը բռնեց Ֆէոդորն ու անոր մայրը,
Օմրէվիչէվին ձեռքը տուաւ, ան ալ բանտի մէջ
զանոնք խղդեց: Քիչ առենէն Վասիլ Շույսքի
անունով իշխանը իր ձեռքովը սպաննեց սուտ-
անուն Դեմեթրը 1606ին, ու ինքը աթոռը անցաւ:
Յաջորդ տարին ուրիշ սուտանուն Դեմեթր մըն
ալ երեւցաւ Շույսքիին դէմ, ու Լեհացւոց և խա-
զախներուն օգնութեամբը առջի բերան քանի մը
յաջողութիւններ ունեցաւ. բայց քիչ առենէն
թաթարները զինքը սպաննեցին: Վասիլ Շույսքին
ալ թագաւորութենէ ձգուեցաւ 1610ին ու վանք
մը մնաւ, եաթը Լեհաստան խրկուելով հոն մեռաւ:

2 Շուեանները տեսնելով որ Ռուսները խառ-
վութեան մէջ են, Ֆինլանտիոյ ծոցին վրայ Նիկրիա
գաւառին տիրեցին, Իմէն լճին վրայ Նովկորոտ

---

1 Կոտունովին ալ յաջորդեց: — Վասիլ Շույս-
քիին վերջը ինչպէս եղաւ:

2 Ո՞ր թագաւորին առեն Ռուսաստան խաղաղա-
ցաւ:

քաղաքն ալ առնեն. նոյն միջոցին Ս. Հայկը ալ Սմբենոք քաղաքին ու քովի երկիրները տիրեցին։ Ան առնն Ռուանեղը նեղքին երիտասարդութիւնները Թորգոմին ու հատարակաց Աշնամուն դէմ միացան. Մնքայէլ Գէոտորովիչը Թագաւորեցուցին, որ մեր կողմանէ Տիւրիքի ցեղէն էր, և իրմէ սկսաւ Ռոմանոսով գծուածոր ցեղը, որ ինչուան հիմա կ'երթայ (1613)։ Այս Թագաւորը քանի մը պիջողութիւններով Աշնամեաց հետ հաշտութիւն ըրաւ ու երկիրը խաղաղացուց։

Մնքայէլի յաջորդեց 1643ին իր որդին Անէքս, որ առնլի անուանի է Մեծն Պետրոսի հայրը ըլլալովը՝ քան թէ իրեն մեծագործութիւններովը. բայց ինքն ալ շատ խռովութիւններ հանդարտեցընելէն ետքը, իր աղգին ու երկրին մէջ քաղաքականութիւնը զարգացընելու շատ աշխատեցաւ։ Ս. Ահատականութիւնը ծաղկեցուց, վիճուրականն կրթութեան վրայ փոյթ ունեցաւ, Վինոց հետ բարեկամութիւն ըրաւ, Սմբենոք քաղաքին տիրեց, Ուքրանիոյ մէկ մասն ալ առաւ, ու իրեն յաջորդ ձգելով Գէոտոր որդին՝ մեռաւ։

Տատերութիւը տարեկան էր Գէոտոր Թագաւորած առնը, և վիճուրականութեան մէջ քանի մը բարեկարգութիւններ ըրաւ։ Տեսնելով որ ազնուականները իր մտածմունքներուն դէմ կը կենան, անոնց ազատութիւնները գլխէն հրապարակաւ այրեց. բայց ինքն ալ 1682ին մեռաւ

---

1 Անէքս Թագաւորը ինչ կողմանէ անուանի է։

2 Գէոտորին մահ յաջորդեց։ — Մեծն Պետրոս ինչ կերպով ինքնիշխան Թագաւոր ճանչցուցուանի։

քաներումը տարեկան. և որովհետև անօրէն էր, իր պատիկ եղբայրը իրեն յաջորդ ընտրեց, որ էր Մեծն Պետրոս՝ տասը տարեկան։ Իսկ Իւան առնելով մեծ եղբայրը գուրս ձգեց՝ անկարող ըլլալուն համար։ Բայց Սոֆիայէց բառած պիտառները Թագաւորին Սոֆիա քրոջը գրգռումէամբը ժողովուրդը ոտք հանեցին, Իւանին Թշնամիները սպանեցին, երկու եղբայրները մէկ տեղ Թագաւոր անուանեցին, Սոֆիան ալ խնամակալ դրին։ Պետրոս չուտով ուզելով միմակ Թագաւորել, իր քոյրը վանք մը գոցեց 1689ին. վեց տարի ետքն ալ երբոր Իւան եղբայրը մեռաւ, մնքը մնաց բոլոր Ռուսաստանի Թագաւոր։

Ի հասանի մէջ Սիկիսմոնտ Գ. ուղղափառութեան մեծ պաշտպան ըլլալով, վերջի տարին երը առանց անդամութեան լատերականներէը սանձեց։ Անոր որդին Վլատիսլաս շատ անգամ Օսմանցւոց և Ռուսաց յաղթեց ու իր հօրը յաջորդեց 1632ին։ Ասոր և իր եղբօրը Յովհաննէս Քազիմիրին Թագաւորութեան առնը Ի հացիք յաջողութիւն չունեցան. վասն զի Ուքրանիոյ խազախները Ի հելէն ապստամբեցան, Ռուսաց կողմը անցան. Շուէտի Կարոլոս Ժ. Թագաւորն ալ երեսուն հազար զօրքով Լիթուանիան կոխեց ու Վարսաւիոյ քով Քազիմիրին յաղթեց։ Քազիմիրին հարկադրեցաւ որ Շուէտի Թագաւորութեան վրայ ունեցած իրաւունքէն հրաժարի. անկէց ալ ետքը իր աէրութեան Հախտրգութիւն

։ Սիկիսմոնտ երկրորդին ու Յովհաննէս Քազիմիրին առնը Ի հասանի ինչ վիճակի մէջ էր։

ներէն ձանձրացած, 1668ին բոլորովին հրաժարեցաւ ու Գազղիա քաշուեցաւ։

Անկէց եօթը եօթը ամիս անիշխան մնալէն ետև, Լեհացիք Եակէլլոնեանց ցեղէն Միքայէլ Վիշնեվիցքի անունով ազնուականը ընտրեցին Թագաւոր. անիկայ ալ ակամայ յանձն առաւ, և իր ջորս տարուան Թագաւորութեան առեները ամենևին յաջողութիւն չունեցաւ։ Օսմանցիք Քամենից քաղաքն ալ առին, և Միքայէլ ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրելու։ Ծերակոյտը չուզեց ան հաշտութիւնը հաստատել, և Յովհաննէս Սոպէսքի սալարատեաը Պեսարապիոյ Խոթուն քաղաքին քով մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Օսմանցւոց դէմ։ Ան պատերազմին օր մը առաջ Միքայէլ մեռեր էր. ուստի Սոպէսքին Թագաւոր դրուեցաւ, ու փառաւոր քաջութիւններով Լեհացւոց աւելի սիրելի եղաւ. 1683ին ալ ինքը եղաւ Գերմանիոյ ազատիչը, որ գնաց Վեննան Գարա Մուսթաֆա փաշա վեզիրին պաշարմանէն ազատեց։ Լեհաստան գահնակէն եօքը՝ ազնուականներէն շատ հակառակութիւն քաշեց. ընտանեացը կռիւներուն պատճառաւ ալ արտին ցաւէն հիւանդացաւ ու մեռաւ 1696ին։ Իրմէ եօքը Լեհաստան քանի գնաց տկարացաւ, և անոր տեղը Շուեհները կուտային Առտփոսին ժամանակը, անոնցմէ ալ աւելի Ռուսաց տէրութիւնը սկսաւ մեծնալ՝ Մեծին Պեարոսի ձեռքովը։

---

1 Յովհաննէս Քազիմիրին ով յաջորդեց։ — Յովհաննէս Սոպէսքին ինչպէս ըրաւ Թագաւորութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԼԱ·

Պապա-Ի-ան Օսմանեանց՝ սուլթան Սիւլէյմանին նաֆա-
ւորութենէն իւր ժէ դարուն վերջը (1520–1703)։

Գահուն սուլթան Սիւլէյման. — Ասոր ապստամ-
բութիւնը. — Հոդոսի պաշարումը. — Մոհաչի պա-
տերազմը. — Վիեննայի պաշարումը. — Սիւգէտի պա-
շարումը. — Սիւլէյմանին մահը. — Ոսուհաստրու-
թիւնը. — Սուլթան Սելիմ Բ. — Կիպրոսի պա-
տերազմը. — Սուլթան Մուրատ Գ. — Ենիչէրիներ-
ուն ապստամբութիւնը. — Սուլթան Մուրատին մահը.
— Իրեն ժամանակը Օսմանեան պետութեան ընդարձակու-
թիւնը. — Սուլթան Մէհէմմէտ Գ. — Սուլթան Ահ-
մէտ Ա. — Սուլթան Մուսթաֆա Ա. — Սուլթան
Օսման և իր աներոջն յաղթիլը. — Սուլթան Մուս-
տաֆա առաջնոյն նորէն թագաւորելը. — Սուլթան Մու-
րատ Գ. — Պաղտատի առումը. — Սուլթան Մուրատ
ւորդորդին բնաւորութիւնն ու մահը. — Սուլթան Իպրա-
հիմ. — Քէօփրի-լիս Օշլու վէզիրը. — Կրէտէի
պաշարումն ու առումը. — Սուլթան Մէհէմմէտ Դ. —
Քէօփրի-լիին մահը. — Գործ Մուսթաֆա փաշա վէ-
զիրը. — Վիեննայի պաշարումը. — Սուլթան Մէհէմ-
մէտ ւորդորդին բնաւորութիւնը. — Սուլթան Սիւլէյ-
ման Բ. — Քէօփրի-լիս Մուսթաֆա փաշա վէզիրը.
— Սուլթան Ահմէտ Բ. — Սուլթան Մուսթաֆա Բ։

---

1 Սուլթան Սէլիմին յաջորդը Սուլթան Սիւլէյման իր կատարելութեանցը համար ըսուեցաւ

---

1 Սուլթան Սիւլէյման ինչ կատարելութիւններ ունէր։

Մեծ, Օրինագիր (Գահնամէ) Յակոբոս և կամ Ա-
խարհակալ (Պաղէ)։ Իր արիմնելիանը, Հայ-
ասպանելիանն ու քաջելիանը համար, ինչպէս
նաև Յոգեվերան երջանկելիանը վրայ մեծ
վոյժ ունենալուն և արդարելիան սիրոյն պատ-
ճառաւ՝ իր գործն ամենէն երևելի Թագաւորնե-
րէն մէկը եղաւ։

Սուլթան Սիւլէյման Թագաւորելուն տէս
(1520), Ազգաց երկրին կուսակալը ապստամբե-
ցաւ անոր դէմ, չկանալով որ նորէն կանգնէ Մա-
լեբեանն Թագաւորելիքը, որ սուլթան Մա-
լեմ կործաներ էր։ Սիւլէյման շատ զօր խրկեով
ան ապստամբին դէմ, յաղթեց անոր, ան ալ Ճըշ-
նամեաց ձեռքը չիյնալու համար՝ ինքզինքը սպան-
նեց, և խռովելիքն դադրեցաւ։ Անկէ ետքը
Պարսից Շահ Իսմայէլ Թագաւորին հետ դիտ-
դաշնաւոր ըլլալ ու սկսաւ չրխտանելէ դէմ
պատերազմի պատրաստուիլ։ Պէլկրատ քաղաքը
առնելէն ետքը (1521) միտքը դրաւ որ սիրէ նաև
Հռոդոս կղզին, որ երկու հարիւր տարի վեր
Երուսաղէմի ասպետաց ձեռքն էր։ ասոնք
երկու հարիւր հազար զօրով գնաց կղզին պաշա-
րեց։ Ասպետաց գլխաւորը իր ընկերներուն մէկ
ակ քաջելիանէ դէմ կեցան երկար ատեն.
բայց երբոր ամէն կողմէ քաղքին մէջ, բնակիչնե-
րուն ապաշնորհացը մեծ կնեղեաց Հռոդոսը Օսման-
ցոց առաւ պատուաւոր դաշնագրելիանէ։

։ Ազգաց երկրին ապստամբելիանը ինչպէս
անձնէց։ — Ինչ կերպով սիրեց Հռոդոսը։
— Ինչու Հայոց Գահնամէն կոչեցաւ։

իսկ ինքը ձեռացած ասպետներովը խոպնից վերադարձաւ պոլ քաղաքը քաշուելուս, ու հոն կեցաւ ինչուան 1630. ան տարին կարդաց Հինգերորդ ալ Մալթա կղզին առաւ անոնց։ Սիրելին Կոստանդնուպոլիս գտնելէն ետքը ուրիշ շատ կարգադրութիւններէն զատ, նոր օրէնքներ ալ դրաւ իր հպատակներուն, և անոր համար Գանոնի կամ Օրէնսդիր կոչուեցաւ։

Ընկերք Մահմետներուն դէմ պատերազմ բացաւ ու մեծ յաղթութիւն մը բրաւ Մոհաչ կոչուած դաշտին մէջ, ուր Մահմատ Բ. ու զօրքերու մեծագոյն մասն ալ մեռաւ (1526)։ Օսմանեան Պուտա քաղաքն ալ առին 1529ին, ետքը վերադարձան քաղաքը պաշարելու ու բան մը չկրցան վրան յարձակուելէն ետքը, պէտք եղաւ որ ձմրան պաշար չգտնուելով պաշարումը վերցնեն։ Սուլթան Սիրելիմեան անկէց Հռոմ անցաւ, Պարսից Շահին Թամասպ քաղաքն առաւ, և քանի մը անգամ յաղթելէն ու յաղթուելէն ետքը՝ անոնց հետ հաշտութիւն բրաւ։ Իր որդին առաքեալ Պայէզիտ հօրը դէմ ապստամբեցաւ, ու Սիվասի եղբօրը Շահզատային Թագաւորութեան իրաւունքը կ՚ուզէր առնել. բայց Կոնիան (Գոնիա) քաղաքին քովը յաղթուեցաւ, Պարսից Թագաւորին քովը փախաւ, ու հոն չորս որդուովը հետ մեռած իզդուեցաւ։ Սիրելիմեան իր Ներսէսեանը առնելէն յետոյ յաղթութիւն մըն ալ բրաւ քրիստոնէից դէմ

---

1 Մահմատ, Պարսից, ու Մալթայի ասպետաց դէմ ինչ պատերազմներ բրաւ։

Մալթայի քովերը, Թէպէտ և կղզին չկրցաւ առնուլ առաջուց ձեռքէն:

1 Նորէն Սաձառատանի վրայ պատերազմի ելլելով, հարիւր հազար հոգւով Սիկէթ քաղաքը պաշարեց: Քաղաքապետը երդումնցեր էր որ աւելի մեռնի քան թէ անձնատուր ըլլայ, և իսկապէս վրայ կեցաւ. այնպէս որ սուլթան Սիւլէյմանը քանի հազար մարդ կորսնցուց ան պաշարման առեն. բայց վերջապէս քաղաքը առնուեցաւ: Երկու հարիւր քանի պատերազմողներ միայն մնացեր էին բերդին մէջ որ անձնատուր ըլլալ չուզելով դուրս յարձակեցան քաջութեամբ, ու ամէնքն ալ ընկան մեռան: Սուլթան Սիւլէյման չկրցաւ իր յաղթութիւնը վայելել. և դեռ քաղաքին առնուիլը չլսած՝ իր վրանին մէջ մեռաւ:

2 Ընտանի է սուլթան Սիւլէյման նաև ուսումնասիրութեանն ու քերթողական հանճարոյն համար. և առատաձեռնութեամբը այնչափ խրախուսեց գիտնականները, որ մինակ քովը հարիւր հատ բանաստեղծ կար կ'ըսեն, անոնց մէջ ամենէն հռչակաւորն է Խիար ըսուածը, որ ամէն մէկ տողին համար հարիւր հազար փող կ'առնէր Թագաւորէն:

3 Սուլթան Սէլիմ Բ իր հօրը յաջորդելով,

---

1 Սիկէթի առումն ինչպէս եղաւ: — Սուլթան Սիւլէյման ինչպէս մեռաւ:

2 Սուլթան Սիւլէյմանին ուսումնասիրութեանը վրայ ինչ կը պատմուի:

3 Սուլթան Սիւլէյմանին ձվ յաջորդեց ու ինչ պատերազմներ ըրաւ:

Մաքսիմիլիանոս կայսեր հետ զինադադարուհի ըրաւ, և վէնետկեցւոց ձեռքէն կիպրոս կղզին առաւ։ Ան միջոցին կարոլոս Հինգերորդին որդին Յովհաննէս Աւստրիացին իրեք հարիւր նաւով Օսմանցւոց դէմ ելաւ ու սաստիկ պատերազմ մը ըրաւ Մորայի քով Էնէպախթիի կամ Լեփանթոյի ծոցին մէջ։ Յաղթուեցան Օսմանցիք, երեսուն հազար մարդ կորսընցուցին, երկու հարիւր նաւ, վեց հարիւր ալ թնդանօթ։ Ան առթով տասնըհինգ հազար քրիստոնեայ գերութենէ ազատեցան։

1 Սուլդան Սէլիմ օր մը բաղնիքին մէջ քալելու տեղն քարի վրայ սահեցաւ ընկաւ և քանի մը օրէն մեռաւ։ Իրեն յաջորդեց որդին սուլդան Մուրատ Գ., ու իր հինգ եղբայրները սպաննելով իշխանութեանը մէջ հաստատուեցաւ։ Ախկայ աէրութիւնը ընդարձակեց, Մաճառստանի Ռասպ (Եանըգ) բերդին տիրեց, Պարսից ձեռքէն ալ Դաւրէժը առաւ։ Իր օրերը Ենիչէրիները ոտք ելան ու մեծ խռովութեամբ գանձապետին գլուխը կ'ուզէին. սուլդան Մուրատ ապստամբները գէմ ելաւ թուրը ձեռքը, անոնցմէ շատը սպաննեց, ծնացածներն ալ ատրատիւցւոց։ Իակ ինքը մեռաւ յիսուն տարեկան 1594ին։

2 Կ'ըսեն թէ առաջուց խմացեր է սուլդան Մուրատ մահուանը մեռնելը աս կերպով։ Օր մը պատշգամը նստած ժամանակը՝ երբոր երա-

---

1 Սուլդան Սէլիմ Բ. ինչպէս մեռաւ։ — Տեղը ոչ անցաւ։

2 Սուլդան Մուրատ Գ. ինչ կերպով մեռաւ։

ժիշտները առջևը կը նուագեն եղեր, հրամայեր է անոնց որ ասանկ երգ մը երգեն. "Հիւանդ եմ ես ու մահ, աս գիշեր վրաս հակէ": Քիչ առենէն երբոր զինքը բարեւելու համար երկու նաւեր սկսեր են Թենգանօմի նեռւել, օդին սաստիկ ցնցուելէն պատշգամին ապակիները վար ընկեր կտրեր են. գարձեր ըսեր է Թագաւորը քովիններուն. "Ա-ւաջ նաւաստիներիս զիս ողջունելու համար բոլոր Թենգանօմիները մեկէն կը նեռւեր ու պատշգամիս բան չէր ըլլար, և հիմա Թեթև ցնցումով մը բոլոր ապակիները վար եկան. ահա պատշգամիս հետ ես ալ պիտի մեռնիմ": Ա՛ս կ՛ըսեր ու արցունքը ծնօտէն ու մօրուքէն վար կը վազեր: Երկրորդ օրը մեռաւ: Ջուարձասէր էր սուլդան Մուրատ և հեզ. իրիկուն ըլլալուն պէս նստարանէն կ՛ելլեր ու "փութաք քեզ Ատուած, կ՛ըսեր, որ աս օրն ալ ասանկ անցուցինք":

Սուլդան Մուրատ երրորդին առենը Օսմանցւոց տէրութեան ամենէն ընդարձակ եղած ժամանակն է. վասն զի Եւրոպայի մէջ ունէր կուսակալութիւն կար իրենց ձեռքը, այսինքն Մաճառստան, Էրսէկ կամ Թրանսիլվանիա, Պոսնիա, Սէմէնտրէ, Րումիլի, Քէֆէ, Կրեռէ և Արճիպելագոս: Ասիոյ մէջ ունէր Եգիպտոս, Ճէզայիր, Թունուզ և Տրապօլիս: Եւ Ասիոյ մէջ քսանուերեք, Փոքր Ասիա, Գարամանի կամ Կիլիկիա, Մարաշ, Ասանիա, Կիպրոս, Բեռիա, Սիգոն

Սուլդան Մուրատ երրորդին առենը ինչ ընդարձակութիւն ունէր Օսմանցւոց տէրութիւնը:

կամ Սայաս, Դամասկոս, Սեբաստիա, Տրապիզոն, Վրաստան, Տաղըստան կամ Կովկաս, Շիրուան, կարս, Վան, Կարին, Շէհրէզուր, Պասրա, Պաղտատ, Մուսուլ, Ամիդ կամ Տիարպէքիր, Ձիւաէհ և Մէքքէ։ Իսկ հարկատուներն էին Ալահ Պուզուան, Իրաէլ և Բակուզա։

1 Սուլթան Մուրատ երրորդին յաջորդեց որդին սուլթան Մէհէմմէտ Գ, որ իր տասնըվեց եղբայրները սպաննեց, ու եղբը երկու հարիւր հազար հոգւով Մաճառստանի վրայ գնաց, Էկէր կամ Էրլաւ բերդին տիրեց և Ռոտոլփոս կայսեր եղբօրը դէմ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ։ Բայց յաջորդ տարիները քանի մը անգամ քրիստոնէից ձեռքէն յաղթուեցաւ ու հետերնին հաշտութիւն ըրաւ. անոր վրայ քիչ ապրելով մեռաւ։

2 Իր որդին սուլթան Ահմէտ Ա տասը տարեկան էր երբոր յաջորդեց հօրը։ Առիկայ իր Մուսդաֆա եղբօրը կենացը խնայեց, հպատակներուն սիրելի եղաւ ու Կոստանդնուպօլսոյ մէջ հոյակապ մզկիթ մը շինեց, որ իր անունովը կը յիշուի։ Իրեն տասներ Պարսից Թագաւորը Շահաբաս Դավլէժ ու Պաղտատ քաղաքները առաւ։ Սուլթան Ահմէտ 1617ին մեռաւ քսանըութը տարեկան, և իր եղբայրը սուլթան Մուսդաֆա չորս ամիս Թագաւորելէն ետքը, պահասամտութեան համար ձգուեցաւ՝ որ ծովու ձկներուն ափով լեցուն

---

1 Սուլթան Մուրատին ոմն յաջորդեց։
2 Սուլթան Ահմէտին ու սուլթան Մուսդաֆային վրայ ինչ գիտեմք կայ։

ոսկի նետելով կը զուարճանար, ու ալքունեաց մէջ վանդակ բռնած տեղը դրուեցաւ:

1 Մուսդաֆային տեղը ընտրուեցաւ սուլդան Օսման Բ., որ իրեք հարիւր հազար հոգւով Լէհաստանի վրայ գնաց ու մեծ յաղթութիւն մը չկարենալով ընել՝ Լէհացւոց հետ հաշտութիւն ըրաւ: Միտքը դրաւ Օսման որ ան ձախորդութեանը պատճառ Ենիչէրիներն են, և ուզեց զանոնք վերցընել· իսկ անոնք որ իմացան՝ շուտ մը զինքը թագաւորութենէ ձգեցին, նորէն Մուսդաֆան վանդակէն հանելով թագաւորեցուցին, Օսմանը Եափուլէ ամրոցը դրին ու հոն զինքը սպաննեցին: Բայց երթալով սուլդան Մուսդաֆա պակասամտութիւնը աւելի կը յայտնէր· պալատին սրահներուն մէջ կը վազվզէր, դռնեները կը զարնէր, եղբօրորդին Օսմանը կը կանչէր որ գայ իր վրայէն թագաւորութեան բեռը առնու: Երբեմն ձիով կ'ուզէր նաւակ մտնալ, երբեմն ալ կ'աղաչէր որ նաւակը պալատը բերեն: Ենիչէրինեները ոտք ելան, ասոնք մը եռքը նորէն ձգեցին Մուսդաֆան, և սուլդան Մուրատին հրամանովը՝ որ սուլդան Ահմէտին որդին էր, բանտին մէջ խղդեցին:

2 Սուլդան Մուրատ Դ. քաջ ու պատերազմական մարդ ըլլալով, Պարսից դէմ պատերազմ բացաւ ու Պաղտատ քաղաքին տիրեց· ինքը անձամբ

---

1 Սուլդան Օսմանին վերջը ինչպէս եղաւ: — Սուլդան Մուսդաֆա ինչպէս մեռաւ:

2 Սուլդան Մուրատ չորրորդին վրայ ինչ կը պատմուի:

պարապին վրայ յարձակեցաւ, ու եոքը իր առջևը երեսուն հազար Պարսիկ զէրիներ սպաննել տուաւ: Պատերազմին եոքը իր ճնացած երկու եղբարցը մեծը, որ սուլդան Պայեզիտ կ'ըսուէր, սպաննեց, յաղթանակով Կոստանդնուպոլիս դարձաւ, ու 1640ին երեսունմէկ տարեկան մեռաւ:

1 Բնութեամբ շատ կրակոտ և անգութ էր Մուրատ. մեռնելու առենը մահ կը սպառնար բժիշկներուն թէ որ զինքը չկարենան առողջացնել, տանըէօթը տարուան թագաւորութեան առենը հարիւր հազարէն աւելի մարդ մեռցնել տուաւ, և իրեն յարմար առած մըն ալ ունէր որ կ'ըսէր. "վրէժխնդրութիւնը կ'ախորժի, բայց ոչ երբէք կը ծերանայ":

2 Իրեն յաջորդեց երկրորդ եղբայրը Խարահիմ, որ երկար առենէ 'ի վեր բանտն էր. Եւրոպայի բոլոր տէրութեանց դեսպաններ խրկեց, իրենք ալ շատ ընծաներով դեսպաններ խրկեցին Կոստանդնուպոլիս թագաւորին հետ բարեկամութեան դաշինք դնելու: Սուլդան Խարահիմ թագաւորելու կարողութիւն չունէր, բայց Վէնետիկցւոց Ովսու վէզիրին քաջութեամբը, արտաքին պատերազմներու մէջ շատ յաջողութիւններ ունեցաւ. Կրեաէ կղզին ալ Վենետիկեցւոց ձեռքէն առաւ՝ բայց 'ի անոր մայրաքաղաքէն. 1648ին մեծամեծները իր եօթը տարեկան որդին Մէհէմմէ-

---

1 Ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր:

2 Սուլդան Խարահիմ ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը:

ոը Թագաւորեցուցին, ու զինքը անկարգուԹեան ը համար Դուշխանէին մէջ խղդեցին:

1 Սուլդան Մէհէմմէտ Դ կրեռէի պատերազմը առաջ տարաւ քաջուԹեամբ, ու վերջապէս Քէօփրիւլիւն կրեռէի մայրաքաղաքին ալ տիրեց, ու քիչ ժամանակէն մեռնելու առեն որ հասաւ՝ սուլդան Մէհէմմէտին աս չորս խրատը տուաւ. "Կանանց խօսքին մտիկ չընել, հպատակներէն մէկուն չվստահիլ որ չափէ դուրս հարստանայ, որ և իսկ հնազանդով դանձը լեցընել, Թէ ինքզինքը և Թէ զօրքը միշտ չարժման մէջ պահել,,:

2 Ընդէց ետքը սուլդան Մէհէմմէտ Դ Լէհաստօց վրայ գնաց ու Քամենից քաղաքը առաւ. բայց Լէհաստօց մեծ սպարապետը Սոպէսքի՝ խոԹեուն քաղաքին քովը յաղԹեց Օսմանցւոց, անոնք ալ սոխպուեցան հետը հաշտուԹիւն ընելու:

3 ԳրեԹէ նոյն առեններէը Մաճառներէը կայսեր դէմ ոտք ելած ըլլալով, սուլդան Մէհէմմէտ օգնեց անոնց, և Գարա Մուսդաֆա փաշա վեզիրը հարիւր քառասուն հազար հոգւով կայսեր դէմ խրկեց: Վեզիրը գնաց Վեննա քաղաքը պաշարեց. բայց Սոպէսքին յանկարծ վրայ հասաւ, քաղաքը ազատեց և Օսմանցիքը հալածեց. վեզիրն ալ յաղԹուելուն համար դլխատուեցաւ: Օսման

---

1 Կրեռէ մայրաքաղաքին ալ տիրեց:

2 Սուլդան Մէհէմմէտ Դ Լէհացւոց հետ իննչ պատերազմ ունեցաւ:

3 Վէննայի պաշարումը իննչպէս վերջացաւ: — Սուլդան Մէհէմմէտ Դ իննչ բնաւորուԹեան տէր էր:

ցիք 1687ին նորէն յաղթուեցան Մոհաչի դաշտին մէջ. Էնիչէրիները ալ կարծելով թէ ան ձախորդութեանց պատճառ Թագաւորն է, սուլթան Մէհէմմէտը ձգեցին ու տեղը Սիւլէյման եղբայրը Թագաւորեցուցին: Սուլթան Մէհէմմէտ Դ. ժամանակին մեծ մասը որսի կանցընէր. բնութեամբ ալ Թէթևամիտ էր. Ապուն անունով սէնեկապետին ապագրեր էր որ իր քաջութեան գործքերը գիր անցընէ, և որսի մէջ ըրած քաջութիւնները անոր կը պատմէր: Օր մը հարցուցեր է անոր թէ այսօր ինչ գրեցիր. երբոր անիկայ պատասխան տուեր է թէ գեռ գրելու արժանի բան մը չգտայ, նետով մը զարկեր է անոր ու "գնա, ասիկայ գրէ" ըսեր է:

1 Սուլթան Սիւլէյման Բ վախկոտ ըլլալով, իր օրերը Էնիչէրիները աւելի համարձակութիւն տուին ու կոտանդնուպոլիսը խռովութեամբ լեցուցին: Ան միջոցին Ասորիացիք առէն գանելով, Մաճառստանի շատ քաղաքներուն ու բոլոր Սերֆիի երկրին տիրեցին. Վէնեակեցիք ալ Մոռայի մէջ շատ քաղաքներ առին: Քէօփրիւլիւ Մուսթաֆա վեզիրը բոլոր ան ձախորդութեանց գտնման ըրաւ, Օսմանցւոց սիրտ տուաւ, ու կորսնցուցած քաղաքները ամէնն ալ նորէն ձեռք ձգեց:

2 Սուլթան Սիւլէյմանին մեռնելէն հետքը անոր տեղը անցաւ եղբայրը սուլթան Ահմէտ Բ. բայց

---

1 Սուլթան Սիւլէյման երկրորդին առեղծուածային գործքերը ինչ վիճակի մէջ էին:

2 Սուլթան Սիւլէյմանին մասին յաջորդեց:

երբոր Քէօփրիւլիւ Մուսթաֆա փաշան Մաճառատանի պատերազմին առեն քաջութեամբ զարնուեցաւ մեռաւ, այնչափ խռովութիւններ ու դժբաղդութիւններ պատահեցան երկրին մէջ որ սուլթան Ահմէտ սրտին ցաւէն մեռաւ 1695ին, չորս տարի թագաւորելէն ետքը։

Իր յաջորդը սուլթան Մուսթաֆա՝ սուլթան Մէհէմմէտ չորրորդին որդին էր։ Անհանգիստ ու ապիսատ քաջ երիտասարդ մը ըլլալով, թագաւորութեանը առջի տարիները շատ յաջողութիւններ ունեցաւ. 1696ին Դըմբըվար բերդը առաւ, վենետկեցւոց, Լեհաց ու Ռուսաց դէմ ալ յաղթութիւններ ըրաւ։ Բայց քիչ առենէն երբոր Աւստրիացիք Եւգինէոս իշխանին առաջնորդութեամբը Վարատինի քով մեծ յաղթութիւն մը ըրին Օսմանցւոց դէմ (1697), ժողովուրդը սկսաւ թագաւորին դէմ դանգատիլ. ետքն ալ յայտնապէս ապստամբեցան, հարիւր հիսուն հազար հոգւով պալատը պաշարեցին ու սպսպեցին թագաւորն որ իրեն ուրիշ յաջորդ մը ընտրէ։ Թագաւորը գնաց իրեն Ահմէտ եղբայրը ընտրեց, իրատ տալով անոր որ իրմէ լաւ կառավարութիւն ընէ. և ինքը պալատին մէկ ծայրը քաշուած՝ քանի մը ամսէն մեռաւ (1703)։

Սուլթան Մուսթաֆային վերջը ինչպէս եղաւ։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Պապմոնթան Գաղղիոյ, Լուդովիկոս ԺԴ-ի սրբափառանդուքին օրերը և իր մահը (1661–1715)։

Լուդովիկոս ԺԴ. — Քոլպեր հաստատուելը. — Լուդովիկոսի պատերազմները. — Թիւրքեն, Քոնթե ու Լուքսա ղրկուելները. — Հոլանտացոց պատերազմը. — Գաղղիոյ դէմ նիզակակցութիւնը. — Թիւրքենի ըրած պատերազմները. — Մահը. — Լուդովիկոսի ղրկութիւնը. — Վոպան. — Նիմեկի հաշտութիւնը. — Լիւքսամպուր, Քարինա ու Թուրվիլ ղրկուելները. — Ռիսվիքի հաշտութիւնը. — Գաղղիոյ դէմ եղած նիզակակցութիւն. — Եւգինէոս իշխանը և Մարլպըրը. — Գաղղիացոց յաղթութիւնները. — Լուդովիկոսին արիութիւնը. — Վիլլարին յաղթութիւնները. — Ութրեխթի հաշտութիւնը. — Լուդովիկոս ԺԴ-ի մահը. — Կանգնել պուրաժ ընելը. — Իր պէնի անուանի մարդիկը։

[1] *Մազարէնին մեռնելէն ետքը (1661), Լուդովիկոս ԺԴ, որ քսանուեցերկու տարեկան էր, ուզեց ինքնիշխան ըլլալ ու սէրուէթեան կառավարութիւնը իր ձեռքն առնուլ. ուստի երբոր իշխաններէն իրեն հարցուցին թէ "Ասկէց ետքը կարգինալին տեղ որո՞ւն պիտի երթանք հրամայելու", պատասխան տուաւ թէ Ինծի, ու ամենուն իր ընելիքը պատուիրելէն ետքը՝ հրա-*

---

[1] Լուդովիկոս ԺԴ ինչ կերպով սկսաւ թագաւորութիւնը։ — Ո՞վ էր Քոլպէր։

մայեց որ անկէց եաև առանց իրեն հրամանին ամենևին բան մը չընեն : Մաղարէն մեռնելու ա-տեն Լուգովիկոսին յանձներ էր Փոլպէր անու-նով երիտասարդը , որ վաճառականի մը որդի էր , Լուգովիկոս անիկայ իր քովը կանչեց ու տէրու-թեան գանձին համարակալդրաւ . Փոլպէր ալ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ իր պաշտօնին մէջ :

1 Լուգովիկոս ԺԴ դրսեցւոց առջևն ալ տէ-րութեան պատիւը պահեց՝ իր դեսպաններուն դէմ եղած նախատանացը հատուցում խնդրելով : Օրինակի համար , Հռոմ գաղղիացւոց դեսպանին տունը քանի մը զինուորներ պաշարեր էին , ու մէկ ծառայ մը սպաններ , մէկ քանին ալ վիրաւո-րեր էին : Լուգովիկոս տեսնելով որ պապը աս բանիս հատուցում ընելու կը դանդաղի , Աւենիան քաղաքին տիրեց (որ պապին ձեռքն էր) ու սոի-պեց պապը որ իր եղբօրորդին Գաղղիա իսկէ Թո-ղութիւն խնդրելու համար , Հռոմի մէջ ալ բուրդ մը կանգնել տուաւ ան հատուցմանը յիշատակ : Նոյն տարին Անգղիոյ Կարոլոս Բ Թագաւորէն Տանքէրք քաղաքը գնեց . 1664ին ալ Պոմբոր դուք-սը իսկէց որ Միջերկրական ծովէն Ափրիկեցի աւազակները հալածէ , և Օսմանցւոց դէմ վեց հազար հոգի խաբրէց որ տուրը Կոթարտոսի պա-տերազմին մէջ յաղթութիւն մը բերին , և Օսման-ցիները Մառճառատանէն դուրս հանեցին :

2 Սպանիոյ Թագաւորը Փիլիպպոս Դ մեռաւ

---

1 Դրսի տէրութենց հետ ինչպէս վարուեցաւ Լուգովիկոս ԺԴ :

2 Սպանիացւոց դէմ ինչ պատճառաւ պատե-րազմ բացին Գաղղիացիք :

1665ին, ու կարծես երկրորդը որ դեռ տղայ էր՝ Ժառանգ Թողուց։ Լուդովիկոս պահանջեց որ իրեն տրուին Պրապանթ, Հէնոյ, Արթուա, Ֆրանշ-Քոնթէ գաւառները և Ֆիանարայի մէկ մասը։ Երբոր Սպանիացիք մտիկ չըրին, վրանին պատերազմ բացաւ։ Թիւրէնը ապարասէտ դրաւ, ու ինքն ալ բանակին հետ մէկտեղ երթալով երկու ամսուան մէջ շատ քաղաքներու տիրեց ու փառաւորապէս Փարիզ դարձաւ։ Քոնտէ 1667ին սկիզբները գնաց երկու օրուան մէջ Պըզանսոն քաղաքը առաւ. Թագաւորն ալ անձամբ գնաց իրեք շաբթուան մէջ բոլոր գաւառին տիրեց։

Ա Ան բաներս առնելով Հոլանտացիք, Անգլիացւոց ու Շուէտացւոց հետ միաբանեցան Գաղղիացւոց դէմ, և Լուդովիկոս Աքուիսկրանայի հաշտութեամբը Ֆրանշ-Քոնթէ գաւառը նորէն հետ առաւ, բայց Ֆիանարան Գաղղիոյ հետ միացուց։ Միանգամայն Հոլանտացւոց դէմ ոխ պահելով միաքը դրաւ որ ան Հասարակապետութիւնը փճացընէ, և անոնց քանի հազար նաւերը քիչցընէ. ուստի Հոլանտացւոց դաշնակիցները մէկիկ մէկիկ անկէց զատելէն ետքը՝ պատերազմ հրատարակեց անոնց դէմ։ Լուվուա զօրավարը 1672ին հարիւր թնդանօթով տասնուերկու հազար ձիաւորով ու հարիւր տասը հազար հետեւակով Ֆիանարայէն Հոլանտայի վրայ յարձակեցաւ, և առանց դժուարութեան Հռենոս գետէն անդին

Ա Հոլանտացւոց դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ Լուդովիկոս ԺԴ։ — Լուվուա զօրավարը ինչ մանտաւոր բանի համար անուանի է։

անցաւ։ Լուվոա առաջին եղաւ որ իր զօրաց հրա-
յաններուն ծայրը սուին կամ պայոնէթ ըսուած ա-
հաւոր զէնքը բանեցնել տուաւ։

1 Հոլանտացւոց ազարակալը Գուլիէլմոս Օ-
րանժի իշխանն էր, որ իր հրամանին տակը շատ մը
նաւեր ու քանըհինգ հազար զինուոր միայն ու-
նէր. ուստի Գաղղիացիք շուտով տիրեցին Հոլան-
տացւոց գլխաւոր քաղաքներուն և Ամստերտամի
մօտեցան։ Քաղաքացիք հաշտութիւն խնդրեցին.
բայց երբոր Լուդովիկոս անդթութեամբ ծանր
ծանր պայմաններ դրաւ, Հոլանտացիք մաքերնին
դրին որ ինչուան վերջի շունչերնին պատերազմին։
Գուլիէլմոսին խորհրդովը ծովուն թումբերը փլու-
ցին ու Ամստերտամի քովի բոլոր երկիրները հեղ-
ղեցին. իրենց քաջ Ռոյթէր ծովակալն ալ՝ փա-
ռաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ Գաղղիացւոց ու
Անգլիացւոց նաւատորմիղին վրայ, ու եաքը իր նա-
ւերը տարաւ Ամստերտամին քովի ջրով ծածկուած
դաշտերուն մէջ շարեց։

2 Ան աստն Գաղղիացիք հարկադրեցան ետ
գառնալու, և Լուդովիկոս ըրած յաղթութիւննե-
րուն համար ոչնչայոյզ յիշատակներ ու յաղթական
կամարներ կանգնեց Փարիզու մէջ։ Քիչ առենէն
Հոլանտացւոց դրդռութեամբը գրեթէ բոլոր Եւ-
րոպա Լուդովիկոսի դէմ ելաւ. բայց անիկայ շու-
տով մը չորս բանակ մէկէն պատրաստեց, Թիւրէն

---

1 Ամստերտամինչ կը լսուի ազատեցաւ Գաղղիա-
ցւոց պաշարմանէն։

2 Եւրոպայի ուրիշ տէրութիւնները ինչ նիւթա-
կակցութիւն ըրին Լուդովիկոսի դէմ։

Հռենոսի եղերքը խրկուեցաւ, Քոնտէն Հոլանտա, Թագաւորը դէպ՝ի Ֆրանշ–Քոնթէ գնաց, նաւատորմիղ մըն ալ Փռովանսի նաւահանգիստներէն Իտալիա յարձակեցաւ Սպանիացւոց դէմ։ Վ. Եց շարաթուան մէջ Ֆրանշ–Քոնթէն նուաճուեցաւ, Քոնտէն Գուլիէլմոսի դէմ անօգուտ յաղթուելիւն մը ըրաւ, իսկ Թիւրէնն այնպիսի զարմանալի քաջութիւններ ցուցուց Ալսացիայի պատերազմին մէջ Աւստրիացւոց դէմ որ զամէնքը զարմացուց։

Աւստրիացիք անոր դէմ խրկեցին հռչակաւոր Մոնթէքուկքոլն Իտալացին, որ իր գարուն ազնուականին մեծ զօրավարներէն մէկն էր։ Ա երկու քաջ զօրավարները մեծ ճարտարութեամբ երկար ատեն իրարու հետ կռուեցան, բայց վերջապէս Թիւրէնն քշեց Թշնամիները ու նեղ տեղ մը ձգեց. և ինքն որ սովորաբար հանդարտ ու սակաւախօս էր՝ ուրախութիւնը չկրցաւ ծածկել, "Ալ բռներ եմ զերծինք, ըսաւ, մէյմըն ալ ձեռքէս չեն ելլեր,,։ Բայց մեծ պատերազմին նախընթաց օրը (յուլիսի 27ին 1675ին) զօրքերը կարգաւորելու ատեն ռումբ մը եկաւ զինքը մեռուց։ Նոյն ռումբը նաև Էնեթ–Լէր զօրավարին թևը ատրաւ. ատոր որդին հօրը վերաւորութիւնը առնելով լալով քովը վազեց. հայրը ըսաւ անոր Թիւրէնին համար. "Ձէ թէ զիս, հապա աս մեծ մարդը պէտք է լալ,,։ Թիւրէնի մահը մեծ սուգի մէջ ձգեց բոլոր բանակն ու գաղղիան, և ինչուան Թշնամիները ալ լացին վրան։ Ոչ ոք ուզեց

---

1 Թիւրէն ինչպէս մեռաւ, և ո՞ր Թաղուեցաւ։

որ ան մեծ մարդուն մարմինը Սէն–Տընի Թաղուն Հռոմէական գերեզմաններուն կարգը։

1 Երբոր կայսեր բանակը անգլուխ մնացած Գաղղիացոց հետևէն իյնալով Ազատիա մտան, Քոնսէ իշխանը գնաց զերծնը նորէն հաւնոսէն անգին քշեց, և ան եղաւ իր վերջին քաջութիւնը. վասն զի 1676ին զինուորական վիճակը Թողուց, Շանթիլլիի գեղին պալատը քաշուեցաւ ու ան տաճկի գիտուններուն հետ կենցաղավարելով անցուց մնացած օրերը։

2 Թիւրէնն ու Քոնսէ իրարու նախանձորդ մեծ անուն զօրավարները իրարմէ շատ տարբեր բնաւորութիւն ունէին։ Թիւրէն Հոլանտայի պատերազմներուն մէջ փորձ եղած՝ հրամայելէն առաջ հնազանդիլ սորված էր. զօրացը վրայ մեծ գութ ունէր, մեծ վստահութիւն կը ցուցընէր վրանին, ու շատ քաղաքավարութեամբ կը վարուէր հետերնին։ Իսկ Քոնսէ պզտիկուց՝ ի վեր զօրավարութեան վարժած՝ միայն հրամայել սլսկ սորված էր ու զօրացը վրայ ամենևին գութ չունէր։ Քոնսէին կը հնազանդէր զօրքը՝ իրմէ վախնալուն ու վրան համարմունք ունենալուն համար, իսկ Թիւրէնին՝ զինքը սիրելուն համար։

3 Ան առէնները Քոլպէրին ձեռքովը Գաղղիացոց ծովային ոյժն ալ աւելցած ըլլալով, քանի մը անգամ Թշնամեաց նաւատորմիղներուն յաղթե-

---

1 Քոնսէին վերջը իմ չգիտես եղաւ։

2 Թիւրէն և Քոնսէ իմէ բնաւորութիւն ունէին։

3 Ան առէնները իմէ ծովային յաղթութիւն ունեցան Գաղղիացիք։

յին . Էրլոզ անգամուն Փալէոլոգի քով Սպանիացոց ու Հոլանտացոց նաւերն քանդելնիդ համր կոտրակցին , հազար հոգի ալ սպանեցին (1676) . և Գաղղիացիք անկէց մեծ ծովային յաղթութիւն ոչ երբէք ունեցան :

Անկէց ետքն ալ Լուդովիկոս ԺԴ. Վոպան զրկելին համձարով շատ քաղաքներ պաշարեց ու առաւ . բայց միանգամայն հաշտութեան համար կատարելին ձանչնալով , Հոլանտայի նիմէկ քաղաքին մէջ մարտի 17ին 1678ին հաշտութիւնը եղաւ , որով Ֆրանշ–Քոնթէ գաւառը , Ֆրիպուրկ քաղաքը և ուրիշ շատ երեսէն տէրութիւնք Գաղղիացոց ձեռքը մնացին : Լուդովիկոս ԺԴ այնչափ փառաց ու մեծութեան հասնելէն ետքը , նիմէկի դաշնակցութիւնը ուզածին պէս մեկնելով հռչնոմի քովն շատ գաւառներուն տիրեց , և Սթրասպուրկ քաղաքն ալ առաւ . Վոպան ալ քաղաքը ամրացնելով Գաղղոց սահմանապլտիքը անով շատ զօրացուց : Երթոպայի ուրիշ տէրութիւններն ատ բաներուն վրայ նեղացան ու Գաղղոց գէմ միաբանեցան . բայց առջի բերան պատերազմը սկսելու դանդաղեցան : Ան միջոցին Լուդովիկոս Ավրիլիկէլ ձէզայիր քաղաքը զարկաւ , հոգն ալ ձենովան , որովհետև ձենովացիք ձէզայիրցւոց օգներ էին . Ինոովկենտիոս ԺԱ պապին ձեռքէն ալ Աւէնիոն քաղաքը առաւ : Բայց իր բացարձակ տիրապետութեամբը Գաղղոց ատ մեծ վնասն ըրաւ

---

1 Նիմէկի հաշտութիւնն ինչպէս եղաւ : — Կան-թի հրովարտակին ետ կանչուելը ինչ վնաս բերաւ :

որ Լուվուա իշխանին խորհրդովը՝ 1685ին նոր-
ադանդից ազատութեանը համար արուած Նանթի
հրովարտակը եւ առաւ. անով հարիւր հազար
անձն աւելի իրենց հաւատքէն դառնալ ջուղե-
լով գաղթական էլան, ու մեծ մասը Ջուիցերի
գնացին:

Երբոր առաւ Լուդովիկոս որ Եւրոպայի
ազգութիւնները Ափսպուրկի դաշնակցութեամբ
իրեն դէմ պատրաստուեր էն, ինքը անոնց վրայ
յարձակեցաւ. ալքայորդին գնաց Փիլիպսպուրկ
քաղաքին սիրեց, որ Գերմանիոյ բանալին կը սե-
պուէր, անով Մանհէյմ, Տրեւիրի, Սպիր ու
Վորմս քաղաքներն ալ անձնատուր եղան, և Լու-
վուա հրաման տուաւ որ պալատինեան գաւառը
անխնայ ոտնակոխ ընեն գաղթացիք: Ուրիշ շատ
յաղթութիւններ ալ ըրաւ Լուդովիկոս՝ իր ա-
նուանի Լիքսամպուրկ և Քամպինա զօրավարներուն
ձեռքովը. բայց Հոլանտայի Վուլհելմոս երրորդ
իշխանին գործունէութեամբը գաղթացիք սկսան
յաղթուիլ, ծովուն վրայ ալ Թուրվիլ զօրապետը
չարաչար յաղթուեցաւ Անգլիացւոց ու Հոլան-
տացւոց նաւերէն (1692): Ա՛ս ձախորդութիւնը
երբոր լսեց Լուդովիկոս ԺԴ, ասի միայն հարցուց
որ "Թուրվիլ ազատեցաւ թէ չէ. վասն զի նաւ
կրնանք գտնել, բայց իրեն պէս ծովակալ
դիւրաւ չգտնուիր": Անկէց ետքը Թագաւորը

Գերմանիոյ մէջ ինչ յաղթութիւններ ըրին
գաղթացիք: — Թուրվիլ ինչ կերպով յաղ-
թուեցաւ: — Ռիսվիքի դաշնագրութեան
մէջ ինչ գլխաւոր պայմաններ կային:

բանակին մէջ չէրևցաւ. Լուվուա ու Նիքսամ-պուր զօրապետները մեռան, Լուդովիկոս ալ գաղ-ղիոյ միսանները դադրեցնելու մտքով հաւանեցաւ հաշտութիւն ընելու Հոլանտիոյ Ռիսվիք գեղին մէջ 1697ին: Այով Թէպէաւ Նիմէկի դաշնադրու-թիւնը հաստատուեցաւ, բայց Լուդովիկոս ստի-պուեցաւ որ Գուլիէլմոս երրորդը Անգլիոյ Թա-գաւոր ճանչնայ ու անկէց ետքը Սթուարթեանց ցեղին պաշտպանութիւն չընէ:

Բայց այն հաշտութիւնը ընդհատադարման պէս բան մը եղաւ. վասն զի այն առէնները Սպանիոյ Թագաւորը կարծես Բ մեռնելու վրայ ըլլալով, որովհետև զաւակ չունէր, Աւստրիոյ կայսրն ու Գաղղիոյ Թագաւորը անոր յաջորդելու իրաւունքը իրարու ձեռքէ կ'ուզէին յափշտակել, Լուդո-վիկոս ծածուկ խօսք դրաւ Անգլիոյ և Հոլանտայի հետ որ Սպանիան մէջերնին բաժնեն: Կարծես աս բանէրս իմանալով բարկացաւ, Գաղղիան յա-ջորդութեան իրաւունքէն դուրս ձգեց, ու Սպա-նիոյ սէրութիւնը ամբողջ պահելու համար՝ իրեն մէկ հասիկ ժառանգ անուանեց Պաւէրայի կայսր-ընտիրը. բայց երբոր անիկայ քիչ առէնէն մեռաւ, Գաղղիոյ դեսպանը ճարտարութեամբ խօսք առաւ Կարծսէն որ Լուդովիկոսի Թոռը (որ Անժուի դուքս կ'ըսուէր) մինակ ժառանգ ճանչցուի Սպա-նիոյ Թագաւորութենէ: Երբոր Կարծես Բ 1700ին մեռաւ, Սպանիացիք դեսպան խրկեցին Լուդովի-կոսի և իր Թոռը ընդունեցին. անիկայ ալ զինքը ճամբայ դնելու առէն զուրցեց անոր. "Որդեակ,

---

1 Սպանիոյ յաջորդութենէ կռիւը Ք'նգսէս սկսաւ:

միշտ յիշէ որ Գաղղիացի ես ,, : Նոքը իշխանութիւն գործառ ու ըսաւ . “ Ահէկ հոգը Պիրենեան լեռնէն վար չկան ,, . ըսել կ՚ուզէր թէ Սպանիան Գաղղիոյ հետ միացած կը մնայ : Ընժուի գործը որ Սպանիոյ Թագաւոր դրուելով Փիլիպպոս Ե ըսուեցաւ :

1 Կայսրը անոնք Թագաւորը չուզեց ճանչնալ . և Ընգլիոյ ու Հոլանտացի հետ դաշնագրութիւն մը ըրաւ , որ ըսուեցաւ Մեծ Դիւանագրութիւն : Ան միջոցին Լուդովիկոս ԺԴ Ռիսվիքի դաշնագրութեանը գէմ՝ կալնուի իշխանը Թագաւոր ճանչցաւ Ընգլիոյ . անով նիզակակից ազգութիւնները աւելի եշնամացան Գաղղիացւոց հետ , և Ընգլիոյ Ըննա Թագուհին Մարլպրըը զօրավարը իրեն զօրացը սպարապետ դրաւ :

2 Իտալիոյ մէջ նոյն տարին , այսինքն 1701ին , Եւգինէոս իշխանը առաջ Քաղինացին , հոգը վ իլուա զօրավարին յաղթեց . Թէսէա և ինքն ալ Վանտոմ դքսին ասիպուեցաւ քանի մը քաղաք անոր ձգելու : Յաջորդ տարին Մարլպրըը ու Եւգինէոս մեծ յաղթութիւն մը ըրին Գաղղիացւոց ու Պաւէրացւոց դէմ , և Հունոսէն անցան Աւստրիա մտան , Ընգլիացիք ալ Ճիպրալթարի ամրոցին՝ որ ինչուան հոգը ձեռքերնին մնաց : Երբոր նիզակակիցները ինչուան Գաղղիոյ մէջ առաջանքը հասնիլ կը փութային , վ իլլար սպարապետը անոնց դէմ ելաւ ու Մարլպրըին սպասեց

---

1 Մեծ նիզակակցութիւն ըսուածը սրն է :

2 Իտալիոյ ու Գերմանիոյ մէջ ինչ պատերազմներ եղան ան միջոցին :

Էա քաշուելու . բայց 1706ին վ.ԼուԷա ապատա-
պետը Մարլպորոյին յաղթուելուս Ռամիլի քա-
պաքին քովը , և քանի հազար մարդ կորընցուց ,
ու երբոր վ.Էրսայլ դարձաւ , Լուդովիկոս ԺԴ-ա-
վհանձնական խօսքը բաւ ունար . " Պարոն ապա-
րատիս , աս մեր հասակին մէջ երջանիկ ըլլալը
դժուար բան է ,, : Ան միջոցին վ.անտամ գուքը
Նէվինէոս իշխանին դէմ կը պատերազմէր Խաղիոյ
մէջ . զինքը կանչեց Լուդովիկոս որ Մարլպորոյին
դէմ երթայ . և Թէսէէա անխիղճ եկաւ Գաղղիոյ
քանի մը քաղաքները ազատեց , բայց դրեթէ բո-
լոր Խաղիա Գաղղիացւոց ձեռքէն ելաւ :

Ան առենի Գաղղիացւոց զօրավարներուն մեծ
պակասութիւնը ան էր որ իրարու հետ միաբան
չէին . ուր Նէվինէոս ու Մարլպորը միշտ միաբան
էին իրարու հետ . որով Լիլ , գանտ և Պրուժ
քաղաքները ալ Նէվինէոսին ձեռքն անցան : Մեծ
վտանգի մէջ էր Գաղղիա 1709ին , ձմեռն ալ այն-
պէս սաստիկ եղաւ որ բոլոր Գաղղիա սովէ ու
խեղճութիւնը սկսաւ , ինչպէս Թագաւորն ալ
հարկադրեցաւ իր ոսկիէ ամանները ծախելու :
Վ.երջապէս Լուդովիկոս հաշտութիւն խնդրեց .
դաշնակիցներն ալ պայման դրին որ Փիլիպպոս Ե
աթոռէն ձգուի . աս առաջարկութեան վրայ նե-
րացաւ Թագաւորը ու պատասխան տուաւ քաջու-
թեամբ . " Որովհետև պատերազմիլ պէտք է , լաւ
է Թշնամեացս հետ պատերազմիմ՝ քան Թէ իմ
որդւոցս ,, :

---

1 Նէվինէոս ու Մարլպորը Ինչ յաղթութիւններ
բերին Գաղղիացւոց դէմ :

1 Թշնամութիւնները սկսան, 1709ին սեպտեմբերի 11ին Գաղղիոյ Մալփլաքէ գեղին քով սաստիկ պատերազմ մը եղաւ, որուն մէջ Վիլլար ապարտպետը շատ քաջութիւն ըրաւ, Թշնամեաց գլուխներուն ու Թնդանօթներուն տիրեց և անոնցմէ քանի հազար հոգի սպաննեց. բայց հոքը յաղթուեցաւ, և Լուդովիկոս նորէն հաշտութիւն խնդրեց: Թշնամիները ան անգամն պահանջեցին որ երկու ամսուան մէջ անձամբ ելլայ Լուդովիկոս իր թոռը աթոռէն ձգէ. բայց Լուդովիկոս ասոր արհեկան պատասխանը տուաւ դեսպաններուն. "Եթէ արդարացի հաշտութիւն մը չկարենամ ընել, իմ քաջ ժողովրդեանս գլուխը կ'անցնիմ ու կ'ելլամ թագաւորական աթոռիս վրաստանելուն տակը կը թաղուիմ": Լուդովիկոս ասս խօսքը ըսած աւելը եօթանասունչորս տարեկան էր. սրտին մէջի պատերազմական եռանդը ծերութեամբն ալ չէր պաղած:

2 Սպանիոյ մէջ Փիլիպպոս Ե կարոլոս արքեդքսէն յաղթուեցաւ, Գաղղիացին վանեցաւ գուքսը օգնութեան գնաց անոր, հալածեց Թշնամիները դէպ ի Փորթոկալի երկիրը, ու վերջապէս Վիլլարոզա բռնած քաղաքին քով բոլորովին յաղթեց անոնց, որով և Փիլիպպոս իր թագաւորութեանը մէջ հաստատուեցաւ: Ան աւեն Անգլիոյ Աննա թագուհին ալ պատերազմի ձանձրացեր էր, ու երբոր Մալպլաքէի գուքսը թագուհւոյն երեսէն ընկաւ և

---

1 Մալփլաքէի պատերազմը ինչպէս եղաւ:

2 Ումրէքթի ու Իսաբէլլայի հաշտութիւնները ինչպէս եղան:

պաշտօնէն եղաւ, Հաշտութիւնը դիւրացաւ։ Բայց կայսրը ամենևին չէր ուզեր խոնարհիլ։ Եւ ինչպես իշխանն ալ օրէ օր առաջ կը քալէր, ինչպես որ Վիլլար սպարապետը գնաց Տընէն գետին քով բոլորովին յաղթելէ յետոյ, և անկէց հաբը 1713ին ապրիլի 11ին Ուտրեքթի քաղաքը Հաշտութիւն եղաւ Անգլիոյ, Գաղղիոյ, ու Հոլանտիոյ մէջ։ Անով Փիլիպպոս Ե Սպանիոյ Թագաւոր Ճանչցուեցաւ, բայց աս պայմանով որ անկէց հաբը Գաղղիոյ Թագաւոր ըլլալու իրաւունք չունենայ։ բայց ամենէն աւելի ծանր պայմանը աս եղաւ Գաղղիացւոց որ Տանքերք քաղաքին նաւահանգիստը պարտաւորեցան փլցընել։ Իսկ կայսեր հետ Հաշտութիւնը Գերմանիոյ Ռաշթատ քաղաքին մէջ եղաւ մայիսի 6ին 1714ին։

Ան պատերազմներուն ու ձախորդութիւններուն առեղը Լուդովիկոս ԺԴ իր ընտանիքն ալ կորսընցուց, ու չորս տարեկան տկար ու խեղճ տղայ մը միայն մնաց քովը իրեն Ժառանգ՝ որ ըսուեցաւ Լուդովիկոս ԺԵ։ Իսկ անդրանիկ որդին, տէքինը, Թոռը (որ Ֆենելընի աշկերտն էր) և ուրիշ ընտանիքը եռևէ եռև ընկան մեռան, և Ժողովրդեան մէջ ձայն եղաւ՝ ինչպէս որ սովորութիւն է, թէ Թունաւորեցան անոնք։ Լուդովիկոս իր կենացը վերջին տարիները տրտմութեամբ ու դառնութեամբ անցընելով, երբոր լմնցաւ թէ մահը մօտ է, քովը կանչեց իր Ժառանգը ու ըսաւ. "Որդեակ իմ, քիչ առենէն մեծ Թագաւորութեան մը Թագաւոր պիտի

---

1 Լուդովիկոս ԺԴ ինչ կերպով մեռաւ։

ըլլաս . ամէն բանէ առաջ նայէ որ Աստուծոյ ու-
նեցած պարտքերդ ջնռնաս . գրացիներուդ հետ
խաղաղութեամբ վարուէ : Ես չափէ դուրս սէր
ունեցայ պատերազմի . ոչ աս բանիս մէջ ինծի հե-
տևէ և ոչ մեծամեծ ծախքերու մէջ որ ես ըրի : Ժո-
ղովուրդդ հանդիսեցուր . անով իմ ընել չկրցածս
դուն կ'ընես ,, : Եպքը գարձաւ իր ծառաներուն
որ անկողնոյն քովը չոգած կուլային՝ բսաւ .
“ Ինչո՞ւ կուլաք . կարծէիք թէ ես անմահ եմ ,, :
Վերջապես 1715ին սեպտեմբերի 1ին մեռաւ
Վերսայլի մէջ եօթանասունըեօթը տարեկան՝ եօ-
թանասունհուերկու տարի թագաւորելէն եպքը :

1 Լուդովիկոս ԺԴ իրաւամբ Մեծ բսուեցաւ
իր ըրած մեծագործութեանցին ու բարեկարգու-
թեանցը համար , ինքը հասուսաեց Գիտութեանց
ու Բանասիրական ազգերու ճեմարաններ-
ը , շատ հրապարակական շինքեր ալ շինեց , որոնց
մէջ ամենէն անուանիները են աստղաբաշխական
Դիտարանը , Վերսայլի պալատը , Թրիանոն ամա-
րանոցը և Լանկըտոքի ջրանցքը , որով երկու ծո-
վերը այսինքն Հիւսիսային ծով և Միջերկրականը
իրարու հետ միացան . ինքը հիմնեց նաև Ընկարոյ
զինուորաց Բնակարանը (Օթել ազ Ընվալիտ)
ու Սէն-Սիրի գպրոցը , ուր երկու հարիւր չիսուն
ազնուականի աղջիկներ կրթութիւն կ'առնէին .
հիմայ զինուորական գպրոց դարձած է :

2 Վերհանձն բնաւորութեանը հետ դրսի տեսքն

---

1 Ի՞նչ շինքեր կանգնեց Լուդովիկոս :

2 Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին ժամանակը
ինչ բանի կոչուանք առնլի հոչակաւոր է :

ալ չատ ազնիւ ու պատկառելի էր : Ինքը Գաղղիացւոց լեզուին ու քաղաքավարութեանցը կողմանէ մեծ պատճառ եղաւ, և իրեն գարը մեծամեծ մարդկանց չատութիւնը կոմսանէ Պեբիկեսի և Օգոստոսի գարերէն ալ վեր եղաւ : Ան ժի ժողովը գլուխ կեցած էին Թիւրէն, Քանաէ, Լիւքսամպուր, Քամինա, Պուֆլէր, Բրէքի, Վանտոմ և Վիլար անուանի զօրավարները. Նաւատորմիղին վրայ ալ Տիւքէն, Թուրվիլ, Տիւկէ-Թրուէն հռչակաւոր ծովակալները. Վրան բերդերը կ'ամրացընէր. Քոլպէր և Լուվուա իր խորհրդականներն էին. Մոլէ, Լամոնեոն, Տակէոյ՝ իր անուանովը օրէնքներ կը գնէին. Լը-Նոթր պարտէզները կը ձևէր. Փէրոյ և Մանսար պալատները կը շինէին. Փիժէ, Ժիրարտոն, Փուաէն, Լը-Սիւէօր, Լը-Պրէօն ալ իրենց արձաններովին ու պատկերներովը զանոնք կը զարդարէին : Պոսիւէ, Ֆլէշիէ, Ֆենելոն, Մասիլիոն, Մասքարոն, Պուրտալու հաւատոյ ճշմարտութիւնները կը քարոզէին. Քոռնէյլ, Ռասին, Պուալոյ, Լաֆոնթէն, Մոլիէր, Կարդեսիոս (Տէքարթ), Լա-Ռոշֆուքոյ, Լա-Պրիւյէր, Փասքալ իրենց անմահական գրուածներովը մեծ անուն կը հանէին : Բայց չեն կրնար մոռցուիլ նաև Լուգովիկոսի աւելորդ ծախքերը, աշխարհաւեր պատերազմները, մեռնելու առեն Թողած ահագին պարտքը, և ամէն բանէ աւելի հասարակաց բարուց ապականութեան պատճառ ըլլալը, որով Թագաւորութիւնը վտանգի մէջ ձգեց, և Գաղղիոյ մեծ խռովութեանը ան առենէն դուռ բացաւ :

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Լուդովիկոս ջրեքառասանեւրորդին ապէն Եւրոպայի ա-
ռաքելական վիճակը. — Գաղղիա. — Անգղիա. —
Իտալիա. — Սպանիա եւ Փորթուգալ. — Գեր-
մանիա. — Հունգարիա: — Վճռաւականութեան վի-
ճակը:

1 *Լուդովիկոս ջրեքառասանեւրորդին թագաւորութեան ժամանակը մասնաւորութիւնը գրելէ կատարելութեան ծայրը հասաւ, գերարուեստաները շատ ծաղկեցան, և գիտութիւնները Եւրոպայի ամէն կողմը նոր եռանդով մը առաջ գնացին:*

2 Գաղղիա. — *Ինչպէս որ Իտալիա ի՛ջ գաւրութեան մէջ մեծ հանճար մարդիկ ունեցաւ, անանկ ալ Գաղղիա Լուդովիկոս ջրեքառասանեւրորդին ատենը ունեցաւ իր Ռաֆէլէն գործը: Ամէն տեղ Գաղղիացւոց լեզուն տարածուեցաւ ու գրականութեանց գրելէ ամէն ճիւղերը ծաղկեցան:*

3 Բանաստեղծութիւն. — *Ողբերգակ բանաստեղծից մէջ անուանի եղան Ռոթրու (1630) իր*

---

1 *Լուդովիկոս ջրեքառասանեւրորդին ատենը մասնաւորութիւնը ինչ յառաջադիմութիւն ունեցաւ:*

2 *Գաղղիոյ մէջ մասնաւորութիւնը ո՛րչափ առաջ գնաց:*

3 *Գաղղիացւոց անուանի ողբերգակները որո՞նք եղան:*

վինվալա ողբերգուԹեամբը. — Պետրոս Քոռնէյլ (1684) գաղղիացւոց ողբերգուԹեան ար-ծիւը, իր Սիթ, Կինա, Ըրաքիոս ու Պոլիէուքտ ողբերգուԹիւնները. — Յովհաննէս Ռասին (1699) իր Անդրոմաք, Իֆիգենէ, Միհրդատ, Ըրաքիոս, Պայա-զիթ, Փեդրա, Եսթեր և Գոթոլիա ողբերգուԹիւն-ները:

1 Կատակերգակ բանաստեղծից մէջ Մոլիէր (1673) կատարելուԹեան ծայրը հասուց աս ա-րուեստը իր Ագահ, Մարդոփեոյ, Սոսա Բուրժուազի (ԹարԹիւֆ) ըսուած կատակերգուԹիւններով. — Ռընար (1709) իր Հրիպոխոդր (ԼկաւԹէր) և Խաղասէր ըսուած կատակերգուԹիւններով:

2 ՏաղերգուԹիւնը (օփէրա) շատ ծաղկեցաւ Քինոյ (1688), որուն անուանի Թատերգու-Թիւններեն են Ալիէսթ, Թեսէոս, և Արմիտ:

3 Յովհաննէս Ռասին իր դարուն առաջին քնար-երգակ բանաստեղծն էր ԵսԹերի ու Գոթոլիայի պարերգուԹեանցը մէջ. — Յովհաննէս Մկրտիչ Ռուսոյ (1741) իր Տաղերուն ու Երգերուն մէջ քնար-երգակ բանաստեղծուԹեան հարուստ ու բազ-մայեզանակ յանգերը տուաւ. — Պուալոյ (1711) խրատական ու հեգնական բանաստեղծուԹիւնը չքեղացուց իր ՔերԹողական արուեստովը, Նամակ-ները, Երգիծանքներուն ու Գրակալ (ԼիւԹրէն) ըսուած բանաստեղծուԹեամբը. — Լա Ֆոնթէն

---

1 Կատակերգակ բանաստեղծներուն մէջ որոնք են անուանի:

2 ԹատերգուԹեան մէջ անուանին մի է:

3 ՔնարերգուԹեան մէջ որոնք անուանի եղան:

(1695) իր Աստիճերուն հին սուակոսները անցուց ու նորերուն աննմանելի եղաւ։ — Հովսեր գումեան մէջ կը յիշուին Ռաքան (1670), Սաամ Տէզուլիէր (1694), և Սրկիզ (1701)։

1 Լուգովիկոս չորեքտասաներորդին ժամանակը թէպէտ գաղղիոյ մէջ ոսանաւոր դիւցազներգումեան չեղաւ, բայց Ֆէնելոնին (1715) Տէլէմաքը արձակ դիւցազներգումեան է։

2 ՊԵՐՃԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. — Առեղական պերճախօսութեան մէջ անուանիներն են Փաթրիս (1687), որ գաղղիոյ Կոնփէրանս ըսուեցաւ, և Փէլիսան (1693) որ կրակոս չաստագովութիւններ ըրած է Ֆուքէ անունով գանձապետին համար։ Բայց սոնցմէ չատ աւելի պերճախօս գանուեցան սա մեծանուն քարոզիչները. Մասքարոն էպիսկոպոսը (1703), որ Դամբանական ճառէր ունի, և անոնց մէջ անուանի է Թիւրէնի մահուանը վրայ գրածը. — Պուրտալու (1704) յիսուսեան կրօնաւորը, վայելչախօս, կորովաբան ու լի տրամաբանութեամբ. իր քարոզներուն մէջ ամենէն հռչակաւորն է Ջաշարանայ քարոզը. — Պոսիւէ էպիսկոպոսը (1704), Դամբանական ճառը վերջի սասիճանի փառաւորութեան հասուց Քոնփէի ու Անգլիոյ Հենրիհոյն վրայ գրածներուն մէջ. — Ֆլէշիէ էպիսկոպոսը (1710) հանճարեղ ու սրտաշարժ սաեղնաբան է, ինչպէս Թիւրէնի դամբանական ճառին մէջ. — Ֆէնե-

---

1 Անուանի դիւցազներգումեանը որն է։

2 Լուգովիկոս չորեքտասաներորդին սաեղնը ինչ երեւելի պերճախօսներ ունեցան գաղղիացիք։

լան (1715) հոգևոր սերձախոսութեան զարմանալի գեղեցկութիւն մը առաւ. — Մասիլլիոն (1743), ասոր սրտաշարժ քարոզներուն մէջ ամենէն ա նուանիներեն են Փոքր Քառասնորդք ըսուածները, որ առած է Լուդովիկոս Հնգետասաներորդին առջևը, նամանաւանդ յաղագս Աղերմութեան ու յաղագս Սաստութեան ընթրելոյ քարոզները:

1 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պոսիւէ իր խօսք՝ է վէպ աղեայ ըսուած սիեզերական պատմութեան մէջ իր ժամանակին ամէն պատմաբաններէն վեր կը դասուի: — Իրմէ ետքը կրնան յիշուիլ Մէզըէ (1683) Գաղղիոյ պատմութեանը համար, Ֆլէօրի (1723) Եկեղեցական պատմութեանը համար, Վէրթօ (1735) Հռովմէական յեղափոխութեանցը համար: — Յիշատակագրաց մէջ անուանիներն են Պօլսոս ալ կոնտի կամ կարդինալ Մէց (1679), և Սէն-Սիմոն (1755) դուքսը: — Պատմագիր Սէվինեէին գեղեցկահաչիւս նամակներն ալ կրնան մէյմէկ յիշատակարան սեպուիլ՝ Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին ու անոր ազգականացը վրայ:

2 ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Տէսական իմաստասիրութեան մէջ ասոնք հռչակաւոր անուններըը կը յիշուին. Կարդեսիոս (1650), Գասէնտի (1655), Փասքալ (1662), Պէլ (1706), Մալպրանշ (1715), և Փոր-Ռուայալ ըսուած վանքին միաբնակեցիները ինչպէս Առնոյ (1619), Մէսմր կամ Սաս

---

1 Ընտանի պատմագիրներն որո՞նք եղան:
2 Իմաստասիրութեան մէջ որո՞նք են անուանի:

(1684), Լանգլոյ (1695), և այլն։ — Բարոյական իմաստասիրութեան մէջ Լա Ռոշֆուքօյ (1680), Նիքոլ (1695) և Լա Պրիւյէր (1696)։

1 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Կարդեսիոս չափաբերական ուսանից կոչմանէ ալ անուանի եղաւ. ինքը հնարեց գրահաշիւը երկրաչափութեան մէջ գործածէլը. — Փասքալ նորանոր գիւտերով թուաբանութիւնն ու երկրաչափութիւնը ծաղկեցուց, Ծանրաչափը կատարելագործեց ու Ըմբռնչական մոմը հնարեց. — Ֆէրմա (1652) չափաբանը փոքրիկ հաշիւը գտաւ։ — Մեկալ անուանի չափաբաններն են Լ'Օփիթալ մարգիզը (1704), Յակոբ Պեռնուլլի (1705), Նիկոլայոս Պեռնուլլի (1748)։

2 ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ. — Բժշկաց մէջ ամենէն հռչակաւորն է Փէքէ (1674) անգամազնինը, որ շատ գիւտեր հնարեց։

3 ԱՀԽՈՐՀԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. — Աշխարհագրութեան մէջ ամենէն աւելի յիշատակի արժանի են Պէռնիէ (1688), Վայլեան (1706), Շարտէն (1713) և Տը Լիլ (1726)։

4 ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Բնական պատմութեան մէջ ամենէն անուանին եղաւ Թուռնը-

---

1 Գիտութեանց մէջ երևելիները որո՞նք են։
2 Ո՞վ եղաւ բժշկութեան մէջ անուանի։
3 Որո՞նք են երևելի աշխարհագիրները։
4 Ամենէն անուանի բնագիտութիւնը ո՞վ էր։

Ֆոր (1708), որ Եւրոպայի մէջ շատ տեղ պտըտե-
լէն եաքը, Լուդովիկոս Քրիստոսասիրտին հրա-
մանով կոստանդնուպոլիս, կրեաէ, Հայաստան
ու Վրաստան Ճամբորդութիւն ըրաւ: Թուռնը-
Ֆոր առաջինը եղաւ որ բոյսերը կարգի վրայ ա-
ռաւ դասաւորեց:

1 ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏՓ. — Լուդովիկոս ԺԴ կան-
գնեալ տուած չինքերովը Գաղղիացւոց Ճարտարու-
թեան ծաղկելուն մեծ պատճառ եղաւ:

2 ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — Ճարտարապետու-
թեան մէջ անուանի էղան Ֆրանսուա Մանսար
(1666). — Լը Նոթր (1700), որ Վէրսայլի, Սէն-
Քլուի ու Թիւիլըրիի պարտէզները ձևի գրաւ. —
Փէրոյ (1703) որ կանգնեց Լուվրի Սի-նոպտըքն ու
փարիզու Տիպարտաքը. — Հարտուէն Մանսար
(1708)՝ առջինին եղբօրորդին, որ Վէրսայլի պա-
լատը, Մէծ Թրիանոն, Մարլիի ու Սէն-Սիրի պալատ-
ները, Վանտոմ ու Յաղթութեանց հրապարակները և Ան-
կարտ Էնուալիտոց բնակարանը շինեց:

3 ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. — Նկարչութեան մէջ հռչա-
կաւոր էղան Լը Սիւէօր (1655), որ ըսուէցաւ
Ռաֆայէլ Գաղղիացւոց. — Լը Պրէօն (1690). —
Կլոդիոս Ժըլէ (1682). — Պետրոս Մինեար

---

1 Գեղարուեստներուն ինչ չափ առաջադիմութիւն ու-
նեցան:

2 Ընդհանուր Ճարտարապետներն որո՞նք էղան:

3 Նկարչաց մէջ որո՞նք են անուանի:

(1695), որ Վէրսայլի պալատին քանի մը սրահ-ները նկարեց. — Ժուվնէ (1717) և Ռիկոյ (1743) որ կենդանագիր քաշելու մէջ շատ վարպետ էին:

1 ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՓՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Քանդակագործութեան մէջ անուանի են Փիժէ (1695), Ժիրարտոն (1715), Քոզվոյ (1720), և Քուէժու (1733): — Փորագրութեան մէջ ալ Քալոյ (1635), Նանթէյլ (1678) և Օռոան (1703):

2 ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ. — Երաժշտութեան մէջ մեծ անուն հանեց Լիւլլի Ֆիորենցացին, որ թատերա-գութեան ախորժակը Գաղղիա տարաւ:

3 ԱՆԳԼԻԱ. — Թէպէտ և Անգլիա ժէ դա-րուն մէջ քաղաքական կռիւներով տակն ու վրայ եղաւ, սակայն գրականներն ու գիտութիւն-ները էտ չմնացին:

4 ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ. — Իրէք մեծանուն մարդիկ բանաստեղծութիւնը վստահորեցին. ա-ռաջինն էր Միլտան՝ Քրոմուէլին տաճնագիրը,

---

1 Անուանի քանդակագործներն ու փորագրող-ները որո՞նք են:

2 Ո՞վ եղաւ ան տաճնները անուանի երաժիշտ:

3 Անգլիացիք ժէ դարուն մէջ որչափ ծաղկեցան մատենագրութեանց և գիտութեանց կող-մանէ:

4 Անգլոյ երեւելի բանաստեղծները որո՞նք եղան:

որ Դրօխօ կոչուածէ ընտանեաց դիւցազներգութեամբ բը անուանի է, ու Հոմերոսի պէս կոյր մեռաւ 1674ին. — Տրայտըն (1701), թարգմանիչ Վիրգիլիոսի, հեղինակ ողբերգութեանց, կատակերգութեանց և առակաց, որ ներդաշնակ ոճովն ու կիրթ ախորժակին համար իր ազգին ընտիր քերթողաց առաջինը և հայր քննաբանութեան սեպուած է. — Էտաիսըն (1719), հեղինակ կոպտո Ռոչէսթէրի ըսուած ողբերգութեան և հրատարակիչ օգտակար օրագիրներու: — Ասոնցմէ ետքը կուգայ Փոփ (1744), որ տասնուերկու տարեկան եղած առեներէն գեղեցիկ ոտանաւորներ կը շինէր:

1 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պատմութեան մէջ ամենէն անուանիները կը համարուին Գուլիէլմոս Թէմփլ (1700), և Պըւնըթ եպիսկոպոսը (1715), որ Անգղիոյ նորաղանդութեան պատմութիւնը գրած է:

2 ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Իմաստասիրութեան մէջ հռչակաւորներն են Հոպիզ (1679), Քուդսուորթ (1688), Լոք (1704) և Սամուէլ Քլարք (1729):

3 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Գիտնոց մէջ յիշատակի արժանի են Յակոբ Կրէկըրի Սկոլտիացին (1675) որ հէրապիտակը գտաւ. — Հոլբերգոս Պէլ (1691) բնագէտն ու բնալոյծը, որ օդահան մէքենան կատա-

---

1 Անուանի պատմիչներն որո՞նք են:
2 Իմաստասիրաց մէջ հռչակաւորները որո՞նք եղան:
3 Գիտնոց մէջ որո՞նք եղան անուանի:

բեալգործեց. — Ուալլիս (1703) երկրաչափը, որ շատ ծաղկեցուց երկրաչափութիւնը. — Խաւհակ Նիւթըն կամ Նեւտոն (1729), որուն մեծ պարծանքներն են ա, լոսոյ վերլուծութիւն և կամ այլև այլ գոյն փոխուիլը, և գնաբանութեան գլխաւոր օրէնքները. բ, մարմոց ծանրութեան օրէնքը, գիսաւոր ընթացքը, ծովու մակընթացութիւնն ու պեղպեղութիւնը. — Հալէյ (1742) հռչակաւոր աստեղաբաշխը, որ Նեւտոնի գրած օրէնքովը 1705ին գուշակեց որ 1682ին երեցած գիսաւորը 1758ին նորէն պիտի երևնայ. խօսքը եղաւ, և ան գիսաւորին անունը դրին Գիսաւոր Հալէյ։

1 ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ. — Բժշկութեան մէջ անուանի եղաւ Հարվի (1657), որ շատ գիւտեր հնարեց, և ամենէն երևելին է արեան շրջանը։

2 ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — Ճարտարապետութիւնը փառաւորեց Քրիստափոր Ռէն (1723), որ Լոնտրայի մէջ սրբոյն Պօղոսի հռչակաւոր եկեղեցին շինեց և ուրիշ շատ հոյակապ շէնքեր։

3 ԻՏԱԼԻԱ. — Ժէ դարուն մէջ Իտալիոյ մտաւորականութիւնը Ժ. դարուն փառաւորութիւնը չունեցաւ։

---

1 Ան առեղի Անգլիացւոց մէջ ամենէն հռչակաւոր բժիշկն ալ է։
2 Ամենէն հռչակաւոր Ճարտարապետն ալ է։
3 Ժէ դարուն մէջ Իտալացւոց մտաւորականութիւնը իրենչ վիճակ ունեցաւ։

1 ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ. — Բանաստեղծութեան մէջ անուն հանուղներն էղան Մարինի Նէապօլսեցին (1625), և Թասսոնի Տոռէնացին (1635), Դոյլ յոխտաւէլ ըսուած բանաստեղծութեան հեղինակը: — Քնարերգակ բանաստեղծից մէջ ալ Քիապրէրա Սավոնացին (1637), որ Իթալոյի Պինդարոս ըսուեցաւ, Ֆիլիքայա Ֆիորենցացին (1707) և Կուիտի Փաւիացին (1712):

2 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պատմութեան մէջ կը յիշատակուին Պօղոս Սարպի (1625) վէնետկեցին Տրիդենթեան ժողովոյն պատմութիւնը համար. — Տաւիլա Փասսուացին (1631) որ գրեց Գաղղիոյ տաղտկալի պատերազմոյ պատմութիւնը՝ Հենրիկոս երկրորդին մահուընէն մինչուան Վէրվէնի հաշտութիւնը՝ (1598). — Վիքոյ Նէապօլսեցին (1744), որ էր միանգամայն պատմաբան, իմաստասէր, իրաւագէտ ու քննաբան. — Մուրատորի Տոռէնացին (1750), որ քան տարեկան աւելնէն ցուցուց իր խելքն ու հմտութիւնը, իբրև պատմաբան բազմահմուտ, իմաստասէր, իրաւագէտ ու բանաստեղծ:

3 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Ի՞նչ գարուն՝ ամէն բանէ աւելի գիտութեանց մէջ անուանի մարդիկ ունե-

---

1 Որո՞նք էղան ան տեղին երևելի բանաստեղծները:

2 Ընուանի պատմիչները որո՞նք են:

3 Ի՞նչ անուանի գիտուններ էղան Իտալիոյ մէջ:

ցաւ Իտալիա : Փորթա Նէապօլսեցի (1615) բնագէտը սպոնդոսանը հնարեց . — Գալիլէոս Փիզացի (1642) աստեղաբաշխ , չափաբան ու բնագէտը , Կոպեռնիկոսի գաղափարը հաստատեց ու ինքը գտաւ ժանրուելեան օրէնքը , ճօճանակը , ջրաբաշխական կշիռը , ջերմաչափը , համեմատուելեան կարգինը , և ըստ ոմանց նաև հելոպէիսկոպը . — Թորրիչէլլի Փայէնցացին (1647) Գալիլէոսի աշակերտն ու յաջորդը , հնարեց ժանրաչափը , ու մանրադիտը և անոր կատարելագործեց , որ միջին դարու մէջ հնարեր էր Սալվինոյ Փիորենցացին : — Իակ Դոմինիկոս Քասինի (1712) , որդին Յակոբ Քասինի (1756) և Թոմը Փրանչիսկոս Քասինի (1784) մեծ անուն հանեցին աստեղաբաշխութեան մէջ :

1 ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏՔ . — Գեղարուեստները որ Իտալիոյ սեփական պարծանքներն են , իրենց առջի փառքը չկորսընցուցին :

2 ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ . — Պատկերահաններուն մէջ համբաւաւոր են Սալվաթոր Ռոզա Նէապօլսեցին (1673) , գեղացւոյ մը որդի , որ միանգամայն անուանի փորագրող ու բանաստեղծ էր . — Կուիտոյ Ռէնի Պոլոնիացին (1642) , Քառաչչիոյին աշակերտն ու նախանձորդը , անուանի է իր քաշուածքներուն հարստութեամբը , անուշութեամբը , ազնուականութեամբն ու գոյներուն գեղեցկութեամբը . — Փրանչիսկոս Ալպանի Պոլոնիացին

---

1 Գեղարուեստները ինչ վիճակի մէջ էին :
2 Անուանի պատկերահանները որո՞նք են :

(1660), որ մեծ անուն հանեց աւելի փափուկ նկարներու մէջ. — Լանֆրանքոյ Փարմեցին (1647), որ շատ վարպետ էր գմբէթներ նկարելու. — Դոմինիկոս Տամիլիէրի Պոլոնիացին (1641) կոչնակարի մը որդի, որ Ռաֆայէլէն, Քորրէճիոյէն ու Թիցիանոյէն եառքը առաջին աեպուեցաւ: Աւելի յարգի են իր ջրանկարները:

1 ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — Ճարտարապետութեան ու արձանագործութեան մէջ մեծ անուն հանեց Պեռնինի Նէապոլսեցին (1680), որուն կանգնած և արձաններովը զարդարած պալատները ու այլևայլ շէնքերը ինչուան հիմայ կեցած են մանաւանդ Հռոմի մէջ: Անգղիոյ Թագաւորը կարծես Ա իր արձանը չինել տուաւ անոր. Լուդովիկոս ԺԴ-ալ իր կիսարձանը: Պեռնինի երէցորդ Մի֊էլ–Անճէլոյ բառնալու արժանի եղաւ:

2 ԱՊԱՆԻԱ ԵՒ ՓՈՐԹՈԿԱԼ. — Իտալիայէն եառքը դպրութեանց մէջ Սպանիա գալով, անուանի են Քալտէրոն (1686)՝ Թոլէտոյի կանոնիկոսը, Թատրերգակ բանաստեղծ. — Մարիանա Թոլէտոցի (1624) յիսուսեան կրօնաւորը, որուն անուանի է Սպանիոյ պատմութիւնը. — Անտոն Սոլիս Քաստիլիացին (1686), որ թէ պատմաբան և թէ թատր-

---

1 Ճարտարապետութեան ու արձանագործութեան մէջ ալ եղաւ անուանի:

2 Սպանիոյ և Փորթոկալի մատենագրութիւնը իրենց վիճակի մէջ էր:

Երգակ բանաստեղծ է. իր պոփոռինեան աշխարհաբարեան Մետաստազի ըսուածը շատ անուանի է։

1 ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. — *Նկարչութեան մէջ երեւելի եղան Ֆրանչիսկոս Իրերա Սեւիլիացին (1676), և իր որդին Իրերա Կրտսերն (1680). — Ուռոպիկեզ Վ. Լասքեզ Սեւիլիացին (1660)՝ որուն նկարները աստուածները բնականին հետ կը շփոթէին. — Մուրիլլոյ Սեւիլիացին (1682), որ Սպանիացի պատկերահանից առաջինը սեպուեցաւ. անուանի է նկարներուն քաղցրութեամբը, և գոյներուն կենդանութեամբն ու վարպետ բաղդատութեամբը. նոյնպէս յաջողակ էր Մուրիլլոյ դաշտական, ծովային ու պատմական նկարներու մէջ։*

2 ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — *Ի՛ր գարուն առեւլի անուն հանեցին Գերմանացիք իմաստասիրական ու վաբերական գիտութեանց մէջ։ Անուանիներն են Թիքոյ-Պրահէ (1601) Տանիմարքացի աստեղաբաշխը, որ լուսնի վրայ եղած փնոռիխաններըն ֆարէլոգրծեց ու գիտուորաց ընդոյծը գտաւ. իր պարծանքներէն մէկն ալ է փէփլերին վարժապետան ըլլալը. — Փէփլեր Վ. Իրթեմպերգցի (1631) աստեղաբաշխը ան օրէնքները գտաւ՝ որոնց վրայ հիմնուած է հիմակուան աստեղաբաշխութիւնը։*

---

1 *Ան աստենի Սպանիացի նկարիչներուն մէջ երեւելիները որոնք են։*

2 *Ի՛ր գարուն մէջ Գերմանացիք ինչ բանի կողմանէ առեւլի անուն հանեցին։*

*ինքը գտաւ նաև մարհոց ֆանրուինան պապճառը, ա-
բնաւ իր վրայ ծառալիւը, ևայլն. — Ոմոն-կուէ-
րիք (1686) Մակաէպուրկցի բնագէտը, որ գտաւ
օդահան մեքենան: Հռչակաւոր են նաև Փուֆին-
տորֆ (1694) Սաքսոնիացի քաղաքագէտն ու
պատմաբանը, որուն գրուածոցը մէջ ամենէն ա-
նուանին է Ճառ յաղագս օրինաց և իրաւանց ազգաց
բառածը. — Լէյպնից (1716) Լիմնիացի հան-
րագէտ իմաստունը, որ էր միանգամայն իմաստա-
սէր, տաուտաբան, իրաւագէտ, չափաբան,
բնագէտ, և պատմաբան. հիմնոյ աւելի հռչակա-
ւոր է իրրև չափաբան և իմաստասէր: Ինքը գտաւ
փորբէրական ու ամբողջական բառած հաշիւները. —
Վրիտանիոս վոլֆ (1754), Լէյպնիցի աշակեր-
տը, իրեն պէս ալ հանրական գիտութիւն մը ու-
նեցաւ:*

1 ՀՈԼԱՆԴԱ. — *Ին դարուն Հոլանտա շատ
ծաղկեցաւ մատենագրութեան, գիտութեանց ու
արուեստից մէջ:*

2 ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — *Մատենագրաց և իմաստասիրաց մէջ անուանե-
ներն են Երասմոս (1536) Ռոթերդամցին, որ
իր գարուն ամենէն իմաստունն էր, մատենագիր
գեղեցկաբան, եռանդուն և խոհեմ. իր գրուած-
ներուին ու հին մատենագրաց գրքերը տպագրե-*

---

1 *Հոլանտա ինչ վիճակի մէջ էր Ին դարուն:*
2 *Ինչ անուանի մատենագիրներ ու իմաստասէր-
ներ եղան Հոլանտացւոց մէջ:*

լամ գիտութիւնները շատ ծաղկեցուց։ Երասմոսի գրուածոցը մէջ ամենէն հռչակաւորներն են Ա-ռածնեբը՝ շորս հազարի չափ, և Տրամախօսութիւն-ները։ — Գրոտիոս (1646) Հոլանտացի քաղաքագէտ ու իրաւագէտ խմաստասէրը, պզտիկուց յայտնեց իր մեծ հանճարը՝ ուր որ տարեկան տեղին լսողներէն ոտանաւոր չինելով։ Ինքը պայծառացոյց իրաւունք ազգացը, և մեծ անուն հանեց ճառ յաղագս իրաւանց հաշտութեան և պատերազմի ըսուած գործքովը։ — Սփինոզա (1677) Ամգերտամցի Հրեայ ամպարիշտ խմաստասէրը, որ Կարդեսիոսի փիլիսոփայութիւնը կարդալով հրեութենէ դարձաւ ու շատ մը գրուածքներ հրատարակեց՝ ամէնն ալ բաղմաստուածութեան հոգւով գրուած։

1 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Գիտութեանց մէջ անուանի են Հիւկենս (1695) չափաբանը, որ Երեսակին նանեակը գտաւ ու անոր լրջրդ ալեհանեակը. ինքը առաջինը եղաւ որ ճօճանակը ժամացոյցի գործածեց ու ծոցի ժամացոյցին ղպանակը հնարեց. — Կրավէզանս (1742) Լէյտի համալսարանին չափաբերութեան ու աստեղաբաշխութեան վարժապետը։

2 ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ. — Բժշկութեան մէջ մեծ անուն հանեց Պոէրհաւ (1758) ոչ միայն Հոլանտայի, այլ և բոլոր Եւրոպայի մէջ. բժշկութեան, անկաբանութեան ու բնաւորութեան վարժապետ եղաւ, ու իրեքին մէջն ալ նոյնպէս քաջ էր.

---

1 Գիտնոց մէջ որո՞նք եղան անուանի։
2 Ամենէն հռչակաւոր բժիշկն ո՞վ էր։

անթիւ գիտութիւններ ըրաւ ու բժշկութիւնը շատ ծաղկեցուց :

ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ . — Շատ ճարտար նկարիչներ ունեցաւ Հոլանտա՝ իրարմէ անուանի : Ռուպէնս (1640) պատկերահանը Մարիամ Մէտիչեին հրամանովը Փարիզ եկաւ Լիւքսամպուրի պալատը զարդարելոյ . զարմանալի է իր պատկերներուն գոյնը , վեհմութիւնը , կրակն ու բազադրութեան գանազանութիւնը : Ռուպէնսի պատկերներուն թիւը հազար հինգհարիւրի կը հասնի :

Վան–Տիք Անվէրսացին (1641) Ռուպէնսի աշակերտը , անուանի է աւելի կենդանագիր քաշելու մէջ : Իր վարպետին պէս ալ զարմանալի արագութիւն ունէր . քաշած կենդանագիրները անթիւ են , վասն զի օր կ'ըլլար որ քանի մը հատը մէկէն կը նկարէր :

Ռէմպրանտէ (1674) պատկերահան ու փորագրող , շատ հռչակաւոր է քաշուածքներուն տուած լուսովը , գունովն ու կենդանութեամբ , անանկ որ քովէն թանձր բան կ'երևնային , բայց հեռուէն՝ շատ բարակ :

Թէնիրս Անվէրսացի (1649) Ռուպէնսի աշակերտը , շատ վարպետ կերպով կը նկարէր գիւղական առաստաններ , այրեր , անակներ , գեղացիներ , որոնց մէջ ճշմարտութիւնը , պարզութիւնն ու գեղեցկութիւնը կը փայլէին : — Իր որդին Թէնիրս Կրտսերն (1694) ալ Թէպէտև նկարչու-

---

՝ Հոլանտացի նկարիչներուն մէջ անուանիներն որոնք են :

Թեան ամէն տեսակին մեծ յարմարութիւն ունէր, բայց աւելի հօրը քաշուածքներուն տեսակը վերջն աստիճանի կատարելագործեց։

1 ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ՀՈՐԵՓՏԱՈՒՆԵՐՈՐԴԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ։ — *Ինչուան փոխէր՝ վաճառականութիւնը Գաղղիոյ մէջ քիչ ծաղկած էր, ու մեծամեծ օգուտները չէին ճանչցուած։ Գաղղիոյ վաճառականութիւնը Անգղիացիք ու անոնցմէ ալ աւելի Հոլանտացիք կ'ընէին իրենց նաւերովը։ Երբոր Լուդովիկոս ԺԴ 1662ին ազատ ըրաւ իր հպատակները նաւով վաճառականութիւն ընելու համար տալու տուրքէն, ան առեն սկսաւ ծովային վաճառականութիւնը։ Մարսիլիոյ ու Տունքէրքի նաւահանգիստները մաքսէ ազատ ձեռուեցան, որով սկսան ամէնքը արեւելքի վաճառքները Մարսիլիա, ու հիւսիսային կողմերուն ալ Տունքէրք թափել։ Ասով երկիրը նոր շարժմունք մը առաւ, և ան առենը բացուեցան կամ կատարելագործուեցան Ափրիկէի, Պոլիս ու Սիտան քաղաքներուն լեռնային գործարանները, Օսիւտան քաղաքին ու Փարիզու մէջ կտաւէնի գործ գործարանները, Սէվր գեղին յախճապակիները, Սէն-Կոպէն ապակիները, Լիոն ու Թուր քաղաքներուն մետաքսեղէնները։*

2 *Անգղիոյ վաճառականութիւնը շատ ծաղկե-*

---

1 *Գաղղիոյ վաճառականութիւնը երբ և ինչպէս ծաղկեցաւ։*

2 *Անգղիացւոց վաճառականութիւնը ինչ կերպով ծաղկեցաւ։*

յաւ Քրոմուէլին ժամանակը. անիկայ սաստիկ արդելք հանեց որ չկարենայ մէկը Անգղիոյ նաւահանգիստները օտար վաճառք մը հանել՝ ինչուան որ նաւուն տէրը անգղիացի ջրլայ և կամ նաւավարներուն մեծ մասը. ասով Հոլանտացւոց վաճառականութիւնը ընկաւ, որ բոլոր Եւրոպայի հետ առուտուր կ'ընէին, ու Անգղիացւոցը բարձրացաւ, և ասոնք սկսան իրենց նաւերուն բազմութեամբը ամէն տեղ վաճառք հասցընել:

1 Այդ դարուն մէջ Սպանիոյ վաճառականութիւնը շատ նուազեցաւ. վասն զի Սպանիացիք իրենց խելքը միտքը Ամերիկայէն ոսկի հանելու տուեր էին: — Փորթոկալցիք Հոլանտացւոց վրայ նախանձելով՝ եռանդ կ'ըլլային Հնդկաստանի ու Ովկիանիայի բերքերուն առուտուրն ընելու:

Ան ատենը սկսան նաև Հիւսիսային ազգերը, մանաւանդ Ռուսները դուրս հանել ու վաճառել իրենց երկրին բերքերը, որ էին ոպաղ, էրիւն ու մոմ:

---

1 Եւրոպայի ուրիշ ազգաց վաճառականութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր:

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Պոպմոնթիան Ռուսաց, Շուեդաց, Լեհաց և Օսմանցւոց՝ Մեծին Պետրոսի ժամանակը (1689–1725):

Մեծին Պետրոսի դաստիարակութիւնը. — Անոր դէմ եղած դատակնռութիւնը. — Իր առջի պատերազմները. — Ասրպամ կենալը. — Ամրելեցիներուն ապստամբութիւնը. — Մեծին Պետրոսի նորոգութիւնները. — Շուեդի դէմ պատերազմը. — Կարլոս ԺԲ. — Տանիմարքացոց դէմ պատերազմը. — Կարվայի յաղթութիւնը. — Լեհաստանի Օգոստոս Թագաւորին ապստամբելը. — Փուլաւայի պատերազմը. — Մեծին Պետրոսի յաղթանակը. — Կարլոս երկոտասաներորդին պէնդեր երթալը. — Կարլոսի Տաճկաստանէն դուրս ելլելը. — Ըշած պատերազմները. — Մահը. — Մեծին Պետրոսի Փարիզ երթալը. — Անէս որդւոյն ապստամբութիւնը. — Մեծին Պետրոսի բարեկարգութիւնները.

Մեծին Պետրոսի Թագաւորած առեն(1689) Ռուսաստան երկու նաւահանգիստ միայն ունէր, այսինքն Ճարեբիան՝ կասպից ծովուն վրայ, և Արքանգել՝ Սառուցեալ ծովուն վրայ. Պալթիկ ծովուն եզերքը գետ Շուեդներուն ձեռքն էին, Սեւ ծովուն և Ազախու ծովուն եզերքն ալ Օսմանցւոց ձեռքը: Իր ժամանակը ատ բաներս փոխուեցան, և Ռուսաստան ընդարձակ և հզօր տէրութեանց կարգն անցաւ: Իրեն դաստիարակու-

---

1 *Մեծին Պետրոսի դաստիարակութիւնն լինչպէս եղաւ:*

թեանը վրայ մանաւոր հոգ մը չէր եղած. մանաւանդ թէ քոյրը Սոփիա ջանացեր էր, կ'ըսեն, անկիրթ ու տգէտ թողուլ Պետրոսը, որպէս զի ինքը թագաւորէ երկար տաեն: Պետրոս տարիքը առնելով բարեկամութիւնն ալ սկսեր յայտնի ըրաւ: Լըֆոր անունով Գաղղիացւոյ մը խորհըրդովը աղնուականաց որդիքը ժողվեց, նոր զինուորութիւն մը հաստատեց ազէկ կրթուած, և ան դունդը քանի դնաց մեծցաւ, զօրաւոր բանակ մը ձևացաւ. անոր զօրապետներն ալ եղան Լըֆոր, և Կորոն անունով Սկովտիացին:

1 Տաներեսը տարեկան եղած տաեներն Պետրոսի կատարելութիւնները սկսան իմացուիլ: Օտարականներու վրայ շատ սէր ունէր, գեղարուեստից ծաղկելուն կ'ուրախանար, Ճամբորդներէն անդադար տեղեկութիւններ կը ժողվէր՝ անոնց երկրին օրինացը, սովորութիւններուն և կառավարութեանը վրայ: Ա բաներս տեսնելով Սոփիա, ուզեց, կ'ըսեն, Պետրոսը սպաննել, ու Սթրելեցիները որաք հանեց. բայց Պետրոս առաջուց իմանալով Երկրորդութեան վանքը քաշուեցաւ և իր կանոնաւոր զօրքերուն բողոքեց. ժողովուրդը անոր կողմը բռնեց, Սթրելեցիներուն դէմ խաւարները պատժուեցան և Սոփիա բռնութեամբ վանք մը դրուեցաւ: Ընկէց ետքը սկսաւ Պետրոս միայնակ թագաւորել. և թէպէտ Իւան եղբայրը եօթը տարի ալ ապրեցաւ, բայց կառավարութեան

---

1 Մեծն Պետրոս ինչ կերպով միայնակ թագաւորել սկսաւ:

մէջ ամենևին չէր խառնուէր, միայն հրովարտակներուն տակը իր անունը կը տորագրէր:

1 Պետրոս իր կատարելութիւններուն հետ շատ պակասութիւններ ալ ունէր, որ դաստիարակութենէն զուրկ մնալովը աւելի ալ զօրացեր էին. բայց իր կամացը հաստատութեանը ամենևին արգելք մը չդիմացաւ. օրինակի համար, ինքն որ առենով առուակէ մը անցնելու ժամանակ կը զօղար, քիչ առենէն իր տէրութեան ամենէն չանդուն նաւատորմին եղաւ: Իր թագաւորութեանը մէջ ծովային զօրութիւնը ծաղկեցընելու մտքով Լֆորը ծովակալ անուանեց ու հինգ նաւով նաւատորմիղ մը տուաւ ձեռքը Սառուցեալ ծովուն մէջ: Վենետկեցիք ու Հոլանտացիք Պետրոսի համար երկայնաձև նաւակներ շինեցին՝ երեանական Թնդանօթ վերցընելու չափ: Ան առեն Պետրոս միտքը դրաւ որ կրնայ Օսմանցւոց վրայ յարձակիլ, որ արդէն Գերմանացւոց հետ պատերազմ ունէին. իր պզտիկ նաւերովը Տաճկի նաւատորմիղին յաղթեց, և Ազախու ծովուն վրայ Ազով քաղաքն առաւ ու ամրացուց (1696): Ռուսները յաղթանակաւ մտան Մոսքուա, և թագաւորը որ հասարակ զինուորի մը պէս պատերազմեր էր, թափորին եռանդն կ'երթար՝ բոլոր պատիւը իր զօրապետներուն ձգելով:

2 Ա՛ս առաջին յաջողութեամբ գոհ չեղաւ Պետրոս, և իր կարգաւորութիւնները կատարելա-

---

1 Մեծին Պետրոսի առաջին յաղթանակը ՚ին եղաւ:

2 Ի՞նչ ձամբորդութիւններ ըրաւ Մեծն Պետրոս:

գործելու համար մոածեց որ երթայ Եւրոպայի մէջ իր երկրին պէտք եղած տեղեկութիւնները անձամբ ժողվէ։ Ան միջոցին համար իր տէրութեան գործողութիւնները կարդի դնելէն ետքը, Լըֆորը քանի մը նաւով իր առջևէն դեսպան խրկեց, ինքը անձամբ Լէհաստանէն Գերմանիա անցաւ, ու Հոլանտայի Սարտամ գեղին մէջ հասարակ գործաւորի մը պէս սկսաւ աշխատիլ։ Հաստ հագուստ մը հագած, գործաւորներուն կերած կերակուրը կ'ուտէր և ամենայն ուշադրութեամբ նաև չինելու արուեստը կը սորվէր, այնպէս որ նաև մը չինեց վաթսուն թնդանօթ վերցնող՝ որ գրեթէ բոլորովին իր ձեռագործն էր։ Հոլանտայէն 1698ին անցաւ Անգլիա, ու հոն սորվեցաւ չափաբերութիւն, ժամագործութիւն և աստղաբաշխութիւն, շատ մըն ալ գործաւորներ ժողվեց ու իր երկիրը խրկեց։ Անկէց ետքը գնաց Վէննա. բայց հոն հասնելուն պէս լսեցաւ որ Ռուսաստանի մէջ Սթրելեցները ապստամբեր են։ Թագաւորը ուշ հասաւ զանոնք նուաճելու. վասն զի Կորսոն զօրապետը արդէն ապստամբները ցրուեր էր. բայց Պետրոս սոսկալի վրէժխնդրութեամբ ոչ միայն անոնցմէ շատը սպաննել տուաւ, հապա հարիւրաւոր մարգկանց գլուխը ինքը իր ձեռքովը կտրեց. նոյնպէս ըրին նաև իր պալատականները։

։ Սթրելեցները աս կերպով ջնջելէն ետքը սկսաւ իր մեծամեծ գիտաւորութիւնները կատա-

---

։ Ճամբորդութենէն ետքը ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ։

րեկ։ Ագիւտանկանաց ոգոյ վերայ պատուիրեցաւ որ ամէնքն ալ միաբանութեան լծոյն, և իրեն պէս միաբանութեան ամէն կարգերէն անցնին։ Ձերբաժանութեան եկամուտներուն ու ապրուստին կարգ դրաւ։ Եկեղեցականաց ձոգով մի հաստատեց Պետրոս անուամբ, որ եկեղեցական գործոց ընդհանրէ կարգադրէ։ Ի տաճէն պատրիարգութեան ձեռամբ (1703), Պետրոս պատրիարգական իշխանութիւնը բոլորովին վերայ և անոր տակը եկեղեցականաց ձոգով մի հաստատեց, որ բան գլուխ ինքն էր։ Ցարին որ առաջ տեղեակ էրթը առաջին օրը կը տեսնէին, յաջորդ առջի օրն տեսու, և բոլորովին վերայ ան տարտնիրին' որով Ռուսաց հարսն ու փեսան կարգուելէն առաջ մէկզմէկ տեսնելու չէրթ տեսնէր։ Որ հարստութիւն Պետրոս, ծնողաց ձեխէ, ձոգովուրդն ալ տեսնէր որ իրեն պէս ընէր, և ով որ ծնողաց ու եկեղեցի հարստութիւն չէր ուզէր ծոգով' քաղաքներուն գանէն հեռու ձորերուն առեղ տուրք մի պիտի վճռէր։ Ագիւտանկանեանը քաջալերելու համար' որոշեց Ագրբէճ վիճակին ասպետութիւնը ձեռքէ, անոր գլուխ ինքը էրթ, և ան պատերը խիստ վրէ մարդկանց կռուար։ Ամէն է տեղ աչքառութիւն որ Կասպից ձովը պակիկ ձովուն հետ չըանչգամ մի միացնէ։ բայց Բետեռ պատերազմէն ետքը գործերը իրենց բան արդէն էրթ։

։ Ի տաճէն ձեռ գաչեակցութիւն մի ձեռ

։ Բետեռ ու Ֆրեդերիկոսի պատերազմին պատճառն ինչ էր։

գիր էր նրա սրտի մէջ Հիսուսի կարդալու մի նոր պատրէն գէմ։ Մեծն պատուս ու Քահանայապետի խոպատուղը վրէժ կրկին Պ ան գաշնակցելուն մէջ մնաց ։ և կարդալ մի չանկարծ լուծ որ Յուդեցիներուն հոգևոր գատաստը մնաց էր , Սոքրատեսին ու Խրիստոս գատաստ ։ շատ մը իր խորհրդակցներէն Յոզեֆ անուն մարդ ։ "պատրաստ , ես միայն գրած եմ որ երկու անիրաւ պատերազմի ձեռք չպիտի՛ , բայց պիտանի պատերազմին ալ ես չեմ ուզեր խնդրանքը որ Հիշեցնի բոլորովին չկարծանեմ՛՛ ։

։ Հիսուս մի պատերազմի պատրաստուելու կարդալ ։ Մեծ պրովին մէջ ձերբակալուած պէս խորհրդարան մը հաստատուեց որ երկրին կառավարելու ձեռք առ , և Հիսուս մեծ 1700ին երբ իր ծննդավայրը , ուր մէկին ալ պիտի չպատերազմ ։ Հիսուսը հաստատելիքը , որ քաղաքական երկիր կարդալ էր , Ռոմէական միայն , ու գոյքերը բոլորին բէջ մը հետ ակ գործ Հանուց ։ Հայաստանը ամենէն ահագին հաստատ մնաց ցանկալի էլլէ ։ և սահմանը հանգիստ չկարելով գիմելու՝ Ներսիսը ջանաց հետ հետ բան մէջ ։ Հայը գործակիցներէն մեկուն Հարցուց էր " Ան ինչ ձայն է որ կը լսեմ՛՛ , անիկայ պատասխան տուաւ էր " Հրացանների ձայն է ։ — Այո է , բայց Հայաստանը , ամեն Հայը իմ հետապնդելու մտա պիտի բլլայ ՛՛ ։

։ Կարդալ մի ինչ կերպով գնաց Ռոմէական վրայ ։

1 Տանիմարքացւոց զօրքը քիչ մը տաւն դէմ կենալէն եաև ձգեցին փախան, Քոմիէնհակին բնակիչներն ալ աղաչեցին որ կարողս չզարնէ քաղաքը. Կարոլոս ուզեց որ Տանիմարքայի Թագաւորը Հոլշթէյնի դքսին բոլոր պատերազմի ծախքերը վճարէ. ան ալ սիրով յանձն առաւ. տասնիսով տասնըեօթը տարեկան կարիճ Թագաւորը վեց շաբթուան մէջ ան պատերազմը լմընցուց:

2 Տանիմարքացւոց հետ հաշտութիւնը նոր լմընցուցեր էր Կարոլոս՝ երբոր լսեց որ ուղտաւն հազար Ռուս հարիւր չիաւն Թնդանօթով եկեր Ինկրիա գաւառին Նարվա քաղաքը պաշարեր են: Շուետները ինը հազար հոգի միայն էին և երեսունըեօթը Թնդանօթ ունէին. բայց յաղթութիւնը իրենց եղաւ. Ռուսներէն տասնըուրթը հազար հոգի ընկան, իսկ Շուետներէն վեց հարիւր հոգի: Մեծն Պետրոս որ ան միջոցին հոն չէր՝ ամենևին չվհատեցաւ. "Շուետները դեռ շատ անգամ մեզ պիտի յաղթեն կ'ըսէր, բայց պիտի սորվեցընեն ալ մեզի Թէ մենք ինչպէս պիտի յաղթենք իրենց,,: Իսկ Կարոլոս արհամարհելով Ռուսները, Լէհաստանի Օգոստոս Բ Թագաւորին դէմ գնաց. անիկայ ալ երկու անգամ յաղթուեցաւ եաքը, Թագաւորութենէն ձգուեցաւ, ու տեղը անցաւ Սթանիսլաւոս Լէշինսքի, որ Կարոլոսի բարեկամն էր:

3 Ան միջոցին Մեծն Պետրոս գործունէու-

---

1 Ի՞նչպէս վերջացաւ Տանիմարքայի պատերազմը:
2 Ռուսները ինչպէս յաղթուեցան Շուետներէն:
3 Ի՞նչ քաղաք շինեց Մեծն Պետրոս:

թիւնը կ'աւելցնէր · իր երկրին մէջ չուխայի գործարաններ, թնդանօթի ձուլարաններ կը հաստատէր, ու փէյխուա լճին վրայ հարիւր նաւով նաւատորմիղ մը կը հաներ : Լատոկա լճին վրայ նոթէպուրկ բերդը առնելէն ետքը, զանազան յաղթութիւններով ինչուան Պալթիկ ծովուն եզերքը հասաւ, ու 1703ին հիմնեց փեթերպուրկ կամ Սանքթ-փէթէրպուրկ քաղաքը որ (արբոյն պետրոսի քաղաք կը նշանակէ) նեւա գետին բերնին քովը : Անկէց ետքը Լէհացւոց Օգոստոս Բ թագաւորին ալ օգնելու համար հարիւր հազար զինուոր խրկեց Լէհաստանի վրայ · բայց Ռուսներուն ու Սաքսոնիացւոց աչքը այնչափ վախցած էր Շուէտներէն որ առջի զարնուելնուն ձգեցին փախան, և պատերազմին տեղը եօթը հազար հրացան թողուցին՝ ամէնն ալ լեցուն : Կարոլոս ԺԲ Սաքսոնիա մնաւ, ու Օտէր գետէն տպին անցաւ · Օգոստոս թագաւորն ալ նեղը մնած՝ հաշտութիւն խնդրեց, խոստանալով որ Ստանիսլաւոս Լէշինսքին Լէհաստանի թագաւոր ճանչնայ ու Ռուսաց դաշնակցութիւնէն ետ կենայ :

Ա Մէծն պետրոս Օգոստոսի օգնութիւնէն ալ զրկուած մէյմըն ալ յաղթուեցաւ Շուէտներէն ու հաշտութիւն խնդրեց : Երբոր Կարոլոս պատասխան տուաւ թէ Ռուսաց հետ Մոսքուայի մէջ պիտի խօսիմ հաշտութեան վրայ, ըսաւ պետրոս · "Կարոլոս եղբայրս՝ Աղեքսանդր կ'ուզէ ըլլալ, բայց ես իր առջևը Դարեհ ըլլալ չեմ ու-

---

Ա Կարոլոս ինչ պատճառաւ Ուքրանիոյ վրայ վազեց :

զէր ,, : Կարոլոս Պէրէզինա գետէն անցաւ ու Մոզքուայի մօտենալու վրայ էր , մէյմըն ալ յանկարծ ձամբան փոխեց ու գէպ ՚ի հարաւ գնաց Ուքրանիոյ կողմերը , ուր խազախներուն հէթմանը այսինքն զօրավարը Մազէփփա՝ երեսուն հազար հոգւով անոր օգնել կը խոստանար : Ան արշաւանքին մէջ շատ նեղութիւն քաշեցին Շուեհանները . Մազէփփա խօսքին վրայ չկեցաւ . մէկ օրուան մէջ երկու հազար հոգի ցրտէն մեռան , Կարոլոսի առենադպիրն ալ շատ աղաչեց որ ան արշաւանքէն ետ կենայ Կարոլոս , բայց ձար չէղաւ : Պետրոս ամէն կողմէն Շուեհաններուն վրայ կը յարձակէր , ու տեղ տեղ անոնց հետ զարնուելով զնրեանք կը տակարացընէր : Իր զօրքերը ոչ հագուստ և ոչ կերակրոյ կողմանէ նեղութիւն կը քաշէին , իսկ Շուեհաններուն ամէն բան կը պակսէր :

Կարոլոս ժԲ գնաց Փոլթաւա քաղաքը պաշարեց , ուր Մեծն Պետրոս եօթանասուն հազար հոգւով կը սպասէր իրեն : Կարոլոսի զօրքը տասնըւեթը հազար էր . հրաման տուաւ Ուինչիլտ սպարապետին որ երկրորդ օրը պատերազմելու պատրաստուի , և ինքը գնաց հանդիստ քնացաւ ինչուան առաւօտ : Յունիսի 8ին 1709ին Փոլթաւայի պատերազմը սկսաւ , և Կարոլոս որ քանի մը օր առաջ ոտքին վրայ վէրք առեր էր՝ պատգարակով բանակը գնաց : Ան առենը պատերազմը աստիճացաւ , ռուսք մը եկաւ Կարոլոսին պատգարակը ջարդեց . ձի մը հեծաւ Կարոլոս , ան ալ երբոր տակը սպաննուեցաւ , արիասիրտ Թագաւորը

Փոլթաւայի պատերազմը ինչպէս եղաւ :

Թրին վրայ կռնչնած սկսաւ ինքզինքը պաշտպանել. հազիւ կրցան իրենները զինքը արիւնլուայ յափշտակել մեկդի տանիլ: Ջօրքը կարծելով Թէ Թագաւորնին մեռաւ, լքան, վհատեցան. ընդհակառակն Ռուսները սիրտ առին: Անօգուտ տեղը բոլոր ձայնովը Շուեթպոյ՛, Շուեթպոյ՛ կը կանչէր կարոլոս. Ռուսաց հեծելազօրը ցիրուցան ըրաւ Շուեանները, կարոլոս ալ ձիու մը վրայ հեծած՝ Տաճկաստանի սահմանը փախաւ, ու Պեսարապիոյ Պէնաէր քաղաքը ապաւինեցաւ:

Փոլթաւայի յաղթութեամբը Ռուսաց տէրութիւնը շատ մեծցաւ, և Պետրոս բանակէն գրեց Ափրաքսին ծովակալին. "Փառք Աստուծոյ, ահա փեթրպուրկի հիման քարը հաստատուն կերպով դրուեցաւ,,: Շուեթ գերիները Սիպերիա քշուեցան, Օգոստոս Բ նորէն Լեհաստան մտաւ ու Ստանիսլաւոսը ձգեց, Կուստաւոս Ատոլփին ալ տիրած ամէն տեղուանքը նորէն ետ առնուեցան: Մեծն Պետրոս յաղթանակով Մոսքուա մտաւ՝ առջևէն տանելով Թնդանօթները, Թշնամւոյն դրօշները և կարոլոսի պատգարակը՝ երկու ռումբով կոտրտած: Անկէց ետքը Քարէլիա, Լիվոնիա և Եսթոնիա գաւառներուն չուտ մը տիրեց, փոմերանիոյ մէջ գտնուած տասնըմէկ հազար Շուեանները ալ խօսք տուին որ ան գաւառէն դուրս չելլեն: Կարոլոս ԺԲ աս բաները լսելով, հեռուէն Թուղթ գրեց Սթոքհոլմի ծերակուտին յանդիմանելով անոնց վատութիւնը, և ըսաւ Թէ

---

1 Մեծն Պետրոս իննչ յաղթանակ ըրաւ փոլթավայի պատերազմին համար:

“ իմ կոչնականս պիտի խրկեմ որ կառավարեն զձեզ ,, :

1 Քանի որ Պէնաէրին մէջն էր Կարոլոս ԺԲ, կը յորդորէր Օսմանցիները որ Ռուսաց դէմ պատերազմ բանան . սուլթան Ահմէտ երրորդ ալ Քարլովիցի հաշտութենէն ի վեր բաւական ատեն ունեցեր էր պատրաստուելու , ուստի կրնար Ազով բերդը ու Սեւ ծովին եզերքը եւս առնուլ : Պալթաձի Մէհէմմէտ փաշա վեզիրը երկու հարիւր հազար զօրքով երեսունըեօթը հազար Ռուսաց դէմ գնաց ու Մեծին Պետրոսի բանակը այնպէս պաշարեց որ քիչ մնաց զինքն ալ ձեռք պիտի ձգէր . բայց Պետրոս իր կատարինէ թագուհւոյն խորհրդովը հաշտութիւն խնդրեց վեզիրէն . ան ալ չգիտնալով որ այնչափ նեղութեան մէջ ընկած ըլլան Ռուսները , հաշտութիւնը դիւրաւ չանձն առաւ :

2 Կարոլոս ԺԲ քանի որ Օսմանցւոց երկրին մէջ էր՝ սուլթան Ահմէտին միշտ վախ կը ձգէր ու անհանգստութիւն կուտար . անոր համար հրաման եկաւ իրեն որ ան երկրէն դուրս երթայ : Առջի բերան չուզեց Կարոլոս անէն դուրս ելլել , մանաւանդ թէ զինքը հանել ուզողներուն հետ սկսաւ կռուրտիլ . բայց տեսնելով որ անոնց բազմութեանը պիտի չդիմադրէ , մանաւանդ երբոր սկսան տանը կրակ տալ՝ ձեռքի թուրը մէկդի նե-

---

1 Օսմանցւոց հետ պատերազմելու ատեն լինչ վտանգի մէջ ընկաւ Մեծն Պետրոս :

2 Կարոլոս ԺԲ Պէնաէրէն լինչ կերպով ելաւ , ու իր մահը լինչպէս եղաւ :

տեց ու յանձն առաւ Տաճկաստանէն դուրս ել-
լել։ Հետը երկու զինուորական սպայ առած,
գերմանացի սպայի մը հագուստով Ճամբայ եղաւ՝
Մաճառստանէն, Մորաւիայէն, Աւստրիայէն,
Պաւերայէն, Վիրթեմպէրկէն ու Մէքլէմպուր-
կէն անցնելով տասնըվեց օրուան մէջ գիշեր ցորեկ
քալելով հասաւ Սթրասլուհնտ քաղաքին դուռը
առաւօտանց կանուխ (1714)։ Անկէց հրաման
խրկեց իրեններուն որ նորէն պատերազմը սկսին.
բայց Պրուշները չուտ մը Սթրալսունտ քաղաքը
պաշարեցին. Կարոլոս զարմանալի քաջութիւն-
ներ ընելէն ետքը երբոր նեղը մտաւ, նաւակով մը
Թշնամեաց Թնդանօթներուն մէջէն անցաւ Շուե-
ակի ծովեզերքը հասաւ՝ տասնըհինգ տարի դուրսը
պատերէն ետև։ Քիչ տաեննէն Նորվեկիոյ տիրե-
լու համար նորէն պատերազմի ելաւ. բայց Ֆրի-
տէրիքսհալ բերդը պաշարելու տաեն գնտակէ
մը զարնուեցաւ ու մեռաւ երեսունըվեց տարե-
կան (1718)։ Կարոլոսի գլխաւոր կիրքերն էին
հաստատութիւն մտաց, կարգէ դուրս քաջու-
թիւն ու արդարասիրութիւն. բայց աս գովելի
ձիրքերը աղէկ չգործածելով թէ իրեն և թէ ժո-
ղովրդեանը մահաբեր ըրաւ։ Իր մահուամբը Շուե-
ակի երկիրը զօրաւոր աէրութեանց կարգէն ընկաւ։

Ան տաեններէն Մեծն Պետրոս նորէն Ճամ-
բորդութեան ելեր էր Եւրոպայի մէջ. բայց առջի
անգամուան պէս անծանօթ անունով չէր, հապա
իբրև Թագաւոր իրեն ամէն պատուովը։ Հոլան-

---

1 Երկրորդ անգամ ինչ Ճամբորդութիւն ըրաւ
Մեծն Պետրոս։

տայէն Գաղղիա անցաւ ու հոն շատ պատիւ գտաւ։ Օր մը վոզերանոցը պտըտելու ատեն յանկարծ ոտքին տակը մեռալ մը եկաւ, ծռեցաւ վերուց, տեսաւ որ մէկ կողմը իր կերպարանքը կոխուած է, մէկալ կողմն ալ Համբաւը և Վիրգիլիոսին աս խօսքերը. "Ո՛չ առնու յընթացս իւր"։ Երբոր Ռիշըլիէօ կարդինալին գերեզմանին այցելութեան գնաց, աս խօսքս զուրցեց. "Մեծ մարդ, թէ որ յարութիւն առնէիր, Թագաւորութեանս կէսը քեզի կուտայի՝ որ մէկալ կէսը կառավարել սորվէի"։ Գաղղիոյ Թագաւորին հետ վաճառականութեան դաշնագրութիւն մը ըրաւ ու հետը շատ վարպետ արուեստաւորներ առած Ռուսաստան դարձաւ. վասն զի ան միջոցին իր Ազէքս որդւոյն վրայ ապստամբութեան կասկածներ ունենալու։

Ազէքս արքայորդին խիստ բնութեամբ երիտասարդ մը ըլլալով՝ իր հօրը ըրած բարեկարգութիւններուն դէմ էր, և ժողովրդականց խօսքերուն սիրով մտիկ կ'ընէր. շատ անգամ խրատեց զինքը Պետրոս, բայց ձար չեղաւ։ Իակ երբոր լսեց Ազէքս թէ հայրը Ռուսաստան կը դառնայ, ինքը Գերմանիա փախաւ, ու հոքը հօրը յորդորանացը ու խոստմունքներուն մտիկ ընելով նորէն Մոսքուա դարձաւ։ Պետրոս Ազէքսին կողմը բռնող մեծամեծները չարաչար պատժեց ու իր որդւոյն դէմ մահապարտութեան վճիռ հանել տուաւ, որով Ազէքս բանտին մէջ թունաւորուե-

---

1 Ազէքսի մահը ինչ պատճառաւ ու ինչպէս եղաւ։

լով կամ գլխատուելով մեռաւ։ Ա՛ս որդեսպանութիւնը Մեծին Պետրոսի փառացը մեծ պակասութիւն սեպուած է։

Թագաւորութեանը վերջի տարիներն ալ Մեծն Պետրոս շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ ու խելացի օրէնքներ գրաւ։ Բաղդի խաղերը արգիլեց, հրամայեց որ փողոցները գիշեր աւեն լուսաւորուին, հիւանդանոցներ շինեց և շատ ջրանցքներ փորել տուաւ. ձեռագործները, արուեստաները ծաղկեցուց, Փեթրսպուրկի Գիտութեանց Ակադեմիան հիմնեց, նեղքին և արտաքին վաճառականութիւնները շատ առաջ տարաւ, և ամէն աեսակ քաղաքական ու եկեղեցական օրէնսդրութիւններով Ռուսաց աէրութիւնը գրեթէ բոլորովին նորէն հիմնեց։

Կարոլոսի մահուամբը Շուեդի պատերազմը չէր լմընցած, Պետրոս նոր յաղթութիւններ ալ ըրաւ ու վերջապէս 1721ին Նիշթատի յաղթութեամբը Շուեդի երկրէն ընդարձակ կտորի մը տէր եղաւ, ու գրեթէ բոլոր Պալթիկ ծովը Ռուսաց ձեռքը անցաւ։ Մեծն Պետրոս փառաւոր յաղթանակով Փեթրսպուրկ մտաւ, ուր ծերակոյտը զինքը անուանեց Ինփնակալ կամ Կայսր և Հայր հայրենեաց։ Քիչ մը աւեն հանգչելէն ետքը Պարսից դէմ պատերազմ բացաւ ու Կասպից ծովուն արեւմտեան եղերքին տիրեց։ Անկէց երկու տարի ետքը՝ այսինքն

---

1 Վերջերը ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Մեծն Պետրոս։

2 Ետքի աշխարհակալութիւնները որո՞նք եղան, ու ինչպէս մեռաւ։

1725ին յունուարի 17ին մեռաւ, և տեղը անցաւ իր կինը Կատարինէ, որ դեռ նոր կայսրուհի օծուած էր։

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Պապմոնիան Սպանիոյ և Փորթուկալի՝ Ուրբէնի հաշտութենէն մինչեւ Ամիէնի դաշնագիրը (1651–1816)։

Փիլիպպոս Դ. — Նոֆուէնի խաղաղութիւնը. — Մազանիէլլոյ. — Կարոլոս Բ. — Փիլիպպոս Ե. — Ալպերոնի. — Իր դէպքերը. — Պալթօնեան խնամը. — Ուիէննայի. — Տոն Քարլոս. — Նոֆուէնի ու Սիւէլիոյ առնութիւնը. — Փերդինանդոս Զ. — Իր խմսպուան խաղաղութիւնը. — Կարոլոս Գ. — Ըլճի բարեփոխութիւնները. — Փորթուկալի ներքին վիճակը Ալֆոնսոս Զ. — Յովհաննէս Ե. — Իր առաքելութիւնը. — Յովսէֆ Ա. — Մարգիզ Փոմպալին իշխանութիւնը. — Լիսպոնայի երկրաշարժն ու նորին ընութիւնը. — Մարիամ Ներկուհին. — Յովհաննէս Զ։

Սպանիոյ ու Փորթուկալի թագաւորութիւնները շատոնց սկսած էին իրենց առջի մեծութենէն իյնալ. անոր համար Ութրէքթի հաշտութենէն առաջ և ետքը եղած դիպուածներէն ալ կ'իմացուի թէ ինչ վիճակի մէջ էին ժէ և ժԸ դարերուն մէջ։

Ութրէքթի հաշտութենէն ետքը Սպանիա ու Փորթուկալ ինչ վիճակի մէջ էին։

1 Փիլիպպոս Դ որ ամէն բան Տոն Լուիզ տէ Հարոյ իշխանին խորհրդովը կ'ընէր (1650), ամենէն առաջ հաւանեցաւ Քրոմուէլի բռնակալութեանը, բայց ան վատութենէն շահ մը չտեսաւ, վասն զի Անգլիացիք Ամերիկայի հարստութեանցը վրայ աչք ձգած ըլլալով, Փիլիպպոսի դէմ պատերազմ բացին ու Սպանիացւոց վաճառականութիւնը արգիլեցին: Նոյն ատենը Նափոլիի Թագաւորութիւնն ալ, որ երկար ատեն իր փոխարքաներուն կառավարութեանը տակ խաղաղ կեցած էր, քիչ մնաց որ Սպանիայէն բոլորովին բաժնուէր: Փոխարքան Արքոսի դուքսը նոր տուրք մը ձգած ըլլալով պտղոց և ընդեղինաց վրայ, բոլոր ժողովուրդը ոտք ելաւ. ու երբոր հարկահաններուն մէկը բարկութեամբ կողով մը թուզ գետինը թափեց՝ ժողովրդեան կատաղութիւնը սաստկացաւ, և մէկերնէն Մազանիէլլոյ անունով ձկնորսը մէկէն ի մէկ յիսուն հազար հոգւոյ գլուխ կեցած՝ սկսաւ քաղաքին մէջ սոսկալի ջարդ ընել, բոլոր իրեն դէմ կեցողները սպաննելով: Բայց քիչ ատենէն ժողովուրդը Մազանիէլլոն սպաննեց ու գիակը փողոցներուն մէջ քաշկռտելէն եաքը լուսնկի մը մէջ նետեց, անով խռովութիւնը հանդարտեցաւ:

2 Փիլիպպոս Դ ասոնց դիպուածները չմանալու

---

1 Փիլիպպոս յորդորին դէմ Անգլիացիք ինչ պատճառաւ պատերազմ բացին: — Նափոլիի խռովութիւնն ինչպէս սկսաւ ու վերջացաւ:

2 Փիլիպպոս յորդորին ոմն յաջորդեց:

պէս՝ ողբերգութիւններ չգիտենալով կը զուարճանար, և աւելի փափաք կը ցուցընէր երեւելի մտաւորականներ ըլլալու քան թէ լաւ թագաւոր։ Իր օրին Կարոլոս Բ. գեռ տղայ էր՝ երբոր յաջորդեց անոր 1665ին, և իրեն համեմատական Կարոլոսի մայրն էր, որ ամէն բան Նիմեար անունով իսուսեան կրօնաւորին խօսքովը կ'ընէր։ Մեծամեծները վերջապէս ան իսուսեանը պալատէն հեռացուցին ու Սպանիայէն քշել տուին. իրաւցընէ, Թէպէտ առաքինի մարդ էր կ'ըսեն Նիմեար, բայց կառավարութիւն չէր գիտեր։ Կարոլոս Բ. մեծնալէն ետքն ալ ինքնիրեն չմտածեցաւ, իր նախորդին պէս իշխաններուն ծոցը կառավարութեան հոգը, ու 1700ին մեռաւ. և որովհետեւ ինքը զաւակ չունէր, կտակին մէջ իրեն յաջորդ անուանեց Փիլիպպոս Անժուացին, որ Լուդովիկոս Չորեքտասաներորդին թոռն էր, և ըսուեցաւ Փիլիպպոս Ե։

Գրեթէ բոլոր Եւրոպա ոտք ելաւ Լուդովիկոս Չորեքտասաներորդին ու Սպանիացւոց դէմ. բայց Փիլիպպոս Ե ինքզինքը Քաստիլիացւոց սիրելի ըրեր էր. իսկ Կարոլոս Աւստրիացին որ թագաւորութիւնը կ'ուզէր անոր ձեռքէն առնուլ, Սպանիացւոց ատելի էր։ Ամենեքեան ու վիշտով տեսան քաղաքներուն քով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ Փիլիպպոս. 1712ին Պարտելմա քաղաքն ալ առնելով իր թագաւորութեանը մէջ հաստատուեցաւ։

՝ Փիլիպպոս Ե ինչ կերպով հաստատուեցաւ իշխանութեանը մէջ։

ւ Ուխտիքթի հաշտութեանը տալին Փիլիպպոսի կինը մեռած լլլալով, Ալբինեան իշխանութիւն որ մեռած Թագուհուն բարեկամն էր՝ խորհուրդ տուաւ Թագաւորին որ խլապէլ Փառնէզէ իշխանութիւնն հետ կարգուի, որ Փառմայի, Փիլաչինցայի ու Թոպքանայի Ժառանգն էր։ Նոր Թագուհին Ալպերտնի իշխանին խորհրդովը հրաման առաւ Թագաւորէն որ Ալբինեանը սէրութենէն գուրս քշուի։ Ա՛ս Ալպերտնին երկրագործի մը որդի էր, որ հոգը քահանայ եղեր էր. վանտոմ գքսին հետ Սպանիա երթալով Ալբինեան իշխանութիւնն ձեռքովը այնչափ մեծցեր էր, որ ինչուան կարգինալ և առաջին իշխան Սպանիոյ եղեր էր։ Ալպերտնին ջանալով Սպանիան առջի պայծառութեանը հասցընել, ծովային զօրութիւնը նորէն կարգաւորեց, կայսեր դէմ պատերազմ ըրաւ, Սարտենիա կղզին ձեռքէն առաւ ու Սիկիլիոյ վրայ վազեց։ Անգլիացւոց նաւատորմիղը Սպանիացւոց նաւերուն յաղթեց, բայց Ալպերտնին անով ալ չյուսահատեցաւ. կարծես էր կոտորանէրտրգին ու Օսմանցւոց հետ պաշտպրութիւն ըրաւ, այնպէս որ Կարոլոս Անգլիացւոց դէմ կռնայ, Օսմանցիք ալ կայսեր։ Անկէց ՚ի զատ եռանէ եղաւ որ Անգլիոյ վրայ նորէն Սիտուարթեանց ցեղը Թագաւորեցընէ, Օռլէանի գուքսը Գաղղիոյ խնամակալութենէն հանէ, և Իտալիան նորէն Սպանիոյ սէրութեան ձեռքը անցընէ։ Օռլէանի գուքսը գեղուածով մը խնամալով Ալբերտ

ւ Ո՞վ էր Ալպերտնին, ինչպէս մեծցաւ ու հոգը քշուեցաւ։

նին գիտաւորութիւնները՝ Անգղիոյ Գէորգ Ա թագաւորին իմացուց, և անոր հետ մէկ ուղղ Սպանիոյ դէմ եղաւ։ Փիլիպպոս Ե տեսնելով որ Թշնամիք ջոյս գին առեր են, Ալբերոնին իշխանութենէն ձգեց ու հրամայեց իրեն որ իրեք շաբթուան մէջ Սպանիայէն դուրս ելլէ։

։ Փիլիպպոս Սպանիացիները խաղխաղէն կանչեց ու Ափրիկէ իրկեց. անոնք ալ գնացին Ցէութա կամ Սեպաէ քաղաքը Արաբացւոց պաշարմանէն ազատեցին. հոգը Փիլիպպոս պալատի շփոթութիւնները Հանձրացած՝ աթոռէն հրաժարեցաւ ու իր տեղը գրաւ անդրանիկ որդին Տոն Լուիզը (1724)։ Բայց աս ալքայորդին մէկ ամսին մեռաւ, և տկտմայ կամքը նորէն հայրը ձեռքը առաւ իշխանութիւնը։ Ամէն գործողութիւն Ռիփփէրտա անունով հոլանտացւոյն ձեռքովը կ'ընէր, որ Սպանիա եկեր ու նորապանդութենէն ուղղափառութեան դարձեր էր։ Ռիփփէրտա վէննա գնաց, կայսեր հետ դաշնագրութիւն ըրաւ, և պաշտօնը ազէկ կատարելուն համար Փիլիպպոս զինքը Սպանիոյ իշխան և արտաքին գործոց տեսուչ անուանեց. բայց անիկայ ինքնիշխան կառավարութեան համար իր թշնամիները շատցուց, Թագաւորին երեսէն ալ իյնալով Սեկովիայի աշտարակը բանտ գրուեցաւ. անկէց 1728ին փախաւ, Ափրիկէ անցաւ, և հոն մեռաւ

։ Փիլիպպոս Ե ինչ պատճառաւ հրաժարեցաւ Թագաւորութենէն ու նորէն Թագաւորեց։ — Ո՞վ էր Ռիփփէրտա։

տական ըլլալով Մարդկի Թագաւորին ծառայութեանը մէջ մնաց։

Տէն Գարլոս ալքայտղին, որ Փիլիպպոս հինգերորդէն ու Իզապելլէն ծնած էր, 1731ին Փարմայի դքսութեանը տիրեց, ու երեսուն հազար Սպանիացի զօրքով Նափոլիի Թագաւորութեանը վրայ յարձակեցաւ. քիչ առնէն Սիկիլիոյ ալ տիրեց ու Վիեննայի դաշնագրութեամբը իր տիրապետութեանը մէջ հաստատուեցաւ. անով Պարոլա Ջ. կայսրը կորսընցուցած երկիրներուն տէրը Փարմայի ու Փիաչէնցայի դքսութիւններն առաւ, Սպանիոյ Թագաւորն ալ Միլանի գաւառին մէկ մասը։ Յաղթութիւնը լիութեամբ պէս՝ Սպանիացւոց գաղթականներուն մէջ նորէն պատերազմ սկսաւ։ Անգղիացիք Փորթոպելլոյ քաղաքին տիրեցին. բայց Գարթիսա կղզւոյն չկրցան տիրել։

Երբոր Կարոլոս Ջ. կայսրը մեռաւ 1740ին, խռովութիւնները աւելի շատցան։ Իզապէլ Թագուհին կ'ուզէր որ իր երկրորդ որդին մէկ տեղի մը Թագաւոր ըլլայ. ուստի Փիլիպպոսը Աւստրիոյ Մարիամ Թերեզիա Թագուհւոյն դէմ գրգռեց. բայց Փիլիպպոս 1746ին մեռնելով չկրցաւ պատերազմը առաջ տանիլ։ Իր որդին Ֆերդինանտոս Ջ.

---

1 Տէն Գարլոսի Թագաւորութեան սկիզբնները լինչ նոր բան պատմեցաւ։

2 Կարոլոս Ջ. կայսրը մեռնելէն ետև Սպանիացիք լինչ պատերազմ ունեցան Աւստրիոյ կայսրուհւոյն դէմ։ — Ֆերդինանտոս Ջ. լինչ տէս բրաւ Թագաւորութիւնը։

Եւրոպայի մեծանուն Թագաւորաց մէկն եղաւ, Հիմն կամ խոհեան ըսուելու արժանի ունեցաւ, և Աքուիտկրանիայի դաշնագրութիւնքը փարմայի ու Փիաչենցայի դքսութիւնները իր փեսային տուա էղբօրը առնել տուաւ. անկէց ետքը սէրութեան եկամուտներուն կարգ դրաւ, ծովային վիճուորութիւնը զօրացուց, և վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցուց. այնպէս որ երբոր ինքը մեռաւ 1759ին, Սպանիացիք չիսուն հատ պատերազմական նաւ ունէին, իրենց Թագաւորական գանձին մէջ ալ վեթասուն միլիոն ֆրանք կար:

Փերդինանտոսի յաջորդեց Նափոլիի Թագաւորը Տոն Քարլոս, որ Կարոլոս Գ ըսուեցաւ, և Երկուց Սիկիլեայց Թագաւորութիւնը տուաւ Փերդինանտոս չորրորդին, որ իր երրորդ որդին էր: Ինքն ալ իր նախորդին պէս ազգային ձարտարութիւնը ծաղկեցուց ու շատ բարիք ըրաւ երկրին: Մարոքի Թագաւորին հետ բարեկամութեան դաշինք դնելէն ետքը՝ Գաղղիոյ հետ միացաւ Անգղիոյ դէմ. բայց Անգղիացիք շատ անգամ Սպանիացւոց նաւերուն յաղթեցին, ու Հաւանա, Քուպա, Մանիլիա կղզիներուն և Փիլիպեան կղզիներուն տիրեցին: Շատ աշխատեցաւ Կարոլոս որ Ճիպրալթարի տիրէ, բայց չկրցաւ: Վերջապէս Փարիզու դաշնագրութեամբը 1763ին խաղաղութիւն եղաւ, Անգղիացւոց ձեռ-

---

Փերդինանտոս վեցերորդին ալ յաջորդեց: — Ի՞նչ պայմաններով հաշտուեցան Սպանիացիք Անգղիացւոց հետ:

քը Ջնաց կրնոց առած երկիրներուն մէկ մասը, այսինքն Կրանատա, Քանատա, սուրբ Վիչենցիոս, սուրբ Դոմինիկոս ու Սենեկալի ծովեզերքը։ Սպանիացիք Ֆլորիտա կղզին ալ տուին անոնց, ու տեղը Լուիզիանա կղզին առին։

1 Քիչ առնէն հոքը Կարոլոս Գ. Լուգովիկոս Հնգետասաներորդին օրինակին հետևելով Յիսուսեաններըը պատրեց, և անոնց առացուածներուն տիրեց։ Արանատա կոմսին խորհրդովը սրբաքննութեան ուժը պակասեցուց, կրծնաւորաց կարգերը խառացուց, Սիերրա-Լէոնէ ըսուած երկիրը ուղղակի հաղար երկրագործ խրկեց, Թոլետոյի մէջ գինադաններ հաստատեց ու գինուորական դպրոցներ բացաւ, և ինքը 1788ին մեռաւ, ու տեղը անցաւ իր որդին Կարոլոս Դ։

2 Փորթոկալի մէջ Յովհաննէս Դ. Պրականցայի դքսուհուն Թառը 1640ին Թագաւորելով, իր ժողովրդեան քաջութիւնը արթընցուց, և հետէ ևլաւ որ Ասիոյ, Ափրիկէի ու Ամերիկայի մէջ առնով ունեցած երկիրները նորէն ձեռք ձգէ։ Սպանիացիք շատ աշխատեցան որ նորէն Փորթոկալի երկրին տիրեն, բայց չկրցան, ու քանի մը տարիէն հոքը հարկադրեցան Փորթոկալի ինքնիշխանութիւնը ճանչնալու։

3 Թագաւորութիւնը 1668ին Պրեհանսա վեցե-

---

1 Կարոլոս Գ. Թագաւորութեան վերջի տարիները իրենց կարգաւորութիւններ ըրաւ։

2 Փորթոկալի երկիրը իրենց վիճակի մէջ էր 1640ին առնելնիրը։

3 Պրեհանսա Ջ. և Պետրոս Բ. իրենց ըրին երկնոց Թագաւորութիւնը։

որդին Ֆէոդը անցաւ, որ տկար բնաւորութեամբ մարդ մըն էր. բայց անով իր ազգին չանքը թուլ նալու տեղ աւելի զօրացաւ, ու Պրաղինի գաղթականները նորէն փորթոկալի հետ միացան: Փորթոկալի մեծամեծները Ալփոնսոսը ձգեցին ու աեղը գրին անոր փառասէր եղբայրը Պետրոս Բ, որ խեղճ Ալփոնսոսը բռնեց Թերցէյրա կղզին քշեց, ու հոքը բերաւ փորթոկալի մէջ Ցինթրա քաղաքը բերդ մը փակեց ուր անիկայ տասնըհինգ տարի կենալէն հաև մեռաւ: Պետրոս իր փառասիրութիւնը կշտացընելէն հոքը՝ խոհեմութեամբ ըրաւ իր կառավարութիւնը. Անգղիոյ հետ վաճառականութեան դաշինք դրաւ և իրեն յաջորդ Թողուց Յովհաննէս Ե որդին, որ հազիւ տասնըեօթը տարեկան կար (1706):

1 Ուտրէքթի դաշնագրութենէն (1714) ինչուան Յովհաննէս հինգերորդին մահը, որ եղաւ 1750ին, փորթոկալցիք Եւրոպայի պատերազմներուն մէջ ամենևին չմտան: Նոր թագաւորը բնութեամբ խիստ և բարկացող ըլլալով միապետութիւնը աւելի հաստատեց, ազգային իշխանութիւնը պակսեցուց, խորհրդարանները դադրեց, և ինքզինքը համարձակ ամէն կիրքերու տուաւ. միտքը դրեր էր որ եկեղեցիներու և վանքերու չտուած առատաձեռնութիւններ ընելով իր ջուայլութիւնն ու ախտերը կը գոցուին:

2 Ան միջոցին երկրագործութիւնն ու արհեստ-

---

1 Յովհաննէս Ե իշխ բնաւորութեան տէր էր:

2 Սպանիացւոց ու փորթոկալցւոց մէջ իշխպէս բաժնուելցան իրենց սկրսած երկիրնեըը: — Փարակուային վրայ իշխ գիտելիք կայ:

ները շատ ընկան. Անդրնացիք որ Փորթոկալի վաճառականութիւնը ձեռք առեր էին, օտար ազգաց դէմ Փորթոկալը պաշտպանեցին ու շատ կռիւներէ ետքը Սպանիացւոց ու Փորթոկալացւոց դրախ երկիրները հաստատուն կերպով մը միջերնին բաժնել տուին: Սպանիացւոց ձեռքը ձգացին Փիլիպպեան կղզիները ու Փլաթայի հիւսիսային կողմը, իսկ Փորթոկալացւոց ձեռքը Խաչաքի և Ուրուկուայ ըսուած երկիրներուն միջտեղը: Ա՛ն ընդարձակ երկիրը որ Փարակուայ կ՚ըսուի, Սպանիացիք հարիւր տարուընէ՝ ի վեր Յիսուսեանց ձեռքը Թողեր էին. անոր համար անոնք շատ դէմ կեցան Փորթոկալացւոց սիրապետութեանը, և սակէց առաջ եկած պատերազմը երեսից կրծնին ցրուելուն պատճառներէն մէկն եղաւ:

Յովհաննէս Ե մեռնելէն ետքը՝ տեղը անցաւ 1750ին իր անդրանիկ որդին Յովսէփ Ա որ ամենևին գիտութիւն չէր տրված ու կրթութիւն չէր առած. սակայն մարգիզ Փոմպալ[1] իշխանին խոհեմ կառավարութեամբը Փորթոկալի Թագաւորութիւնը նորէն սկսաւ զօրանալ: Ինքը Ծովային վաճառականութիւնը ապահովցուց Ափրիկեցւոց աւազակները պատժելով, տէրութեան սահմանները ամրացուց, զինուորաց Թոշակը կարգաւորեց և տուրքերուն հաստատուն կանոն դրաւ. արհեստականաց իշխանութիւնը պակասեցուց, մեծամեծ երկիրներ անոնց ձեռքէն առաւ ու տէրութեան կալուածներուն հետ խառնեց: Ա՛ս

---

1 Մարգիզ Փոմպալ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ:

բանիս դէմ շատը սկսան գանգատիլ. բայց փոմպալ բռնաւորական խստութեամբ անոնց գանգատը լռեցուց ու գլխաւորները աքսորեց:

1 Սոսկալի դիպուած մը եղաւ 1755ին: Սաստիկ գետնաշարժով մը Լիսպոնա քաղաքը գրեթէ բոլորովին կործանեցաւ, և երեսուն հազար հոգիէն աւելի մեռան: Փոմպալ ան դիպուածին մէջ իր գործունէութիւնը աւելցուց և չափազանց խստութեամբ պատժեց ան չարագործները որ այնպիսի թշուառութեան առեն անկարգութեան հետէ կ'ըլլան, Լիսպոնան նորէն կանգնեց, և աւելի գեղեցիկ չինել տուաւ՝ լայն, աները կանոնաւոր և հասարակաց չէնքերը աւելի հոյակապ:

2 Ա՛ս բաներէս ետքը Փոմպալ բացարձակ իշխանութիւնը ձեռք առնելով հրովարտակ մը հանեց, որով կ'իմացընէր թէ ով որ թագաւորին կամացը դէմ կենայ՝ մահապիշ է հայրենեաց: Ազնուականներն ու Յիսուսեանք ասոր դէմ բողոքեցին, բայց երբեք մարդ ընող չեղաւ, ազնուականներուն գլխաւորները աքսորուեցան, Յիսուսեանք ալ երկու տարի ետքը Փորթոկալի երկրէն բոլորովին դուրս քշուեցան (1759):

3 Փոմպալ ուրիշ օգտակար բաներ կարգութիւններ ալ հաստատեց և օրինաց դիրք մը հանեց. ու երբոր Յով-

---

1 Ինչ նշանաւոր բան պատահեցաւ 1755ին:

2 Փոմպալ ինչ հրաման հանեց ազնուականաց ու Յիսուսեանց դէմ:

3 Ուրիշ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ Փոմպալ:

սէփ Ա մեռաւ 1777ին, ինքն ալ կառավարութեան գործողութիւններէն ետ քաշուեցաւ։

1 Յովսեփայ աղջիկը Մարիամ իր Պետրոս հօրեղբօրը հետ կարգուեր էր. ուստի անիկայ թագաւոր ըսուեցաւ՝ Պետրոս Գ. անունով, թէպէտ և թագաւորական իշխանութիւնը իր կնոջը ձեռքը մնաց՝ ինչպէս որ սէրութեան սահմանադրութիւնն էր։ Ա թագուհին փոմպալի բանտ դրած նեբէն երկու հարիւր հոգի ազատեց, աքսորելոց ալ մէկ մասը ետ կանչեց. անկէց ետքը Սպանիոյ պատերազմը վերջացուց, որ նորէն բացուեր էր Ամերիկայի գաղթականներուն պատճառաւը, ու Սպանիացւոց հետ հաշտութիւն ըրաւ (1778)։ Ասանկով երբոր Սպանիոյ հետ բարեկամացաւ, փորթոկալի թագաւորութիւնը Անգղիացւոց իշխանութենէն քիչ մը ատեն ազատեցաւ։

2 Քանի մը տարի ետքը թագուհւոյն էրիկն ու անդրանիկ որդին մեռան. անոր վրայ այնչափ վշտացաւ որ սէրութեան գործողութիւններէն բոլորովին ձեռքը քաշեց։ Իր որդին Յովհաննէս խնամակալի պաշտօնը կատարեց քանի մը տարի, ու 1816ին երբոր իր մայրը մեռաւ, ինքը տէրը անցաւ, և ըսուեցաւ Յովհաննէս Ջ։

---

1 Յովսէփ առաչնոյն ով յաջորդեց։
2 Մարիամ թագուհւոյն յաջորդ ով եղաւ։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Պատմութիւն Անգղիոյ՝ Գէորգ Ա թագաւորին ապէնէն մինչեւ Վէրսայլի հաշտութիւնը (1714–1783)։

Գէորգ Ա. — Սէնի–ճօրճ ապէքը. — Սիւաթրիեանց դէմ եղած խռովութիւնները. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Պլընհէյմի խոխէբան. — Գէորգ Բ. — Ո–ուլֆու իշխանը. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Կարլոս Եդուարդ. — Անգղիոյ հետ պատերազմը. — Անգղիացոց խեղճութիւնը. — Գաղղիացոց հետ պատերազմը. — Պին ծովակալը. — Գուլիէլմոս Փիլ. — Գէորգ Գ. — Ամերիկայի մէջ Անգղիացոց գաղղիացոմէ ասած երիւրները. — Ամերիկայի գաղղիանաց ապստամբութիւնը. — Լուրփ Նորթ. — Վէրսայլի հաշտութիւնը։

[1] *Ուեթրէքթի հաշտութենէն ետքը Աննա թագուհին քանի մը ամիս ալ ապրեցաւ ու մեռաւ (1714), և տեղը Անգղիոյ թագաւոր ընտրուեցաւ Հաննովերի կայսրընտիրը Գէորգ Ա, որովհետև խորհրդարանը որոշեր էր որ Սթուարթեանց ցեղը թագաւորութեան իրաւունքէն դուրս ձգուի։ Գէորգայ հասուն տարիքն ու փորձառութիւնը անանկ կ'երեցընէին թէ խաղաղ թագաւորութիւն մը պիտի ունենայ. բայց երկրին մէջ շատ խռովութիւններ էլան, և անոնցմով սիրտ առին Սթուարթեանք իրենց իրաւունքը ձեռք ձգելու։*

---

[1] Ուեթրէքթի հաշտութենէն ետքը ինչ վիճակի մէջ էր Անգղիա։

1 Սիմեսարիեանց ցեղը ան առեն ալ դեռ շատ կուսակիցներ ունէր, մանաւանդ Սկովտիոյ մէջ, ուր Մաո կոմսը ամենէն առաջ ապստամբութեան դրօշը բացաւ ու Յակոբ երրորդին որդին կարօ- լոս Եդուարդը թագաւորեցուց, որ ըսուեցաւ Յակոբ Գ: Ա՛ս թագաւորը որ նաև Սէնթ–Ճօրճ առաջեւ կ'ըսուի, շատ զօրքով Լընտրայի վրայ գնաց. բայց երկու անգամ յաղթուելէն եաքը՝ խիստ շատ վտանգներէ հաղիւ ազատելով Գաղղիա անցաւ: Գէորգ Ա իր ըրած յաղթութիւնը անգթութեամբ լմընցուց. Յակոբ երրորդին կողմը բռնող մեծա- մեծներուն շատը գլխատել տուաւ, հարիւր հա- զար լիրէ սաերլին խոստացաւ Յակոբին գլուխը բերողին. Լորա Պոլինգպրոք և Օքսֆորա կոմսը խորհրդարանի անդամոց կարգէն ջնջուեցան. և որովհետև խռովութիւնները չէին դադրեր, ի- շխանութիւն տրուեցաւ թագաւորին որ ամէն կա- կածելի մարդիկին ալ կարենայ բռնել ու պատժել:

2 Ան միջոցին լսեց Գէորգ թէ կարոլոս Ժ- Շուեսի թագաւորը Անգղիացւոց Գերմանիոյ մէջ ունեցած երկիրներուն վրայ կը վազէ, և թէ Շուեսի իշխանը կէօրց՝ Ռուսաց հետ դաշինք մը դրեր է որպէս զի կարոլոսի գիտաւորութիւնը կատարէ. ան առեն ինքն ալ Գաղղիոյ հետ դաշ- նակցեցաւ ու շուտ մը Շուեսի գեսպանը բանտ դրաւ. Հոլանտայի մէջ ալ պարոն Կէօրցը բըռ-

---

1 Գէորգ Ա ինչ իրաւութիւններ ըրաւ:

2 Շուեսաց դէմ ինչ պատրաստութիւններ ըրաւ Գէորգ Ա: — Ո՞նչպէս յաղթեց Սպանիա- ցւոց:

նուեցաւ, և անոր Թղթերէն իմացուեցաւ որ Ա-
պերոնիին հետ Թղթակցութիւն ունէին եղեր
Շուէտներէն, որ Սթուարթեան ցեղը նորէն թա-
գաւորեցնել: Անգղիոյ խորհրդարանն ասոր բանիս
վրայ նեղանալով, կարգէ դուրս օգնութիւն ըրաւ
իր Թագաւորին. և Գէորգ Ա. սկսաւ պատրաս-
տուիլ որ բոլոր ուժովը իր հայրենական ժառան-
գութիւնը պաշտպանէ. բայց Շուէտի Թագաւո-
րին անակնկալ մահուամբը ամէն մտմտուքէ ազա-
տեցաւ: Անկէց ետքը Գէորգ Թագաւորը Սպա-
նիոյ դէմ պատերազմ բացաւ, և իր Պին ծովակա-
լը Սպանիացւոց նաւատորմիղը խորտակեց Սիկի-
լիոյ քովերը. յաջորդ տարին ալ (1719) Ալպե-
րոնիին խրկած նոր նաւատորմիղը վոմորիկով մը
ջարդուեցաւ, և Սպանիոյ Փիլիպպոս Ե. Թագա-
ւորը ան ձախորդութիւններէն ապրատփած՝ հաշ-
տութիւն ըրաւ:

Ան տեսնելը Պլընհէմ անունով խաբեբային
մէկը Անգղիոյ մէջ մեծամեծ անկարգութիւններ
ըրաւ: Անգղիացիք Լուդովիկոս ֆորեքտասանե-
րորդին դէմ ունեցած պատերազմներուն պատ-
ճառաւ տասնըչորս միլիոն լիրէ տեսլին պարտք
ունեցեր էին. Պլընհէմ առաջարկեց ազգութեան
որ ան պարտքը վճարելու համար Թղթէ ստակ
հանէ բարձր գնով, և Անգղիացիք առջի բերան
ամենայն սիրով ան շահուն հաւէտ եղան. բայց
քիչ տեսնէն իմացան որ խաբուեր են, և Թղթէ
ստակը ոսկիէն շատ վար ըլլալով մեծամեծ կո-

---

1 Պլընհէմին խաբէութիւնը ինչ էր:

բուսանեը կ'ընէ, անով խիստ շատ հարուստներ ալ փճացան։

1 Զայն մը եղաւ 1722ին Թէ Թագաւորին կենացը դէմ դաւակցութիւն մը կայ, և խորհրդարանը ժողովուեցաւ որ ատ բանս քննէ։ Ժողովրդեան մէջէն երիտասարդ մը կախուեցաւ իբրև Սէնթ-Ճօրճին կուսակից։ Ոռչըսթըրի առաքինի եպիսկոպոսն ալ նոյն պատճառաւ իշխանութենէն ձգուեցաւ ու աքսորուեցաւ։ Գէորգ Ա անկէց ետքը պատրաստուեցաւ իր Թագաւորութիւնը պաշտպանելու Սպանիոյ և Աւստրիոյ դէմ՝ որ Վէննայի դաշնագրութեամբը իրարու հետ միաբաներ էին։ Զօրաժողով ըրին Անգղիացիք հարիւր քառասուն հազար հոգւոյ, իրենք հատ ալ նաւատորմիղ հանեցին։ Մէկը Ռուսաստանի նաւահանգիստները զարնելու գնաց, մէկալը Սպանիոյ ծովեզերքները բռնելու, և երրորդը արևմտեան Հնդկաստանի կողմերը եղած Սպանիացւոց նաւերը յափշտակելու։ Ա պատրաստութեանց ժամանակը Գաղղիոյ մէջ Փլէօրի կարդինալը առաջին իշխան դրուեցաւ միջնորդ եղաւ հաշտութեան, բայց Գէորգ Ա Օանաապրուք քաղաքին մէջ մեռաւ 1727ին՝ դաշնագրութեան հաստատուելէն առաջ։

2 Գէորգայ յաջորդեց իր որդին Գէորգ Բ, և Ռոբերտոս Ուոլփոլ նոյնպէս առաջին իշխան մնաց՝

---

1 Գէորգ առաջնոյն Թագաւորութեան վերջերը Բնչ հանգիպեցաւ։

2 Գէորգ առաջնոյն ով յաջորդեց։ — Ո՞վ էր Ուոլփոլ, ու ինչպէս ընկաւ իշխանութենէն։

ինչպէս որ մեռնող Թագաւորին ատենն էր. ասկայ կաշառքը այնպէս սովորական բան դարձուց որ ինչուան կը պարծէր Թէ "Ո՛ր և իցէ Անգլիացւոյն գինը գիտեմ, վասն զի մէկը չկայ որ գնած կամ ծախած չըլլամ" կ'ըսէր: Բայց անգամ մը կաշառքով ալ չկրցաւ խորհրդարանին խօսք հասկըցնել. վասն զի օրէնք մը առաջարկեց որ ծխախոտի վաճառքին մէջ եղած խարդախութիւնները դիմացը առնուի: Հասարակաց խորհրդարանը մտածելով որ ասանկ բանս հնարք մըն է նոր պաշտօններ աւելցնելու և անով իշխանին կառավկիցներ ժողվելու, ան օրէնքը մերժեց: Ժողովուրդը ասանկ բանիս վրայ շատ ուրախացաւ ու ինչուան Ուոլփոլին պատկերը հրապարակաւ այրեց. բայց անիկայ իր Թշնամեացատելութիւնը արհամարհելով պաշտօնին մէջ հաստատ կեցաւ. միայն Թէ ասանկ յաղթութիւնը երկար չքշեց: Սպանիոյ հետ դրուած գաշանց մէկն ալ ասանկ էր որ Անգլիացիք կրնային ամէն տարի վաճառքով լեցուն նաւ մը խրկել Սպանիացի գաղթականաց երկիրները. ասանկ առթով Ուոլփոլ խիստ շատ վաճառք կը փախցընէր ան կողմերը և մեծ վաստակ կ'ընէր: Սպանիացիք ասանկ բանիս դէմ դանգատեցան, ու տեսնելով որ Անգլիացիք մտիկ չեն ըներ, 1739ին անոնց դէմ պատերազմ բացին: Անգլիացի ծովակալը Վէռնըն" Սպանիացւոց Փորթոպելլոյ քաղաքին տիրեց ու կողոպտեց. բայց Կարթագենէ քաղաքին դէմ բան չկրցաւ ընել. անոր համար ժողովուրդը Ուոլփոլին դէմ եղաւ, այնպէս որ անիկայ հարկադրեցաւ իր պաշտօնէն հրաժարելու, և ամէնքը ուրախացան անոր իյնալուն վրայ:

։ Սակայն Սպանիոյ պատերազմը չվերջացաւ, և Գէորգ Թագաւորը վախնալով որ Հաննովէրի մէջ ունեցած երկիրները չկորսընցընէ, Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն հետ դաշնագրութիւն ըրաւ ու Պաւէրայի մէջ Տէթմինկէն քաղաքին քովը մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Գաղղիացւոց դէմ (1743)։ Անգղիացիք ալ Պելճիայի մէջ Ֆոնթընուա ըսուած գեղին քով Գաղղիացւոցմէ յաղթուեցան, և Գէորգ Բ սոխպուեցաւ շուտ մը Անգղիա դառնալու. վասն զի լսեց որ Կարոլոս Եդուարդ Սթուարթեան՝ Գաղղիայէն Սկովտիա անցեր է ու ժողովուրդը ոտք կը հանէ։ Սկովտիացիք արդէն ուժգնօրէն ըլլալով Անգղիոյ կառավարութեանը վրայ, մէկէն եկան ժողվուեցան իրենց Կարոլոս Եդուարդ Թագաւորին քովը, ու ոտքն ընկած "Մենք ինչ կրնանք ընել կ'ըսէին, ամէնքս ալ աղքատ ենք ու անզէն, կերածնիս սև հաց է միայն։ — Ես ալ ձեզի հետ պիտի ուտեմ ան սև հացը, ըսաւ Եդուարդ, ձեզի պէս աղքատ պիտի ըլլամ. բայց ես ձեզի զէնք բերի,,։ Շուտ մը զինեց զինրենք Կարոլոս, ու գնաց առանց դժուարութեան Էխմպուրկ քաղաքին տիրեց, և իր զօրքը օրէ օր լեռընցիներով կը շատնար, այնպէս որ անոնցմով յաղթեց Անգղիացւոց, ու ապստրեղով իրեններուն որ Գէորգ երկրորդին կենացը խնայեն՝ սկսաւ շուտ շուտ առաջ քալել դէպ 'ի

։ Գէորգ Բ ինչ ձախորդութիւններ ունեցաւ։ — Կարոլոս Եդուարդ Սթուարթեան ինչպէս տիրեց Էխմպուրկին, ու իր վերջը ինչպէս եղաւ։

Անգղիա։ Գէորգ Ֆիանարայէն ու Հոլանտայէն տասուերկու հազար հոգի հեան առած՝ վրայ հասաւ, իսկ Կարոլոս Եդուարդ վէց հազար հոգի միայն ունենալով Քարլայլ քաղաքն առաւ, Լոնտրայի վրայ գնաց ու ինչուան երկրին նեղսրը մնաւ։ Ֆալքիրք քաղաքին քովը յաղթութիւն մը ընելով քիչ մը յոյս առաւ. բայց Գուլտահէն քաղաքին քով բոլորովին յաղթուեցաւ 1746ին ու անտառէ անտառ, կղզիէ կղզի փախչելով շատ փորձանքներէ ազատելէն ետքը վերջապէս Գաղղիոյ ծովեզերքը ելաւ, հոն ալ հանգստութիւն չգտաւ, վասն զի տեսաւ որ Գաղղիացիք ալ զինքը պիտի բռնեն ու իր թշնամեացը ձեռքը պիտի մատնեն, հոտմ գնաց ու հոն մեռաւ։

Բրուսիոյ երկիրը Աքուիսկրանա կամ Էքս-լա-Շափել ըսուած քաղաքին մէջ եղած դաշնադրութեամբ (1748) Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար եղած կռիւները դադրեցան, ու երկու կողմէն ալ առնուած երկիրները իրարու դարձուցին, այնպէս որ Անգղիացիք ան երկար պատերազմէն օգուտ մը քաղելու տեղը՝ պարտքերնին ալ աւելցաւ, ու ինչուան ուղտուն միլիոն լիրկ տեղին եղաւ։ Տէրութիւնը շատ հնարքներ բանեցուց որ աս ձախորդութեան գարմանն մը ընէ, բայց ձար չեղաւ. և մէկ կողմանէ Անգղիացիք տեսնելով որ Գաղղիացւոց ծովային զօրութիւնը աւելնալու վրայ է, սկսան նախանձիլ. Ամերիկայի

---

1 Աքուիսկրանայի հաշտութենէն ետքը Անգղիացիք իննը վիճակի մէջ էին։ — Պին ծովակալը իննսակս մեռաւ։

մէջ ալ Անգղիոյ ու Գաղղիոյ երկիրներուն սահմաններըը անորոշ ըլլալով՝ անդադար կռիւներ կ'ելլէին. վերջապէս Անգղիացիք Թշնամութիւնը սկսելով իրաւանց ազգաց դէմ իրենք հարիւր վաճառականի նաւերուն տիրեցին և ուղիղ հազար նաւավար գերի ըրին: Ան առեն Գաղղիացւոց Ռիշըլիէօ զօրավարն ալ Մինորքա կղզւոյն վրայ գնաց, ու Մահոն քաղաքին տիրեց: Անգղիացիք ամբաստանութիւն ըրին իրենց Պին ծովակալին վրայ որ իր պարտքը չկատարեց ու Մինորքայի օգնութեան չհասաւ, տէրութիւնն ալ ժողովրդեան կատաղութեանը մատնեց զինքը, որ քաջութեամբ մահապարտութեան վճիռը յանձն առաւ:

Ան պատերազմով բոլոր Եւրոպայի մէջ ընդհանուր կռիւ մը բացուեցաւ որ եօթը տարի քշեց: Անգղիոյ տէրութիւնը ժողովրդեան սիրտը շահելու համար Գուլիէլմոս փիլիս անունով հնարագէտ ու ճարտասան մարդը խորհրդական և իշխան դրաւ. անիկայ ալ նայեցաւ որ պատերազմը Ամերիկայի կողմերը տատակացնէ: Անգղիացիք ան երկրին մէջ շատ երեւելի նաւահանգիստներու տիրեցին, և Ուըլֆ զօրավարը Լիւպէք քաղաքին դուռը հասաւ: Գաղղիացւոց զօրավարը Մոնքալմ հոն կը սպասէր. երկու զօրավարներն ալ պատերազմին մէջ զարնուեցան մեռան. բայց երկրորդ օրը Անգղիացիք քաղաքը առին, և անկէց եռքը բոլոր Քանատայի տիրեցին:

---

1 Գուլիէլմոս փիլիս ինչ հնարքով զօրացուց Անգղիոյ տէրութիւնը:

ի Ան յաջողութեանց մէջ Գէորգ Բ. մեռաւ, ու յաջորդ թողուց իր որդին Գէորգ երրորդը (1760), որ նոյնպէս առաջ սաստիկ պատերազմը։ Անգղիացիք 1761ին Գաղղիոյ ծովեզերքին մօտ պէշ-իլ ըսուած կղզւոյն տիրեցին, արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Գաղղիացւոց քաղաքներէն շատը կործանեցին, և հեռվհեռ Մարթինիկ, սուրբ Լիւճենցիոս, և Կրանատա քաղաքներուն տիրեցին, այնպէս որ Գաղղիացիք Հարկադրեցան Գերմանիոյ Հուպերթսպուրկ քաղաքին մէջ հաշտութիւն ընելու (1763), որով եօթնամեայ ըսուած պատերազմը վերջացաւ։

2 Գէորգ Գ ան պատերազմին եաքը հարկադրեցաւ նոր պատերազմի մըն ալ ձեռք վարնելու, որ Անգղիոյ շատ ձեռնտու եղաւ։ Երբոր հրովարտակ մը հանեց կնքելի թղթոց հարկին վրայ, ու Ամերիկայի հիւսիսայինգաղթականներուն խրկեց, տեղացիք սկսան սաստիկ գանգատիլ, խորհրդականներէն շատն ալ իրենց պաշտօնէն հրաժարեցան. փոթ որ պաշտօնէն ելած էր, նորին իշխանութիւնը ձեռք առաւ Ջէթըմ կոմս անունով. բայց չկրցաւ իր իշխանակիցներուն խօսք հասկըցընել որ Ամերիկա խրկուած չայնին, տպակւոյն, թղթոյն և ներկերուն վրայ տուրք չդնեն. ուստի նորէն հրաժարեցաւ։ Լորտ Նորթ անոր տեղը անցնելով չայնին տուրքը պահեց. Ամերի-

---

1 Գէորգ երկրորդին ոմն յաջորդեց։ — Եօթնամեայ պատերազմը ինչպէս վերջացաւ։

2 Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց տէրութիւնը ինչ պատճառաւ ու ինչ կերպով ձեւացաւ։

կացիք ալ ան տուրքը յանձն առնելու տեղ՝ իսկ դրին որ ամենևին չայ չմտան, և Անգղիացւոց Պոսթոն խրկած չայերը մեծամեծ կապոցներով ծովը թափեցին։ Գէորգ Գ իր հպատակները խաղաղութեամբ նուաճել ուզելով պատճառ եղաւ որ ան գաղթականները շուտ մը ոսոխ ելան, ու փիլադելփիա քաղաքին մէջ ազգային ժողով մը ընելով Անգղիոյ Թագաւորէն բոլորովին գլուխ քաշեցին։ Ա՛ս պատերազմը Վերսայլի դաշնագրութեամբը լմնցաւ 1783ին, և Անգղիոյ տէրութիւնը հարկադրեցաւ հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց ինքնիշխանութիւնը ճանչնալու։ Ան ատենները Գէորգ Գ կը թագաւորէր, և դեռ քառասուն տարի պիտի քշէր թագաւորութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԼԷ.

ՊԱՊՈՒԼԻՆ ԲՐՈՒՍԻՈՅ՝ ԺԸ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ (1701–1783)։

Պրանդէպուրկի կայսրընտիրները. — Փրէդերիկոս Ա Բրուսիոյ թագաւորը. — Փրէդերիկոս Գուլիելմոս Ա. — Տէրած երկիրները. — Ըրած բարեփոխութիւնները. — Իր բնաւորութիւնը. — Ուրիշին դէմ ըրած ոխակալութիւնը. — Զօրացը կրկնութիւն ընել պարը. — Մահը. — Փրէդերիկոս Բ Մեծն. — Իր կոպարեւորութիւնները. — Առաջին յաջողութիւնները. — Շլեզուիայի փերեզը. — Քունէրնի պատերազմը. — Հոպենհագենի հաշտութիւնը. — Փրէդերիկոսին ըրած բարեփոխութիւնները. — Ոսոհմակրութիւնը։

---

1 Բրուսիոյ թագաւորներուն ցեղը Գերմանիոյ Հոհէնցոլլեռն ըսուած հին ազգատոհմէն կուգայ.

---

1 Բրուսիոյ թագաւորաց ցեղը ուսկից եկած է։

վան զի Նուրիմպէրկի կուսակալը Փրէդերիկոս, որ նոյն ցեղէն էր, Սիկիսմունդ կայսեր մեծամեծ ծառայութիւններ ընելու համար Պրանտէպուրկի կայսրնտիր եղեր էր: Իր յաջորդները նայեցան որ ան իշխանութիւնը աւելի մեծցնեն. անոնց մէջ անուանի է Գէորգ Գուլիէլմոս, որ երեսնամեայ պատերազմին մէջ շատ հռչակուեցաւ, և մանաւանդ Փրէդերիկոս Գուլիէլմոս՝ որ նաև մեծ կայսրնտիր ըսուեցաւ, քիչ բանով մեծամեծ գործողութիւններ ըրաւ, և աղքատ ու խեղճ գտած տէրութիւնը հարստացուց ու ծաղկեցուց:

1 Պրանտէպուրկի կայսրնտիրը Փրէդերիկոս 1701ին Բրուսիոյ թագաւոր ձանչցուեցաւ վէնայի կայսրէն, և ըսուեցաւ Փրէդերիկոս Ա, Քէնիգսպէրկ քաղաքին մէջ ալ թագաւորական թագով պսակուեցաւ: Փրէդերիկոս առատաձեռն ու սիրաձիրութիւն սիրող մարդ էր. զինուորութիւնը իր երկրին մէջ ծաղկեցուց, շատ գեղեցիկ շէնքեր շինեց, Հալլէի համալսարանն ու Պէռլինի Ճեմարանը հիմնեց: Ինքն ալ Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց հետ Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին դէմ պատերազմեցաւ՝ որ չէր ուզած զինքը թագաւոր ճանչնալ, և մեռաւ 1713ին:

2 Որդին Փրէդերիկոս Գուլիէլմոս Ա իրեն յաջորդելով՝ երբոր աեսաւ որ տէրութիւնը խաղաղութեան մէջ է՝ սկսաւ նէրքին գործողութիւնները բարեկարգել. պատասաններուն ու տէ-

---

1 Բրուսիոյ առաջին թագաւոր ոմն եղաւ:

2 Փրէդերիկոս Գուլիէլմոս Ա ինչ կողմանէ անուանի է:

բուլեան եկամուտներուն կարգ դրաւ, աւելցուց հանդէսներն ու խաղերը վերուց, շատ մը անօգուտ պաշտօններ դադրեցուց, ու բոլոր ջանքը ան եղաւ որ Բրուսիոյ զինուորական ուժը աւելցնէ. անոր համար ալ գոնէ Ֆոքսը մահացնուելը սուրն իրեն: Շատ կը սիրէր բարձրահասակ զինուորներ ունենալ՝ բոլոր թագաւորութեանը մէջէն ընտրուած ու լաւ կրթուած, ուստի և փոյթամբ քաղաքին մէջ ունեցած պահասան զօրքերը իրենց վիճիսարի հասակով պատմութեան մէջ շատ անուանի եղած են:

Փրեդերիկոս Գուլիելմոս ութսուն հազար հոգւոյ բանակ մը կազմեր էր. սահիկով անունը շատ մեծցաւ, Գաղղիոյ և Սպանիոյ սերութիւններն ալ զինքը թագաւոր Ճանչցան: Երկիրն ալ շատ ընդարձակեց, վասն զի Բրուսիոյ մասը սեպուեցան Գրանտէպուրկի կայսրընտրութիւնը[1] ու Տեւտոնեան Բրուսիայէն զատ՝ Քլէվի ու Մակտեպուրկի դքսութիւնները և ուրիշ շատ նահանգներ ու գաւառներ: Փրեդերիկոս Ըուեսի կարծեց ժԲ թագաւորին հետ ուրիշ սերութեանց դէմ միացած ըլլալով Ռուզոմ ու Վրլին կղզիները ձեռք ձգեց. նմանապէս Ցէթէթին ու Կոլնով քաղաքները և Փոմերանիոյ մէկ մասը: Անկէց ետքը Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Եւրոպայի պատերազմներէն որչափ որ կրնար հեռ կենալով՝ նայեցաւ որ իր երկրին բնակիչները շատցնէ՝ մէջը զուիցերացի ու գերմանացի գաղթականներ բնա-

---

1 Ինչ պատերազմներ ու կարգաւորութիւններ ըրաւ:

կեցընելով. և ան օտարականներն որ քաղաքին մէջ գործարաններ կը բանային ու նոր նոր արուեստներ կը մուցնէին՝ անոնց պատուաւոր արտօնութիւններ կուտար: Փոցտամ ըսուած տեղը առաջ որ պարզ զուարճութեան պալատ մը միայն ունէր, գեղեցիկ քաղաք մը դարձուց, և հոն մեծ դպրոց մը բացաւ ընտանեաց տղաքը մեծցընելու և կրթելու համար:

Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս իմաստուններն ու փիլիսոփաները չէր սիրեր, մանաւանդ կերպով մըն ալ կ'ատէր Գաղղիացւոց նորաձեւութիւնները ու սովորութիւնները. իր պալատէն ամէն տեսակ աւելորդ արարողութիւնները վերուցեր էր, և այնչափ սէր ունէր պարզութեան վրայ որ ընտանեկան գեղարուեստներն ալ կ'ատէր. երբեմն ալ չափէ դուրս նուաստութիւն ընելով, իր զօրավարացը հետ կ'երթար գինետուները գարեջուր կը խմէր ու ծուխ կը քաշէր: Մէկ որդի մը ունէր՝ Կարոլոս Փրեդերիկոս անունով 1714ին ծնած. սակայ պալատական կեանքը կ'ատէր, իր հօրը կամացը դէմ արուեստները կը սիրէր ու բանաստեղծութեան եռանդ կ'ըլլար: Երբոր տեսաւ որ հայրը ընդքը շատ անհանգիստ կ'ընէ, միտքը դրաւ որ ձգէ փախչի, իր բարեկամներուն մէկուն հետ՝ որ Քաթթ անունով ազգայ մըն էր. Թագաւորը երկուքն ալ բռնել տուաւ ու 'ի մահ դատապարտեց. Քաթթը արքայորդւոյն աչքին առջեւը գլխատուե-

---

1 Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս ընդ ընտանութեան տէր էր: — Որդւոյն հետ ընդհակառակ վարուեցաւ:

ցաւ. իսկ անիկայ օտար աէրութեանց միջնորդութեամբը մահուընէ ազատեցաւ ու միայն տարի մը բանտ կեցաւ. ասոր տղան էր Մեծն Փրեդերիկոս։

1 Փրեդերիկոս Գուլիելմոս իր վիճուորացը կը թուրթիւն ընել տալէն եաքը կ'ելլէր քաղաքը կը պարտէր ոտքով. ան միջոցին ամէն մարդ կը ձգէր կը փախչէր, մանաւանդ կանայք, վասն զի գաւազանովը զանոնք քշելով կ'ըսէր. "Լաւ տանուկ կիներըը իրենց տունը կը կենան"։ Օր մը տեսաւ որ շատ կանայք եկեր հրապարակին մէջ վիճուորական կրթութեան կը նային, շուտ մը աւելներ բերել տուաւ ու հրամայեց որ ան խաթունները կէս ժամի չափ հրապարակը աւլեն։ Փրեդերիկոս բոլոր կեանքը իր աէրութեան օգուտը մուածելով անցուց. ըրած խոսումնքին վրայ հասուսաուն էր, ու բանքը չարքաշ։ Մեռաւ 1740ին, և իր Փրեդերիկոս Բ որդուն Թողուց Թագաւորութեանը հետ զօրաւոր բանակ մը, հմուտ զօրավարներ ու հարուստ գանձ։

2 Փրեդերիկոս Բ չարքաշութեամբ մեծցած, ընդարձակ հանճար, սուր միտք ու այնպիսի գործունէութիւն մը ունէր, որով մեծամեծ գաղութութիւններու մէջ ալ շատ յաջողութիւններ ունեցաւ։ Ամէն բանէ աւելի պատերազմական արուեստին լաւ տեղեկութիւն ունէր, ու ինքն

---

1 Ինչ մանուսոր բան կը պատմուի Փրեդերիկոս Գուլիելմոսին ժողովրդեան հետ վարուելուն վրայ։ — Ինչպէս մեռաւ։

2 Փրեդերիկոս Բ ինչ բնաւորութեան տէր էր ու ինչ կերպով սկսաւ Թագաւորութիւնը։

ալ զինուորական չարքաշութեամբ անխոնջ կեանք մը կ'անցընէր։ Թագաւորութեանը առջի տարին Կարոլոս Զ. կայսրը մեռաւ, ու շատ մը նախանձորդներ Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն ժառանգութիւնը ձեռքէն կ'ուզէին առնուլ. Փրեդերիկոս ալ անոնց հետ միացաւ, յանկարծակի Ըլեզիա գաւառին վրայ յարձակեցաւ ու քիչ առեն մէջ բոլոր գլխաւոր տեղերուն տիրեց (1741)։ Պրէսլաւի դաշնագրութեամբ Պոհեմիոյ կլաց կոմսութիւնը և Սաորին Ըլեզիան իր ձեռքը մնաց։ Բայց Մարիամ Թերեզիային յաջողութեանցը վրայ նախանձելով 1744ին նորէն զէնք առաւ, ու Փրակա քաղաքին տիրեց. և Թէպէտ եաքը Կարոլոս Արքեդուքսին յաղթուեցաւ, բայց Ըլեզիան ձեռքէ չհանեց։

Տրէզդայի հաշտութեամբը 1745ին քիչ մը առեն խաղաղութիւն եղաւ. բայց երկու կողմէն ալ ծածուկ կը պատրաստուէին պատերազմի. Աւստրիան, Գալղիան ու Ռուսիան ալ միաբանեցան որ Բրուսիոյ Թագաւորը նեղը ձգեն ու իր առջի սահմաններէն դուրս ելլել չկրցուն անոր։ Փրեդերիկոս իր թշնամիներէն առաջ պատերազմը բացաւ, ու Երկրորդ պատերազմը սկսաւ (1756)։ Երբոր Սաքսոնիերուն յաղթելէն եաև Փրակա քաղաքը պաշարած կեցեր էր, Աւստրիացւոց Տաուն զօրավարը Կոլլին քաղաքին քով եկաւ Փրեդերիկոսի հետ գարնուելու (1757)։ Փրեդերիկոսի ընակիր զօրքերը ան պատերազմին մէջ կոր-

---

1 Երկրորդ պատերազմը Ինչպէս սկսաւ Փրեդերիկոս։

գուեցան . ինքն ալ տեսնելով որ իրենները վեց անգամ յարձակեցան ու վեց անգամ ալ ետ քշուեցան և նորէն յարձակիլ չէին ուզեր , անձամբ մէջերնին վազեց կանչելով . " Ուրեմն յաւիտեան ապրիլ կ'ուզէք ,, : Ա կարդէ գուրս յորդորանքովը եօթնեւորդ անգամ ալ յարձակեցան , բայց բան չկրցան ընել . Փրեգերիկոս յաղթուած ետ քաշուեցաւ , և չորս տէրութեան զօրքերէն պահարուած՝ երբոր բոլորովին յուսահատելի վիճակի մէջ էր , յանկարծ բախտը բանեցաւ , Ռուսաց ու Վիսա քաղաքներուն քով երկու յաղթութիւն ըրաւ , և ուժը օրուան մէջ նորէն բոլոր Շլեզիոյ տիրեց :

Յաջորդ տարին անձամբ գնաց Օլմիւց քաղաքը պաշարեց , բայց Աւստրիացւոց ձեռքէն չկրցաւ առնել (1758) . իսկ Հոհքիրխի քաղաքին քով եղած պատերազմին մէջ Պրուշնները բոլորովին յաղթուեցան , և Փրեգերիկոս իրեն զօրաց մնացորդները շուտ մը ժողվելով գնաց իր Նէյս քաղաքը Թշնամեաց պաշարմանէն ազատեց . 1760ին ալ նորէն յաղթեց Ռուսաց , ու Սաքսոնիոյ կողմանէն երկուքը առաւ : Բայց յաջորդ տարին իր բանակը այնպէս պաշարեցին Ռուսներն ու Աւստրիացիք , որ ազատելու ձար չկար . ան միջոցին Ռուսաց Եղիսաբեթ կայսրուհին մեռնելով ամէն բան փոխուեցաւ , ու Եղիսաբեթի յաջորդը Պետրոս Գ. Փրեգերիկոսին վրայ մեծ համարումն ունենալով հետը հաշտութիւն ըրաւ :

---

1 Փրեգերիկոս Բ Տրէզտայի հաշտութենէն ետքը նորէն իննը պատերազմներ ունեցաւ :

1 Ընօգուտ աեղը այնչափ արիւն թափուելէն
ետքը՝ Հուպերթապուրկ քաղաքին մէջ հաշտու-
թիւն եղաւ, ու գործողութիւնները պատերազ-
մէն առաջ ինչ վիճակի մէջ որ էին անանկ մնա-
ցին: Բայց Բրուսիան, մանաւանդ Շլեզիան տակ-
նուվրայ եղած էր, մէջը կարգ կանոն չէր մնա-
ցած, ու տանուտէրը պատերազմով ժողովրդեան
ընակիր մասը գրեթէ բոլոր ջնջուեր էր: Թագա-
ւորը նայեցաւ որ ան ձախորդութիւններուն դար-
ման մը ընէ. իրեք հարիւր գեղ որ կործանած
էին՝ նորոգեց, քաղաքները ամրացուց, տուրքերը
թեթեւցուց, Շլեզիայի մէջ գաղղիացի գաղթա-
կաններ բերաւ բնակեցուց, դպրոցները բարե-
կարգեց ու ազգային դրամատուն մը հաստատեց,
մուրացկանութիւնը արգիլեց, հիւանդանոցներ
հիմնեց, դատաստաններուն մէջ կարգ կանոն
դրաւ, Օաէր գետին եղերքի ճահիճները ցամքե-
ցուց ու նոյն գետին բերանը նաւահանգիստ մը
շինեց: Իր հրամանովը գործարաններ բացուեցան
Պէռլին, Փոցտամ, Ֆրանքֆորդ և Մակտէպուրկ
քաղաքներուն մէջ. Օաէր ու Վիսթուլա գետերը
ջրանցքով մը իրարու միացան, երկրագործու-
թիւնն ալ շատ ծաղկեցաւ, այնպէս որ Բրուսիոյ
անբեր կարծուած երկիրը սկսաւ այնչափ բերք
տալ որ դրացի ազգերուն ալ կը խաւրուէին:

2 Ան միջոցին որ Պրուշի ազգը այսպէս կը զօրա-

---

1 Հուպերթապուրկի հաշտութենէն ետքը ինչ
բարեկարգութիւններ ըրաւ Փրեդերիկոս:

2 Ի հաստատի բաժանման առեն Փրեդերիկոսի
ինչ մաս ընկաւ:

նար, Լեհաստան նեղքին խռովութիւններով օրէ օր տկարանալու վրայ էր։ Երբոր ան խեղճ թագաւորութիւնը իրեք տէրութեանց մէջ բաժնուեցաւ, այսինքն Ռուսիոյ, Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ մէջ, Փոմերանիա նահանգը ուրիշ քանի մը գաւառներով Փրեդերիկոսի բաժին ընկաւ, և ինքը անոնց մէջ ալ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ, քաղաքները շէնցուց, օրէնքները կարգաւորեց, ու տուրքերը թեթևցուց։

1 Լեհաստանի բաժանմանէն հինգ տարի եռքը երբոր Աւստրիոյ կայսրուհին Մարիամ Թերեզիա Պաւերայի վրայ կ'ուզէր տիրել, պատերազմ մը բացուեցաւ Աւստրիոյ ու Պաւերայի տէրութեան մէջ, որ քիչ տաեն քշեց, և Փրեդերիկոս Բ՝ երկուքին մէջտեղը հաշտութեան միջնորդ եղաւ։ Ինքը մեռաւ Փոցտամի քով Սան-Սուսի ըսուած գեղին պալատը օգոստոսի 17ին 1781ին եօթանասունհինգ տարեկան։

2 Փրեդերիկոս Բ ուսումնասէր ալ էր ու իր ժամանակի գրեթէ ամէն երևելի բանաստեղծներուն, դրագէտներուն և ուսումնականներուն հետ թղթակցութիւն ունէր։ Ինքն ալ բանաստեղծութիւններ գրած է, բայց իրմէ եռքը եկողները իրաւամբ կը զարմանան աւելի իրեն պատերազմական հմտութեանը, քաջութեան ու հանճարոյն վրայ քան թէ բանաստեղծութեանը, և անոնց համար է որ արժանի եղաւ Մեծ ըսուելու։

---

1 Ենթը և ոչ մեռաւ Փրեդերիկոս Բ։
2 Ուսումնասիրութիւնը ինչպէս էր։

ԳԼՈՒԽ ԼՂ.

Պապմուրիան Գերմանիոյ և Աւստրիոյ մէջ տարուան ապրելակերպը (1657–1790)։

Լէոփոլտ Ա կայսրը. — Օսմանցւոց Մահմետական դիմելը. — Սուրբ Կոնտարդոսի պատերազմը. — Մահմետականներուն ապստամբութիւնը. — Թէքէլի. — Վիենայի պաշարումը. — Յովհաննէս Սոպեսքի. — Եւգինէոս իշխանը. — Մարլպորը գրաւուիլը. — կայսեր վրայ յարձակութիւնը. — Յովսէփ Ա կայսրը. — Գաղղիացոց յաղթութիւնը. — կարլոս Զ կայսրը. — Գործնական հաստատութիւն. — Մարիամ Թերեզիա. — Լոթրինգիոյ հնգեպատանեցուդին կայսեր վրայ ըրած յարձակութիւնները. — կարլոս Էմմերտին մահը. — Աւստրիոյ յաջորդութեան խոխը. — Պաւերայի կայսրընտրիչը կարլոս Ալբերտ, և Բրունսուիկոյ ընտանութիւնը Փրեդերիկոս Բ. — Մահմետաց հարձակումնութիւնը. — Պաւերայի կայսրընտրին յաղթութիւնը. — Աւստրիոյ հալածութիւնը. — Մարիամ Թերեզիա կայսրուհուոյն կառավարութիւնը. — Ֆրանկֆուրտ Ա կայսեր մահը. — Յովսէփ Բ կայսրը. — Ընծայ բարեկարգութիւնները. — Տիրապետութեան սէրը. — Մահը. — Լէոփոլտ Բ։

---

1 *Երբոր Փերդինանտոս Գ կայսրը մեռաւ 1657ին, կայսրընտրիչները Լէոփոլտ Աւստրիացին նամեցուցին կայսերական աթոռը. բայց ձեռքէն այնչափ ազատութիւններ առին որ գրեթէ անունով միայն կայսր մնաց և Աւստրիոյ թագաւոր։*

---

1 Լէոփոլտ Աւստրիացին ինչ կերպով կայսր եղաւ։

Ինչուան ան ատենը կայսերք միշտ պաշտպանուելուն ըրած էին ազատ քաղաքներուն, որպէս զի անոնք ալ իրենց օգնեն նոյն քաղաքներուն իշխանացը դէմ. կայսերք Հարկադրեցան իրենց ատ իրաւունքէն ետ կենալու. իշխաններն ալ ան քաղաքներուն ազատութիւնները Համարձակ վերցուցին՝ զինուորական ոյժը վրանին ատատկացընելով:

1 Ան միջոցին որ Գերմանիոյ քաղաքները իրենց ազատութիւնը կը կորսընցընէին, Օսմանցիք Մահառատան մուտ ու մեծամեծ յաղթութիւններ ըրին. բայց կայսերք ազարատպետը Մոնթէկուքքոլի վեց հազար գաղղիացւոց օգնութեամբը մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Օսմանցւոց վրայ Մահառատանի առուբ Կոթատոս ըսուած գեղին քով 1664ին: Օսմանցիք թէպէտ և յաղթուեցան, բայց տկարացած չըլլալով այնպիսի հաշտութիւն մը ըրին որ Գերմանիոյ միաւսակար և իրենց շատ օգտակար եղաւ. վասն զի անով ծրջափ երկիրներուն որ տիրեր էին՝ իրենց ձեռքը մնացին, Թրանսիլվանիոյ իշխանն ալ պարտական եղաւ անոնց տարեկան առուբք տալու: Ան ատեն Մահառները ազատ եղան և ուզեցին իրենց երկրին վրայ այնպիսի Թագաւոր մը գտնել որ կարենայ ազատութիւննին նորէն ձեռք ձգելու պաշտպանել:

2 Ան ազատամբութեան գլուխ կեցաւ Թէքէլի

---

1 Օսմանցիք Ինչպէս մուտ Մահառատան, ու Ինչ պայմաններով հաշտութիւն ըրին:

2 Մահառներուն ազատամբութեանը մի գլուխ կեցաւ: — Վէննա Ինչպէս ազատեցաւ Օսմանցւոց պաշտպանէն:

անունով կոչիմ կոմսը, որ Օսմանցւոց շատ ատակ խոստացաւ ու հրաւիրեց զնոսա որ կայսեր երկիրները գան կոխեն։ Գարա Մուսդաֆա փաշա վեզիրը երկու հարիւր հազար զօրքով շուտ մը Աւստրիոյ երկիրները կոխեց ու գնաց Վիեննա քաղաքը պաշարեց (1683)։ Քաղաքին մէջ Շմահ. րենպէրկ զօրավարը բոլոր քաղաքացիքը զինեալով քաջութեամբ դէմ կեցաւ. բայց որովհետեւ կայսրը սարսափած՝ չէր կրնար դրսէն օգնութիւն մը հասցնել, քիչ մնաց որ քաղաքը պիտի առնուէր։ Մէյմէն ալ յանկարծ Լեհաստանի Թագաւորը Յովհաննէս Սոպեսքի Վիեննայի օգնութեան հասաւ, ու Լորէնի կարոլոս դքսին հետ միկտեղ Օսմանցւոց բանակը զարկաւ ցրուեց ու Վիեննան ազատեց։ Կայսրը Սոպեսքիին դէմ ապերախտ դրութեամբ՝ այնպիսի մեծարանք և հպատակութիւն պահանջեց անկէց, որ քաջ Թագաւորը իրաւամբ նեղանալով՝ իր երկիրը դարձաւ։ Լորէնի դուքսը մինակ մնացած՝ Օսմանցիները հալածեց, Պուտա քաղաքը առաւ ու Մաճառստանը բոլորովին նուաճեց, որով ան երկիրը Աւստրիոյ ցեղին ժառանգութիւն մը սեպուեցաւ։

Լէոփոլտ կայսրը ասոնց յաջողութեամբ հպարտացած՝ Գաղղիացւոց հետ ըրած զինադադարը մը աւրեց ու Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին դէմ խրկեց Եւգինէոս իշխանը, որ Սաւոյայի կողմանէ Իտալիոյ դքսին Թոռն էր։ Այս իշխանը իր պատանեկութեան առեղը աչքի զարնող կատարելութիւն մը չէր երեցներ ու եկեղեցական պե-

---

։ Եւգինէոս իշխանին վրայ ինչ գիտեմք կայ։

ոի ըլլար, մականուամբ ալ Քարինեան ասպետ կ'ըսուէր՝ Սարտենիոյ Քարինեանոյ ըսուած քաղաքին անունովը: Լուդովիկոս չորեքտասաներորդէն խնդրեց որ մէկ գնդի մը զօրաց զօրապետ ըլլայ, ու երբոր անիկայ մտիկ չըրաւ՝ գնաց Աւսարիա, կայսեր ծառայութեանը մէջ մնաւ 1683ին: Գաղղիոյ Թագաւորին պալատականները կարծէին Թէ Եւգինէոս բան մը պիտի չկարենայ ընել. բայց իրենց կարծիքը ծուռ ելաւ. վասն զի Եւգինէոս այնպիսի կատարելութիւններ ունէր որ պատերազմի մէջ գիւցազն էր ու խաղաղութեան առեն մեծ մարդ. որով Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին իշխանութիւնը դողացուց, կայսերութիւնը կառավարեց, և ինքզինքը մեծ անշահախնդրութեան օրինակ տուաւ:

Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին զօրաւոր հակառակորդ մըն ալ եղաւ Ջըրջիլ Մարլպըրը դուքսը, որ Անգլիացւոց ու Հոլանտացւոց զօրացը ապարապետ դրուեր էր, և Անգլիոյ Թագուհին Աննա ամէն բան անոր խորհրդովը կ'ընէր. խորհրդարանը խօսքէն դուրս չէր ելլեր, ու տէրութեան գանձը գրեթէ բոլոր իր ձեռքն էր, որովհետև գանձապետը իր փեսան էր: Ասիկայ Պաւերա մնաւ յաղթութեամբ, իրեք հարիւրի չափ քաղաք այրեց, ու Եւգինէոս իշխանին հետ Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին զօրացը վրայ մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ: Ան յաջորդեանց առեն Լէոփոլտ կայսրը մեռաւ (1705), որ

---

1 Մարլպըրը դուքսը ոչ էր: — Լէոփոլտ կայսեր ոչ յաջորդեց:

Թէպէտ ինքը մեծ խելքի տէր մարդ չէր, բայց բարեբաղդաբար Հարտար զօրավարներ և խնամատուն իշխաններ ունեցաւ։ Իրեն յաջորդեց Յովսէփ Ա որդին, որ նոյնպէս առաջ տարաւ Գաղղիոյ դէմ պատերազմը։ Իր առենը Պաւէրայի ու Քոլոնիայի կայսրընտիրները իրենց իշխանութենէն ձգուեցան, ու Պաւէրան այլևայլ կողմ բաժնուեցաւ։ Ա բանիս վրայ Գերմանացիք սկսան գանգատիլ, և մանաւանդ կերպով Տանիմարքայի, Շուեդի ու Սաքսոնիոյ Թագաւորները յայտնի բողոքեցին Յովսէփ կայսեր տիրապետել ուզելուն դէմ։

Ան տարիները Գաղղիացիք երկու իրեք անգամ յաղթուեցան, ինչուան որ Վանտոմ ապարտապետը Իտալիայէն կանչուեցաւ ու Մարլպըրը դքսին Թող ջտուաւ որ աւելի առաջ երթայ Սաոյին Նահանգներուն մէջ, բայց կայսերականոց զօրքը Սպանիոյ ու Իտալիոյ մէջ նոր նոր յաղթութիւններով աւտր վրէժը կը հանէին։ Ան յաղթութեանց ու փառաց մէջ դեռահասակ կայսրը Յովսէփ Ա մեռաւ (1711), և աթոռը վեց ամիս պարապ մնաց. եղբը աւելը անցաւ իր եղբայրը կարծես Զ։ Ասիկայ ալ պատերազմը առաջ տարաւ, բայց կամաց կամաց Գաղղիացիք ալ սկսան զօրանալ և Գերմանիոյ ուրիշ տերութիւնները Աւստրիոյ կայսերութեան այնչափ մեծնալը չուզելով հոգէ եղան որ հաշտութիւն ըլլայ. որով 1714ին Ռաշթատ քաղաքին մէջ խաղաղութեան դաշինքը հաստատուեցաւ։

Յովսէփ Ա կայսեր մահը երբ եղաւ և ով յաջորդեց իրեն։

[1] Ան հաշտութեամբ ալ Գերմանիա բոլոր Ընդհամեացը ձեռքէն չազատեցաւ, վասն զի Օսմանցիք նորէն կը սպառնային Աւստրիոյ վրայ վազելու: Եւգինէոս իշխանը Մաճառներուն օգնութեամբը մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Վարատինի քով 1716ին. երկրորդ անգամ ալ Պելկրատ քաղաքին քով յաղթեց Օսմանցւոց ու քաղաքին տիրեց, որով Օսմանցիք ստիպուեցան Սերվիոյ Փասարովից քաղաքին հաշտութեամբը պատերազմը վերջացընել (1718), ու Տրմիշվար և Պելկրատ քաղաքները Աւստրիոյ թողուլ:

[2] Անկէց առքը կարոլոս Զ. աշխատեցաւ ինչուան իր մահը որ Գերմանիոյ ազգային ժողովոյն ընդունելի ընէ ան հռչակաւոր օրէնքը որ ըսուեցաւ Դործնական հասպասութիւն, և որով իր իշխանութեանը յաջորդ կ'ըլլար իր աղջիկը Մարիամ Թերեզիա: Եւրոպայի տէրութեանց մէջ մէկ քանին չէին ուզած ան սահմանադրութեանը երաշխաւոր ըլլալ. Եւգինէոս իշխանն ալ կ'ըսէր կայսեր. "Այդչափ խօսակցութեան և աշխատութեանց տեղը ալէկ բանակ մը պատրաստէ, ու տէրութեանդ եկամուտները ինչպէս որ պէտք է կարգի դիր, կը տեսնես որ բոլոր Եւրոպա ուզածդ կը կատարէ": Բայց Կարոլոս անոր մտիկ չըրաւ,

---

[1] Ուաչթատի հաշտութենէն առքը Գերմանիա հանդիստ մնաց:

[2] Գործնական հաստատութիւն ըսուած օրէնքը ինչ էր: — Կարոլոս Զ. կայսրը ինչ պատճառաւ պատերազմ ունեցաւ Գաղղիացւոց հետ:

Լեհաստանի նոր թագաւորին այսինքն Փրեդերիկոս Օգոստոսին կողմը բռնեց, ու Սառնիալաւոս թագաւորը իշխանութենէն վար ձգեց։ Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԵ թագաւորը Սառնիալաւոսին փեսան ըլլալով, իր աներոջը վրէժն առնելու համար՝ կայսեր դէմ պատերազմ հրատարակեց, ու երկու անգամ այնպիսի մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ Աւստրիացւոց դէմ, որ Հաբենոսի եղերքը ունեցած ամէն երկիրներն ալ կորսընցուց կարծես. և վերջապէս հարկադրեցաւ հաշտութիւն խնդրելու Սառնիալաւոսին ձգելով Պար ու Լորէն գաւառները որ եղբը Գաղղիոյ հետ միացան։

Կարծես Ջ մեռաւ 1740ին։ Ան կայսրը Հապսպուրկեան Հոդոլփոսի ցեղէն վերջին մանչ յաջորդն էր. ինքը մեռնելուն պէս՝ զանազան թագաւորներ ու իշխաններ յափշտակել ուզեցին անոր աղջկանը Մարիամ Թերեզիայի հարուստ ժառանգութիւնը, որ էր Մաճառաստան, Պոհեմիա, Սուապիա, Աւստրիա, Սիլեզիա, Քարնիոլիա, Շլեզիա, Մորաւիա, Տիրոլին Նահանգները, Թիրոլ, Միլանի գաւառը, Փարմայի ու Փիաչենցայի դքսութիւնները. և ան աեղը սկսաւ Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար եղած կռիւը։ Պաւերայի կայսրընտիրը Կարծես Ալբերտ Փրակայի մէջ ինքզինքը Պոհեմիոյ թագաւոր պսակել տուաւ. Փրանքֆորթի մէջ ալ կայսր պսակուելով

Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար եղած կռուն պատճառն ինչ էր, և Մարիամ Թերեզիա ինչպէս զօրացաւ իր թշնամեացը դէմ։

կարծես Ի լսուեցաւ : Փրեդերիկոս Ա Բրուսիոյ թագաւորն ալ Շլեզիա գաւառին վրայ յարձակեցաւ : Մարիամ Թերեզիա ոչ ստակ ունէր և ոչ զօրք . տէրութեան մայրաքաղաքին գրեթէ կէսը ոտք ելած էր . Սաքսոնիացիք ալ Պոհեմիա մտեր էին ու Պաւերացիք Լինցուան վէննայի գրաւելը հասեր էին : Բայց արիասիրտ կայսրուհին գնաց Մաճառներուն ապաւինեցաւ , անոնց մեծամեծներուն առջևը լսուինեբէն ձառ մը խօսեցաւ , ու իր որդին Յովսէփ երկրորդը անոնց ցուցնելով սրտերնին այնպէս շարժեց որ սկսան լինչուան արցունք թափել , և թրերնին քաշելով սկսան կանչուրտել . “ Մեռնինք մեր Մարիամ Թերեզիա Թագաւորին համար ,, : Ան երդումը հաւատարմութեամբ պահելու մտքով Մաճառներուն մեծամեծները շատ մը զօրք տուին կայսրուհուն . ինքն ալ անոնցմով Պաւերայի կայսրին արին դէմ շատ յաղթութիւններ ըրաւ , լինչուան որ անիկայ 1745ին մեռաւ : Իր մարմինը առջի կայսերաց մարմիններուն պէս թաղուեցաւ , և մեռելին առջևէն աշխարհքիս ձևովը գունդ մը սարին , թէպէտ և իր քիչ առեղի կայսերութեան ժամանակը և ոչ մէկ պզտիկ գաւառն մը տէր եղած էր :

Մարիամ Թերեզիա նոր սատակութեամբ յարձակեցաւ Գաղղիացւոց վրայ , Գերմանիայէն դուրս հանեց զանոնք ու վերջապէս իրեն էրիկը Փրանչիսկոս Ա Փրանքֆորթի մէջ կայսր պսակել տուաւ : Փրեդերիկոս Բրուսիոյ թագաւորը հա-

---

Ի Փրանչիսկոս Ա ինչ կերպով կայսր եղաւ :

ւանեցաւ որ Ֆրանչիսկոսի կայսերուհիը Ճանչնայ. բայց իր յաղթութիւններն ալ անօգուտ չընելու մտքով պահանջեց որ Ըլիզիա գաւառը ու Կլոցի կոմսութիւնը իրեն մնան:

1 Ան առեն պատերազմը Իտալիոյ մէջ սկսաւ, ուր կայսեր զօրքերը ամէն անգամ յաղթեցին Գաղղիացւոց. բայց Աքուիսկրանայի հաշտութեամբը ամէն բան փոխուեցաւ. վասն զի Գաղղիան որ ինչուան ան առեն Աւստրիոյ տանը թշնամի էր, անոր հետ միացաւ Բրուսիոյ թագաւորին դէմ. Աւստրիոյ խորհրդարանն ալ Մարիամ Թերեզիայի իրաւունքը զօրացընելու համար՝ բոլոր Գերմանիոյ իշխաններուն հրամայեց որ իրենց մեծութեանը համեմատ զօրք տան: Փրեդերիկոս Բ Բրուսիոյ թագաւորը դիւրաւ յաղթեց ան նոր ժողված զօրքերուն Եօթնամեայ պատերազմին ժամանակը, ինչուան որ Հուպերթսպուրկի հաշտութեամբը ամէն կռիւ դադրեցաւ (1763). և Փրեդերիկոս Բ Ռուսաց, Սաքսոնիացւոց, Գաղղիացւոց և Աւստրիացւոց յաղթելէն ետև՝ պատերազմէն առաջ ունեցած երկիրներէն մէկն ալ ձեռքէ չհանեց:

2 Երկու տարիէն այսինքն 1765ին, Ֆրանչիսկոս Ա կայսրը մեռաւ, և Մարիամ Թերեզիա կայսրուհին անկէց ետքը բոլորովին իր հոգատարկայը երջանկութեանը ուշ դրաւ. դպրոցներ հաստատ-

---

1 Աւստրիացիք կրցան Փրեդերիկոս երկրորդին ձեռքէն Գերմանիոյ գաւառները եա առնել:

2 Մարիամ Թերեզիա ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ:

սեց, արուեստաւորները քաջալերեց ու դաստա-
տանական տանջանքները վերջացուց։ Ջինուորա-
կան կառավարութիւնը յանձնեց իր որդւոյն որ
արդէն Թագաւոր Հռովմայեցւոց պսակուած էր,
ու հոգը կայսր եղաւ Յովսէփ Բ անունով։ Լե-
հաստանի բաժանման առեն (1772) Մարիամ
Թերեզիայի բաժին ընկաւ Կարմիր Ռուսիան,
Գալիցիան և ուրիշ քանի մը գաւառներ։

1 Պաւերայի ամբոխոյն յաջորդութեանը պատ-
ճառաւ Մարիամ Թերեզիա նորէն պատերազմ
ունեցաւ Բրուսիոյ Թագաւորին հետ, և պատե-
րազմը սկսողը Յովսէփ Բ կայսրը եղաւ իր մօրը
համացը դէմ. բայց Մարիամ Թերեզիա շատ աշ-
խատեցաւ հաշտութիւն ընելու ու վերջապէս
Պաւերայի Թագաւորութեանը վրայ ունեցած ի-
րաւունքներէն բոլորովին ետ քաշուեցաւ։

2 Ան հռչակաւոր կայսրուհւոյն մեռնելէն ետքը
(1780), Յովսէփ Բ որ քառասուն տարեկան էր,
Աւստրիոյ կայսերութիւնը շատ ծաղկեցուց։ Ինքը
բարեկիրթ ու գիտուն մարդ էր, Համբորդու-
թիւններ ալ երած ըլլալով խիստ շատ բանի փորձ
եղած էր. համալսարաններ հիմնեց, դպրոցնե-
ներ հաստատեց, վաճառականութիւնն ու ձե-
ռագործները ծաղկեցուց. բայց տիրապետու-
թեան ալ շատ սէր ունենալուն համար՝ մեծ մեծ
դժուարութեանց մէջ ընկաւ։

---

1 Պաւերայի յաջորդութեանը համար ինչ պա-
տերազմ ունեցան Աւստրիացիք։

2 Յովսէփ Բ ինչ կերպով սկսաւ իր կայսերու-
թիւնը։

Պաւերայի վերայ նորէն ձեռք դնելու միջոց առաջարկեց Պաւերայի կայսրընտրին որ անոր երկրին տեղը Սաորին Նահանգները առնէ իրմէ, բայց կայսրընտիրը չհաւանեցաւ. Գերմանիոյ մեկալ իշխաններն ալ դաշնակցութիւն մը ըրին մեջերնին առ վախճանաւ որ կայսերական իշխանութեան մեծնալուն արգելք ըլլան, ու կայսերութեան սահմանադրութիւնը հաստատուն պահեն: Սակայն Գաղղիոյ խռովութիւնը պատճառ եղաւ քիչ առենէն որ այնպիսի դաշնակցութիւնները քակուին. Յովսէփ կայսրն ալ տեսնելով որ Գաղղիոյ խռովութեամբը իր քրոջը Մարի-Անթուանէթին կեանքը մեծ վտանգի մէջ է, սաստիկ սրտմտութեան մէջ ընկաւ ու 1790ին մեռաւ: Իրեն յաջորդեց որդին Լէոփոլտ Բ:

---

1 Գերմանիոյ ուրիշ տէրութեանցը հետ ինչպէս վարուեցաւ: — Ո՞վ յաջորդեց իրեն:

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Պապմոնիզն Տանիմարկայի, Շուեթաց և Ռուսաց՝ կարլոս երկոպատանեցութեան մահուընէն մինչև Թագուհի Քրիստինայի վերջը (1699–1796)։

Փրետերիկոս Դ. — Քոլենհաւկի հրդեհը. — Քրիստիանոս Զ. — Փրետերիկոս Ե. — Ընթաց ներքին գործոց. — Քրիստիանոս Է. — Սիրուհին Եւգենուա Ռաֆուհին. — Իր երեխը Փրետերիկոս. — Գոպինեան ու Գլխարկները. — Անուէոս Փրետերիկոս. — Պրահէ և Հորմ կոմսը. — Կոսոպատոս Գ. — Շուեթի խոռվութիւնը. — Կոսոպատոսի բարեկարգութիւնները. — Իր մահը. — Կապարինէ Ա, Ռուսաց կայսրուհին. — Պետրոս Բ. — Մենշիքով իշխանը. — Աննա Իոանովնա. — Պիրէն իշխանը. — Իսան Զ և Եղիսաբեթ. — Պետրոս Գ. — Իր մահը. — Կապարինէ Բ. — Ընթաց պատերազմներն ու բարեկարգութիւնները. — Փոնեմին ու Սուվորով զօրավարները. — Քոլոսոփ՝ Լեհաց զօրավարը. — Լեհաստանի բաժանումը. — Կապարինէին մահը. — Պօղոս Ա։

---

1 Տանիմարկա. — Քրիստիանոս հինգերորդին յաջորդեր էր 1699ին անոր որդին Փրետերիկոս Դ։ Անիկայ պատերազմէ ազատ մնալու համար նայեցաւ որ իր երկրին ծովային վաճառականութիւնը և օտար երկիրներ եղած գաղ-

---

1 Փրետերիկոս Դ ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը։ — Իր օրերը ինչ պատահեցաւ։

Թականները ծաղկեցնէ. մանաւոր կերպով ալ Կրէնէլանտիոյ և արեւելեան Հնդկաստանի վայրենի ցուցուց: Իր թագաւորութեան հոգեր սակաւ հրդեհմը պատահեցաւ Քոփէնհակի մէջ, որ երեք օր քշեց ու իրեք հազարի չափ տուն այրեց, շատ ալ գրքատուններ: Թագաւորը գրեթէ իր գանձը պարպեց՝ ան փորձանքէն վնասուողներուն օգնելու համար. բնակիչներն ալ տարիներով ազատ ըրաւ տուրքէն:

1 Փրեդերիկոս Դ մեռաւ 1730ին ու տեղը անցաւ իր որդին Քրիստիանոս Զ, որ աւելի տերութեան նեղքին բարեկարգութեանը ուշ դրաւ. 1733ին Գաղղիայէն գնեց տուրը Խաչ կղզին որ Անթիլեան կղզիներուն մէջ ամենէն ծաղկածն էրաւ. գիտութիւնները առաջ տարաւ, նոր նոր դպրոցներ հաստատեց, վերաբուժութեան, բժշկութեան ուսումնարաններ բացաւ, և Տանիմարքացւոց լեզուին համար ընկերութիւն մը հաստատեց:

2 Անոր որդին Փրեդերիկոս Ե որ 1746ին թագաւորեց՝ ան գարուն հռչակաւոր թագաւորներէն մէկն է: Թագաւոր պատկուած օրը ընդհանուր ընկերութիւն մը հաստատեց վաճառականութեան, աս մտքով որ Քոփէնհակ քաղաքը պալթիկ ծովուն ամէն վաճառքներուն համբարանոցը ընէ. զանազան գաշնագրութիւններ ըրաւ

---

1 Քրիստիանոս Զ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ:

2 Փրեդերիկոս վեցերորդին մեծագործութիւնները որո՞նք եղան:

վաճառականութեան համար Երկուց Սիկիլեայց Թագաւորին հետ, նմանապէս Ափրիկէի տերութեանց, Շուէտի, Ճենուայի հասարակապետութեան և Օսմանեան դրանը հետ. 1757ին գերմանացի հանք փորողներ աշխատեցան որ Նորվեկիոյ հանքերը բանեցընեն: Իր շինած օգտակար տեղերուն մէջ անուանի է անկարող ջինուորաց բնակարանը, անկաթանական պարտէզը, արուեստից Թանգարանը, և նկարչութեան, արձանագործութեան ու ճարտարապետութեան Ճեմարանը: Իրեն մեծ օգնական եղաւ բոլոր աս բաներուն մէջ հռչակաւոր Պէռնսթորֆ կոմսը:

Քրիստիանոս Ե յաջորդեց իր հօրը 1766ին, ու Անգլոյ Գէորգ Գ. Թագաւորին քրոջը հետ պսակուելէն ետքը՝ եղաւ Ճամբորդութիւն մը ըրաւ Գերմանիա, Հոլանտա, Գաղղիա ու Անգլիա, և 1769ին իր երկիրը դարձաւ. բայց աւելի զուարճութենց եռանդ եղաւ քան թէ հարկաւոր գործողութենց: Սթրուէնսէ բժիշկը Թագուհւոյն միջնորդութեամբը Թագաւորին առջևը մեծ պատիւ ունեցաւ, ու գրեթէ ամէն իշխանութիւն ձեռքը առաւ. բայց իր թեթևամիտ, վհուն ու անխոհեմ բնաւորութեամբը շատ թշնամիներ ալ ունեցաւ, որ վերջապէս զինքը բանտ գնելով մեռցընել տուին իբրև տերութեան մատնիչ: Քրիստիանոս իր անկարգութեանցը պատճառաւ քիչ

---

1 Քրիստիանոս Ե ԻՆՉԱԼԷՍ ըրաւ Թագաւորութիւնը: — Սթրուէնսէ բժիշկը ԻՆՉ վերջ ունեցաւ: — Քրիստիանոս ԵՕԹՆԵՐՈՐԴԻՆ ԻՎ յաջորդեց:

աաենէն ծերանալով, որդին Փրեդերիկոս ակսաւ անոր օգնութիւն ընել կառավարութեան բանեբուն մէջ. եաքը 1808ին յաջորդեց իր հօրը, և ըսուեցաւ Փրեդերիկոս Ը.

1 ՇՈՒԵՏ. — Երբոր Կարոլոս ԺԲ իր երկրէն դուրս կը պարտէր, անոր քոյրը Ուլրիկէ Ելէոնորա այնպէս խոհեմութեամբ ու լաւ կերպով կառավարեց պետութիւնը, որ Կարոլոսի մեռնելէն եաքը բոլոր ազգը միաբան զինքը անուանեց Թագուհի 1719ին: Ասիկայ նոր սահմանադրութիւն մը հաստատեց, որով Թագաւորական իշխանութիւնը կը պակասէր. և երեն գահակից ըրաւ իր երկիր Փրեդերիկոսը: Սթոքհոլմի դաշնագրութեամբը Տանիմարքայի հետ հաշտութիւն ըրաւ. Նիշլեատի հաշտութեամբն ալ Ռուսաց հետ ունեցած կռիւները դադրեցան: Անկէց եաքը քանի տարի աշխատեցաւ Փրեդերիկոս որ երկիրը բարեկարգէ. բայց Շուետներուն նեղքին երկպառակութեանցը համար շատ յաջողութիւն չգտաւ.

2 Ան ատեն Շուետի ազնուականները երկու դլխաւոր կուսակցութիւն բաժնուած էին, և ատոնք իրենց հայրենեացը վնաս ընելու մէջ միայն համաձայն էին իրարու. մէկ կողմինները կ'ըսուէին կուսակից Գադղիոյ կամ Գլհոտիւ, մէկալ կողմին-

---

1 Կարոլոս երկոտասաներորդին յաջորդ ոչ եղաւ ուրիշ ըրաւ:

2 Ի՞նչ քաղաքական հերձուած կար ազնուականները Շուետաց մէջ: — Փրեդերիկոս ինչ բարեկարգութիւն ըրաւ:

նեը կուսակիցք Ռուսաց կամ Գաղղ, և երկուքն ալ մեծամեծ ժողովներու մէջ մեկզմեկ կործանելու կ'աշխատէին : Գլխարկներուն կողմը 1742ին զօրացաւ, ու Շուետները Ռուսաց դէմ պատերազմ բացին . յաղթուեցան անոնցմէ, և ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրելու : Փրեդերիկոս Թագաւորը 1751ին մեռաւ եօթանասունըվեց տարեկան . ինքը հիմներ էր Սիղեզիոյ ձեմարանը, որուն նախագահն էր մեծանուն բնագէտը Լիննէոս . Օրինաց գիրք մըն ալ հանեց որ ինչուան հիմա Շուետի երկրին մէջ կը բանի :

Փրեդերիկոս որդի չունէր, անոր համար Հոլշթէյնի ցեղէն Աուլիոս Փրեդերիկոսը Թագաւոր ընտրուեցաւ 1751ին ու երդուընցաւ որ 1720ին սահմանադրութիւնը անխախտ պահէ : Ա Թագաւորին տաեղը ազգային ժողովը զօրացաւ ու Թագաւորական իշխանութիւնը բոլորովին տկարացաւ : Գտակներուն կողմը Թագաւորին հետ միացաւ Գլխարկներուն դէմ, անոնց գլխաւորներն որ էին Պրահէ և Հորմ կոմսերը բանտ դրուելով՝ ի մահ դատապարտուեցան ու Սիղեզիոյ հրապարակին մէջ գլխատուեցան : Թէպէտև Թագաւորն ու Թագուհին շատ աղաչեցին որ անոնց կեանքը խնայուի՝ ձար չեղաւ : Գլխարկները որ առ գործողութեամբ աւելի զօրացեր էին, Շուետի մէջ անիշխանութեամբ անկարգութիւնները աւելի շատցուցին . Գաղղիացիք ուզեցին որ Շուետները իրենց սահմանադրութիւնը փոխեն,

---

1 Աուլիոս Փրեդերիկոսին տաեղը ինչ կռիւներ եղան :

բայց կարելի չէղաւ. Ընտեսի մեծամեծները իրենց թագաւորին տկարութիւնը տեսնելով՝ աւելի համարձակութիւն առին անոր դէմ, ինչպէս որ մեռաւ 1771ին:

1 Աստիս Փրեդերիկոսին յաջորդեց որդին Կուստաւոս Գ: Ան թագաւորը շատ կատարելութիւններ ունենալով Ընտեսներուն պատկառելի ու սիրելի եղաւ, միանգամայն ալ գիտեր իր խորհուրդները ծածուկ պահելու շուտով՝ի գործ դնել: Մեծամեծները Գաւակներուն կուսակցութիւնը իրենց կողմը ունենալով՝ օրէ օր աւելի համարձակութիւն կ'առնէին ու թագաւորին ազատութիւնները պակսեցընել կ'ուզէին. Կուստաւոս անոնց ձեռքէն ազատելու համար նախ Սթոքհոլմ քաղաքին մէջ գունդ մը կազմեց հարիւր չիսուն հաւատարիմ ազանեերով, իբր թէ կ'ուզէ զանոնք զինուորական կրթութեան վարժեցընել. և անկէց ետքը զարմանալի խոհեմութեամբ հնարք գտաւ որ չբանեցընէր իրեն կուսակիցները շատցընելու և զօրաց սիրտը շահելու համար, թէպէտ և թշնամիք ալ իրենց կողմանէ թագաւորին կենացը դէմ դաւակցութիւններ ընելէն հետ չէին կենար:

2 Կուստաւոս ան չարեաց առջևը շուտով առնելու համար, օր մը ձի հեծաւ, իր զօրացը յորդոր մը խօսեցաւ ու հաւատարմութեան երդում առաւ անոնցմէ: Ան միջոցին ձերակոյալ կամ մեծամեծները խորհրդի ժողոված ըլլալով, երբոր

---

1 Կուստաւոս Գ. ինչ կերպով շահեցաւ Ընտեսաց սիրտը:

2 Իր առեղծը ինչ խառնուածութիւն եղաւ:

դրսի ժողովրդեան աղաղակը լսեցին՝ մէկէն ի մէկ խորհրդարանէն դուրս ելան որ տեսնեն թէ ինչ կայ. ան ատեն երեսուն վենուար իրենց հրացան-ներուն ծայրի սուիններովը եւ քշեցին զանոնք դէպ ի խորհրդարանը ու դռները անոնց վրայ կղպեցին. եաքը բերդին այլեայլ կողմերը արգելեցին զանոնք ու իրենք օրէն եաւ արձրկեցին, երբոր Թագաւորը արդէն նոր ժողով մը պատրաստեր ու ժողվեր էր. իսկ Գտաւնեերուն կուսակիցները ամէնն ալ բռնուեցան ու բանտ դրուեցան: Ան միջոցին Կուստաւոս Թուրը ձեռքը՝ բոլոր սպաներն ալ հետը առած՝ զօրաց մէջ կը պտըտէր ու զանոնք կ'երդուընցընէր, և երկու ժամուան մէջ Կուստաւոս որ Եւրոպայի Թագաւորաց մէջ ամենէն չափաւոր իշխանութիւն ունեցողն էր՝ բացարձակ ինքնակալ մը դարձաւ. Գլխարկնեերուն ու Գտաւնեերուն անունը տալն ալ արգիլեց, նեերուին տուաւ ամենուն, և նոր սահմանադրութիւն մը հրատարակեց որով Թագաւորին իշխանութիւնը կը մեծնար, բայց հասարակաց ազատութիւնները ալ կը շատնային: Ա՛ս զարմանալի յեղափոխութեանց մէջ կաթիլ մըն ալ արիւն չթափուեցաւ:

Կուստաւոս անկէց եաքը աշխատեցաւ իր հրապատակները երջանիկ ընելու. մանաւոր կերպով ջանաց որ դատաստանները առանց կաշառքի կատրուին ու նեղքին կառավարութեան մէջ եղած ամէն մանր պակասութիւնները ալ շտկելու աշ-

---

1 Կուստաւոս իր Թագաւորութեան եաքի տասը տարիները ինչ ըրաւ:

խաւեցաւ. 1778ին ժողով մը ըրաւ Սեմոքովին մէջ, ու պարծենալով մը անոնց առջևը դրաւ իր Թագաւորութեան առջի վեց տարուանը մէջ եղած բարեկարգութիւնները: Բոլոր ժողովը յայտնապէս ընդհակառակ եղաւ իրեն. բայց ազնուականները սրտերնուն մէջ սասակ ոխ պահեցին անոր դէմ: Երբոր 1788ին պատերազմ բացուեցաւ Ռուսաց և Շուէտաց մէջ, Կուստաւոս յարձակեցաւ Ֆինլանտիա դաւառին վրայ, և ինչուան կ'ուզէր փեթրսպուրկ երթալ. բայց իր ազաներուն ըմբոստութիւնը տեսնելով ետքէ եղաւ որ միտքը փոխէ, և Վէրէլսոյի հաշտութեամբը պատերազմը դադրեցաւ (1790):

1 Ան տեսնելը Գաղղիոյ խռովութիւնը սկսած ըլլալով Կուստաւոս ալ կը պատրաստուէր որ Լուդովիկոս վեշտասաներորդին օգնելու համար ղէնք առնու. բայց Ընքարսթրոմ զօրապետը ատրճանակով զարկաւ զինքը ապաննեց Սեմոքովի մէջ դիմակաւոր պարի մը տեսն (16 մարտի 1792). և որովհետև Թագաւորին որդին Կուստաւոս Պ պզտիկ էր, Կուստաւոս երրորդին եղբայրը Սուտէրմանի դուքսը խնամակալ դրուեցաւ:

2 ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ. — Կատարինէ Ա որ 1725ին Մեծին Պետրոսի յաջորդեր էր, երկու տարի միայն Թագաւորեց: Իրեն յաջորդ անուաներ էր Պետրոս որդին Պետրոս երկրորդը, որ տասնըմէկ տարեկան էր. ուստի անոր խնամակալ եղաւ Մենշ-

---

1 Ի՞նչ կերպով մեռաւ, ու տեղը ով անցաւ:
2 Կատարինէ առաջնոյն ով յաջորդեց:

չնքով իշխանը : Ակնկայ ինչուան Թագաւորու-
Թեան վրայ աչք ձգելով իր աղջիկը Պետրոսին
հետ կարգեց , բայց շուտով ընկաւ իր պաշտօնէն
ու ամէն հարստութենէն , և գերացիի հագուս-
տով բոլոր ընտանեօքը Սիպերիա քշուեցաւ : Ա-
բանիս պատճառ եղեր էր Տոլկորուքի իշխանը ,
որ Մենշչիքովին տեղը անցաւ , բայց ինքն ալ ա-
նոր պէս Սիպերիա քշուեցաւ :

1 Պետրոս Բ. քիչ առենէն մեռաւ տասնըվեց
տարեկան , և ազնուականները անոր տեղը կայս-
րուհի անուանեցին Մեծին Պետրոսի եղբօր աղ-
ջիկը Աննա Իւանովնան : Պիրէն անունով իշխանը
կայսրուհւոյն բարեկամ ըլլալով ամէն իշխանու-
թիւն ձեռք առաւ ու շատ անգթութիւններ ըրաւ ,
ինչուան երեսուն հազար մարդ քշեց կ'ըսեն Սի-
պերիայի անապատները : Ան միջոցին Ռուսները
դրսի երկիրները շատ յաղթութիւններ ըրին , և
երբոր Քուրլանտիա գաւառը առին Շուեհանե-
րէն , Աննա կայսրուհին Պիրէնը դուքս Քուրլան-
տիոյ անուանեց :

2 Աննա Իւանովնան 1740ին մեռաւ , և իրեն
յաջորդ Թողուց Իւան վեցերորդը՝ Քուրլանտիոյ
դքսին խնամակալութեանը տակ . բայց Մեծին
Պետրոսի աղջիկը Եղիսաբեթ կէս մը հնարքով,
կէս մըն ալ ուժով իր հօրը ժառանգութիւնը ձեռք
ձգեց . Իւան Ջ. բանտ դրուեցաւ ու անոր կու-
սակիցները երկրէն դուրս քշուեցան :

---

1 Պետրոս երկրորդին ոմն յաջորդեց : — Պիրէն
իշխանին վրայ ինչ կը պատմուի :
2 Աննա կայսրուհւոյն ոմն յաջորդեց :

1 Տանըսուեը տարի Թագաւորեց Եղիսաբեթ, իր հպատակներուն հետ քաղցրութեամբ վարուեցաւ, դրսի ազգաց հետ ալ խոհեմութեամբ. Եւ րոպայի պատերազմներուն մէջ ինքն ալ մնաւ, ու Շուեսի և Լեհաստանի մէջ շատ յաղթութիւններ ըրաւ: Երբոր կը պատրաստուէր Բրուսիոյ Փրեդերիկոս Բ Թագաւորին վրայ յարձակելու, մեռաւ 1762ին: Իրեն յաջորդ անուաներ էր իր եղբօրորդին Պետրոսը, որ քանի մը տարիէ՝ի վեր հռչակաւոր կատարինէ Ընհալթ–Ձէրպսթին հետ կարգուած էր: Պետրոս Գ. շատ մեծ համբոյր ունենալով Փրեդերիկոս երկրորդին վրայ, Թագաւորելուն պէս որչափ որ Եղիսաբեթի աչեն երկիրներ առեր էին Ռուսները անկէց՝ հետ տուաւ: Եւ որովհետեւ ուրիշ նորոգութեանց ալ ձեռք զարկաւ որ Ռուսներուն չէին կրնար հաճոյ ըլլալ, յունիսի 8ին 1762ին անոնք ոտք ելան, կատարինէն Թագաւորեցուցին ու տասը հազար հոգւով մայր եկեղեցին տարին, ուր Նովկորոտի արքեպիսկոպոսը կայսրուհի պսակեց զինքը: Ան միջոցին Պետրոս Գ իր Թշնամացը ձեռքը ընկաւ, ու գեղի տան մը մէջ խղդեցին զինքը:

2 Անկէց հաքը Կատարինէն նայեցաւ որ ախրութիւնը ընդարձակէ, Լեհաստանի վրայ ալ Ստանիսլաւոս Փոնեաթովսքին ուզեց Թագաւոր դնել: Երբոր իմացաւ Թէ իրեն դէմ դաւակցութիւն մը կայ Փեթրսպուրկին մէջ, դաւակիցնե-

---

1 Եղիսաբեթի ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը: — Իրեն ոմն յաջորդեց:

2 Կատարինէ Բ ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը:

բուն գլխաւորները մեռցընել տուաւ, որոնց մէջ էր նաև Պետրոս երրորդին Իւան որդին։ Քիչ ա՛ետնէ եաքը Օսմանցւոց դէմ պատերազմ բացաւ ու շատ անգամ յաղթեց անոնց, Խրիմ կղզւոյն տիրեց, Խազախներուն ազատասիրութիւնը նուա՛ճեց, ու ան միջոցին որ իր զօրավարները ապխա անդին յաղթութիւններ կ՚ընէին, ինքը ուսմունքն ու կրթութիւնը ծաղկեցընելու եաւէ էր։

1 Փոթեմքին իշխանը Օզուի բերդը առաւ 1788ին, բոլոր մէջի զօրքը թրէ անցուց. յաջորդ տարին Սուվորով սպարապետը Պետարապիոյ մէջ պէ՛նտեր ու Իսմայիլ քաղաքները տիրեց ու երեսուն հազար Տաձիկ սպաննեց. ինչուան որ Եաշ քաղաքին մէջ հաշտութիւն եղաւ 1792ին, ու Տնեստեր գետը Օսմանցւոց և Ռուսաց երկիրներուն սահմանը եղաւ։

2 Անկէց եաքը Կաւարինէ Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ հետ մէկտեղ Լ՚Հասանը մէջերնին բաժնեց։ Քոշիւսքոյ անունով լեհացի զօրավարը՝ որ առնով Ամերիկայի մէջ շատ պատերազմներ ալ ըրեր էր, իր հայրենակցաց ազատութեանը համար իրեք տէրութեանց դէմ կռուեցաւ, բայց վերջապէս յաղթուեցաւ. Բրուսիոյ Թագաւորը Քրաքովիային տիրեց, և Քոշիւսքոն գերի բռնեց, Սուվորովն ալ Վարսաւիան առաւ, և Լ՚Հասանի հազար հարիւր տարի ինքնիշխան տէրութիւն ունենալէն եաքը գրեթէ բոլորովին վերջացաւ։ Անոր վրայ

---

1 Փոթեմքին ու Սուվորով զօրավարները լինչ յաղթութիւններ ըրին Օսմանցւոց դէմ։

2 Լ՚Հասանի բաժանումն ինչպէս եղաւ։

կատարինէն ալ շատ չսպրեցաւ, Նոյեմբերի 9ին 1796ին կաթուածով մը մեռաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Պօղոս Ա։

ԳԼՈՒԽ Խ.

Պաշմուխիւն Օսմանեանց, Պարսից և Հնդկաց՝ ԺԸ. դարուն սկիզբները (1703–1799)։

Սուլթան Ահմէտ Գ. — Ենիչէրիներուն խռովութիւնը. — Սուլթան Մահմուտ Ա. — Պարսից դէմ պատերազմը. — Կոպանդնուպոլսոյ գետնաշարժը. — Սուլթան Մահմուտին մահը. — Իր խառնուածքը. — Սուլթան Օսման Գ. — Ճիւպալիի հրդեհը. — Սուլթան Մուսթաֆա Գ. — Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ. — Սուլթան Սելիմ Գ. — Սուլթան Մուսթաֆա Դ. — Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշա. — Սուլթան Մահմուտին նահանջը։ — Պարսկաստան. — Շահ Հիւսէյին. — Միրվէյիզ. — Միր Մահմուտ. — Էշրէֆին նահանջը. — Շահ Թահմազ. — Թահմազ Գուլի խան. — Ապպաս Միրզա. — Նատիր Շահ. — Իր պատերազմները. — Մահը. — Պարսից երկրին անիշխանութիւնը. — Քերիմ խան. — Հոլանդացւոց Հնդկաստանի մէջ փեղ ունենալը. — Անգլիացւոց ու Գաղղիացւոց Հնդկաստան փեղ առնելը. — Գաղղիոյ և Անգլիոյ իրարու հետ պատերազմը. — Լալլի խոստակալը. — Մահը. — Հայդեր Ալի. — Թիփուս Սայիպ. — Անգլիացւոց Հնդկաստանի մէջ տիրապետելը։

---

1 Տեսակաստեն. — Սուլթան Ահմէտ Գ 1703ին իր եղբօրը սուլթան Մուսթաֆային յաջորդելով,

---

1 Սուլթան Ահմէտ երկրորդին առեն ինչ երևելի դիպուածներ էզան։

Թագաւորութեանը առջի տարիները տիրեց Արշիպելագոսի կղզիներուն և Մոռայի։ Նոյն յաջողութիւնը չունենալով նաև Աւստրիոյ դէմ, փառասիրութեամբը կայսեր Թողուց Պելկրատ քաղաքը ու Սերվիոյ, Պոսնիոյ և Ուվահի երկիրներուն մէյմէկ մասը։ Երբոր աս դաշնադրութեան վրայ արդէն ժողովուրդը գանգատ կ՚ընէր, մեծ կրակ մըն ալ եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ու ահագին վնասներ տուաւ։ Ա՛ս բաներուս վրայ Ենիչէրիները ոտք ելան ու սպիպեցին որ սուլթան Ահմէտ հրաժարի Թագաւորութենէն, և տեղը Թագաւորեցուցին անոր եղբօրորդին սուլթան Մահմուտ առաջինը (1730)։ Իսկ Ահմէտ պալատին մէջ գոցուեցաւ ու քանի մը տարի ետքը մեռաւ։

Սուլթան Մահմուտ տեսնելով որ Ենիչէրիները անովալ չէն հանգարտիր, անոնց գլխաւորները կրնքը սպաննել տուաւ ու ետքը Պարսից դէմ պատերազմի գնաց։ Վասն զի ան տեղերը Նատիր Շահ զօրացեր էր ան կողմերը, և Պարսից տէրութիւնը մեծ իշխանութեան մէջ էր։ Ա՛ս Նատիրը Դահմազ շահին զօրավարներէն մէկը ըլլալով, Դահմազը ձգեց Թագաւորութենէն ու անոր տեղը Ապաս Միրզան Թագաւորեցուց, որ դեռ օրօգքին մէջ էր։ Երբոր աս տղուն գլուխը Թագրած մեծամեծներուն առջևը հանեցին որ անոնց երկրպագութիւնը ընդունի, վախէն սկսաւ կանչռըտալ. Նատիր մէկէն վրայ բերաւ թէ "Օս-

---

Սուլթան Մահմուտ Ա Պարսից դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ։

մանչուց առած երկիրները ետ կ'ուզէ, պէտք է որ առնենք տանք իրեն ,, : Իրաւցնէ Օսմանցիք քանի մը անգամ յաղթելէն ու յաղթուելէն ետքը, Վրաստանն ու Հայաստանի մէկ մասը Պարսից տալով հաշտութիւն ըրին (1735) : Աւելի յաջողութիւն ունեցան Օսմանցիք Ռուսաց և Գերմանացւոց դէմ, և սուլդան Մահմուտ իր կենացը վերջին օրերը խաղաղութեամբ անցուց :

Ան միջոցին Կոստանդնուպօլսոյ մէջ սաստիկ գետնաշարժ եղաւ, քաղաքին հին պարսպացը մէկ մասը, Եախիսուլէյին մէկ աշտարակը կործանեցան, Այա Սոֆիա և սուլդան Մէհէմմէտ մզկիթները տեղ տեղ վլան, և վաթսուն հոգիի չափ վլատակներու տակ մեռան : Հրամայեց Թագաւորը որ եօթը օր ամէնքը աղօթք ընեն. և երբոր ռամիկ ժողովուրդը սարսափած կեցեր՝ գլխուն գալու դժբաղդութիւնները կը գուշակէր, մէյմըն ալ սուլդան Մահմուտ հիւանդացաւ ու քիչ օրուան մէջ մեռաւ յիսունըմէկ տարեկան (1754) : Բոլոր քաղաքը վրան սուգ առաւ, վասն զի իր հայրախնամ գութը բոլոր հպատակացը վրայ անխտիր կը տարածէր, ինչպէս որ յայտնի կը ցուցընէ նաև այս դիպուածը : Օր մը հետը պօսթանճը պաշըն միայն առած վրափորէն ծպտեալ անցնելու ատենը, անդիէն քառասնի նաւակ մը առաջ կուգայ, մէջն ալ մէկը աղնիւ դիպակի վրայ նստած, ոսկե-

---

1 Սուլդան Մահմուտ առաջնոյն ատենը ինչ գետնաշարժ եղաւ Կոստանդնուպօլիս : — Սուլդան Մահմուտին կառավարութիւնը ինչպէս էր :

թել բարձելու կանձնած, ձիուքն ալ փառաւոր ծիսափողը բռնած ծուխ կը քաշէր: Ա՛ս մարդն էր Ենիչէրիներուն հրեայ համբարապետը: Պօսթանճի պաշըն որ ան մարդուն դէմ ոխ ունի եղեր, յարմար առեն սեպելով կը սկսի թագաւորին առջևը վրան չարախօսութիւններ ընել: Բայց սուլթան Մահմուտ պատասխան կուտայ. "Ձե՛ս տեսնար, կ'ըսէ, որ անիկայ ո՛րջափ իմ փառքս կ'աւելցնէ: Թող անմոռաց մնայ պատմութեան մէջ որ իմ թագաւորութեանս առեներ ինչուան հրեայք ալ որ ամենէն անարգուած են՝ այսպիսի ազատութիւն կը վայելեն":

1 Եղբայրը սուլթան Օսման Գ. իրեք տարի միայն թագաւորեց. և իր առեներ պատահեցաւ ճիւպալի դրան սոսկալի հրդեհը որով Կոստանդնուպոլսոյ իրեք մասին երկուքը այրեցաւ: Ինքը թագաւորը անձամբ գնաց, մարել տալու ջանաց, Ճար չեղաւ. Ա՛յս Սոֆիայի մեծ դմբէթին կապարներըը հալեցան ու վար թափթըփելով տակի պահապաններէն շատը այրեցին: Ութը հազարէն աւելի տուն այրեցաւ, հինգ հարիւր և ութսուն ջաղացք, էօթանասուն բաղնիք, մէկ մեծ խջևան մը, երկու հարիւր մզկիթ և հազար խանութ:

2 Օսմանին յաջորդեց իր եղբօրորդին Մուսդաֆա Գ (1757), որ բարեսիրտ ու խոհեմ մարդ ըլլալով շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ, ու գի-

---

1 Սուլթան Մահմուտ առաջնոյն յաջորդ ՌՀ եղաւ: — Ճիւպալիի հրդեհը ինչպէս եղաւ:

2 Սուլթան Մուսդաֆա երրորդին առեները ինչ պատահարներ եղան:

ութիւններն և արուեստները ծաղկեցնելու ջանք ցուցուց. բայց իր առեներ պատերազմ և խռովութիւն պակաս չեղաւ Տաճկաստանին: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ապստամբութիւններ եղան. Պաղտատի փաշան դէմ ելաւ, Եգիպտոս ու Արաբիա ալ զանազան խռովութիւններ եղան. 1768ին ալ ինքը Մուսկաֆիա Ռուսաց դէմ պատերազմ բացաւ. բայց դեռ յաջողութիւն մը չտեսած, 1774ին մեռաւ:

1 Իր եղբայրը Ապտիւլ-Համիտ Թագաւորելուն պէս՝ Գայնարճըգ քաղաքին մէջ կատարին էր կրօրդին հետ դաշնագրութեամբ հաշտութիւն ըրաւ, որով Խրիմ Տաճկաց իշխանութենէն ազատ սեպուեցաւ, անկէց՝ի զատ Ռուսները իշխանութիւն ունեցան ազատութեամբ նաւարկութիւն ընելու Սեւ ծովուն ու Կոստանդնուպոլսոյ նեղուցին մէջ: Ապտիւլ-Համիտ գիտնալով որ նորէն պատերազմ կրնայ բացուիլ Ռուսաց հետ՝ մեծ մեծ պատրաստութիւններ տեսաւ, զինուորութիւնը կարգի դրաւ, նաւեր շինեց, Թնդանօթներ ու ռումբեր թափել տուաւ և Գաղղիացի ճարտարապետներ կանչեց. բայց անով հանդերձ ալ 1786ին եղած պատերազմին մէջ յաղթուեցաւ ու անկէց իրեք տարի ետքը մեռաւ: Սուլթան Համիտին տաեներ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ շատ ծաղկեցաւ ոսկերչութիւնը, վասն զի ականակատ ու մարգարտազարդ բանուածքներ շատ կը սիրէր.

---

1 Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ ինչ հաշտութիւն ըրաւ Ռուսաց հետ: — Իր տաեները ծր արհեստը տեսաւ ծաղկեցաւ:

մեր ազգէն ալ շատ ոսկերիչներ իրենց հնարագէտ ձարտարութեամբը մեծ անուն հանեցին :

1 Սուլթան Համիտին յաջորդեց Մուսթաֆայի որդին Սուլթան Սէլիմ Գ., որ սկսած նախորդացը բարեկարգութիւնները առաջ տարաւ : Իր աեւնը Նափոլէոն Պոնափարթէ գնաց Եգիպտոսի սիրեց, բայց նորէն եւս դարձընելով սուլթան Սէլիմին հետ հաշտութիւն ըրաւ : Սակայն քիչ աեւնէն ենիչէրիները սուլթան Սէլիմին վրայ բարկանալով, որ կ'ուզէր եւրոպական կրթութեամբ զօրք պահել, զինքը ձգեցին ու տեղը անոր հօրեղբօրորդին Մուսթաֆան դրին . և սուլթան Սէլիմ խրատ տալով անոր որ պաշտօնեաներուն համարձակութիւն չտայ ու անոնց խօսքին շատ չհաւատայ՝ թագաւորութիւնէն հրաժարեցաւ (1807) :

2 Սուլթան Մուսթաֆա Դ., գեղեցիկ, եռանդուն ու խոհեմ երիտասարդ մըն էր, սակայն տէրութեան խառնակութեան ու խեղճութեան ժամանակը հանդիպելով չկրցաւ բան մը ընել : Ան միջոցին Ռուսճուգի պայրաղտարը Մուսթաֆա փաշան սուլթան Սէլիմին ձգուիլը լսելով, զօրքը առած Կոստանդնուպոլիս վազեց որ զանիկայ նորէն աթոռը նստեցնէ . պալատականք աս լսելուն պէս անմեղ ու խաղաղասէր Սէլիմը անողորմաբար խղդեցին : Ելաւ Մուսթաֆա փաշան սուլթան Սէլիմին վրայ, սուլթան Մուսթաֆան

---

1 Սուլթան Համիտին ալ յաջորդեց :

2 Սուլթան Մուսթաֆա ալ շատ աեւն թագաւորեց : — Սուլթան Սէլիմին մասն ինչպէս եղաւ : — Տեղը ալ անցաւ :

ձգեց, ու տէրը անոր պզտիկ եղբայրը սուլդան Մահմուտ թագաւորեցուց (1808)։

1 ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ. — Պարսից վերջի թագաւորն էր Շահ Հիւսէյին 1694ին. և որովհետև տկար մարդ մըն էր, իր օրերը Գանտահարի Աֆղաններէն ոտք էլան, որոնց գլուխ դրին Միրվէյզ անունով քաջ մարդը և իրենց երկրին մէջ գտնուող բոլոր Պարսիկները սպաննեցին։ Միրվէյզ իրեն դէմ խրկուող զինուորները ջարդեց, և Մեր Մահմուտ որդին քառասուն հազար զօրքով Շահ Հիւսէյինին վերայ գնաց, յաղթեց անոր ու Սպահանը պաշարեց։ Շահ Հիւսէյին նեղը իյնալով հրաժարեցաւ աթոռէն և Մեր Մահմուտ Պարսկաստանի թագաւոր անուանուեցաւ. բայց քիչ առէնէն զինքն ալ սպաննեցին ու տէրը իր էշրէֆ անունով զգականը թագաւորեցուցին։

2 Ան առէնները Շահ Հիւսէյինին որդին Շահ Դահմամալ կամ Դահմազ՝ նաթիր անունով խելացի ու կարիճ մարդուն օգնութեամբը էշրէֆին դէմ ելաւ, երկու անգամ յաղթեց անոր, Սպահանի տիրեց ու ինքը թագաւորեց։ Էշրէֆ պալատին մէջ Շահ Հիւսէյինը սպաննել տուաւ, որ ինչուան ան առէնը գերիի պէս հոն արգիլուած էր, ու ինքը ձգեց փախաւ, բայց քիչ առէնէն ինքն ալ պատերազմի մը մէջ մեռաւ։ Ան առէնը Դահմազ իր թագաւորութեանը մէջ հաս-

---

1 Աֆղաններէն ինչ կերպով տիրեցին Պարսից թագաւորութեանը։

2 Շահ Դահմազը ինչպէս զօրացաւ։

ատուած կը սեպուէր, բայց երկար ատեն չկըրցաւ Թագաւորել։

1 Նատիր իր փառասիրութիւնը շողոքորթու-Թեամբ գոցելով ինքզինքը Դահմազ Գուլի խան անուանեց, իբր Թէ Դահմազին գերին է. բայց նոր նոր յաղթութիւններով իր անունը մեծցը-նելէն ետքը, Դահմազը իշխանութենէն ձգել տուաւ ու տեղը Ապպաս Միրզան Թագաւորե-ցուց՝ ինքը անոր խնամակալ ըլլալով։

2 Անկէց ետքը ուրիշ նոր քաջութիւններով Օսմանցւոց յաղթեց, Վրաստանն ու Հայաստանը առաւ. և քանի մը բարեկարգութիւններով այն-չափ սիրելի եղաւ Պարսից, որ Ապպաս Շահին մեռնելէն ետքը (1736), զինքը Թագաւոր դրին և ըսուեցաւ Նատիր Շահ կամ Շահ Նատիր։ Օս-մանցւոց հետ հաշտութիւն ընելէն ետև Աֆղան-ներուն վրայ յարձակեցաւ, որ նոյնն ատք էլեր էին, յաղթեց անոնց, և ինչուան Հնդկաստան երթալով Մողոլ Թագաւորաց Տէլհի անունով մայրաքաղաքը մտաւ, ան տեղի գանձերը կողոպ-տեց, բնակիչներուն շատը Թրէ անցուց և անբաւ հարստութեամբ իր երկիրը դարձաւ։

3 Անկէց ետքը Թաթարաց ու Կովկասի ժո-ղովրդոց դէմ գնաց պատերազմելու. բայց իր զօրա-վարներէը իսուութիւններուն չգիմանալով, 1747ին վրանին մէջ սպաննեցին զինքը։ Նատիր Շահէն

---

1 Նատիր Շահ ինչ կերպով սկսաւ մեծնալ։
2 Ի՞նչպէս Թագաւորեց։
3 Նատիր Շահ ինչպէս մեռաւ, և իրմէ ետքը Պարսկաստան ինչ վիճակ ունեցաւ։

Հաքը տասնըվինգ տարի անիշխանութեան մէջ մնաց Պարսկաստան. ամէն գաւառ մէյմէկ իշխանի ձեռք անցաւ, երկրին բնակիչները հազարաւորը մէկտեղ տալիս անդին կրուէյան, շատն ալ Ռուսաստան գնացին, և Ադահան մայրաքաղաքը գրեթէ աւերակ դարձաւ։ Քէրիմ խանին թագաւորութեան ժամանակը Պարսիկները քիչ մը շունչ առին. բայց անիկայ մեռնելուն պէս 1779ին, քաղաքական պատերազմը նորէն բորբոքեցաւ առջինէն ալ տասիկ կերպով, և ինչուան ՅԸ. դարուն վերջը գնաց։

1 ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ. — Երբոր Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ թագաւորը արգելք հանեց Հոլանտացւոց դէմ որ չկարենան Լիսաբոնայի նաւահանգիստը երթալ, Հոլանտացիք մտքերնին դրին որ երթան հեռաւոր երկիրներու մէջ կռուելին Սպանիացւոց հետ. և որովհետև ան տեղները Սպանիացիք արևելեան Հնդկաստանի մէջ շատ տեղ առեր էին փորթոկալցւոց ձեռքէն, անոնց վրայ գնաց երթք նաւով կռունելիոս Հուլմանի ըսուած Հոլանտացին՝ Ընկերության վաճառականներուն ծախքովը զինուած։ Տարին Նահանգաց մեծամեծ նեերը տասնհինգ արշաւանաց յաջողութիւնը տեսնելով, 1602ին արևելեան Հնդկաստանի ընկերութիւն մը հաստատեցին, որ արտօնութիւն ալ ունենար միևնակ ընելու ան կողմերու վաճառա-

---

1 Փորթոկալցիք ու Հոլանտացիք երբ ու ինչպէս սկսան Հնդկաստանի մէջ տիրապետութիւն նեը ընել։

կանութիւնը, սիրած երկիրներուն ալ անկայ պիսի իշխեր: Ան առենէն սա ընկերութիւնը իրեն գլխաւոր առ ու որոշեց ճաւա կղզւոյն Պա թաւիա քաղաքը, և անկէց կամաց կամաց Փոր թոկալցւոց ուրիշ վաճառատեղիներուն ալ տիրեց, ու զանազան կուսակալութիւններ հաստատեց Ամ պոյնա, Թանաթ, Սէյլան և Գլուխ Բարեյուսոյ:

Անգլիացիք ալ Հնդկաստանի ընկերութիւն մը ունէին զանազան արտօնութիւններով որ հետզհետէ ալ աւելցան Ժինջուան 1698ին առիններէրը: Երբոր Պոմպայի տիրեցին Անգլիացիք, Մալէզիոյ Պրինքուլէն քաղաքին մէջ ալ վաճառատեղի մը հաստատեցին պղպեղի և ուրիշ հարեմներու համար, նմանապէս Կալկաթայի մէջ ու Մալապարի և Քորոմանտէլի ծովեզերքներէրը այլեայլ տեղուանք հաստատեցին, ու քիչ առենի մէջ իրենց ընկերութիւնը շատ զօրացաւ, այնպէս որ 1689ին Մողոլի Աւրէնկ-Զէպ ինքնակալին դէմ պատերազմ ունեցան: Ա զօրաւոր թագաւորը Կալկաթայի երկիրը Անգլիացւոց տուեր էր՝ երբեք փոխարէն ան օգնութեան որով Թշնամեացը դէմ պատերազմելու առեն օգներ էին իրեն: Պոմպայի Անգլիացի կուսակալը ապիս անդին արշաւանքներ ըներ էր, Աւրէնկ-Զէպ հաստուցում ուզեց անկէց, ու երբոր Անգլիացիք մտիկ չըրին՝ զինք առաւ ու պատերազմ բացաւ վրանին. և շատ մը յաղթութիւններ ընելէն ետքը հաղիւ հաւանեցաւ հաշտութիւն ընելու:

Անգլիացիք երբ ու ինչպէս սկսան Հնդկաստանի մէջ տեղ ունենալ:

1 Գաղղիացիք Ֆրանսուա Ա. Թագաւորին առ-նէն ջանացին արեւելեան Հնդկաստանի մէջ տեղ ունենալու. բայց ինչուան Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին օրերը խիստ քիչ յաջողութիւն ունեցան. 1657ին միայն Մալապարի ծովեզերքը Սուրաթի մէջ վաճառատեղի մը ունէին. քանի մը տարի ետքը Փոնտիշէրի քաղաքը հիմնեցին, ետքն ալ Գաղղիոյ կղզին, Պուրպոն կղզին, և ուրիշ քանի մը տեղուանք ձեռք ձգեցին, որով Հնդկաստանի կողմերը իրենք ալ հաստատուեցան:

2 Անգլիացիք Գաղղիացւոց ան կողմերը զօրանալը տեսնելով ակաան նախանձիլ. և 1744ին երբոր մէջերնին պատերազմ բացուեցաւ, Լուդովիկոս Հնգետասաներորդին իշխաններըը կ'ուզէին որ Անգլիացիք իրենց գաղթականներուն չդպչէին, բայց անոնք մտիկ չըրին: Ան առեներըը երկու գաղղիացի կուսակալներ Տիւփլէքս և Լա Պուրտոնէ իրարու դէմ թշնամանալով, թէ իրենց և թէ Գաղղիոյ շատ վնաս ըրին. Տիւփլէքս խշխաշնուելնէն ընկաւ, Լա Պուրտոնէ ալ բանտ դրուեցաւ: Գաղղիացիք Տիւփլէքսին տեղը խրկեցին Լալլի անունով Իռլանտացին, որ գնաց քանի մը տեղ առաւ ու կ'ուզէր Անգլիացիները հանել Հնդկաստանէն. բայց ոչ ատակ ունէր և ոչ բաւական զօրք. ունեցած զօրքերն ալ Մատրասի մէջ կար-

---

1 Գաղղիացիք ինչ տեղեր ունեցան Հնդկաստանի մէջ:

2 Անգլիացիք Գաղղիացւոց հետ ինչ պատերազմ ունեցան Հնդկաստանի համար: — Լալլի Իռլանտացւոյն վրայ ինչ կը պատմուի:

դուեցան : Երբոր Փոնտիշէրիի գարձաւ , քանի մը նորոգութիւններ ընել ուղելով ընկերութեան բոլոր գործակալները իրեն գէմ հանեց . զորացն ալ չորս մասին իրեքը իրմէ գլուխ քաշեցին . այնպէս որ երբոր քսան հազար Անգլեացիք զինքը պաշարեցին , եօթը հարիւր հոգի հազիւ գտաւ անոնց գէմ հանելու : Փոնտիշէրիի մէջ տասը ամիս դիմանալէն եաքը անձնատուր եղաւ Լալլի ու Անգլիա գերի տարուեցաւ . հոն լսելով թէ Գաղղիացիք զինքը մատնիչ կ'անուանեն , հրաման առաւ որ երթայ ինքզինքը արդարացնէ , ու երկար տաեն Փարիզու մէջ բանտ կենալէն եաքը , անիրաւ գատաստանով գատապարտուեցաւ ու գլխատուեցաւ . թէպէտ եաքը իր որդին բողոքեց , ու հօրը անունը անարատ պահելու համար՝ այն անիրաւ վճիռը փճացընել տուաւ :

Երբոր Անգլիացւոց ու Գաղղիացւոց մէջ հաշտութիւն եղաւ 1763ին , նորէն Գաղղիոյ ձեռքը անցաւ Փոնտիշէրի ու քանի մը ուրիշ վաճառատեղիներ Պէնգալայի , Քարիքալի ու Ջանտրնագորի մէջ , բայց աս պայմանաւ որ ան քաղաքները մէկն ալ չկարենան պարսպով ամրացընել : Ան պատերազմէն ի վեր Անգլիացիք գրեթէ բոլոր Պէնգալայի տիրած էին , Մողոլի ինքնակալը Ալեմ Շահ բոլոր ան գաւառը անոնց տուեր էր , Ուստ գաւառին նպատակը այսինքն իշխանն ալ յանձն առաւ տարին երեսուն միլիոն տուրք տալ անոնց Քորա և Ալլահապատ գաւառներուն ու

Գաղղիացւոց հետ հաշտուելէն եաքը ինչ նոր տեղերու տիրեցին Անգլիացիք :

պէնարէս քաղաքին համար, որ Հնդկաստանցւոց մեծ ուխտատեղին է, և Անգղիացիք ան նպատակին տուեր էին:

1 Ան առեններըը Մայսուր գաւառին իշխանը Հայտէր-Ալի, որ երկար աստն Գաղղիացւոց դաշնակից էր, իր հետը Տէքանի իշխանն ու Մահրաթ բռնած Հնդկաստանցիները միաբանած՝ Անգղիացւոց դէմ ելաւ. Գաղղիացւոց Սիւֆրէ անուանով զեսպանն ալ նաւերով օգնեց անոնց: Սակայն Անգղիացւոց ընկերութիւնը իր քաջութեամբն ու գործունէութեամբը ան մեծամեծ փորձանքներեն ազատեցաւ. Գաղղիացւոց վաճառատեղիները նորէն առնուեցան (1778), և Մահրաթները Հայտէր-Ալիէն բաժնուեցան. անիկայ ալ քիչ մը աստն դիմանալէն ետքը յաղթուեցաւ, ետ քաշուեցաւ, ու իր գլխաւոր բերդերը Անգղիացւոց ձեռքը անցան:

2 Հայտէր-Ալիին մեռնելէն ետքը Հնդկաստանի կողմերը քիչ մը խաղաղութիւն եղաւ, ու Գաղղիացւոց ունեցած տեղուանքը նորէն իրենց տրուեցան: Հայտէր-Ալիին որդին Թիփիտու Սայիպ Անգղիոյ հետ հաշտութիւն ընելէն ետև՝ նորէն պատերազմի ելաւ անոնց վրայ. բայց յաղթուեցաւ ու իր քաղաքին պարսպին վրայ ղարնուեցաւ մեռաւ (1799), ուստի ամենայն երկիրներն ալ բոլոր Անգղիացւոց ձեռքն անցան, որ անկէց ետքը Հնդկաստանի մէջ օրէ օր աւելի զօրանալով տիրապետեցին:

---

1 Անգղիացիք Հայտէր-Ալիին ինչպէս յաղթեցին:
2 Եւ երբ և ինչ կերպով աւելի զօրացան Անգղիացիք Հնդկաստանի մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

Եւրոպացոց Ամերիկայի մէջ հաստատութեան պատմութիւնը ԺԱ և ԺԲ դարերուն ապէնները (1501–1793):

Պրազիլ. — Պօղոսեան. — Ոսկեհանդ. — Սպանիական Ամերիկա. — վաճառականութիւնը. — Նաւատորմիղ. — կառավարութիւնները. — Տարեկան նաւը. — կարոլոս երրորդին հրովարտակը. — Միացեալ Նահանգաց սկիզբնաւորութիւնը. — Կնոջ պարտը. — Գաղևական ապստամբութիւնը. — կեճ ջրավարը. — վաշինկթըն. — Ֆրանկլին. — Լաֆայէթ. — Լաւալիոյ վէճապատերազմին խրթին օգնութիւնը. — Անգլիացոց Միացեալ Նահանգաց ազատութիւնը ճանչնան:

1 Սպանիացւոց տէրութիւնը ԺԱ և ԺԲ դարերուն մէջ թէպէտ և շատ ձախորդ պատերազմներ ունեցաւ, բայց Ամերիկայի կողմերը ունեցած գեղեցիկ տէրութիւնը ձեռքէ չհանեց: Անթիլեան կղզիներուն, Մէքսիքոյի ու Փերուի տիրելէն ետքը՝ ուրիշ շատ երևելի տէրեր ալ առին, այսինքն վէնեցուէլա, Նոր Կրանատա, Բիլի, Պուէնոս-Այրէս և Խաղաղական Ովկիանոսին մէջ Փիլիպպեան կղզիները: Սակայն Հոլանտացիք և Անգլիացիք ան առէնէն սկսան նախանձիլ Սպանիացւոց փառացն ու հարստութեանը վրայ, որով մէջերնին շատ կռիւներ եղան. մենք խօսինք միայն

---

1 ԺԱ և ԺԲ դարերուն մէջ Սպանիացիք ինչ տէրութիւն ունէին Ամերիկա:

Պրազիլի, Սպանիական Ամերիկայի ու Միացեալ Նահանգաց յեղափոխութիւններուն վրայ։

ՊՐԱԶԻԼ. — Պրազիլը Սպանիացիք ԺԶ. դարուն սկիզբը (1500) գտեր ու նուաճեր էին, անոր մէկ մասին ալ Յակոբ Վիլքինս անունով Հոլանտացի ծովակալը տիրեր էր 1624ին. բայց եօթը (1654) փորթոկալցիք Հոլանտացիները քշեցին ու բոլոր երկրին իրենք տիրապետեցին։ Միայն սուրբ Պօղոս անունով գաւառին բնակիչները, որ աւելացնենք ու Եւրոպացւոցմէ խառն ցեղ մըն էին, գլուխ քաշեցին փորթոկալցւոց դէմ ու սկսան աւազակութիւններ ընել. իրենց խռովարար բնաւորութեանը համար ատոնք Մէմլուք ալ ըսուէցան, թէպէտ սովորաբար գաւառին անունովը կ'ըսուէին Պօղոսեանք։ Սպանիոյ տէրութիւնը 1641ին հարկադրեցաւ հրաման տալու որ Փարակուայի քրիստոնեայ գաղթականներն ալ կարենան հրացէնք գործածել, ու ան յանդուգն աւազակներուն դէմ իրենք զիրենք պաշտպանել։ Պօղոսեանք առանձով որ ալ չէն կրնար աւազակութիւն ընել, սկսան Փարակուա գաւառին մէջ ոսկի հանել. բայց ան հանքերուն հարստութիւնը այնչափ էր որ Պրազիլի ամէն կողմերէն շատ մարդիկ հոն վազեցին ու սկսան իրարու ձեռքէ յափշտակել հանքերը։ Ընտան Ալպուքէրք սպարապետը փորթոկալի տէրութեան կողմանէ գնաց զամէնքը նուաճեց ու Վիլլարիքա ըսուած գաղթականութիւնը հաստատեց ան հանքերուն քովը։

։ Պրազիլի պատմութեանը վրայ ինչ գիտեմք կայ։

Ի.Ք. դարուն մէջ տարին հարիւր քսանըչորս միլիոն ակի կ'ելլէր ան հանքերէն, որուն հինգերորդ մասը տէրութեան կ'երթար։ Մարիամ Թագուհւոյն օրերը Պրազիլի մէջ ոգտանիդի հանք ալ գտնուեցաւ՝ որ անբաւ հարստութեան պատճառ եղաւ տէրութեան։

1 ՍԳԱՆԻԱԿԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱ. — Սպանիական Ամերիկայի մասերն էին հարաւային կողմը Կույանա, Փէրու, Չիլի ու Փարագուայ, և հիւսիսային կողմը Մէքսիքոյ, Նոր Մէքսիքոյ և Գալիֆոռնիա։ Ան ընդարձակ գաւառներէն զատ, որ Ամերիկայի ցամաքին վրայ կ'իյնային, Սպանիացւոց ձեռքն էին նաև Գուադալկղին, աւելի Դոմինիկոս կղզւոյն մէկ մասը, Եղբորդութեան կղզին և Մարգարիտաս կղզին։ Բայց ան երկիրներէն որ՝ ի սկզբան շատ բարեբեր էին, Ի.Ք. դարուն սկիզբը սաստիկ խեղճութեան մէջ ընկան, և գլխաւոր պատճառն ան էր որ վաճառականութիւնը բոլորովին Գադիքս քաղաքին վաճառականներուն ձեռքը միայն որոշուած էր։

2 Ամէն տարի երկու նաւատորմիղ Սեւիլիայի նաւահանգստէն կ'ելլէին որ Մէքսիքոյ ու Փէրու վաճառք տանին. մէկ նաւատորմիղն կ'առաջնորդէին տասը հատ պատերազմական նաւեր, մէկալին հետ ալ զանազան մանր նաւեր կ'երթային։

---

1 Սպանիացիք ի՞նչ երկիրներ ունէին Ամերիկա, և անոնք ի՞նչ վիճակի մէջ էին։

2 Սպանիական Ամերիկայի վաճառականութեանը իյնալուն ուրիշ ի՞նչ պատճառ կար։

Ան ծանրը գետ չհասած՝ Քիլիք ու Փերուզ վա-
ճառականները իրենց հանգիստն են կ՚առ-
նեին Փորիմոսկլոյ ըռուսաց նաւահանգիստը կի-
ջնցնելին, որպէս զի Սպանիոյ վաճառքներուն
հետ փոխանակին, և ամէն բան այնպէս առաջուց
կարգի դրուած էր, երբոր գոմէն ալ իրարու
վրայ այնչափ վաստհութիւն ունէին՝ որ ոչ Սպա-
նիացոց վաճառքները կը գնուէին և ոչ Ամերի-
կացոց տուած առակները։ Նաւաստիքին մէկն
ալ Մէքսիքոյի վերջերուս քաղաքը կ՚երթար ու
հոն ալ նոյնպէս վաճառականութիւն ընելէն ետև,
երկուքը միասին Հաւանա կզզւոյն քով կը մե-
նային ու Եւրոպա կը գառնային, հետերնին բե-
րելով ոսկի, ներկ, որպան կարմիր, շաքար, վա-
նիլիա, Փերուի հինայ, Պուռպոյի ու Հաւանայի
ծխախոտ և ուրիշ յամենայնի վաճառքներ։ Ա-
վաճառականութիւնը սակի շահաւոր ընելուս հա-
մար՝ Սպանիոյ թագաւորները շատ մը կանոնա-
դրութիւններ ըրեր էին, որոնցմով Ամերիկացիք
բոլորովին Սպանիոյ իշխանութեանը տակ կը մը-
նային։ Օրինակի համար, բնակիչներէն հրաման
չունէին ապահովանկութիւն ու կշռակարգութիւն
ընելու և գլխարկ շինելու, ասոնք պատրաստած
էին սակայն երկրին բնակիչներուն իրենց հագուստ շի-
նելէ. սրբիչ ալ չունէր մէկն ալ, որով հրաման չու-
նէին ոչխի ու ձիհնդի մշակելու։ Ա՛ս բանիկս
կրնար գուշակուիլ թէ այն մէկ չէ նէ այն մէկ ան ժո-
ղովուրդը ոտք պիտի ելլէր որ իր ազատութիւնը
ձեռք ձգէ, ու շահաւէտ առտրականի իշխանու-
թեան բռնատիրութենէն լուծը թօթափէ։

---

1 Ուրիշ նորագտած պզտիկ բնչ կը գրուի մեծ Ամերիկայի վրայ։
2 Տարեկան նոր բոլոր բնչ կը։

կ՚ուզեն վաճառականութիւն ընելու՝ օտար ազգաց հետ առանձին կամ իւր ջնեղով։ Ան առնը Սպանիացւոց սէրութիւնը մտանաւոր նաւեր որոշեց որ Սեւիլիայէն ու Գատիքսէն մարին քանի մը անգամ Ամերիկա կ՚երթային, բայց քիչ առնէն ազատութիւն եղաւ որ Վիլլի ու Փերուի հետ ծովը կ՚ուզէ կարենայ վաճառականութիւն ընել։ Կարոլոս Գ. 1765ին հրաման տուաւ որ ամէն Սպանիացիք Ամերիկայի գաղթականներուն հետ կարենան վաճառականութիւն ընել. բայց անով ալ Ամերիկացւոց վիճակը չաղէկցաւ, Սպանիացւոց ալ շատ մեծ եղաւ, այնպէս որ ԺԲ. գարուն վերջերը Մէքսիքոյէն ու Փերուէն մարին խիստ քիչ բան կուգար Սպանիոյ Թագաւորին։

1 Մ ՒԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԻ. — Հիւսիսային Ամերիկոյ ան մասին մէջ որ հոգը Մէքսիքա Նահանգ ըսուէցաւ, նախ Եղիսաբեթ Թագուհւոյն առնը սկսան բնակիլ Անգղիացիք։ Ուէլթըր Ռալէ անգղիացին 1584ին առ երկիրը առաւ անունը Վիրգինիա գրաւ՝ Անգլիոյ Թագուհւոյն անունովը. Ցակոբ Ա. Թագաւորին առնն ալ 1606ին երկու ընկերութիւն հրաման առին որ ան հեռաւոր երկիրները գաղթականներ առնին բնակեցնեն ու երկիրը ծաղկեցնեն, ինչպէս որ իրենց կարծածն առնէն ալ յաջողեցաւ։

2 Հոլանտացիք ալ քանի մը տարիէն գնացին

---

1 Անգղիացիք երբ սկսան բնակիլ Մէքսիքա Նահանգը ըսուածծ երկրին մէջ։

2 Ի՞նչ կերպով մեծցաւ Անգղիացւոց գաղթականութիւնը Ամերիկայի մէջ։

նոյն տեղւանքը գաղթականներ հաստատելու ։ բայց Անգլիացիք յաղթեցին անոնց, ու իրենք իրենց երկիրները տեղի ընդարձակելով՝ Նոր Նորք ու Նոր Ճըրսըի տէրութիւնները հաստատեցին (1667)։ Ան Անգլիացիները նորատանգ էին, բայց ուղղափառներն ալ 1632ին Մարիլանա գաւառը ձեացուցին Լորտ Պալթիմորի առաջնորդութեամբը, և Գուլիէլմոս Փեն անգլիացին Փիլադելփիա քաղաքը հիմնեց ան երկրին վրայ, որ ինչուան հիմա Փենսիլվանիա կ'ըսուի։ Ա կերպով սկսաւ Անգլիացւոց գաղթականութիւնը հիւսիսային Ամերիկայի մէջ։

Անգլոյ Կարոլոս Ա թագաւորին գլխատուելէն ետքը խորհրդարանը արգելք հանեց որ Անգլիայի գաղթականները ուրիշ ազգաց հետ վաճառականութիւն չկարենան ընել. քանի մը տարի ետքն ալ յայտարարութիւն մը ըրաւ թէ ան գաղթականներն ալ Անգլոյ տէրութեան ամէն օրէնքները հնազանդելու պարտական են, որով նաև հասարակաց պարտքին մէկ մասը իրենք պիտի վճարեն։ Ա օրէնքը հաստատելու համար 1765ին ան հռչակաւոր վճիռը հանեց խորհրդարանը՝ որ Տուէյ Ֆոյ կ'ըսուի, և որով գաղտնաժողովներու մէջ ամենևին գրուած մը ընդունելի չէր ըլլար՝ ինչուան որ վրան կնիք պարնուած ըլլար աս խօսքով. "Տէրութեան շահուն համար ծախուած"։ Ա տուրքին պատճառաւ մեծ շփոթութիւն եղաւ Ամերիկայի մէջ, այնպէս որ յաջորդ տարին պէտք

---

1 Կնքոյ հարկին և ուրիշ տուրքերուն համար ինչ ըրին Ամերիկացիք Անգլիացւոց դէմ։

եղաւ եւ առնուլ. բայց քիչ ատենէն ուրիշ նոր նոր տուրքեր դրուեցան ապակիի, թղթի ու ջայի վրայ: Ննջասունըվեց քաղաքի երեսփոխանները ատատիկ կերպով բողոքեցին ատ բաներուա դէմ, և Անգղիոյ խորհրդարանը զօրք խրկեց որ իր հրամանները կատարել տայ:

1 Ան ատեն Ամերիկացիք որոշեցին որ Անգղիոյ վաճառք չընդունին. կանայք զարդարանքէ եւ կեցան. Պոսթոնի բնակիչներն ալ Հնդկաստանի ընկերութեան խրկած նաւուն մէջի ջայի կապոցները ծովը նետեցին: Մէկէն հրաման եղաւ որ ան քաղաքին նաւահանգիստը գոցուի, բնակիչներն ալ եղած վնասին տուգանքը տան. բայց մէկալ գաղթականներն ալ Պոսթոնի բնակչացը հետ միացան, ու Փիլադելփիա քաղաքին մէջ ազգային ժողովով որոշեցին որ անկէց եռքը բոլորովին զատուին Անգղիայէն, ինչուան որ ան հրամանները եւ կանչուին (1774): Միանգամայն շատ մը զէնք ժողվեցին որ կէտ զօրավարը ուզեց ձեռքերնէն առնել. բայց Ամերիկացիք զարնուեցան անոր զօրացը հետ ու ապրիլի 19ին 1775ին յաղթութիւն մը ըրին անոնց դէմ:

2 Ա յաղթութեան վրայ բոլոր երկիրը ոտք եղաւ, քիչ ատենի մէջ մեծ բանակ մը կազմեցին, երեսուն հազարով կէտ զօրավարին վրայ գնացին և Պոսթոնի մէջ զինքը պաշարեցին: կէտ Գ. Էօրգ Գ. Թագաւորին հրովարտակը հրատարակեց, որ կ'ը-

---

1 Ամերիկացւոց առաջին յաղթութիւնը որն եղաւ:

2 Ո՞նչ կերպով զատուեցան Ամերիկացիք Անգղիայէն: — Ո՞վ էր Գէորգ Վաշինկթոն:

աէր թէ ո՛վ որ զինքը չձգեր՝ մոռնիչ և ապստամբ է. բայց ատենը ուշ էր. պատերազմը ամէն դին ակսած էր: Մէկ դիէն երբոր Անգղիացիք անօգուտ անգթութեամբ Չարլսթաուն քաղաքին գործարաններըը կ՚այրէին, անդին Փիլադելփիոյ ժողովը սպարապետ անուանեց Գէորգ Վոշինկթոն անունով քաջ ու հարուստ մարդը՝ որ Յօթնամեայ պատերազմին մէջ մեծ անուն հանած էր: Նոյն տարին ժողովը յայտնապէս հրատարակեց որ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները Անգղիայէն բաժնուած են, և առ յայտարարութիւնը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան գաղթականներըը:

Առջի բերան Ամերիկացիք շատ յաջողութիւն չունեցան. ուստի արտերնին ակսաւ կոտրիլ, մէջերնին երկպառակութիւններ ինկնալ, տարկի կարօտութիւնն ալ զերծնիք կը նեղէր: Գիտէր Վոշինկթոն՝ որ առանց Եւրոպայի տէրութեանց օգնութեանը իր հայրենակցաց ազատութիւնը վտանգի մէջ էր. ուստի ժողովին կողմանէ գաղղիա խրկուեցաւ հռչակաւոր Բենիամին Ֆրանքլինը, որ գաղղիացւոցմէ օգնութիւն խնդրէ: Լուդովիկոս ԺԶ խոստացաւ օգնելու. բայց դեռ անիկայ յայտնապէս Ամերիկացւոց կողմը չբռնած՝ Ֆրանքլին մանաւանդ ընկերութիւններ ու մեծաւոր վաճառականներ յորդորեց որ զինք խրկեն Ամերիկա. Թագաւորական զինարաններէն տասնըվեց հազար հրացան ձեռք ձգեց իր հայրենեացը համար. շատ մըն ալ ապնուական երիտա-

---

1 Եւրոպայի ո՛ր ազգը օգնեց Ամերիկացւոց:

սարդնեը համոզեց որ երթան Վաշինկթոնի փա-
ռացը մանակից ըլլան. անոնց մէջ ամենէն ա-
նուանի եղաւ Գաղղիացի Լաֆայէթ մարգիզը,
որ իր ծախքովը մեծ նաւ մը պատրաստեց զէնքով
լեցուն ու գնաց Ամերիկա:

1 Երբոր Գաղղիացիք հոն հասան 1777ին, Անգ-
ղիացի զօրավարը հոն՝ որ կէսին չափ էր,
պատերազմը սկսեր էր: Ամիներով Վաշինկթոնը
պատերազմի գրգռելէն ետքը՝ հոն զարնուեցաւ
անոր հետ, Վաշինկթոն յաղթուեցաւ ու Լա-
ֆայէթ վիրաւորուեցաւ. բայց քիչ առենէն
Պուրկոյն զօրավարը ասիպուեցաւ Ամերիկացւոց
առջեը խոնարհելու ու զէնքերը ձգելու: Գաղ-
ղիոյ սէրութիւնն ալ աս յաջողութիւնը տեսնե-
լով, 1778ին Միացեալ Նահանգաց ինքնիշխանու-
թիւնը ճանչցաւ, և անոնց հետ բարեկամութեան
ու վաճառականութեան դաշնագրութիւն ըրաւ:
Յաջորդ տարին Սպանիացիք ալ Գաղղիացւոց հետ
միացան Անգղիոյ դէմ, ու գնացին Ճիպրալթարը
պաշարելնին:

2 Անգղիացիք շատ դիմեն թշնամիներէ պաշա-
րուած՝ չկրնալնին ապրուստին ու արևելեան
Հնդկաստանի մէջ փոնտիչէրի քաղաքին սիրեցին,
1779ին Հոռանի ծովակալը Սպանիացւոց նաւա-
տորմիղը խորտակեց. յաջորդ տարին Գլիներին
զօրավարը ամբողջ հարաւային Գարոլինայի սիրեց

---

1 Գաղղիացիք ու Սպանիացիք էրը և ինչպէս
ճանչցան Ամերիկացւոց ազատութիւնը:

2 Անգղիացիք ինչէն ասիպուեցան Ամերիկացւոց
ազատութիւնը ճանչնալու:

ու Չարլսթաուն քաղաքը նորէն առաւ : Անոր փոխանորդը Քոռնուէլէս զօրավարն ալ հաւէ հաւ երկու յաղթութիւն ըրաւ Ամերիկացւոց դէմ : Ան առեն Լուդովիկոս ԺԶ. հօրը նաւով ու հինգ հազար զինուորով Ռոշամպոյ զօրավարը խրկեց Ամերիկա , և ան օգնութեամբ ու Վաշինկթընի խոհեմութեամբը Ամերիկացիք շուտ մը զօրացան . Քոռնուէլէս յաղթուեցաւ , Անգլիոյ իշխաններն ալ փոխուելով աէրութիւնը հաակըցաւ որ հաշտութիւն պէտք է ընել Ամերիկացւոց հետ , մանաւանդ որ Անգլիացիք ալ ան պատերազմին հակառակ էին , և անոր պատճառաւ հարիւր միլիոն լիրէ տարելիներէն աւելի ծախք եղեր էր :

Գաղղիացիք ալ իրենց վախճանին հասած ըլլալով կ'ուզէին Անգլիոյ հետ հաշտուիլ , և գաշնագրութեան սկիզբը եղաւ յունուարի 20ին 1783ին Վէրսայլի մէջ . ան գաշնագրութեամբ Անգլիացիք Միացեալ Նահանգաց ինքնիշխանութիւնը ճանչցան , Գաղղիացւոց գարձուցին նորէն Փոնտիշէրի , Քարիքալ ու Չանտրնակոր քաղաքները , Սպանիացւոց ալ Մինորքա կղզին ու Ֆլորիտա կղզիները : Իսկ իրենք Սպանիացւոցմէ առին Պահամա կղզիները , Գաղղիացւոցմէ ալ Կրանատա , տուրը Դոմինիկոս , տուրը Քրիստոֆոր և տուրը Լաբրենտիոս կղզիները :

Քանի մը ամիս ետքը Վաշինկթոն ընդհանուր

---

1 Վէրսայլի հաշտութիւնը ինչ պայմաններով եղաւ :

2 Միացեալ Նահանգաց հաստատակապութիւնը ինչ կերպով հաստատուեցաւ :

ժոլովը գնաց ըսաւ թէ իր պաշտօնը լմընցեր է, և իր սպարապետութեան իշխանութիւնը ժոլովլոյն յանձնելով ինքը հասարակ քաղաքացւոյ կարգն անցաւ իր ազատած ու զօրացուցած երկրին մէջ: Բայց երբոր 1789ին ամենուն հաւանութեամբը հասարակապետական կառավարութիւն հաստատեցին, Վոլինկլեոնը չորս տարուան համար նախագահ ընտրեցին հասարակապետութեան. չորս տարին լմընալէն ետքը, նորէն չորս տարուան համար ալ ընտրեցին (1793):

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Պաքսոնիան Դաղղիոյ՝ Լուդովիկոս հնգեպատանեըրդին ընդհանուր պետական ընդհանուր ծոզովը (1715–1789)։

Լուդովիկոս ԺԵ. — Օռլեանի դքսին խնամակալութիւնը. — Լաս Սիովքիոյին. — Ժանպախ. — Երեսփին գաղնակցութիւն. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Տիպօային ֆառաօորութիւնը. — Խնամակալին մահը. — Ֆլէօրի կարդինալը. — Աստրիոյ յաջորդութեան պատերազմը. — Լուդովիկոսի հիւանդութիւնը. — Եօննամեայ պատերազմը. — Շուազէօլ դուքսը. — Անգլիան դաշն. — Արքայորդոյն մահը. — Նոքտէնի ծնունդը. — Լուդովիկոս հնգեպատանեըրդին ջիրաւորութիւնը. — Յիսուսեանց Գաղղիայէն վտարելը. — Լուդովիկոս հնգեպատանեըրդին մահը. — Լուդովիկոս վեցպատանեըրդին նագաւորելը. — Թիւրկոյ ե Մաւերպ. — Նեֆէր. — Քալըն. — Պրիեն. — Ընդհանուր ազգային ժողով ընելու որոշմունքը։

---

1 Լուդովիկոս ԺԵ՝ Լուդովիկոս չորեքտասանեերորդին Թոռան որդին ու Ֆլէօրի կարդինալին աշակերտը, հազիւ վեց տարեկան ըլլալով, խնամակալութիւնը Օռլէանի դքսին Փիլիպպոսի կ'իյնար, որ Լուդովիկոս չորեքտասանեերորդին եղբօրորդին էր։ Լուդովիկոս ԺԴ իր կատակովը անոր իշխանութիւնը շատ ամիսուներ էր. սակայն խորհրդարանը ան կտակը վճռացուց, և բայարձակ

---

1 Լուդովիկոս հնգեպատանեըրդին խնամակալը ան էր։

իշխանութիւն տուաւ Օռլէանի դքսին, որ քաջ, խոհեմ ու գթած իշխան մըն էր. բայց ափսոս որ Տիւպուա անունով ցած մարդու մը ձեռքը դաստիարակուած ըլլալով, հոգին ալ ամէն բան անոր խորհրդովը կ'ընէր:

1 Լուդովիկոս ԺԴ իրէք հազար միլիոնի պարտք թողեր էր. ուստի Օռլէանի դուքսը չէր գիտեր թէ ան պարտքէն ինչպէս ազատի. Լաս անունով Սկովտիացին առաջարկեց խնամակալին որ ընդհանուր ընկերութիւն մը հաստատէ Ամերիկայի վաճառականութեան, և ան ընկերութեան մէջ ամէն ստոհմանի մարդիկ ստակ տուին ու գլուեցան՝ մտքերնին գնելով որ Լուիզիանայի, Քանատայի ու Սենեկալի բոլոր հարստութիւնները ձեռք պիտի բերեն. բայց քիչ ատենէն իրենց խաբուիլը հասկըցան ու շատ հարուստ անոնք բոլորովին փճացան:

2 Նոյն ատենները Գաղղիոյ հարաւային կողմերը ժանտախտ ընկաւ ու Մարսիլիա, Թուլոն, Էքս և Արլ քաղաքները ահագին կոտորածներ ըրաւ. օտար տէրութիւններն ալ ժանտախտին տարածուելէն վախնալով արգելք հանեցին որ իրենց նաւահանգիստները ամենևին Գաղղիացի նաւ չմտնայ. որով Գաղղիոյ վաճառականութիւնը շատ վնասուեցաւ: Ան ժանտախտին ատենը Մարսիլիայի Պէլզէնս եպիսկոպոսը իր սքանչելի առաքինութիւնն ու արիութիւնը յայտնի

---

1 Լաս Սկովտիացւոյն առաջարկութիւնն ինչ էր:

2 Գաղղիոյ վաճառականութեանը ծաղկելուն ինչ նոր արգելք եղաւ:

ըրաւ՝ հիւանդնելուն ամէն տեսակ օգնութիւն ու մխիթարութիւն հասցընելով։

1 Սպանիոյ Թագաւորը Փիլիպպոս Ե՝ կարդինալ Ալպերոնիին խորհրդովը Օռլէանի դքսին հետ թշնամացաւ, և իր դեսպանը Փարիզու մէջ դքսին դէմ դաւակցութիւն մը պատրաստեց, բայց երբոր դաւը Տիւպուային ձեռքովը իմացուեցաւ, աւելի հաստատուեցաւ Երէ+ին դաշնակցութիւնը որ եղած էր 1717ին Անգղիոյ, Հոլանտայի և Գաղղիոյ մէջ։ Ա՛ս դաշնակիցները Փիլիպպոսի վրայ այնպիսի պայմաններ դրին, որ յանձն չառաւ, ուստի Տիւպուային խորհրդովը պատերազմ բացուեցաւ Լուդովիկոս ջորեքտասանեւորդին Թուռանը դէմ. Պէրուիք սպարապետը դէպ՚ի Պիրենեան լեռները գնաց, քանի մը յաղթութիւններ ըրաւ ու Փիլիպպոսը խոնարհեցուց. Տիւպուան ալ հաշտութիւն ըրաւ, և իրեն աշխատութեանցը փոխարէն՝ Քամպրէի արքեպիսկոպոս եղաւ. բայց ան պատուով ալ դոհ չըլլալով, քիչ առենէն կարդինալ անուանեցաւ։

2 Լուդովիկոս ԺԵ հասակը առնելէն ետքն ալ՝ Օռլէանի դուքսը առաջին իշխան անունով կառավարեց տէրութիւնը. բայց քիչ առենէն 1723ին կաթուածով մը մեռաւ։ Անոր տեղը անցաւ Պուրպոնի դուքսը՝ որ Լուդովիկոսին հարս առաւ Լէհհատանի Սաւոյիսլաւոս Թագաւորին աղջիկը Մարիամ Լէշինսքան։ Գլէօրի կարդինալը, որ Թագա-

---

1 Երէքկին դաշնակցութիւնը Հինգ էր։

2 Օռլէանի դուքսը ինչուան էրբ ըրաւ իննամեակալութիւնը, և տեղը ոչ անցաւ։

ւորին վարժապետն էր, 1726ին Պուրպոնի դուքսը քշել տուաւ ու ինքը սկրտեցաւ, և իր խաղաղասէր բնաւորութեամբը Գաղղիոյ հանգստութեան ու երջանկութեանը պատճառ եղաւ։ Միայն Լէհաստանի յաջորդութեանը համար պատերազմ մը բացուեցաւ ան միջոցին. բայց ան ալ քիչ տեւեցին Վէննայի դաշնադրութեամբը վերջացաւ (1735)։

Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար բացուած պատերազմին մէջ՝ Գաղղիան ալ Մարիամ Թերեզիայի դէմ ելաւ. 1744ին Լուդովիկոս ԺԵ անձամբ պատերազմի գնաց ու Սաորին Նահանգաց քանի մը քաղաքներուն սկրեց. բայց Գաղղիոյ Մէկ քաղաքն որ հասաւ, ծանր հիւանդութիւն մը ունեցաւ. ատոր վրայ բոլոր ուժերնիը մեծ տրտմութեան մէջ ընկաւ. անոր համեմատ ալ առողջանալէն ետքը ամէնքը անպատմելի ուրախութիւն ցուցուցին։ Երբոր իրեն իմացուցին աս ուրախութիւնը, սկրտը ելաւ ու ըսաւ ցնծութեամբ. "Ի՞նչ անուշ բան է ատանկ սկրելի ըլլալը"։ Սակայն ինքը ոչ երբեք այնպիսի գործ մը ըրաւ որ այնչափ սկրոյ արժանի ըլլար։

Գանի մը տարի ետքը Աքուիսգրանայի հաշտութենէն ետև Եօթնամեայ պատերազմը բացուեցաւ, որով Անգլիացիք անկրաւութեամբ Գաղ-

---

1 Աւստրիոյ յաջորդութեան պատերազմին մէջ ինչ կերպով մնաւ Լուդովիկոս ԺԵ։

2 Եօթնամեայ պատերազմին առեներ ինչ ըրին Գաղղիացիք։ — Ազգական գաշն ըսուածը ինչ էր։

ղնացուց վաճառականներուն նաւերը կը բռնէին. Մէկ դիէն ալ Մարիամ Թերեզիա Փրեդերիկոս երկրորդին դէմ պատերազմ բացաւ ու Ռուսաց և Շուէտաց հետ Գաղղիացիներն ալ իր հետը միաբանեց: Եւ Թէպէտ 1760ին պատերազմին մէջ ցամաքի վրայ քանի մը յաղթութիւն ըրին Գաղղիացիք, բայց ծովու վրայ շատ անգամ յաղթուեցան Անգղիացիներէն Հնդկաստանի ու Ամերիկայի կողմերը: Ան ձախորդութիւնները տեսնելով Շուազէօլ դուքսը, որ 1758ին առաջին իշխան եղեր էր, մտածեց որ Պուրպոնի ցեղին այլ եւայլ ճիւղերը իրարու հետ միացընէ. ուստի 1760ին Փարիզու մէջ Ընտանի դաշնադրութիւնը հաստատուեցաւ, որով Սպանիոյ, Գաղղիոյ և Նաապոլիոյ Պուրպոնները միացան: Ան առեն Անգղիացիք Սպանիոյ դէմ պատերազմ բացին, բայց Փարիզու և Հուպէրթսպուրկի դաշնադրութիւնները 1763ին խաղաղութիւն եղաւ:

Հաշտութենէն երկու տարի ետքը (1765) մեծ կորուստ ըրաւ Գաղղիա՝ արքայորդւոյն մահուամբը, որ Լուդովիկոս Հնգետասաներորդին մէկ հատիկ որդին էր. հօրը ախտամոլ արքունեացը մէջ իր առաքինութիւններովը ամենուն բարի օրինակ, և խեղճին ու քաղցր բնաւորութեամբը ամենուն սիրելի եղած էր: Ժողովուրդը անդադար անոր գթասիրութեանը վրայ կը խօսէր. կը պատմէր թէ ինչպէս անգամ մը Սպանիայի դեսպանին ըսեր էր. "Որպէս ղն թագաւոր մը իր սեղանին

---

1 Լուդովիկոս Հնգետասաներորդին որդին Ինչ բնաւորութեան տէր էր:

կերակուրներէն համ առնէ, պէտք է ատոյգ պիտ-
նայ որ ան օրը իր հպատակացը մէջ առանց կերա-
կուր ուտելու անօթի պառկող չկայ »: Օր մը
զուարճութեան համար գեղեցիկ պարտէզներ ու
փառաւոր պալատներ դծագրեր էր. երբոր պա-
լատականք սկսան զանոնք գովել, ըսաւ անոնց.
« Թէ որ գովեսի արժանի բան մը ունին նէ՝ ատ է
որ ժողովրդեան ատկէն ինսան մը պիտի չընեն,
վասն զի ոչ երբեք՝ ի գործ պիտի դրուին »: Հայրը
իր Թոշակը երբոր ուզեր էր չատցընել, ըսեր էր.
« Կը փափաքեի որ տուրքերը նոյնչափ Թեթև-
նային »: — Իր որդւոյն ծննդեանը համար Փա-
րիզու բնակիչները որոշեցին որ վեց հարիւր հա-
զար լիրեի հրախաղութեան հանդէս ըլլայ. ինքը
վասն ալ աւելցընելով ուզեց որ ան առակը ալ
քաա աղջկինեղուս օժիա արուի, և ան օրը եօթը
հարիւր եօթանասունվեց հարանիք եղաւ: Իրեք
զաւակ ունեցեր էր. անդրանիկը Պէրրիի դուքսը՝
որ եաքը Լուդովիկոս ԺԶ ըսուեցաւ, երկրորդը
Փռովանսի կոմսը (եաքը Լուդովիկոս ԺԸ), և
երրորդը Արթուայի կոմսը (եաքը Կարոլոս Ժ):
Շատ անգամ կ'ըսեր իր որդւոցը. « Ամէն մարդիկ
բնութեամբ իրարու հաւասար են. առաքինու-
Թիւնն է միայն անոնց մէջ տարբերութիւն դնողը.
և Թերևս դուք մարդկանց առջև ոչ երբեք այնչափ
մեծ պիտի երևնաք՝ որչափ աղքատ մը Աստուծոյ
առջև »:

1 Ան առեններէն Քսաներեք կղզին ճենովացւոց

---

1 Քսաներեք կղզին Բնչպէս անցաւ Գաղղիացւոց
ձեռքը: — Ներր և ուր ծնաւ Նափոլէոն:

իշխանութենէն գլուխ քաշելով Գաղղիացւոց աէ-
րութեան տակը մնաւ (1768)։ Հոն յաջորդ տա-
րին օգոստոսի 15ին Այաչչիոյ քաղաքին մէջ ան-
նշան տղայ մը ծնաւ, որ Մեծին Կարոլոսի կայ-
սերութիւնը պիտի նորոգէր, և ան տղան էր Նա-
փոլէոն։

Գաղղիացիք երբոր սկսան իրենց գործողու-
թեանցը մէջ ակարանալ, նեղքին քաղաքական ու
կրօնական խռովութիւններէն հետզհետէ աւել-
ցան. խորհրդարաններն ալ համարձակեցան թա-
գաւորին իշխանութեանը դէմ ելլելու։ Ան միջո-
ցին երբոր Լուդովիկոս ԺԶ օր մը կառք կը մտնէր
Վէրսայլի մէջ, Տամիէն անունով մէկը զարկաւ
զինքը վիրաւորեց, բայց անվնաս կերպով. Տամիէն
ապաննուեցաւ, ու Յիսուսեանք ամբաստանուե-
լով իբրև ան գործողութեանը պատճառ՝ իրենց
հռչակաւոր կրօնը վերցուեցաւ։ Քիչ առենէն
երբոր Շուազէօլ դուքսը աբսոլուեցաւ, խորհըր-
դարանը սկսաւ աէրութեան կառավարութեանը
դէմ համարձակ գանգատներ ընել. թագաւորն
ալ անխոհեմութեամբ ան խորհրդարանը գոցեց
ու տեղը ուրիշ մը հաստատեց (1771)։ Ա բանիս
վրայ ամենքը բարկացան, մանաւանդ տուրքերուն
շատութեանը համար, որոնց ծանրութիւնը աւե-
լի հասարակ ժողովուրդը կ'իմանար։ Ան խեղճ
վիճակին մէջ Լուդովիկոս ԺԶ վաթսունըչորս

Գաղղիոյ մէջ քաղաքական խռովութիւններէն
ինչ պատճառաւ ու ինչ կերպով սկսան շատ-
նալ։ — Ինչպէս մեռաւ Լուդովիկոս ԺԶ։

տարեկան մեռաւ 1774ին մարտի 10ին։ Լուդովիկոս ԺԵ կրնար մեծ թագաւոր մը ըլլալ, բայց ուզեց սակար, զեղխ ու անհոգ թագաւորի մը կեանք անցընել. ինքը դիզեց ան ևս ամպերն որ իր յաջորդին առեղը խռովութեան սոսկալի փոթորիկը պիտի հանէին։

1 Լուդովիկոս հնգետասաներորդին յաջորդեց իր թոռը Պէրրիի դուքսը՝ որ ըսուեցաւ Լուդովիկոս ԺԶ. Թագաւորած առեղը քսան տարեկան էր, և իրեն հարս առած էր Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն աղջիկը Մարիամ Անթուանէթը։ Լուդովիկոս ԺԶ սրբոյն Լուդովիկոսի ամէն տեսակ առանձնական առաքինութիւններով զարդարուած էր, բայց այնպիսի ժամանակ և այնպիսի ժողովրդեան մը թագաւորին սէնք եղած արիութիւնն ու նախանձութիւնը չունէր։

2 Առջի բերան Լուդովիկոս ԺԶ ամէն կարելի նորոգութիւնները սիրով սկսաւ կատարել, և անոնցմէ մարդիկ իրեն խորհրդական ընտրեց, ինչպէս Թիւրկոյ և Մալէրպ. բայց ատոնք ալ պալատին մէջ այնչափ թշնամիներ ունեցան որ հարկադրեցան հրաժարելու։ Նէքէր անունով ճիւնեվրացի սեղանաւորը հասարակաց գանձուն վերակացու դրուեցաւ, և իր խոհեմութեանը վրայ

---

1 Լուդովիկոս հնգետասաներորդին ով յաջորդեց։ — Ինչ բնաւորութեան տէր էր Լուդովիկոս ԺԶ։

2 Լուդովիկոս ԺԶ ինչ անուանի խորհրդականներ ունեցաւ։

այնչափ վատահութիւն կար որ տէրութեան ա-
նունովը մեծ դիւրութեամբ չատ մը փոխ ստակ
գտաւ : Ընոր իշխանութեան տաեղը սկսաւ Ամե-
րիկացւոց ազատութեան պատերազմը , որ թէ-
պէտ գաղղիոյ պատիւ ըրաւ , բայց թագաւորա-
կան գանձուն ալ չատ մեծ տուաւ . ծախքը հա-
զար երկու հարիւր միլիոն եղեր էր :

Նէքէր 1781ին տէրութեան գանձուն հա-
շիւը հրատարակեց . և անոր մէջ կը ցուցընէր որ
եկամուտները ծախքերուն չեն բաւեր : Ա բանիս
վրայ մեծամեծ գանգատներ ելան իրեն դէմ , ո-
րով պաշտօնէն ձգուեցաւ , և իր յաջորդը Քալոն
ուզեց աղնուականաց ժողով մը ընել 1784ին . ա-
ռաջարկեց որ տէրութեան ծախքերուն օգնեն
նաև աղնուականներն ու եկեղեցականները , բայց
մեկ չըրին իրեն . Թուլուզի արքեպիսկոպոսը
Պրիէն անոր տեղը անցնելով նոր նոր տուրքեր
դրաւ . կնքեալ թղթոց տուրքն ալ ուզեց հաստա-
տել , բայց խորհրդարանը դէմ ելաւ անոր , ու
պէտք եղաւ որ արքեպիսկոպոսը աքսորուի : Խեղ-
ճութիւնն ու ժլգոհութիւն և խռովութեան ո-
գիները ամէն տեղ տիրեր էին . վերջապէս մոա-
ծեցին որ Գաղղիոյ թշուառութեանց մէկ հատիկ
ձարն է ազգային ընդհանուր ժողով մը ընել , և
սա բանիս թէ խորհրդարանը , թէ թագաւորին
կողմի մարդիկը և թէ ժողովուրդը հաւանեալ էին .
որոշուեցաւ որ ժողովը Վերսայլի մէջ ըլլայ մայի-

---

1 Ազգային ընդհանուր ժողով ըլլալը ինչ պատ-
ճառաւ որոշուեցաւ :

սի 5ին 1789ին, և ժողովրդեան կողմանէ ալ նոյն չափ երեսփոխաններ ընտրուելին՝ որչափ որ էն աշխուհականաց ու եկեղեցականաց երեսփոխանները, միայն թէ իրեք կարգն ալ իրենց զատ զատ խորհրդարաններն ունենան։

Անկէց եաքը սկսաւ Գաղղիոյ մեծ խռովութիւնը՝ որ ժամանակակից պատմութեան մասն է։

ՅԱՆԿ

ԱՀԱՒԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ . . 1

ԳԼՈՒԽ Ա.

Սուլդան Մէհէմմէտ Բ. — Պէլկրատի պաշարումը. — Յովհաննէս Հունիատ. — Իր մահը. — Սուլդան Մէհէմմէտին ուրիշ աշխարհակալութիւնները. — Դաւիթ Կոմնենոս. — Խաքէնատէր սէկ. — Իր մահը. — Վենետակեցւոց գէմ պատերազմը. — Էյրիպօզի առումը. — Քէֆէի առումն ու հայազգի իշխանաց կոտորածը. — Հռոդոսի պաշարումը. — Սուլդան Մէհէմմէտի մահը. — Սուլդան Պայէզիտ, և եղբայրը ձէմ սուլդան. — Պայէզիտի որդւոց ապստամբութիւնը. — Օսմանեան տէրութեան վիճակը. — Սուլդան Սէլիմ. — Եգիպտոսի պատերազմը. — Մէմլուքներուն ջարդը. — Սուլդան Սէլիմին մահը 13

ԳԼՈՒԽ Բ.

Խաալիոյ վիճակը. — Պիոս Բ, խաչակրութիւն կը քարոզէ. — Յովհաննէս Անժուեցիին արշաւանքը. — Փերդինանտոս Ա. — Թրուայի պատերազմը. — Փերդինանտոսի

անգթութիւնը. — Պետրոս Մէսիչի. — Լաւրենտիոս և Յուլիանոս Մէսիչի. — Փայցի-Ներուն դաւակցութիւնը. — Փերդինանտոսի դէմ եղած ապստամբութիւնը. — Գալիլիացւոց Իտալիա կանչուիլը. — Սաւոնարոլայի գուշակութիւնը 23

ԳԼՈՒԽ Գ.

Գերմանիոյ կայսրը Փրեդերիկոս Գ. — Ա կայսեր առած երկիրները. — Պոհեմիոյ ու Մաձառստանի վիճակը. — Վլատիսլաւ Թագաւորին մահը. — Մաձառի Թագաւորը Մաթիաս Քորվին. — Փրեդերիկոսի ու Ալբերտի պատերազմը. — Փոռեպրատի մահը. — Լեհաստանի Վլատիսլաւ Թագաւորին Պոհեմիոյ Թագաւոր ըլլալը. — Քորվինին Վիեննա առնելը. — Մաքսիմիլիանոս Սորբին Նահանգաց կը տիրէ. — Քորվինի մահը. — Իր բարեկարգութիւնները. — Մաձառաց Թագաւորը Վլատիսլաւ. — Մաքսիմիլիանոս կայսր Գերմանիոյ. — Գաղղիոյ հետ ունեցած կռիւները. — Ձեռք ձգած երկիրները. — Ջուլիցերիի վիճակը. . . . 31

ԳԼՈՒԽ Դ.

Հենրիկոս Ջ. — Երկուց վարդից պատերազմին սկիզբը. — Հռիքարտոս Եորքցին. — Սէնթ-Ալպանի պատերազմը. — Ուէֆֆիլտի պատերազմը. — Եդուարդ Դ. — Իր անգթութիւնները. — Մարգարիտա Թագուհին. — Ուորվիքի կոմսը. — Եդուարդայ Անգլիա դառնալը. — Ուորվիքի յաղթութիւնն ու մահը. — Կալէսի իշխանին սպա-

նուիթիւնը. — Կլոսէրի ու Փլեբէնի կռիւը. — Փլեբէնի մահը. — Եդուարդ չորրորդին մահը 40

ԳԼՈՒԽ Ե.

Եդուարդայ որդիքը. — Կլոսէրի փառասիրութիւնը. — Իր կեղծաւորութիւնն ու անգթութիւնը. — Յովհաննա Շօր. — Կլոսէրի թագաւոր ընտրուիլը. — Եդուարդայ որդւոց սպանուիլը. — Հենրիկոս Ութերորդ. — Պոսվորթի պատերազմը. — Կլոսէրի մահը. — Երկուց վարդից պատերազմին վերջանալը. — Թագաւորութեան եռանկ եղող այլևայլ անձինք. — Փերքին Ուարպիկ. — Հենրիկոս եօթներորդին բնաւորութիւնը. — Սկովտիոյ վիճակը. — Յակոբ Ա. — Յակոբ Բ. — Յակոբ Գ. — Յակոբ Դ. — Ֆլաուարնի պատերազմը 52

ԳԼՈՒԽ Զ.

Լուդովիկոս ԺԱ. — Դաշնակցութիւն բուրգոյ հասարակաց. — Մոնլէրիի պատերազմը. — Դաշնակցաց հետ Լուդովիկոսին ըրած հաշտութիւնը. — Պուրկոյնի դուքսը. — Կարոլոս Յանդուգն. — Լուդովիկոսի բռնութիւնն ու ազատութիւնը. — Լուդովիկոսի դէմ նոր դաշնակցութիւնը. — Պովէի պաշարումը. — Յովհաննա Հաչէթի քաջութիւնը. — Կարոլոսի փառասիրութիւնը. — Եդուարդ չորրորդին արշաւանքը. — Կրանսոնի ու Մորաթի պատերազմները. — Կարոլոսի մահը 65

ԳԼՈՒԽ Է.

Լուդովիկոս Մեսսաանեբորգին հիւանդութիւնը. — Ըրած բարեկարգութիւնները. — Կարոլոս Ը. — Անոնց պոժէօյին խնամակալութիւնը. — Օռլէանի դուքսը Լուդովիկոս. — Սէնթ-Օպէն ու Քոմիէի պատերազմը. — Կարոլոս ուղեբորդին Իտալիա ըրած արշաւանքը. — Նէապօլսոյ Թագաւորութեան տիրելն ու կորսնցնելը. — Կարոլոս ուղեբորդին մահը. — Լուդովիկոս ԺԲ. — Լաթրէմույլ զօրավարը. — Լուդովիկոսին հեզութիւնը. — Միլանի գաւառին տիրելը. — Նէապօլսոյ Թագաւորութեան տիրելն ու կորսնցնելը. — Քամպրէի նիզակակցութիւնը. — Անեաուէլլոյի պատերազմը. — Սրբազաննիզակակցութիւնը. — Կաթոն սը Ֆուա. — Լուդովիկոս երկոտասաներորդին մահը. — Իր Թագաւորութեան ատենը Գաղղիոյ երջանկութիւնը. — Ֆրանսուա Ա. — Իտալիոյ արշաւանքը. — Մարինեանոյի պատերազմը. — Թրիվուլցիոյ սպարապետը. — Պայառ. — Ֆրանսուա առաջնոյն Չուիցերացւոց հետ ըրած հաշտութիւնը 71

ԳԼՈՒԽ Ը.

Սպանիոյ այլևայլ Թագաւորութիւնները բաժնուիլը. — Մաւրիտանացւոց ու Սպանիացւոց բռնաւորութիւնները. — Ցովհաննէս Բ և Տոն Քարլոս. — Նաւարրայի քաղաքական պատերազմը. — Տոն Քարլոսի մահը. — Իր կտակը. — Քաթալոնիայի նուաճումը

լը . -- Քասթիլիոյ Թագաւորը Հենրիկոս Դ . -- Ամուսնն Ձգուիլը . -- Իր աղջիկը Իզաբել . -- Հենրիկոս Չորրորդին մահը . -- Քաղաքական պատերազմ . -- Արակոնի ու Քասթիլիոյ միանալը . -- Մաւրիտանացւոց դէմ պատերազմը . -- Կրանատայի առումը . -- Սուրբ Հերմանտատ և Սրբաքննութիւն . -- Հրէից աքսորուիլը . -- Իզաբելլի մահը . -- Քսիմենէս կարդինալը . -- Օրանի առումը . Փերդինանտոսի մահը . -- Նաւարրայի առումը 84

ԳԼՈՒԽ Թ .

Վաճառաշահ քաղաքներ . -- Հենրիկոս Փորթոկալի արքայորդին . -- Ընել տուած նաւորդութիւնները . -- Առաջին ճանապարհորդութիւն . -- Յովհաննէս Բ Թագաւորին առեն եղած ճամբորդութիւնները . -- Բարթուղիմէոս Տիազ . -- Յովհաննէս Բ Քոլոմպոսի առաջարկութիւնը կը մերժէ . -- Վասքոյ Կամա . -- Ջամորին . -- Ալվարէս Քապրալ . -- Վասքոյ Կամայինն երկրորդ արշաւանքը . -- Ալպուքէրք՝ Հնդկաստանի փոխարքան . -- Իր աշխատհակաւորութիւնները . -- Քաղքոյ և Ամայիսէ . -- Փորթոկալցւոց գաղթականներուն ակարտնալը . -- Սպանիացւոց իշխանութեանը տակ մտնելը 96

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Քրիստափոր Քոլոմպոսին առջի ջանքերը . -- Սպանիացիք իր առաջարկութիւնը կ'ընդունին . -- Քոլոմպոսի Ճամբայ ելլելը . --

Իր հաստատամտութիւնը. — Սան-Սալվատոր հասնիլը. — Գաւած երկիրները. — Սպանիա գառնալը. — Երկրորդ ճամբորդութիւնը. — Եւրոպա գառնալուն պատճառները. — Երրորդ ճամբորդութիւնը. — Բանա դրուիլը. — Չորրորդ ճամբորդութիւնը. — Եւրոպա գառնալն ու մեռնիլը. — Ամերիկոս Վեսփուչիի Ֆիորենցացին. — Ամերիկացւոց տրուած նեղութիւնները. — Լաս-Քազաս. 107

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Նոր գանուած երկիրներ. — Պալպա. — Մակելլան. — Ֆեռնանտ Քորթէզ. — Իր Մէքսիքոյ հասնիլը. — Մոնթէզումա ինքնակալը. — Քորթեզի յաղթութիւնները. — Մոնթեզումայի մահը. — Իր յաջորդը կաթիմոզին. — Մէքսիքոյն նուաճուիլը. — Քորթեզի իշխանութենէն իյնալը. — Փերու. — Փիզարրոյի ճամբորդութիւնը. — Քուսքոյի մէջ Ինքային հետ առնուիլը. — Ինքային գերի բռնուիլը. — Անոր մահը. Փերուի նուաճուիլը. — Սպանիացւոց երկպառակութիւնները. — Փիզարրոյի մահը. — Փիլիպպոս Բ թագաւորին առնը եղած գիւտերը 117

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Ֆրանսուա Ա և Կարոլոս Հինգերորդ. — Կարոլոս Հինգերորդին Սպանիա երթալը. — Ադրիանոսի թագաւորութիւնը. — Քսմենէսի մահը. — Կայսերութեան եռանդ եղող երեք անձինք. — Կարոլոս Հինգերոր-

դին կայսր անուանուիլը. — Սպանիացւոց ապստամբութիւնը. — Գաղղիացւոց հիւսիսային կողմէն զարնուիլը. — Գաղղիացւոց Իտալիա ունեցած ձախորդութիւնները. — Պուրպոնի իշխանին մահանալը. — Պայտառ ապետին մահը. — Փաւիայի պատերազմը. — Ֆրանսուա առաջնոյն գերի ինկնալը. — Մատրիտի դաշնագրութիւնը 129

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Կայսեր դէմ նիզակակցութիւն. — Պուրպոնի մահը. — Հռոմայ առնուիլն ու կողոպտուիլը. — Կարոլոս Հինգերորդ. — Լութերէք զօրավարը. — Անդրէաս Տորիա. — Քամպրէի հաշտութիւնը. — Կարոլոս Հինգերորդ թունաւորը կը զարնէ. — Կայսեր նորէն ապրուիլը գաղղիոյ թագաւորին հետ. — Կայսերականք Փռովանս կը մտնեն. — Նիցցայի պինադատարումը. — Կանթեցւոց ապստամբութիւնը. — Կարոլոսի խաբեբայութիւնը. — Պատերազմին նորէն սկսիլը. — Փրէվիլի հաշտութիւնը. — Ֆրանսուայի մահը. — Հենրիկոս Բ. — Կարոլոս կայսեր հրաժարիլը. — Մահը. — Նշանաւոր խօսքերը. — Փիլիպպոս Բ. — Քաթոլիկ-Քամպրէզիսի դաշնագրութիւնը. — Հենրիկոս երկրորդին մահը. — Ֆրանսուա առաջնոյն աոեղնի անուանի թագաւորները . 138

ԳԼՈՒԽ Ի.

Եւրոպայի ուսումնական վիճակը. — Իտալիա. — Գաղղիա. — Անգղիա. — Սկովտիա. — Հոլանտա. — Սպանիա. — Փորթոկալ. — Գերմանիա 150

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ներսուէթիւնք. — Լուսեր. — Իր առաջին քարոզութիւնները. — Վրմի ժողովը. — Լուսերի պաշտպանները. — Քարլոշ Թաա և Թովմաս Մունցէր. — Խորհրդականք և կրկնակինութիւնք. — Կարոլոս Հինգերորդին Նորագանդից դէմ պատերազմը. — Սմալքալտի դաշնակցութիւնը. — Յովհաննէս Լէյտացի. — Միւլհէրկի պատերազմը. — Աւկսպուրկի հաշտութիւնը. — Լուսերի մահը. — Ջուինգլիոս. — Ջուիցերկի խռովութիւնները. — Կալվին 160

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Մարգարիտայի յաջորդները. — Երիկ ԺԳ և Քրիստափոր. — Կարոլոս Պոնա. — Տանիմարքայի Թագաւորը Քրիստիանոս. — Սթենոն Սթուր՝ Շուեդի կուսակալը. — Քրիստիանոսի դէմ պատերազմ. — Սթենոնի բարերարութիւնները. — Յովհաննէս. — Սվանթէ Սթուր. — Սթենոն Սթուր կրտսերն. — Քրիստիանոս Բ. — Ուփսալի արքեպիսկոպոսին ապստամբութիւնը. — Քրիստիեռնոսի անգթութիւնները. — Կուստաւոս Վասա. — Իր գերութիւնն ու ազատիլը.

Շուեդի Թագաւոր ընտրուիլը. — Ըրած բարեկարգութիւնները. — Քրիստիանոսի Թագաւորութենէն ձգուիլը. — Փրեդերիկոս. — Քրիստիանոս Գ. 169

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Աննա Պըլէն. — Թովմաս Ոըլսի. — Հենրիկոս ուԹերտորդին ու կառավարիչ Թագու-

ւոյն իրարմէ բաժնուիլը. — Ուլսի կարդինալին մեծութիւնը. — Թովմաս Քրէնմըը. — Թագաւորին բանադրուիլը. — Անգլիական հերձուածը. — Թովմաս Մորուս և Յովհաննէս Ֆիշըը. — Անոնց մահը. — Հիւսիսային կոմսութիւններուն ապստամբիլը. — Աննա Պըլլինին ապականութիւնը. — Յովհաննա Սէմըը. — Հենրիկոս ութերորդին անգթութիւնները. — Օրէնք արեան. — Աննա Քլեւեան. — Քրոմուէլ. — Կասալրինէ Հաուրտ ու Կատալրինէ Փարը. — Իւլանատայի հանդարտիլը. — Սկովտիոյ պատերազմը. — Հենրիկոս ութերորդին մահը. — Եդուարդ Զ. — Սըմըրսէթի դուքսը. — Լորտ Սըմըը. — Ոսարբիք կոմսը. — Եդուարդ վեցերորդին մահը 181

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Յովհաննա Կրէ. — Մարիամ Թագուհի. — Ուղղափառ հաւատոյ նորէն պայծառանալը. — Յովհաննա Կրէին մահը. — Մարիամու մահը. — Եղիսաբեթի թագաւորելը. — Նորապանդութեան հաստատուիլը. — Սկովտիոյ խռովութիւնները. — Յովհաննէս Նոքս. — Երիցական եկեղեցւոյ սկիզբը. — Մարիամ Սթուարթ. — Հենրիկոս Տառնլի. — Ռիցցիոյ. — Պոթուէլ կոմսը. — Մարիամ Սթուարթին բանտ դրուիլը. — Անգլիոյ մէջ գերի եղնալը. — Նորֆըքի դուքսը. — Աննա Սթուարթին դատաստանն ու մահը. — Փիլիպպոս երկրորդին պատերազմի պատրաստութիւնները. — Իր նաւերուն խորտակիլը. — Իւլանատայի խռովութիւնը. — Էսեքսի կոմսին մահը. —

Եղնաաբեղի մահը. -- Ըրած կարգադրութիւնները 192

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Ֆրանսուա Երկրորդին Թագաւորելը. -- Կիզեանց զօրանալը. — Ամպուազի դաւակցութիւնը. — Կարոլոս Թ. — Կատարինէ Մէտիչիին կառավարութիւնը. -- Վասսիի կոտորածը. — Քաղաքական կուսակցութիւնք. -- Տրէօյի պատերազմը. — Կիզ դքսին սպանութիւնը. — Լոնժիւմոյի հաշտութիւնը. — Ժառնաքի ու Մոնքոնթուրի պատերազմները. — Սէն Ժերմէնի հաշտութիւնը. — Քոլինեի ծովակալին սպանութիւնը. — Սրբոյն Բարթուղիմէոսի կոտորածը. — Ռոշէլի պաշարումը. — Կարոլոս Իններորդին մահը. -- Հենրիկոս Երրորդին Թագաւորելը . . 203

ԳԼՈՒԽ Ի.

Հենրիկոս Գ. ու մայրը Կատարինէ Մէտիչի. — Սրբազան Նիզակակցութիւն. — Քուրթրէի պատերազմը. — Հենրիկոս Պուրպոնեան. — Հենրիկոս Կիզեան. — Փարիզու ապստամբութիւնը. -- Կիզ դքսին սպանութիւնը. — Հենրիկոս Երրորդին սպանութիւնը. — Հենրիկոս Դ. -- Արքի պատերազմը. -- Իվրիի պատերազմը. -- Փարիզու պաշարումը. -- Հենրիկոսի դարձը. -- Փարիզ մտնելը. -- Մայէն. -- Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Սպանիացւոց Ամիէնի տիրելը. -- Նանթի հրովարտակը. -- Հենրիկոսի աշխարհաշինութիւնները. -- Սիւլլի. Աւստրիոյ դէմ պատերազմ հրատարակուիլը.

— Հենրիկոս չորրորդին սպանութիւնը. —
Կատարեալութիւնները 211

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Լուդովիկոս ԺԳ. — Մարիամ Մէտիչիին
ինամակալութիւնը. — Եւէոնորա Գալիկայի
և իր երիկը Քոնչինի. — Քաղաքական խառ-
վութիւն. — Ազգային ժողով. — Քոնտէ
իշխանին բռնութիւնը. — Քոնչինի և Եւէոնո-
րայի մահը. — Լիւյինի իշխանութիւնը. —
Կալվինականաց դէմ պատերազմը. — Մոն-
թոպանի պաշարումը. — Ռիշելիէօյի իշխա-
նութեան հաստիքը. — Շալէ կոմսը. — Լա-
Ռոշէլի պաշարումն ու առումը. — Կիւիոն.
— Մարիամ Մէտիչի. — Մարիէնպաք եղբար-
քը. — Կասթոն Օռլէանցին. — Սէն-Մար.
— Ռիշելիէօյի մահը. — Լուդովիկոս երէք-
տասանեերորդին մահը 225

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Յակոբ Թագաւորին բնաւորութիւնը. —
Ուղղափառաց դէմ հանած հալածանքը. —
Դաւակցութիւն վառօդոյ. — Իրեք կոմսու-
թեանց ապստամբութիւնը. — Ռոպերթ
Քէր և Գէորգ Վիլլերըս. — Իռլանտայի
խաղաղութիւնը. — Ընտաքին պատերազմը.
— Յակոբայ սովորութիւնները. — Իր մա-
հը. — Կարոլոս առաջնոյն Թագաւորելը.
— Իր ամուսնութիւնը. — Պըքինհըմի սպա-
նութիւնը. — Կարոլոսի խաստութիւնը. —
Սկովտիոյ ապստամբութիւնը. — Դաշնա-
դրութիւն. — Մեծ խորհրդարանին ժո-
ղովը 235

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Լորա Սթրէֆֆըրտին գաստատումն ու գլխաւորը. — Լորա արքեպիսկոպոսը. — Իռլանտայի մէջ Անգլիացւոց կառավարածը. — Կարոլոս Ա. կառավարութեան կերպը կ'ուզէ փոխել. — Քաղաքական պատերազմ. — Ռոբերտոս Իշխանը. — Էսսէքս կոմսը. — Ակըվըր Քրոմուէլ. — Նիւպուրկի պատերազմը. — Մընթրոզ. — Ինքնապլուխք. — Նեզպիի պատերազմը. — Սկովտիացիք Կարոլոսը կը մատնեն. — Կարոլոսի գաւառապարտութիւնն ու մահը 243

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Փիլիպպոս Բ. — Արքայքննութիւն. — Սորբին Նահանգաց ապստամբութիւնը. — Գուլիէլմոս Նասաւ. — Մուրացիկք. — Ալբայի դուքսը. — Ատեան արեան. — Տոն Քարլոսի մահը. — Սորբին Նահանգաց պատերազմը. — Սպանիոյ Ագռաբացիները. — Յովհաննէս Աւստրիացին. — Եօթն միացեալ Նահանգք. — Փորթոկալի առնուիլը. — Գուլիէլմոս Նասաւին մահը. — Իր որդւոյն սթատհուուր ընտրուիլը. — Անյաղթելի նաւատորմիղը. — Մեռինա Ծովակալը. — Հենրիկոս Ջորջորդին դէմ Փիլիպպոսի ջրքը խրկելը. — Փիլիպպոս երկրորդին մահը. — Փիլիպպոս Գ. — Ագռաբացւոց Սպանիայէն քշուիլը. — Փիլիպպոս Դ. — Արմինեանք և Գոմարեանք. — Պառնէվէլտ. — Մօրիկ Նասաւ. — Պառնէվէլտի ու որդւոյն սպանութիւնը. — Միւնսթերի դաշ-

նագրութիւնը . — Փորթոկալի ապստամբութիւնը . — Պրականցայի դուքսը Յովհաննէս և իր հազարապետը փինեթոյ . — Փորթոկալի թագաւորութեան հաստատուիլը . — Օլիվարէս դքսին իշխանութենէն իյնալը . 255

ԳԼՈՒԽ ԻԵ .

Փերդինանտոս Ա կայսր . — Իր բնաւորութիւնը . — Կտակը . — Մաքսիմիլիանոս Բ . — Զբինի . — Սիկեթի պաշարումը ու առումը . — Մաքսիմիլիանոսի մահը . — Հռոդոլփոս Բ . — Օսմանցւոց դէմ պատերազմը . — Հռոդոլփոսի զբաղմունքը . — Աւստրանական միութիւն . — Տիքոն Պրահէ աստղաբաշխը . — Մաթիասի ապստամբութիւնը . — Աբուհակրանա ու Տոնաւերթ քաղաքներուն ապստամբիլը . — Քլէվ ու Նուվիք գաւառներուն յաջորդութիւնը . — Մաթիասի կայսր ըլլալը . — Պոհեմիոյ ապստամբութիւնը . — Թուրն կոմսը . — Փրակայի խռովութիւնը . — Պատուհանին կեցութիւն Փրակայի . — Մանսֆէլտ կոմսը . — Փերդինանտոսի կայսր ըլլալը 265

ԳԼՈՒԽ ԻԶ .

Փրեգերիկոս Ե Պոհեմիոյ թագաւոր կը ձանչցուի . — Իր անհոգութիւնը . — Փերդինանտոս Բ . — Իր գործունէութիւնը . — Փրակայի պատերազմը . — Պոհեմիոյ նուաճումը . — Մանսֆէլտի մահը . — Թիլլի . — Վալշթէյն . — Հատուցման հրովարտակը . — Կուստաւոս Ատոլփոս . — Իր առաջին յաջողութիւնները . — Մակդէպուրկի

առումը . — Թիլլիի մահը . — Լիփսիայի պատերազմը . — Վալենթէյնի նորէն իշխանութեան հաստիքը . — Լիւցէնի պատերազմը . — Կուստաւոս Ադոլփոսին մահը . — Վալենթէյնի բռնած ճամբան ու սպանութիւնը . — Ռիշլիէօ կարդինալին Աւստրիոյ դէմ պատերազմ հրատարակելը . — Փերդինանտոս երկրորդին մահը . — Փերդինանտոս Գ . — Վէյմար , Պաննէր և Թորսթէնսոն զօրավարներն ու Ընկիէնի դուքսը . — Վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը 1748ին . . 273

ԳԼՈՒԽ ԻԷ .

Լուդովիկոս ԺԴ . — Աննա Աւստրիացւոյն ինամակալութիւնը . — Մազարէն . — Քոնտէ . — Ռոքրուայի պատերազմը . — Վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը . — Նեըբքին չխոհութիւնները . — Պարլամանկի խռովութիւնը . — Քոնտէին բանտ գրուիլը . — Քոնտէի ու Թիւրէնի պատերազմները . — Պարլամանկի պատերազմին վերջը . — Արտաքին դիպուածները . — Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին ցուցցած առաջին քաջասրտութիւնը . — Հաշտութիւն Պիրենեանց . — Մազարէնին մահը 284

ԳԼՈՒԽ ԻԸ .

Հասարակապետութեան հաստատուիլը . — Կարոլոս Բ Սկովտիոյ մէջ կը թագաւորէ . — Տումպարի ու Վորսլսթըրի պատերազմները . — Երկայն խորհրդարանին լուծուիլը . — Քրոմուէլի ինամակալութիւնը . — Մահը . — Հռիքարտոս Քրոմուէլ . — Լամ-

ալբիթ. — Մընաք. — Սթուարթեանց նորէն հաստատումը. — կարոլոս Բ. — Բնաւորութիւնը. — Իրեն դէմ եղած դաւակցութիւնները. — Մոնմըթ, Ռըսըլ ու Սիտնի իշխաններըը. — Յակոբ Բ. — Գուլիէլմոս Նասաւ. — Գուլիէլմոս Գ և իր կինը Մարիամ. — Աննա Թագուհին. — Գաղղիոյ հետ պատերազմը. — Ջըրջիլ Մարլպորը սպարապետը. — Աննա Թագուհւոյն մահը. — Գէորգ Ա. 293

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Երիկ ԺԳ. — Յովհաննէս Գ. — Սիկիսմոնա. — կարոլոս Թ. — կուսաստաոս Աստղփոս. — Իր բնաւորութիւնները. — Փրիսսիլլէ. — Գիտութեանց սէրը. — Իշխանութենէն հրաժարիլը. — Ճամբորդութիւնները. — կարոլոս կուստաւոս. — Տանիմարքայի վիճակը. — Փրիստիանոս Դ Տանիմարքայի Թագաւորը. — Ըրած բարեկարգութիւնները. — Փրեդերիկոս Գ. — Քոփէնհակի պաշարումը. — Տանիմարքայի խռովութիւնը. — Փրիստիանոս Ե. — կարոլոս ԺԱ. — Լեհաստանի դէմ պատերազմը. — Վարսաւիոյ պատերազմը. — կարոլոս ԺԱ. — Շուէտի խռովութիւնը. — կարոլոս ԺԲ. — Բնաւորութիւնը . . . 304

ԳԼՈՒԽ Լ.

Քաղիմիր Դ. — Յովհաննէս Ալպերթ. — Ալէքսանդր. — Սիկիսմոնա Ա. — Կինոսքի կոմսը. — Սիկիսմոնա առաջնոյն ըրած պատերազմները. — Սիկիսմոնա Բ Օգոստոս.

— Վալթէր Մագխաթրոսը. — Կոթաթրոս Քէթլէը. — Իւան Գ. — Վասիլ Դ. — Իւան Դ Գոռոզն. — Նիկողայոս Ռածիվիլ. — Եակելլոնեանց ցեղին վերջանալը. — Հենրիկոս Վալուա. — Ստեփանոս Պաթորի. — Սիկիսմոնտ Գ. — Ֆէոտոր. — Պորիս Կոտունով. — Սուտանուն Դեմետր. — Վասիլ Շույսքի. — Միքայէլ Ֆէոտորովիչ. — Ալէքս և Ֆէոտոր Գ. — Իրենց ըրած նորոգութիւնները. — Իւան և Սոփիա. — Մեծին Պետրոսի թագաւորելը. — Սիկիսմոնտ. — Որդին Վլատիսլաս. — Յովհաննէս Քազիմիր. — Միքայէլ Վիշնէվիցքի. — Յովհաննէս Սոպեսքի. . . . 314

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

Գանուշի սուլդան Սիւլէյման. — Ասորւոց ապստամբութիւնը. — Հռոդոսի պաշարումը. — Մոհաչի պատերազմը. — Վէննայի պաշարումը. — Սիկէթի պաշարումը. — Սիւլէյմանին մահը. — Ոսմանեան տէրութեան ընդարձակութիւնը. — Սուլդան Սելիմ Բ. — Էնինէպախթիի պատերազմը. — Սուլդան Մուրատ Գ. — Ենիչէրիներուն ապստամբութիւնը. — Սուլդան Մուրատին մահը. — Իրեն ժամանակը Օսմանեան տէրութեան ընդարձակութիւնը. — Սուլդան Մհմէտ Գ. — Սուլդան Ահմէտ Ա. — Սուլդան Մուսթաֆա Ա. — Սուլդան Օսման և իր աթոռէն ձգուիլը. — Սուլդան Մուսթաֆա առաջնոյն նորէն թագաւորելը. — Սուլդան Մուրատ Գ. — Պաղտատի առումը. — Սուլդան Մուրատ չորրորդին բնաւորութիւնն ու մահը. — Սուլդան Իպրահիմ. — Քէ-

փրիւլիս Օղու վէզիրը. — Կրեաէի պաշարումն ու առումը. — Սուլթան Մէհէմմէտ Դ. — Քէօփրիւլիին մահը. — Գարա Մուսթաֆա փաշա վէզիրը. — Վենետկի պաշարումը. — Սուլթան Մէհէմմէտ Չորրորդին բնաւորութիւնը. — Սուլթան Սիւլէյման Բ. — Քէօփրիւլիս Մուսթաֆա փաշա վէզիրը. — Սուլթան Ահմէտ Բ. — Սուլթան Մուսթաֆա Բ. 327

ԳԼՈՒԽ Լ Բ.

Լուդովիկոս ԺԴ. — Քոլպէր Համարակալը. — Լուդովիկոսի պատերազմները. — Թիւրէն, Գոնտէ ու Լուվուա զօրավարները. — Հոլանտացւոց պատերազմը. — Գաղղիոյ դէմ նիզակակցութիւնը. — Թիւրէնի ըրած պատերազմները. — Մահը. — Լուդովիկոսի զօրութիւնը. — Վոպան. — Նիմէկի հաշտութիւնը. — Լիւքսամպուր, Քաթինա ու Թուրվիլ զօրավարները. — Ռիսվիքի հաշտութիւնը. — Գաղղիոյ դէմ եղած նիզակակցութիւն. — Եւգինէոս իշխանը և Մարլպըրը. — Գաղղիացւոց ձախորդութիւնները. — Լուդովիկոսին արիութիւնը. — Վիլլարին յաղթութիւնները. — Ութրէքթի հաշտութիւնը. — Լուդովիկոս ջրեքտասաներորդին մահը. — Կանգնել տուած շէնքերը. — Իր տաճկի անուանի մարդիկը 339

ԳԼՈՒԽ Լ Դ.

Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին տաճկի նորոգական վիճակը. — Գաղղիա.

— Անգղիա . — Իտալիա . — Սպանիա և Փորթոկալ . — Գերմանիա . — Հոլանտա . — Վաճառականութեան վիճակը . . . 354

ԳԼՈՒԽ ԼԴ .

Մեծին Պետրոսի դաստիարակութիւնը . — Անոր դէմ եղած դաւակցութիւնը . — Իր առջի աշխատանքները . — Սարսամ կենալը . — Սիթրեւեցներուն ապստամբութիւնը . — Մեծին Պետրոսի նորոգութիւնները . — Շուեսի դէմ պատերազմը . — Կարոլոս ԺԲ . — Տանիմարքացւոց դէմ պատերազմը . — Նարվայի յաղթութիւնը . — Լեհաստանի Օգոստոս Թագաւորին աթոռէ ձգուիլը . — Փոլթավայի պատերազմը . — Մեծին Պետրոսի յաղթանակը . — Կարոլոս երկոտասանեւորդին պէնտէր երթալը . — Կարոլոսի Տաճկաստանէն դուրս ելլելը . — Ըրած պատերազմները . — Մահը . — Մեծին Պետրոսի փարիզ երթալը . — Ալէքս որդւոյն սպանութիւնը . — Մեծին Պետրոսի բարեկարգութիւնները 372

ԳԼՈՒԽ ԼԵ .

Փիլիպպոս Դ . — Նափոլիի խռովութիւնը . — Մազանիէլլոյ . — Կարոլոս Բ . — Փիլիպպոս Ե . — Ալպերոնի . — Իր դիտաւորութիւնները . — Պաշտօնէն ելնալը . — Ռիփփերտա . — Տոն Քարլոս . — Նափոլիի ու Սիկիլիոյ առնուիլը . — Փերդինանտոս Զ . — Իր իմաստուն կառավարութիւնը . — Կարոլոս Գ . — Ըրած բարեկարգութիւնները . — Փորթոկալի Թագաւորը Ալֆոնսոս Զ .

— Յովհաննէս Ե. — Իր առաքելութիւնը. — Յովսէփ Ա. — Մարգիզ Փոմպալլին իշխանութիւնը. — Լիսաբոնայի կործանումն ու նորէն շինուիլը. — Մարիամ Թագուհին. — Յովհաննէս Զ 386

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Գէորգ Ա. — Սէնթ-Ճօրճ ասպետը. — Սթուարթեանց դէմ եղած խռովութիւնները. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Պլընթ խաբեբան. — Գէորգ Բ. — Ուոլփոլ իշխանը. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Կարոլոս Եդուարդ. — Անգլիոյ հետ պատերազմը. — Անգլիացւոց խեղճութիւնը. — Գաղղիացւոց հետ պատերազմը. — Պին ծովակալը. — Գուլիէլմոս փիլ. — Գէորգ Գ. — Ամերիկայի մէջ Անգլիացւոց Գաղղիացւոցմէ առած երկիրները. — Ամերիկայի գաղթականաց ապստամբութիւնը. — Լորտ Նորթ. — Վերսայլի հաշտութիւնը . . . 398

ԳԼՈՒԽ ԼԷ.

Պրանտէպուրկի կայսրընտիրները. — Փրեդերիկոս Ա Բրուսիոյ Թագաւորը. — Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Ա. — Տիրած երկիրները. — Ըրած բարեկարգութիւնները. — Իր բնաւորութիւնը. — Որդւոյն դէմ ըրած խռովութիւնը. — Զօրացը կրթութիւն ընել տալը. — Մահը. — Փրեդերիկոս Բ Մեծն. — Իր կատարելութիւնները. — Առաջին յաջողութիւնները. — Շլեզիայի տիրելը. — Քոլլինի պատերազմը. — Հոսպերթասպուրկի հաշտութիւնը. — Փրեդերիկոսին

ըրած բարեկարգութիւնները. — Ասում նասիրութիւնը 406

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Լէոփոլտ Ա կայսրը. — Օսմանցւոց Մահմատան մտնելը. — Սուրբ Կոմարտոսի պատերազմը. — Մահմետներուն ապստամբութիւնը. — Թէքէլի. — Վէննայի պաշարումը. — Յովհաննէս Սոպեսքի. — Եւգինէոս իշխանը. — Մարլպորրը գոռքսը. — Կայսեր զօրաց յաջողութիւնը. — Յովսէփ Ա կայսրը. — Գաղղիացւոց յաղթութիւնը. — Կարոլոս Զ կայսրը. — Գործնական հատատութիւն. — Մարիամ Թերեզիա. — Լուդովիկոս Հնգետասանեերորդին կայսեր վրայ ըրած յաղթութիւնները. — Կարոլոս վեցերորդին մահը. — Աւստրիոյ յաջորդութեան կռիւը. — Պաւերայի կայսրընտիրը կարոլոս Ալբերտ, և Բրոսիոյ Թագաւորը Փրեդերիկոս Բ. — Մահմատաց հատատարմութիւնը. — Պաւերայի կայսրընտրին յաղթութիւնը. — Աքուիսկրանայի հաշտութիւնը. — Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն կառավարութիւնը. — Ֆրանչիսկոս Ա կայսեր մահը. — Յովսէփ Բ կայսրը. — Ըրած բարեկարգութիւնները. — Տիրապետութեան սկիզբը. — Մահը. — Լէոփոլտ Բ . 416

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Փրեդերիկոս Գ. — Քոփէնհակի հրդեհը. — Քրիստիանոս Զ. — Փրեդերիկոս Ե. — Ըրած մեծագործութիւնները. — Քրիստիանոս Է. — Սթրուէնսէ իշխանը. —

Շուեմի Ուլրիկէ Ելէոնորա թագուհին. — Իր երիկը Փրեդերիկոս. — Գաւակները ու դվնարկները. — Աստվիոս Փրեդերիկոս. — Պրահէ և Հորմ կոմսերուն մահը. — Կուստաւոս Գ. — Շուեմի խռովութիւնը. — Կուստաւոսի բարեկարգութիւնները. — Իր մահը. — Կաոլոս Ա, Ուսաց կայսրուհին. — Պետրոս Բ. — Մէնշէքով իշխանը. — Աննա Իւանովնա. — Պիրէն իշխանը. — Իւան Զ և Ելիսաբեթ. — Պետրոս Գ. — Իր մահը. — Կաոլոս Բ. — Ըրած պատերազմները ու բարեկարգութիւնները. — Փոթեմքին ու Սուվորով զօրավարները. — Քոշուշքոյ՝ Լեհաց զօրավարը. — Լեհաստանի բաժանումը. — Կաոլոսին մահը. — Պօղոս Ա 427

ԳԼՈՒԽ Խ.

Սուլդան Ահմէտ Գ. — Էնիչէրիներուն խռովութիւնը. — Սուլդան Մահմուտ Ա. — Պարսից դէմ պատերազմը. — Կոստանդնուպոլսոյ գետնաշարժը. — Սուլդան Մահմուտին մահը. — Իր կառավարութիւնը. — Սուլդան Օսման Գ. — Ճիւսպալիի հրգեհը. — Սուլդան Մուսդաֆա Գ. — Սուլդան Ապտիւլ-Համիտ. — Սուլդան Սէլիմ Գ. — Սուլդան Մուսդաֆա Դ. — Պայրաքտար Մուսդաֆա փաշա. — Սուլդան Մահմուտին Թագաւորելը: — Պարսկաստան. — Շահ Հիւսէյին. — Միրվէյզ. — Միր Մահմուտ. — Էշրէֆին Թագաւորելը. — Շահ Դահմազ. — Դահմազ Գուլի խան. — Ապպաս Միրզա. — Նատիր Շահ. — Իր պատերազմները. — Մահը. — Պարսից

Երկրին անիշխանութիւնը. — Փէրիմ խան. — Հոլանտացւոց Հնդկաստանի մէջ առևտուրը. — Ընդհատումն ու դադրիլը Հնդկաստան առեղ առնելը. — Դադրիլոյ և Անգլիոյ լրտարու հետ պատերազմը. — Լալէի կուսակալը. — Մահը. — Հայտեր Ալի. — Թիփփու Սայիպ. — Անգլիացւոց Հնդկաստանի մէջ արշաւեալը 438

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

Պրազիլ. — Պօղոսեանք. — Ոսկեհանք. — Սպանիական Ամերիկա. — Վաճառականութիւնը. — Նաւատորմիղ. — Կանոնադրութիւններ. — Տարեկան նաւը. — Կարծես երկրորդին հրովարտակը. — Միացեալ Նահանգաց սկզբնաւորութիւնը. — Կնքոյ տուրքը. — Գաղթականաց ապաստամբութիւնը. — Կէտ զօրավարը. — Վոշինկթոն. — Ֆրանքլին. — Լաֆայէթ. — Լուդովիկոս վեշտասաներորդին խրկած օգնութիւնը. — — Անգլիացիք Միացեալ Նահանգաց ազատութիւնը կը ճանչնան 451

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Լուդովիկոս ԺԶ. — Օռլէանի դքսին խնամակալութիւնը. — Լաս Սկովսիացին. — Ժանտախտ. — Երեքկին գաշնակցութիւն. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Տիպուսային փառաւորութիւնը. — Խնամակալին մահը. — Ֆլէօրի կարդինալը. — Աստրիոյ յաջորդութեան պատերազմը. — Լուդովիկոսի հիւանդութիւնը. — Եօթնամեայ պատերազմը. — Շուազէօլ դուքսը. — Ան-

գահան գաշն . — Ալքայորգւոյն մահը . — Նափոլէոնի ծնունդը . — Լուդովիկոս Հնգետասաներորդին վերաւորուիլը . — Յիսուսեանց Գաղղիայէն քշուիլը . — Լուդովիկոս Հնգետասաներորդին մահը . — Լուդովիկոս վեշտասաներորդին թագաւորելը . — Թիւրկիոյ և Մալէրսլ . — Նէքէր . — Փալլեն . — Պրիէն . — Ընդհանուր ազգային ժողով ընելու որոշմունքը 463

